

TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH

*uluslararası hakemli dergi
international peer reviewed journal*

**Yılda iki sayı yayımlanır.
Biannual**

18. Yıl/Year
34. Sayı/Volume

2013 Güz/Autumn

ISSN: 1300-7874

TÜRKÜLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH

*uluslararası hakemli dergi
international peer reviewed journal*

Yılda iki sayı yayımlanır.
Biannual

**18. Yıl/Year
34. Sayı/Volume**

2013-Güz/Autumn

ISSN: 1300-7874

TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH

*uluslararası hakemli dergi
international peer reviewed journal*

**Yılda iki sayı yayımlanır.
*Biannual***

**18. Yıl/Year
34. Sayı/Volume**

**Niğde
2013-Güz/Autumn**

Kurucu / Founding

Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT

★

Editörler / Editors

Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL

★

Yazı İşleri Müdürü

Editorial Assistant

Doç. Dr. Salahaddin BEKKİ

Düzenleme

Technical Editor

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL

Arş. Gör. Fatih DİNÇER

★

Haberleşme/Communication

turklukbilimi@gmail.com

mfkoksal@gmail.com

sbekki@gmail.com

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL

Ahi Evran Üni. Fen-Ed. Fak.

Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

Bağbaşı Yerleşkesi

Kırşehir

☎ (0532) 520 14 31 (M.F. Köksal)

(0 505) 319 28 96 (S. Bekki)

ISSN: 1300-7874

Baskı/Printing

Bizim Büro Mat.

Demirtepe-ANKARA

☎ (0 312) 435 82 07 / 229 99 28

Ağ Adresi/Web Address

www.tubar.com.tr

Banka Hesap Nu.

Bank Account Number

Garanti Bankası/Bank

Niğde Şubesi/Branch

Hikmet KORAŞ

TR49 0006 2000 2560 0006 6945 66

☆

TÜBAR'ın tarandığı dizinler

TÜBAR is indexed and abstracted by

- CSA Sociological Abstracts
- EBSCO Academic Complete Search
- LLBA Linguistics and Language Behavior Abstracts
- MLA Modern Language Association
- ULAKBİM-Sosyal Bilimler Veri Tabanı
- UPD (Ulrich's Periodicals Directory)

**Danışma ve Yayın Kurulu
Advisory-Editorial Board**

Prof. Dr. İ. Hakkı AKSOYAK
(Gazi Üni.)

Prof. Dr. Şerif AKTAŞ
(Gazi Üni.)

Prof. Dr. Erman ARTUN
(Çukurova Üni.)

Prof. Dr. Nazan BEKİROĞLU
(Karadeniz Teknik Üni.)

Prof. Dr. Bernt BRENDAMOEN
(Oslo Üni.)

Prof. Dr. Mustafa DENKTAŞ
(Akdeniz Üni.)

Prof. Dr. Osman HORATA
(Hacettepe Üni.)

Prof. Dr. Şakir İBRAYEV
(Kazakistan Hoca Ahmet Yesevi Üni.)

Prof. Dr. Larz JOHANSON
(Mainz Johannes Gutenberg Üni.)

Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV
(Kırgız Yusuf Balasagun Milli Dev. Üni.)

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL
(Ahi Evran Üni.)

Prof. Dr. Bulat KUMEKOV
(Kazakistan İlimler Aka.)

Prof. Dr. Richard LEE
(Sociology SUNY-Binghamton)

Prof. Dr. Muhsin MACİT
(Anadolu Üni.)

Prof. Dr. Anvar MOKAYEV
(Kırgız-Türk Manas Üni.)

Prof. Dr. Abdımelik NİSANBAYEV
(Kazakistan İlimler Aka.)

Prof. Dr. Nâzım Hikmet POLAT
(Gazi Üni.)

Prof. Dr. Claus SCHÖNIG
(Institut für Turkologie)

Prof. Dr. Kubat TABALDİYEV
(Kırgızistan İlimler Aka.)

Prof. Dr. Kâmil VELİYEV
(Azerbaycan İlimler Aka.)

Doç. Dr. Hikmet KORAŞ
(Niğde Üni.)

Doç. Dr. Nikolay NİKOV
(Sofya Üni.)

Doç. Dr. Bayram ÜNAL
(Fernand Braudel Center, SUNY-B)
(Niğde Üni.)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet KÖKDEMİR
(Ondokuz Mayıs Üni.)

Yrd. Doç. Dr. Burhan PAÇACIOĞLU
(Cumhuriyet Üni.)

34. Sayının Hakemleri
Referees

Prof. Dr. Ali AKAR
(Muğla Sıtkı Koçman Üni.)

Prof. Dr. M. Fatih KÖKSAL
(Ahi Evran Üni.)

Prof. Dr. Veli ALİYEV
(Azerbaycan İlimler Akademisi)

Doç. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT
(Kafkas Üni.)

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
(Erciyes Üni.)

Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR
(Hacettepe Üni.)

Doç. Dr. Yunus AYATA
(Cumhuriyet Üni.)

Prof. Dr. Nâzım H. POLAT
(Gazi Üni.)

Prof. Dr. Sinan BİLGİLİ
(Atatürk Üni.)

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK
(Fırat Üni.)

Doç. Dr. Ahmet BOZDOĞAN
(Cumhuriyet Üni.)

Doç. Dr. Selahattin TOZLU
(Atatürk Üni.)

Prof. Dr. İsmail ÇETİŞLİ
(Pamukkale Üni.)

Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
(Atatürk Üni.)

Prof. Dr. Ali DUYMAZ
(Balıkesir Üni.)

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ
(Hacettepe Üni.)

Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN
(Trakya Üni.)

Doç. Dr. Mehmet IŞIKLI
(Atatürk Üni.)

İngilizce metinler için editör

English Manuscripts Editor

Prof. Dr. Emel KEFELİ
(Marmara Üni.)

Prof. Dr. Necdet OSAM
(KKTC Doğu Akdeniz Üni.)

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

Sayfa/Page

Nâzım H. POLAT	Takdim –34- <i>Editorial –34-</i>	7-8 9-10
Yrd. Doç. Dr. Uğur AKBULUT	Balya-Karaaydın Maden Grevi ve Mehmet Ali (Aynî) Bey’in Müfettişliği (1908) <i>The Mine Strike of Baly-Kaaraydin and The Inspectorship of Mehmet Ali (Aynî) Bey (1908)</i>	11-34
Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET	Yapısal ve İşlevsel Özellikleriyle “Gelin Göçürme” (Muğla İli Örneği) “Gelin Gö- çürme” <i>With its Structural and Functional Peculiar- ities: The Example of Muğla</i>	35-56
Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÇİTÇİ	Cenab Şahabeddin ve Tevfik Fikret’in Tevhîdleri <i>Cenab Şahabeddin’s And Tevfik Fikret’s Tawhids</i>	57-84
Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ	Kazakistan’dan Derlenen Manzum Bilme- celerın Şiirlik Yapı Özellikleri ve Bir Tasnif Denemesi <i>The Poetic Structural Features of Verse Riddles Compiled from Kazakhstan: An Attempt for Classification</i>	85-130
Dr. Tuğrul HALİLOV	Nahçıvan’da Son Tunç-Erken Demir Çağı- nın Boyasız Kil Kapları <i>The Uncolored Clay In Pottery in Nakhchivan During the Epoch of the Late Pottery Bronze-Early Iron Age</i>	131-148
Yrd. Doç. Dr. Mehmet HAZAR	Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Eklerinin Kullanımına Art ve Eş Zamanlı Toplu Bir Bakış <i>A look at The Use Of Voice Suffixes In The Dictionary of Turkey Turkish From Diachronic and Synchronic Point of View</i>	149-178

Doç. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Millî Mücadele Döneminde İstanbul Hükmeti'nin Tutumuna Karşı Meclis Celse Zabıtlarında Tepkiler ve Yorumlar <i>The Reactions And Opinions In The National Assembly Session Records Towards The Istanbul Government's Attitude During The National Struggle Period</i>	179-206
Yrd. Doç. Dr. Sezer ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR	‘Kıl’ı Kaç Yarmak? <i>How Many Times a Hair is Split into Pieces!</i>	207-218
Yrd. Doç. Dr. Ayşe ULUSOY TUNÇEL	‘Şahsenem’ Romanı Okuyucuları İçin Kılavuzluk Denemesi <i>An Attempt Of Guidance For The Novel Of ‘Şahsenem’</i>	219-252
Dr. Hasan YÜREK	Bir Romancının Şairliği: Yaşar Kemal’in Şiirlerine Genel Bir Bakış <i>Poetry of A Novelist: A Study On Yaşar Kemal's Poems</i>	253-276
Yayın Tanıtım / Book Review		
Doç. Dr. Faruk ÇOLAK	Andrey Viktoroviç Anohin, <i>Altay Şamanlığına Ait Materyaller</i> , (Çev. Zekeriya Karadavut - Jannet Meyermanova),	277-279
Yrd. Doç. Dr. Ramis KARABULUT	Prof. Dr. Şerif AKTAŞ, <i>Anlatma Esasına Bağlı Edebî Metinlerin Tahlili (Teori ve Uygulama)</i>	281-284

TAKDİM
(34)
BİLİM ETİĞİ

Değerli bilim insanları,

Dergimiz *Türklük Bilimi Araştırmaları* (TÜBAR), elinizdeki sayısıyla 18. yılını tamamlamış oluyor. 18 yılda her bir sayı; hazırlayanlara, basılıncaya kadar mide krampları, basılınca her sıkıntıyı unutturan ve âdeta gençleştiren gönül huzuru yaşatmıştır. TÜBAR'ın mutfağındaki herkes, “Ben işimi aksatırsam bu dergi çıkmaz.” sorumluluğuyla, “Benim emeğim deryada damla bile değil!” mütevazılığıyla çalışmıştır.

Türkiye’de resmî kurumların, üniversitelerin bilimsel dergi çıkarma rolleri dumura uğramıştır. Bilenler bilir, araştıranlar görür ki bazı üniversite dergilerinde aynı sayıda aynı isimle beş yazı birden yayımlanabilmiş, kişilere unvan kazandırabilmiştir. Fakat ilgili yazıların bilim hayatına ne kazandırdığını ne siz sorun ne ben söyleyeyim... Bu davranış tarzını “bilim etiği”nin neresinde görmek gerekir?

Bütün bunlara rağmen eskiden resmî kurum dergilerinin az da olsa bir ciddiyeti bulunduğunu teslim etmeliyiz. Sonraki yıllarda ULAKBİM, konuya bir çeki düzen vermek maksadıyla dergilerin taranabilmesi için yılda en az iki sayı olmak üzere, en az iki yıl yayın yapma şartı getirdi. Bazıları, güya kurala uygun duruma geldiklerini ispat için, tek sayı hacminde dergiyi 1-2, 3-4 şeklinde gösterdiler. Üstelik hepsi aynı yıl çıkan sayılara, daha önceki yıllarda çıkmış muamelesi yapma açıkgozlülüğü de maharet saydılar. Dergiyi ele geçirenler sözüm ona akademik unvan kazandılar, kurumun parası çarçur edilse de... Bu davranış tarzının “bilim etiği” ile ilgisi kurulabilir mi?

Günümüzde bu suiistimal, elektronik dergi avantajı ile daha ileri boyutlara taşınmıştır. Üç aylık her bir sayısında yüzlerce yazı yayımlayan dergiler tanırız. Bunlar, yayımlanışından iki yıl sonraki çalışmaları bile

kaynak olarak kullanma sihribazlığını gösterebiliyorlar. Takındıkları İngilizce isimle kendilerini “uluslararası dergi” olarak takdim edebiliyorlar. Bazı kimselerin yurtdışı yayın arzusunun sömürmek için dergilerini bir Avrupa şehrinde çıkıyor gibi gösterenler de buna aldananlar da bir aşağılık duygusu içindedirler. Bu sahtecilik, “bilim etiği” ile birlikte anılamaz!..

Bu ayıp, ilgili kimselerin karakter zaafını göstermekle kalmıyor, alanımızın itibarını da rüzgâra savuruyor. Sosyal bilimler alanında Türkiye ile ilgili çalışma yapan yabancılar, bu zaafı Türkiye’deki bilim hayatının tamamına hâkim sanabilirler.

TÜBAR’ın rehberi bilimsel etikdir.

Kim nasıl davranırsa davranısın bilim etiğini rehber edinen TÜBAR’ın ilkeli duruşu, onuru olmaya devam edecektir.

10 Kasım 2013- Ankara

Nâzım H. POLAT

EDITORIAL

(34)

SCIENTIFIC ETHICS

Dear Scientists,

With this issue, our *Journal of Turkology Researches* (TÜBAR) has completed its 18th year. In this 18 years of time, before the publication of each issue, the preparers of the journal have had stomach cramps; but after the publication thereof, they have been relieved by a feeling of complacency that rejuvenated them and made them forget all the pain they went through. Each and every body in the kitchen of TÜBAR has worked with a such responsibility that they have thought, “If I delay my job, this journal can not be published”, and with such a modesty that they said, “The effort I have put in is not even a drop of water in an ocean”.

In Turkey, the role of the state organizations and universities to publish scientific journals has been atrophied. Those who knows this fact knows very well and those who make a research about it would learn that there have been cases where five articles of the same person were published in the same issue of a university journal, through which such article writers were brought into prominence. However, neither ask nor make me explain in what way these articles have contributed into scientific life... Where this type of behaviour should be positioned from “scientific ethics perspective” remains as a question mark.

Despite all, we need to admit that the journals which used to be published by state organizations in the past had some level of seriousness. In the later years, in order for the journals to be kept under monitoring, ULAKBİM has laid down a condition of publication of two issues per year for a period of min. two years. With an effort to prove that they comply with the rule, some have published their journals in few parts (1-2, 3-4) which had the volume of a single journal when combined

together. Moreover, the issues which were all published in the same year were shown as if they had been published in the previous years, the greediness in which was counted as an ingenuity by some. Those dominating such journals assumed a so-called title, regardless of the money poured down the drain... Can such behaviour be related to “scientific ethics”?

Today, this sort of misappropriation has been extravagated with the advantage of e-journals. You would know of some journals who publish hundreds of articles in each of its issue published quarterly. They can even do the trick of referring to sources which are two years ahead of the date of publication. They introduce themselves as an “international journal” with an English name they have adopted. Those who, just for the sake of using the ‘overseas publication passion of some people’, act like their journal is published in a European city, and those who believe in this story would have an inferiority complex. Such forgery can not be associated with “scientific ethics”!..

This shame does not only point out to the personality weakness of those people, but also brings harm to the credibility of the field we are engaged in. Foreigners studying Turkey in the scope of social sciences may think that the whole science life in Turkey is dominated by such weakness.

The guideline for TÜBAR is scientific ethics.

Regardless of others’ behaviours, TÜBAR’s standing supported with its principles will remain as its means of honour.

10 November 2013- Ankara

Nâzım H. POLAT

BALYA-KARAYDIN MADEN GREVİ VE MEHMET ALİ (AYNÎ) BEY'İN MÜFETTİŞLİĞİ (1908)

Yrd. Doç Dr. Uğur AKBULUT*

ÖZ: Grev, işçilerin eskiden beri en çok başvurduğu hak arama yöntemlerinden birisidir. Genellikle çalışma şartlarının iyileştirilmesi veya ücretlerin artırılması amacıyla başlatılan grevler, çoğu zaman işverenler tarafından sert tepkilerle karşılanmıştır. Bu çalışmada ücretlerin artırılması maksadıyla başlatılan grevlere bir örnek olarak görülebilecek olan Balya-Karaydin maden grevi ele alınmıştır. Balya-Karaydin maden işçileri, II. Meşrutiyet'in ilanının getirdiği özgür ifade ortamı ve tüm ülkeyi saran işçi eylemlerinin etkisiyle greve gitmişti. Sayıları iki bini bulan işçilerin hemen hemen yarısı iş bırakırken diğer yarısı çalışmaya devam etmek niyetindeydi. Bu durum doğal olarak taraflar arasında çatışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Bu arada eylem yapan işçiler maden şirketine ait birimlere karşı saldırılara başlayınca, maden şirketi hükümetten yardım talebinde bulunmuştur. Olayları bastırmak için bir miktar asker Balya'ya sevk edildiği gibi Lazkiye Mutasarrıfı Mehmet Ali Bey de tahkikat için grev mahalline gönderilmiştir. İşçi liderleriyle yapılan görüşmeler sonrası ücretlere zam yapılarak grev sona erdirildiği gibi olayların çıkmasında rolleri olduğu anlaşılan bazı kimseler de çeşitli cezalara çarptırılmıştır. Grevin başlaması ve sonrası yaşanan olaylarda rolü olduğu kanıtlanan resmi görevliler Balya'dan uzaklaştırılmıştır.

Anahtar kelimeler: İşçi, grev, maden, sendika, Balya, Mehmet Ali Aynî

The Mine Strike of Baly-Kaaraydin and The Inspectorship of Mehmet Ali (Ayni) Bey (1908)

ABSTRACT: Strike is a commonly and widely practiced way of seeking for justice . Strikes, are generally put into process in order to

* Erzurum Teknik Üni. Edebiyat Fak. Tarih Böl., uabulut@turk.net

request better working conditions or raise wages. However, the strikers receive a harsh response by the employers, most of the time. In this study Balya-Karaaydin mine strike was examined which could be used as an example of strike aiming to increase wages. Balya-Karaaydin mine workers launched that strike under the influence of free expression environment set by the II. Meşrutiyet (the exercise of law and order), and workers' actions surrounding the whole country. To protest working conditions, the half of two thousand workers decided to stop the work whereas the other half wanted to continue working. This naturally led to conflicts between the parties. When the workers began to attack the company units, the mining company has requested help from the government. Troops were sent to suppress the strike, also Lazkiye district governor (mutasarrıf) Mehmet Ali Bey assigned to investigate events. After the negotiations with labor leaders, the strike ended resulting in the wage rise. People who had played a leading role in the events were sentenced to various penalties. The public officials who had been among those encouraged the strike were dispatched from Balya.

Key Words: Labor, Strike, Mine, Union, Balya, Mehmet Ali Aynî

Giriş

Dünya tarihinde “Sanayi Devrimi” kadar küresel etkiye sahip bir başka örnek bulmak kolay değildir. Bu dönemde makinelerle donatılmış fabrikalar seri üretim yaparken, sermaye sahipleri bir yandan yeni hammadde kaynakları bulmaya çalışıyor bir yandan da ürünleri satabilecekleri pazarlar arıyorlardı. Bu çok yönlü yapı ve ticaret, sanayileşmiş ülkelerin yanında, geri kalmış toplulukları da Sanayi Devrimi'nin etkisi altına alıyordu (Deane 1994: 46-47).

Sanayi Devrimi sırasında makineler icat edilmiş, buhar kuvveti keşfedilmiş, elektrik enerjisi insanın kullanacağı şekilde dizginlenmişti. Bu durum şahsi kabiliyetleri ile para kazanan sanatkâr ve ustalarla bunların yanında kalfa ve çırak olarak çalışan insanların durumunu temelinden sarsmıştı. Küçük atölyelerin yerini büyük işletmeler ve fabrikalar alırken, makineleri çalıştıran işçiler, önceleri bir ustanın bir ömür boyu elde ettiği hünerle ortaya koyduğu eseri, daha kısa zamanda yapabilir hale geldiler. İşte bu büyük değişim, adına işçi denilen grubu ortaya çıkarmıştır (Sülker 1998: 10).

İşçinin birbirinden farklı tanımları yapılmış olmakla beraber geniş kabule göre işçi, kendisi üretim araçlarına sahip olmayan, başkalarının üretim araçlarıyla çalışan ve hür bir anlaşma ile sermaye sahibine emeğini satarak çalışan kimse olarak tanımlanır (Sencer 1969: 12; Koç 2010: 20). Bu durumda işçiler, üretimi kendi başına sürdürebilecek başka

olanaklara sahip olmayan, yani mülksüzleşmiş ücretlilerdir.¹ 18. yüzyılın ilk yarısında ev ekonomisi ve el sanatları ile geçinen işçi tipi, Sanayi Devrimi ile yerini daha çok kişinin bir arada çalıştığı işçi tipine bırakmıştır (Sülker 2004: 12).

Bir arada aynı şartlarda çalışan ve aynı sıkıntıyı çeken işçiler, daha iyi çalışma şartları ve daha yüksek ücret alabilmek adına ortak eylemlere girişmeye başlamışlardı. İlk eylemler, ücretlerdeki düşüklük ve uzun iş saatleri üzerine yoğunlaşmıştı. Fakat işçi tepkileri başlangıçta işverenlere karşı değil, esas suçlu olarak gördükleri makinelere karşı yönelmişti. Çünkü makineler onların hem ücretlerinin düşmesine hem de içlerinden pek çoğunun işsiz kalmasına sebep olmuştu. Mesela 1758 yılında İngiliz işçiler ilk mekanik yün biçme makinelerini parçalamış ve benzer şekilde birçok yerde makineler tahrip edilmişti (Abendroth 1992: 11-12). Sanayi Devrimi sırasında işçilerin katlandığı zorluklar zamanla onların bilinçlenmesine ve bu zorluklardan kurtulma çabası içerisine girmelerine neden olmuştur. Bu yeni dönemde işçiler, makinelere saldırmak yerine onların faydasını kabul ederek tepkilerini hükümet veya sermaye sahiplerine yöneltmişlerdi (Sülker 1998: 51).

1789 Fransız Devrimi, Avrupa'da işçiler için yeni bir dönemin başlamasına neden oldu. Daha insani şartlarda çalışmak ve yaşamak isteyen işçiler, birlikte hareket etmeleri gerektiğinin bilincine vararak grev silahını daha bilinçli olarak kullanmaya başlamışlardı (Güzel 1993/1: 14). Grev, genel anlamda çalışma koşullarını kendi lehlerine değiştirmek ve yeni haklar ve menfaatler sağlamak amacıyla işçilerin çoğunun önceden aralarında karar vermek suretiyle bir iş yerinde ya da işkolunda belirli ya da belirsiz bir süre için çalışmaya son vermeleri olarak tanımlanır (Talas 1983: 281). İşçilerin amaçlarına ulaşmak için grev yapmaları yeni bir şey değildi. Yüzlerce yıldır dünyanın çeşitli yerlerinde çalışanlar grev yapmıştı. Kötü yaşam koşulları ve fabrika hayatının etkisiyle işçiler belirli bir bilince erişmesi ve artan işçi sayısı Avrupa'da işçi sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Sencer 1969: 15).

İşçi sınıfı uzun süre sermaye karşısında zayıf kalmıştı. Bu aşamada işçiler henüz örgütlenip sendikalar yoluyla eşit müzakere gücüne ulaşamadıkları için grevler istenilen sonuca ulaşamıyor ve kendileri için elverişli olmayan ücret ve çalışma koşullarını kabul etmek zorunda kalıyorlardı (Talas 1983: 178-181). İşverenler, kamu veya özel sektör, başlangıçta işçilerin ücret ve öteki çalışma koşullarını müzakere etmesini kendi otoritelerine karşıt olarak algıladıkları için işçilerin

¹ Üreticilerin yoksullaşarak tarlalarını veya dükkânlarını satmak zorunda kalmaları sürecine mülksüzleşme denilmektedir (Koç 2010: 20).

örgütlenmelerine müsaade edilmiyordu. Fakat işçilerin örgütlenme hakkı için verdikleri mücadele amacına ulaşmış ve 1824 yılında İngiltere’de işçilere dernek kurma özgürlüğü tanınmıştır. (Sülker 2004: 12). Bundan sonra yeni haklar elde edebilmek için grevlere başvuran işçiler, 1825 yılından itibaren bazı sendikal haklar elde etmiştir. Artan sendika etkinliği işçiler için daha iyi çalışma ve yaşam koşulları uğruna daha çok savaşı, işverenler içinse şiddetli karşı önlemlere başvurma gerekliliğini beraberinde getirmiştir (Abendroth 1992: 16-18). 1830’lu yıllardan sonra da Fransa’da işçiler kolektif örgütler kurdular. Bu örgütlenme zanaatlar arası dayanışmayı artırdı ve 1833 yılında büyük bir grev dalgası olarak ülkeye yayıldı. Bu grevler, işçiler arasında bir sınıf bilincini ortaya çıkardı (Sewel 2012: 68-70).

İşçi talepleri ve bu uğurda yapılan mücadele zaman içinde meyvelerini vermeye başlamıştır. 1847 yılında İngiltere’de işgünü 10 saatle sınırlandıran yasa kabul edildi ve bu sınırlama 1850 yılında tüm sektörlerde uygulanmaya başladı (Abendroth 1992: 32). 1868’de Fransa’da toplanma özgürlüğü hakkındaki kanun yürürlüğe girdiği gibi 1869’da bütün işçi sendikalarını bir çatı altında toplayabilecek federasyon kurulmasına izin verildi (Sülker 2004: 20-21). Böylece işçiler, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere peyderpey bütün Avrupa’da XIX. yüzyıl sonuna kadar sendika kurma ve grev hakkı yanında birçok sosyal ve siyasal hak elde etmiş oldular (Silver 2009: 118-119).

Osmanlı Devletinde İlk İşçi Hareketleri

Osmanlı ekonomisi, büyük oranda bir tarım ekonomisiydi. Tarım yapılan arazinin büyük kısmı devlete aitti. Daha küçük ama yine de önemli olan bir kısmı ise vakıf statüsündeydi. Tarım dışı üretim, kentlerdeki küçük çaplı ve tamamıyla loncaların hâkimiyetindeki girişimlerle sınırlı kalmıştı. Loncalar hem müşterilerine kaliteli işçilik ve malzeme sağlarken hem de bir çırağın önce kalfa sonra usta olabileceği katı bir hiyerarşik sistemi muhafaza ediyordu (Zürcher 2000: 33-35). Fakat kentler büyüdükçe iş bölümü ve uzmanlaşma derinleşmiş ve loncaların sayısı artmıştır. Tekelci meslek örgütleri olarak loncaların temel amacı, üyelerinin çıkarlarını korumaktı. Bu amaçla loncalar, bir yandan kendi üretimlerini denetlemeye ve lonca içi rekabeti sınırlandırmaya çalışırken bir yandan da kendileri dışında ortaya çıkabilecek üretimi engellemeye çalışıyorlardı (Pamuk 2009: 58-59). Yüzlerce yıl lonca teşkilatı işçi, küçük esnaf ve sanatkârın hak ve çıkarlarını korumuş ve çalışma hayatını sıkı bir disiplin içerisinde yönetmiştir. Fakat XIX. asırda makineleşme nedeniyle küçük zanaatkârın geçirdiği büyük kriz, lonca teşkilatını temelinden sarsmış ve böylece işçi

ve küçük esnafın koruyucusu kalmamıştır (Eldem 194: 138). 1820'li yıllardan itibaren yeni bir iktisadi düzene geçen Osmanlı ekonomisinin, kapılarını yavaş yavaş kapitalizme açması loncaların sonunu getirmiştir (Pamuk 2009: 191).

Osmanlı Devletinde 1830'lu yıllara kadar yabancı yatırımcı yoktu. Bu tarihlerde yerli sanayi orduya giysi, teçhizat ve silah üreten imalathaneler şeklinde varlığını sürdürüyordu. Devlete ait bu fabrikalarda buhar makinelerinin kullanılmaya başlanması üretim ve istihdamın artmasına neden oldu (Zürcher 2000: 77; Güran 1992: 236-237). Gerçi büyük miktarda üretim yapan sanayi müesseseleri daha önce de vardı. Mesela devlete ait tophane ve tersanelerde pek çok işçi çalışıyor ve devrine göre çeşitli alet edevatı kullanıyorlardı. Fakat makine kullanan ve adına fabrika denilebilecek devlete ait sanayi işletmeleri, yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kurulan ordunun kıyafet ve levazımına mahsus eşyayı üretmek amacıyla tesis edilmişti. Bu fabrikalar mekanik tezgâhlar ve diğer makineleriyle birer modern endüstriyel kuruluş olarak kabul edilmektedir (Sarc 1999: 434-435; Makal 1997: 137).

1838-1841 yılları arasında başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa devletleriyle yapılan serbest ticaret anlaşmalarından sonra Osmanlı ekonomisi kapitalist sistemle daha hızlı bir şekilde bütünleşmeye başladı (Zürcher 2000: 98). Osmanlı sanayisinin dışa açılması sonucunda büyük bir yapısal değişim yaşanmış ve bu sürecin sonunda ekonomik yıkımla karşılaşmıştır. Avrupa ürünleri karşısında yerli üretim pek az direnebilirken bu durum doğal olarak istihdam üzerinde de olumsuz etki yapmıştır (Makal 1997: 137).

Tanzimat döneminde, devlet tarafından kurulan fabrikalar dışında, büyük kısmı yabancılara, geri kalanı ise azınlıklara ait olan özel fabrikalar da kurulmuştu (Sarc 1999: 437; Türkdöğün 1981: 12). Bu endüstriyel atılım, işçilerin yavaş yavaş kitle niteliği kazanmasına yol açarken işçi sayısında da belirgin bir artışa neden olmuştur. Bu yeni iş koşulları tıpkı Avrupa'da olduğu gibi işçi hareketlerini beraberinde getirmiştir (Sencer 1969: 89; Fişek 1969: 24). Nitekim Sanayi Devrimi sonrası Avrupa'da sıkça görülen makine kırıcılığı ve protesto olayları Osmanlı topraklarında da görüldü. Makinelerin insan emeğinin yerini almasıyla işsiz kalma korkusu ve bu nedenle başlayan olaylar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ana geçim kaynağı ücretli işçilik olan bir grubun ortaya çıktığının delilidir (Sencer 1969: 89-90).

Osmanlı Devletinde işçi hareketleri, 1870'li yıllarda başlamış olmakla beraber bu konudaki ilk yasal düzenleme olan Polis Nizamnamesi 1845 yılında çıkarılmıştır. Polisin görev ve yetkilerini belirleyen bu nizamname aynı zamanda çalışma ilişkileri alanına yönelik

düzenlemeler yapan ilk hukuksal belge olma özelliğini taşımaktadır. Nizamnamenin 12. maddesine göre; “işini bırakarak, greve gitmeyi amaçlayan işçilerin dernek ve toplulukları ile buna benzer kamu düzenini bozucu fitne, fesat derneklerini ortadan kaldırmak ve yok etmek böylelikle ihtilalin önünü almak için devamlı suretle uğraşmak ve çaba harcamak” polise verilen görevler arasında sayılmaktadır (Makal 1997: 255-256). Nizamnamede yer alan işçi hareketlerine yönelik 12. madde, bu konuda çalışan araştırmacılar arasında farklı şekillerde yorumlanmıştır. Kurthan Fişek, (Fişek 1969: 26) bunun 1845 yılından önce düzenli ya da düzensiz işçi hareketlerinin meydana geldiğine delil olduğunu söylerken; Oya Sencer (Sencer 1969: 98) ve Şehmus Güzel (Güzel 1993/2: 37) böyle bir yasağı gerektirecek işçi hareketleri olmamasına rağmen, Avrupa’daki işçi hareketlerinin Osmanlı devlet adamlarını korkuttuğu için bu maddeye nizamnamede yer verildiği görüşündedir. Yıldırım Koç (Koç 2010: 67) ve Mesut Gülmez (Gülmez 1985: 792-793) ise, nizamnamenin 1 Temmuz 1800 tarihli bir Fransız kararnamesinden aynen aktarılmış olduğunu ve bu nedenle işçi eylem ve örgütlerine bir tepki olarak değil, ilk kez kurulan polis örgütü için çıkarılan nizamın bir çevirisi olmasından kaynaklandığını belirterek meseleye daha farklı bir yorum getirmişlerdi.

Osmanlı Devletinde ilk grevler 1870’li yıllarda görülmeye başlamış ve 1907 yılına kadar elli civarında grev saptanmıştır. Tespit edilen ilk grev 25 Ocak 1872 tarihli Hasköy Tersanesi işçileri grevi, ikincisi ise 16 Şubat 1872 tarihli Beyoğlu Telgrafhanesi işçileri grevidir (Güzel 1985: 804-805). Bu dönem grevlerinin çoğu, mali kriz nedeniyle işçi ve memurlarına ücret ödemekten aciz olan devlete bağlı kuruluşlarda meydana gelmiştir. Bir anlamda işçiler ücret artışı talebi yerine var olanı müdafaa etme gayesindeydiler. Bu dönemde sendika bulunmadığı için grevlerin tümü geçici birlikler veya işçiler arasından çıkan doğal önderlerce yönetilmiştir (Güzel 1985: 808). 1866 yılından itibaren bir takım hayır dernekleri kurularak fakir işçilere iş bulmak veya gerekli iş araçlarını temin etme gayesi güdülmüşse de bunları birer işçi örgütü saymak, hele hele sendika olarak nitelendirmek mümkün değildir (Güzel 1993/2: 56). Sınıf bilinci taşıdığı söylenebilecek gerçek anlamdaki ilk işçi örgütü İstanbul tophane fabrikalarında çalışan işçiler tarafından 1894’te gizlice kurulan “Osmanlı Amele Cemiyeti”dir. Dört binden fazla işçinin çalıştığı bu fabrikada işçiler sekiz kişilik bir komite oluşturarak Avrupa’daki Jön Türklerle de temasa geçmişti. Ancak resmi makamlar komitenin faaliyetlerini öğrenince, kurucular sürgüne gönderilmiş ve cemiyetin faaliyetleri sona ermiştir. Bir süre sonra yapılan ikinci teşebbüs de benzer bir akıbete uğramıştır (Karakışla 2011: 39). Bu nedenle gerçek anlamda ilk işçi sendikaları II. Meşrutiyet’in ardından kurulmuştur.

II. Meşrutiyet'in İşçiler Üzerindeki Etkisi

Türk siyasi ve fikir hayatında çok önemli bir yeri olan II. Meşrutiyet, büyük umutlara gebe idi. Sıklıkla tekrarlanan ve dilden dile dolaşan hürriyet, müsavat (eşitlik), uhuvvet (kardeşlik) gibi kavramlar toplumun bütün kesimlerinde büyük beklentiler oluşturdu. Bu kesimlerden birisi de işçilerdi. Daha müreffeh bir hayat isteyen işçiler başta demiryolları olmak üzere hemen her iş kolunda greve gittiler (Akşin 2001: 146; Aslan 2009: 44-45). İşçilerin cesaretle grev kararı almasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne duydukları güvenin de etkisi vardır. Cemiyetin 1908 yılında kabul edilen siyasi programının 13. maddesi işçi ve iş dünyasını ilgilendiriyordu. Bu madde ile Cemiyet, işçi ve patronların karşılıklı sorumluluklarını içeren kanunların çıkarılmasını teklif edeceğini beyan ederek işçileri umutlandırmıştı.² Böylece işçiler, çalışma esaslarının insani ölçülerde düzenleneceği, kanunlarla keyfi uygulamaların önüne geçileceği ve daha uygun şartlarda çalışabilecekleri bir ortamı hayal ediyorlardı.

Osmanlı Devletinde geçmişte işçilere yönelik bazı düzenlemeler yapılmıştı. Mesela, Ereğli kömür havzasına işçi temin etmek maksadıyla Maden Nazırı ve Ereğli Livası Kaymakamı Dilaver Paşa, 1865 yılında özel bir nizamname hazırlamıştı. Esas gayesi üretimin düzenli bir biçimde sürdürülmesi ve artırılması olsa da bu nizamname işçiler yararına bazı maddeler içermektedir (Özger 2011: 103-104; Sencer 1969: 101; Türkdoğan 1981: 66). İşçilerin çalışma, dinlenme ve tatil zamanları tespit edildiği gibi, ücretler ve bunların ödenme şekilleri, iaşe ve barınma meseleleri bir esasa bağlanmış, ayrıca işçilerin sağlığını koruyucu tedbirler alınmıştır. Bu nizamname, devletin sosyal sahada attığı ilk adım olması bakımından da değer taşımaktadır (Eldem 1994:140). Bunun hemen ardından da 1869 yılında Maadin Nizamnamesi yayınlanarak Dilaver Paşa Nizamnamesi'nde öngörülen zorunlu çalışma şartı ortadan kaldırıldı. Ayrıca Maadin Nizamnamesi muhtemel kazalara karşı tedbirler alınması, madenlerde doktor ve ilaç bulundurulması, iş kazasına uğrayan işçilere ve ailelerine tazminat ödenmesi gibi yeni esasları da getirmiştir (Doğan 2004: 34; Varlık 1985: 918). Takip eden dönemde işçilerin çalışma şartlarına yönelik başka bir düzenleme yapılmadı. Üstelik pek çok işçi II. Meşrutiyet'in ilanına kadar ücretlerini düzenli olarak alamadığından zor duruma düştü. Öte yandan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yaşanan yaklaşık % 20'lik enflasyon işçileri daha da zor durumda bıraktı. İşçiler öncelikle bu kaybın telafisi için taleplerde bulunmuşlar, olumlu cevap alamayınca da Meşrutiyet'in getirdiği düşünce, ifade ve

² Amelelerle patronların hukuk ve vezâif-i mütekaabilelerini tayin edecek kanunlar vaz'ı teklif olunacaktır (Tunaya 1988: 66).

toplantı özgürlüğünün etkisiyle tüm ülkeyi saran bir grev dalgasını başlatmışlardı (Zürcher 2000: 140).

II. Meşrutiyet'in hemen ardından yaklaşık üç ay içinde birçok işkolunda on binlerce işçinin katıldığı grevler gerçekleştirildi. Bu kadar kısa sürede gerçekleştirilen grevler, sayıca daha önceki uzun yıllar toplamını defalarca aşmaktadır (Makal 1997: 262). İşte bu dönemde meydana gelen işçi eylemlerinden birisi de Balya-Karaaydın maden işçileri tarafından gerçekleştirilmiştir.

Balya-Karaaydın Madenleri

Balya'nın bulunduğu bölgede madencilik ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle beraber Romalılar zamanında madenlerin işletildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Sonraki dönemde ise Cenevizliler madenleri işletmiştir. Bölgenin Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra da madenler faaliyetlerine devam etmiştir. Sultan III. Selim zamanında, nüfusun azalması nedeniyle madenlerde çalışmalar aksayınca talebi karşılayabilmek için çevre köy ve kasabalardan insanlar getirilerek maden bölgesine yerleştirilmiştir (Geçmişten Geleceğe Balya 2010: 14-15).³

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı arşiv belgelerinde Kocagümüş köyü olarak geçen Balya, bu dönemde Alidemirci nahiyesine bağlı bir köy konumundadır. Sonradan Kocagümüş köyüne Balya denilmeye başlanmıştır. Buradaki madenlerin önemi artınca Kocagümüş yani Balya önce nahiyeye, (Arslan 2010: 42-43) daha sonra da kaza yapılmıştır. 1907 yılında kaza statüsünde olan Balya, Hüdavendigâr vilayetinin Karesi sancağına bağlıydı (Hüdavendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmîsi 1325: 125).

1838 yılında İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması ve ardından diğer Avrupa devletleriyle yapılan anlaşmalar ticaret serbestliğini artırmıştır ve bu sayede Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'nın açık pazarı haline gelmiştir. Avrupa'da XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sanayi alanında yaşanan gelişmeler büyük bir sermaye birikimine neden olmuştur. İşte bu anlaşmalar ve Tanzimat Fermanı'nın yarattığı ortam, Batılı sermaye sahiplerine yatırım yapabilecekleri uygun şartları hazırlamıştı (Bülbül 2010: 226; Ökçün 1969: 803).

Yabancı yatırımcıların yoğun ilgi gösterdiği alanlardan biri de madencilik sektörüydü. Özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra yabancı

³ Madenlerde tam zamanlı ve istikrarlı bir şekilde çalışacak işçi bulmak hep zor olmuştur. Toprağa bağlı kırsal nüfusun bakış açısından madencilik genellikle ek gelir kaynağı olarak görülür ve mümkün olduğunca çok çabuk bırakılması gereken bir meslek olarak kabul edilirdi (Perrot 2012: 86).

spekülatörler maden imtiyazları almaya başlamıştı. Bunların amacı imtiyaz konusu olan alanları işletmekten ziyade imtiyazları başkalarına devrederek yüksek kâr elde etmektir.⁴

Balya-Karaaydın maden imtiyazı, ilk olarak 16 Şubat 1878 tarihli ferman ile Fransız tebaasından Mösyö Röpol'e verilmişti. Fakat Mösyö Röpol, hükümet ile bazı hususlarda anlaşamadığı için imtiyazı geri alınmış ve 19 Haziran 1885'te Georges Zarifi adlı II. Abdülhamit'in sarraflığını yapan meşhur Galata bankerinin başında bulunduğu Lorium şirketine 99 yıllığına ihale edilmiştir (Kazgan 1999: 173; Balya Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisidir 1339: 3). 1892'de ise Lorium şirketi haklarını "Balya Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi"ne devretmiştir. Balya'da kurşun, çinko ve gümüş madenlerinden başka Mancılık'ta kömür işletme hakkını alan bu şirket (Ökçün 1969: 810-812; Su 1939: 12-13) daha sonra Patlak'ta kurşun, çinko, demirle karışık manganez madenlerinin arama ve işletme imtiyazını da almıştır (Korkmaz 2006: 64). Şirket Atina merkezli olmasına rağmen Osmanlı kanun ve nizamnamelerine göre yönetiliyordu. Bu durum şirket nizamnamesinin ikinci maddesinde belirtilmiştir (Balya Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisidir 1339: 4). Büyük gelişme gösteren bu madende 1892 tarihinde binden fazla işçi çalışmaktaydı ve tesislerinin Avrupa'daki benzerlerinden farkı yoktu. Hatta hisse senetleri ve tahvilleri Avrupa'nın bütün borsalarında alınıp satılıyordu (Kazgan 1999: 173).

İlk zamanlar çıkarılan madenin nakliyesi deve, katır ve arabalarla yapılırken, daha sonra Balya'dan Palamutluk mevkiine kadar 62 km. uzunluk ve 60 cm. genişliğinde bir dekovil hattı döşenmiştir. Buradan Akçay iskelesine kadar götürülen kurşun, Avrupa'ya gönderiliyordu. Artan madencilik faaliyeti neticesinde Balya hızla bir şehir görünümü kazanmaya başladı. Nitekim madenin sağladığı istihdam imkânları sonucunda bölgeye yurtiçinden ve yurtdışından göçler oldu. Bu sayede 1887-1907 yılları arasında Balya'nın nüfusu 21.509'dan 52.689'a çıkarak %145 oranında artmış oldu (Geçmişten Geleceğe Balya 2010: 17-19).

Balya-Karaaydın Maden Grevi (1908)

Osmanlı İmparatorluğu'nda II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından başlayan ve kısa zamanda neredeyse tüm ülkeyi etkisi altına alan grevler dalgası, işçilerin daha iyi ücret ve çalışma şartlarına kavuşma isteği üzerine odaklanmıştı. Ekonomik kaygılarla hareket eden işçiler amaçlarına ulaşabilmek için başta iş bırakma olmak üzere çeşitli

⁴ Hükümet bilhassa madenlerde kendisini gösteren bu oyunları sınırlayabilmek için 1861 yılında Maadin Nizamnamesi çıkarmıştır (Ökçün 1969: 806).

eylemlerle seslerini duyurmaya çalışıyorlardı (Arslan 2010: 51). İmparatorluk içerisinde 1908 yılında meydana gelen grevlerden biri de Balya-Karaaydın maden işletmesinde başlamıştır. Osmanlı madenlerinde genel olarak madenin çıkarıldığı bölgeden gelen işçilerin yanı sıra, özellikle Doğu Anadolu'dan gelerek daha zor işlerde çalışan işçiler ve az sayıda da yabancı işçi bulunuyordu (Quataert 2009: 19). Resmi belgelere yansıyan rakamlara göre sayıları iki bini bulan işçiler grev kararı aldılar. İmparatorlukta gerçekleşen daha önceki grevler gibi Balya'daki maden işçilerinin grevinin de temel sebepleri, ücretlerin yetersizliği, iş güvenliğinin olmayışı ve çok uzun olan iş saatlerinin indirilmesidir (Arslan 2010: 51). Şirket Müdürü Ralli'yi ücretlerinin artırılması için sıkıştıran işçiler ocaklardaki faaliyetleri de durdurmuştu (Aynî 2009: 80).

Madenlerde bulunan işçilerin greve⁵ gitmesi üzerine şirket yetkilileri meseleyi Karesi mutasarrıflığına iletmiş, mutasarrıf da Hüdavendigâr valiliğine yazmıştı. Bunun üzerine Hüdavendigâr Valisi Tefik Paşa, meseleyi tam olarak anlayabilmek için Balya kaymakam vekili ve şirket müdürünü makine başına çağırarak izahat istemişti. Bu kişilerin belirttiğine göre, ücretlerinin artırılması için şirkete başvuran işçiler ayaklanma çıkarmış, şirket yetkilileri müzakere için işçilere temsilcilerini göndermelerini söylemişlerse de işçiler bundan kaçınmışlardı. İşçiler, bu hususta kaymakam vekili, eşraf ve ileri gelenler tarafından yapılan nasihatlere de kulak asmadıkları gibi çalışmak isteyen 800 kadar işçiye de mani olmuşlardı. Bunun üzerine Tefik Paşa, greve gitmenin yasak olmadığını, fakat hak ararken zorbalığa başvurmanın, başkalarının güvenliğini tehlikeye düşürmenin kabul edilemez olduğunu belirterek işçiler arasından seçilecek beş altı kişi vasıtasıyla şirketle müzakere edilmesini, eğer uyuşabilirlerse işe devam etmelerini aksi halde çalışmak isteyen işçilere mani olunmaması uyarısında bulundu. Buna rağmen işçiler yine de çalışmak isteyen işçilere karşı zor kullanma, saldırma gibi eylemlere girişirlerse elebaşlarının mahkemeye sevk edileceği hususunun işçilere hatırlatılmasını istedi. Bu arada şirketin de kendi teklifini kabul ettirmek için işçileri zorlamaya hakkı olmadığını belirttikten sonra, (BA DH.MKT 2617:41) hadisenin daha tehlikeli boyutlara ulaşmaması için Tefik Paşa, Karesi mutasarrıfına bir yazı yazarak acilen madenlere yeteri kadar jandarma gönderilip emniyetin sağlanmasını istedi (BA BEO 3404: 255264). Greve giden işçiler, çalışmak isteyen işçilere mani olup madene ait müesseselere saldırılara devam edince şirket yetkilileri tekrar müracaatta bulunarak güvenliğin sağlanmasını istediler (BA DH.MKT. 2617: 41). Bunun üzerine Balıkesir

⁵ Konuyla ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivinde tespit edilen belgelerde birkaç kez "grev" tabiri kullanılmakla birlikte, genel olarak "ta'til-i eşgal" ifadesi tercih edilmiştir.

taburundan bir yüzbaşı ve mülazım kumandasında 40 asker Balya'ya sevk edildi (BA DH.MKT. 2628:41).

1908 yılında başlayan grevler II. Meşrutiyet'in getirdiği umut havasının tesiri ile ülke çapında hızla yayılmıştı. İşçiler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Meşrutiyet öncesi söylemlerinden cesaret alarak eylemlerini artırmıştı. Fakat çok geçmeden hem hükümet hem de İttihat Terakki Cemiyeti grevler karşısında olumsuz bir tavır takınmaya başladı. Üstelik bazı gazeteler grevlerin sebep olduğu ekonomik kayıpları sayıp dökerek, büyük çoğunluğu yabancı olan sermaye sahiplerine destek vermeye başlamıştı (Sencer 1969: 197; Şanda bty: 33).

Grevler karşısında hükümetin sermaye sahiplerinden yana tavır takınması ve birçok eylemi askeri güç kullanarak bastırmaya çalışması, işçileri zayıf düşürürken aynı ölçüde patronların elini güçlendirmişti. Bu durum işverenlerin, işçi temsilcileri ile yapılan müzakerelere çok daha emin ve tavizsiz katılmalarına yol açıyordu.⁶ İşletme sahipleri gerektiğinde hükümeti baskı altına alarak Balya'da olduğu gibi askeri kuvvet getirtip işçileri korkutuyor ve zorla da olsa taleplerinden vazgeçirebiliyorlardı (BA BEO. 3406: 255432).

Balya'da meydana gelen grev ve ardından yaşanan gelişmeler maden şirketinin Karesi mutasarrıflığına ve Hüdavendigâr valiliğine gönderdiği yazılarla şekillenmişti. Bu durum rahatsızlık yaratmış olmalı ki Balya eşrafı adına sadarete telgraf çeken Belediye Reisi Şerif, hadisenin gereğinden fazla büyütüldüğünü ileri sürerek durumu şöyle izah etmiştir: “Dün sancak merkezinden bir müfreze asker geldi. Askerin niçin geldiğini araştırdık ki, Balya'da asayiş ve emniyetin ortadan kalktığı ve ihtilal zuhur ettiğine dair müracaat olmuş. Çok şükür memleketimizde asayiş berkemal olduğu gibi ihtilal gibi bir durum da vukua gelmemiştir. Mesele her tarafta olduğu gibi Balya maden amelesinin de umumiyetle greve gitmesinden ibarettir. Grev meselesi sadarete ve vilayete yalan yanlış ihtilal şeklinde aksettirilmiştir. Bu bütünüyle hakikat dışıdır. Mesele hakkında lazım gelen tahkikatın yapılarak meseleye başka renk ve şekil vermek isteyenler kimlerse

⁶ Reji fabrikalarında çalışan işçilerden bazıları 14 Ağustos 1908 günü ücretlerine %100 zam yapılmasını talep ederek greve gitmişti. Bunun üzerine reji idaresi talebi karşılamadığı gibi işçilere yol vererek fabrikayı kapatma kararı aldı (Tanin, nu: 13, 16 Receb 1326, s. 3). Rejinin aldığı karar karşısında çaresiz kalan işçiler taleplerinden vazgeçerek yeniden işe başlamaya razı olmuşlardı (Tanin, nu: 15, 18 Recep 1326, s. 3). Greve giden işçilerin amaçlarına ulaşabilmeleri, çalışmadıkları dönemde en azından zorunlu ihtiyaçlarını karşılayabilecek bir fonun varlığıyla mümkündür. Aksi takdirde ev geçindirmek zorunda olan işçiler bir süre sonra grevden vazgeçmek zorunda kalıyorlardı. 1859 yılında tüm sendikaların birleşerek bir grev fonu oluşturmaları sayesinde Londra inşaat işçileri dokuz aylık bir greve giderek taleplerini işverenlerine kabul ettirmeyi başarmışlardı (Abendroth 1992: 33).

haklarında kanuni muamelenin yapılmasını arz ve istirham ederiz.” Şirket tarafından verilen bilgilere bakıldığında greve giden işçilerin diğer işçileri tehdit ederek çalışmaktan alıkoyduğu, idare binalarına saldırıda bulunduğu ve maden tulumbalarının tahrip edildiği bilgileri de yer almaktadır (BA BEO. 3406: 255432).

Oysa müfettiş olarak Balya’ya giden Mehmet Ali Bey’in hatıralarında, greve giden işçilerin çalışmayı durdurmalarına rağmen madenleri işler halde tutabilmek için ocaklardaki suyu tulumbalarla boşaltmaya devam ettikleri belirtilmiştir (Aynî 2009: 80). Bu kısa not en azından şirket tarafından verilen bilgilerden bir kısmının doğru olmadığını ortaya koymaktadır. Ancak yapılan tahkikat sonucunda işçileri tahrik edenler arasında Belediye Reisi Şerif Bey’in yer aldığını da unutmamak gerekir (BA DH.MKT. 2628: 69). Bu durumda hem maden şirketi yetkililerinin hem de Şerif Bey’in meseleyi kendi açılarından değerlendirdiği anlaşılmaktadır.

Mehmet Ali (Aynî) Bey’in Müfettişliği ve Hazırladığı Rapor

Osmanlı hükümetlerinin 1870’li yıllardan beri işçi grevleri karşısında başvurdukları ilk yöntem o bölgenin en büyük mülki amiri tarafından yapılan nasihatle işçileri kararından vazgeçirmeye çalışmaktı. Grevlerin büyük çoğunluğu İstanbul’da meydana geldiği için genellikle nazırlar ve bazen de sadrazamlar, işçilerin karşısına çıkarak nasihatlerde bulunuyor, kamuya ait işlerde bir kısım işçi talepleri karşılanarak meseleyi tatlıya bağlamaya çalışıyorlardı. Esasında işçiler de buna alışmıştı. Henüz bir sınıf bilincine ulaşamayan işçiler kendilerini haklarıyla temsil edecek sendikalar kuramadıkları için bazı devlet adamlarının hakemliğine başvuruyorlardı. Bu hadise sırasında maden şirketi, hükümete baskı yapıp müfettiş talep ederken,⁷ işçiler de İttihat Terakki Cemiyeti’nden medet umarak bir cemiyet azasının gönderilmesini istemişlerdi (BA DH.MKT. 2628:69).

Grevin başlamasından sonra maden şirketinin de isteği üzerine hükümet, Karesi mutasarrıfı iken 3 Eylül 1908 günü itibariyle Lazkiye mutasarrıflığına tayin edilen Mehmet Ali Bey’i, (BA BEO. 3390: 254203) Balya’daki grevi sona erdirmekle görevlendirmişti (Aynî 2009: 80). Bu görevde kendisine Karesi mutasarrıf muavini Kostantin Efendi ve Erdek Kaymakamı Memduh Bey⁸ refakat etmiştir (BA DH.MKT. 2668:61; BA DH.MKT. 2693: 57).

⁷ Görevlendirme öncesi Sadrazam Kâmil Paşa ve Dâhiliye Nazırı Hakkı Paşa tarafından kabul edilen Mehmet Ali Bey, birçok nüfuzlu şahsın grevin sonlandırılması için hükümete yaptığı baskıyı hissettiğini belirtmiştir (Aynî 2009: 80).

⁸ Bu görev için Mehmet Ali Bey ve Kostantin Efendi’ye 500’er kuruş, Memduh Bey’e ise 400 kuruş harcırah verilmiştir.

Mehmet Ali Bey, görevi aldıktan sonra İstanbul'dan Bandırma'ya giden bir gemiye binmiş ve oradan da arabayla Gönen üzerinden Balya'ya geçmişti. Grev dolayısıyla bir müfettişin geleceğini haber alan işçiler, kendisini yolda karşılamış ve oturması için bir ev dahi kiralamışlardı (Aynî 2009: 80). 2 Ekim 1908 (19 Eylül 1324) günü Balya'ya ulaşan Mehmet Ali Bey, vakit kaybetmeden greve giden işçilerin vekillerini huzuruna getirterek, hem işçilerin taleplerini hem de işin aslını öğrenmeye çalışmıştır. Yapılan ilk görüşmelerde greve neden olan iki husus dikkatini çekmiştir. Birincisi ülkenin çeşitli yerlerinde meydana gelen grev haberleri,⁹ ikincisi de Balya'da bazı kimselerin işçileri greve teşvik ettiği yönündeki bilgiler.

İşçileri greve teşvik edenler arasında dava vekili Müstecab köyünden Fuat, orman süvari memuru Hüseyin, mahkeme kâtibi Kemal, jandarma kumandanı Yüzbaşı Şevket Efendiler başta geliyordu. Mehmet Ali Bey, bu kişileri korkuya kapılmamaları için birer birer çağırarak görüşmüştü. Bu kişilere lazım gelen nasihatleri yaptıktan sonra işçilerin tekrar işe başlamaları için tembihte bulunmalarını istemişti. Yapılan görüşmeler olumlu netice vermiş ve bu kişiler ciddi gayret göstererek işçileri ikna edici konuşmalar yapmıştı. Öte yandan Mehmet Ali Bey, maden idaresi müdürü Mösyö Ralli ile de görüşerek işçilerin ücretlerine uygun miktarda zam yapılabilmesi için maden şirketi yönetim kurulu ile temas kuracağına dair söz almıştı. Böylece ilk gün yapılan çalışmalar meyvesini vermiş ve işçiler cumartesi sabahı işe başlama kararı almıştı (BA DH.MKT. 2628:69).

Balya madenlerinde çalışan işçilerden Kahraman Çavuş ve arkadaşları yukarıda belirtildiği üzere greve destek sağlamak için İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne başvuruda bulunmuşlardı. Mehmet Ali Bey, tam işleri yoluna koymuşken Cemiyet azası Sudi Bey'in yola çıktığına dair bir telgraf gelmişti. Bunun üzerine işçiler işe başlayacaklarına dair daha önce verdikleri sözden dönerek Sudi Bey'i beklemeye başlamıştı(BA DH.MKT. 2628:69).

Sudi Bey 22 Eylül Pazartesi günü Balya'ya gelmişti. İşçiler onu da tıpkı Mehmet Ali Bey gibi yolda karşılayıp kiraladıkları dayalı döşeli eve yerleştirmişlerdi. (Aynî 2009: 81) İşçi temsilcileri ile görüşen Sudi Bey, onlara nasihatlerde bulunmuş ve Salı günü işe başlayacaklarının sözünü almıştı (BA DH.MKT. 2628:69). Sudi Bey, grevi sona erdirmek için

⁹ Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra başlayan grev dalgası tüm yurda yayılmıştı. Gazeteler her gün bu grev haberlerine yer veriyorlardı. Balya'da olduğu gibi bu haberler başka grev kararlarına ilham kaynağı oluyordu. Buna rağmen Mehmet Ali Aynî'nin hatıralarında Balya'da meydana gelen grevi Türkiye'de ilk amele grevi olarak nitelendirmesi şaşırtıcıdır.

sekiz kuruş yevmiye alanların ücretlerinin on bir kuruşa, on bir kuruş alanların ücretlerinin de on üç kuruşa yükseltileceğine ilişkin taahhütte bulunmuştu. İşçiler bu öneriyi başlangıçta kabule yanaşmamışsa da işçi ileri gelenlerinden bazıları ücretlerin ileride yeniden arttırılacağını söyleyerek arkadaşlarını ikna etmiş ve grev sona ermiştir (Bülbül 2010: 235). Fakat zammın şirket tarafından ilan edilmesinden sonra özellikle kazıcı olarak çalışan işçiler arasında bir memnuniyetsizlik görülmüştür. Bunlar zammın biraz daha artırılmasını istedikleri gibi artışın işe yeni başlayanlarla usta işçiler arasında fark gözetilmeksizin, yani hizmet süreleri dikkate alınmaksızın eşit yapılmasını istemişlerdi. Bunlar bir yandan da diğer işçileri yeniden greve gitmek için teşvik etmeye başlamışlardı (BA DH.MKT. 2628:69). Grevin sona erip sükûnetin sağlanması ile rahatlayan ortam yeniden gerilmiş ve bu sırada öfkelenen Sudi Bey, elindeki bastonla arkadaşlarını greve teşvik eden işçilerin üzerine yürümüştü (Aynî 2009: 81). Grev dolayısıyla kurulan tahkikat komisyonunda yer alan Erdek Kaymakamı Memduh Bey'in telgrafına göre, bu aşamada özellikle Rum işçilerden bazıları işe başlanmaması için çaba sarf ediyordu. Bunun üzerine işçileri tahrik eden Rum işçiler komisyonun huzuruna getirilerek kendilerine nasihatlerde bulunuldu. İşçiler nasihatler karşısında lakayt bir tavır sergileyerek bildiklerini okumaya devam etmişlerse de çalışmak isteyen işçiler arasında birlik hâsıl olmuş ve kendilerine engel olmak isteyenlere tepki göstermişlerdi. Nitekim yapılan görüşmeler neticesinde madenlerde çalışan Kürt, Laz ve Ermeni işçilerin tamamı, Rum işçilerin de büyük bir kısmı verilen zammı kabul ederek işlerine devam etmiştir. Böylece mesele halledilmiş gibi gözükse de Memduh Bey, yakın gelecekte olası tahriklere karşı dikkatli olunması gerektiğini belirterek, işçileri yeniden grev yapmaya sevk edecek kişilerin bir an önce memleketlerine gönderilmesi gerektiği önerisinde bulunmuştur (BA DH.MKT. 2628:69).

Grevdeki işçiler verdikleri sözü tutarak işe başlamıştı. Mehmet Ali Bey, işçilerin gönülleri almak için 250 metre derinliğindeki maden ocağına inmiş ve çalışma şartlarını yerinde görmüştür. 8 Ekim 1908 (25 Eylül 1324) tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde grevle ilgili bilgi veren Mehmet Ali Bey, yapılan zamlardan sonra bütün maden müesseselerinde işçilerin işbaşı yaptığını, sükûnetin sağlandığını ve düzenin mükemmel hale getirildiğini ifade etmiştir (Takvim-i Vekayi 27 Eylül 1324: 4).

İşçilerin greve son vermelerinden sonra sıra işçileri teşvik edenlere verilecek cezalara gelmişti. Mehmet Ali Bey, yaptığı tahkikat neticesinde, Belediye Reisi Şerif ile Kaza Naibi Arif Efendilerin işçileri greve teşvik edenler arasında olduğunu kanıtlamıştı. Fakat bunlar hakkında alenen tahkikata başlanmasının korku ve paniğe sebep olacağından, işçileri tekrar grev ve sair eylemlere teşvik etmeleri ihtimaline karşı dikkatli

davranıp bu kişileri sırayla huzuruna çağırarak münasip bir dille uyarılarda bulunmuştur.

Mehmet Ali Bey'in 10 Ekim 1908 (27 Eylül 1324) tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu raporda Balya'daki grev ve taşkınlıklarda kusuru bulunan şahıslara ilişkin önerileri şöyle sıralanmıştır:

1) Kaza Naibi Arif Efendi'nin işçileri grev ve isyana teşvik etmek dışında halka kötü muamelede bulunduğu tespit edilmiş ve azli için kaymakamlık makamına yazı yazılmıştır. Hakkındaki iddialar bütünüyle doğru bulunduğu için müddet-i örfiyenin¹⁰ sona ermesini beklemeden acilen değiştirilmesi icap eder.

2) Orman memuru Hüseyin, mahkeme kâtibi Kemal ve Belediye Reisi Şerif Efendilerin işçiyi teşvikleri çok ehemmiyetli değildir.

3) Jandarma kumandanı Şevket Efendi'nin işçileri teşvik ettiği anlaşılmışsa da sonradan meselenin hallinde ciddi olarak çalıştığı görülmüştür. Bu nedenle şimdilik lazım gelen nasihat yapılmakla beraber mutlaka başka bir kazada görevlendirilmesi gerekir.

4) Dava vekili Müstecap köyünden Fuat Efendi, sonradan gösterdiği gayreti ile hakkındaki şüpheyi gidermeye çalışmışsa da İttihat Terakki Cemiyeti'ne Balya'dan, Balıkesir İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezi ibaresiyle memur gönderilmesine dair telgraf çekmişti. Balya'da böyle bir teşkilat olmadığı halde Fuat Efendi'nin böyle bir unvanla telgraf çekmesi ve bunu telgraf memurunun kabul etmesi fevkalade dikkat çekmektedir. Fuat Efendi hakkında gerekli kanuni işlemin uygulanması büyük önem arz etmektedir.

5) İşçiler arasındaki tahrikçiler Kürt Kahraman Çavuş, Erdekli Vankil Mançakofa, Balıkesirli Hacı Osman ve Kürt Haydar isimli şahıslardır. Bunlardan Kahraman Çavuş'u maden idaresi kovmaya karar vermişse de şahsın yirmi bir seneden beri madende çalışıyor olması dikkate alınarak tekrar işe başlatılmıştır. Vankil Mançakofa ise maden hizmetinde çok eskiden kısa bir süreliğine çalıştığı, fakat işçileri daima serkeşliğe sevk ettiğinden memleketi olan Erdek'e gönderildiği öğrenilmiştir. Ancak Kanun-i Esasi'nin ilanı üzerine tekrar Balya'ya gelmiş ve çeşitli oyunlarla maden idaresinden para koparmaya uğraştığı belirtilmiştir. Bu şahsın doğru düzgün bir meslekte sebat etmediği için,

¹⁰ Müddet-i örfiye, kadıların görev yapma süreleridir. Kadılar veya onlara vekâlet eden naipler görev başında iki yıl geçirirlerdi. Bu süre müddet-i örfi olarak adlandırılmaktadır (Akdağ 1995: 29; Ünal 2011: 494).

serseri nizamnamesine uygun olarak memleketine gönderilmesi isabetli olacaktır.¹¹

6) İşçileri greve teşvik edenlerden Vyanus İmmanuel, Mişel Antonis, Parasküva ve Süleyman İbrahim'in haklarında da aynı şekilde muamele için Balya kaymakamlığına emir verilmesi lazımdır. Bunlardan başka Hacı Osman ve Haydar, öteden beri maden hizmetlerinde çalışmakta olup yeniden işe başlamışlardır. Fakat bunların gözetim altında bulundurulması ve herhangi bir fenalıkları görülürse derhal Balya'dan çıkarılması icap eder (BA DH.MKT. 2628:69).

Mehmet Ali Bey'in hazırladığı rapora göre kusurlu görülen ve Balya'da görev yapmaları sakıncalı bulunan iki resmi görevli Kaza Naibi Arif Efendi ile Jandarma Kumandanı Şevket Efendi, yapılan yazışmalar neticesinde görevlerinden uzaklaştırılmışlardır. Nitekim raporun takdim edilmesinden bir süre sonra Dâhiliye Nezareti'nden Meşihat'a yazılan 17 Ekim 1908 (Teşrinievvel 1326) tarihli yazıda, Balya'da işçileri greve teşvik ettiği anlaşılan ve başka kötü davranışları da olan Kaza Naibi Arif Efendi'nin müddet-i örfiyyesinin sona ermesi beklenmeden acilen değiştirilmesi gerektiği önerisinde bulunulmuştur (BA DH.MKT. 2628:69). Yapılan tahkikat ve mahkeme neticesinde Arif Efendi'nin olayların çıkmasında rolü olduğu anlaşıldığından azledilmesine karar verilmiştir (BA DH.MKT. 2688:53).

Mehmet Ali Bey'in raporunda, Balya Jandarma Kumandanı Yüzbaşı Şevket Efendi'nin işçileri greve ve ayaklanmaya teşvik ettiği için değiştirilmesi gerektiği ifade edilmişti. Rapor üzerine vilayetten soruşturma yapmak için memurlar gönderilmiş ve yapılan incelemenin ardından Şevket Efendi'nin görev yerinin değiştirilmesi gerektiği bir kez daha belirtilmiştir. Bu nedenle Şevket Efendi merkez liva Balıkesir'e gönderilirken yerine daha önce Balya'da bulunmuş olan Mülazım Yusuf Efendi tayin edilmiştir (BA DH.MKT. 2628:69).

Grev Sonrası Güvenlik Endişesi

Maden şirketi yetkilileri, söz verildiği üzere işçilerin ücretlerinde artışa gitti. Fakat bir süre sonra bu ücret artışından doğan zararını

¹¹ Osmanlı hukuku, çalışacak kuvvete sahip olmasına rağmen çalışmayan, iş için herhangi bir teşebbüste bulunmayan ve başboş olarak gezen kimseleri serseri olarak tanımlamaktadır. Serserilere yönelik hazırlanan nizamnamenin üçüncü maddesi bu kimselerin gerektiğinde memleketlerine veya uygun görülecek yerlere gönderilmelerine imkân tanımaktadır (*Serseri Mazanne-i Su' Erbâbından Olan Eşhâs Hakkında Nizamname* 1313). Mehmet Ali Bey, bu nizamname hükmünün uygulanmasını tavsiye etmektedir. Meclis-i Mebusan, 10 Mayıs 1909 tarihinde serseri ve şüpheli şahıslarla ilgili daha önce hazırlanan nizamnameleri Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhas Hakkında Kanun adıyla birleştirdi. Bu hususta bkz. Özbek 1999: 34-43.

gidermek için işçileri bir ay yerine yirmi gün çalıştırmaya başlayınca işçiler mağdur oldu ve yeniden grev söylentileri yayılmaya başladı (Bülbül 2010: 235). Güvenlik endişesine kapılan şirket yetkilileri olaylar başlayınca getirilen, grev bitince de tekrar eski yerlerine sevk edilen askerin yeniden madenlere gönderilmesi için vilayete birçok kez yazı yazmıştı. Zira yaklaşık iki bin işçinin çalıştığı bu yerde güvenliği sağlamak için sadece iki asker bırakılmıştı. Şirketten gelen ısrarlı talepler üzerine, Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Kasım 1908 (6 Şevval 1326) tarihli yazıda, Balya-Karaaydın madenindeki işçilerin tekrar grev yapmaları ihtimaline karşı mevcut iki jandarma yeterli olmayacağı için madenlerdeki asker sayısının artırılmasına çalışılması uyarısında bulunulmuştu (BA BEO. 3422:256616; BA DH.MKT. 2647:24; BOZ DH.MKT. 2651:59). Bu dönemde işçiler arasında başlayan bazı ufak tefek hadiseler heyecanı artırmış, olayların büyümesi ihtimaline karşı daha fazla jandarmanın gönderilmesi talepleri sıklaşmıştır (BA DH.MKT. 2641:97). Vilayetten, Karesi mutasarrıflığına gönderilen bir yazıda, herhangi bir uygunsuzluğun çıkmaması için gerekli tedbirlerin alınması, hiç olmazsa bir süreliğine maden bölgesine asker sevk edilmesi önerilmişse de; mutasarrıflıktan gelen cevapta, şimdilik Balya'ya asker sevkine gerek olmadığı, mevcut jandarmalara ilaveten sekiz jandarma daha gönderilerek gereken tedbirin alınacağı bildirilmişti (BA DH.MKT 2659:24).

Karesi mutasarrıflığının madenlerde 15 kadar jandarma bulundurmaya sıcak bakmaması maddi imkânsızlıklarla alakalıydı. Balya'da zaten 12-14 civarında jandarma bulunuyordu ve bunlar da posta işleri, vergi toplama ve sair işlerle uğraştıklarından geriye 2-3 jandarma kalıyordu. Dolayısıyla madenlerde görevlendirebilmek için 15 yeni jandarma istihdamına ihtiyaç vardı. Fakat mutasarrıflığın bu jandarmaların ücretlerini karşılaması mümkün değildi. Bunun üzerine maden şirketi başta Cezayir olmak üzere bazı memleketlerde uygulanan bir sistemi önerdi. Buna göre özel işletmelere jandarma tahsis edildiği zaman jandarma masrafının bir kısmı bunları talep edenlerce karşılanıyordu. Bu nedenle maden şirketi, Balya'da istihdam edilecek 15 jandarma için madenlerin yakınında bir karakol inşa etmeyi ve üç yıl boyunca her yıl 250 lira olmak üzere masrafları ödemeyi taahhüt ediyordu (BA DH.MKT. 2655:62). Bu talep Hüdavendigâr vilayetine iletildiğinde, masrafları şirket tarafından karşılanması halinde oraya biri çavuş, biri onbaşı ve on üçü nefer olmak üzere on beş jandarmanın gönderilmesinin sakıncasının olmadığı belirtilmiştir. Madenlere gönderilecek bu jandarmalar için mevcut nizam üzerine piyade askerleri için 170, onbaşı için 180 ve çavuş için de 190 kuruşun verilmesi istenmiştir. Böylece bu jandarmaların diğer masrafları da hesaplanarak yıllık 32560 kuruşa denk gelen bir rakam çıkarılmıştır. Bu rakam şirkete

bildirildiğinde hemen kabul edilmiş, sadece askerlerin geceleyecekleri mahallin madenler civarında kendileri tarafından hazırlanacağını ve bunun için hesaba dâhil edilen masrafın çıkarılmasını istemişlerdi. Böylece maden şirketi toplam masraf 560 kuruş indirildiğinde geriye kalan 32.000 kuruşu aylara taksim ederek mahalli hükümete verilebileceğini beyan etmişti. Valiliğin endişesi birkaç ay sonra şirketin masrafı ödemekten vazgeçmesi ihtimaliydi. Bunu da üç yıllık masrafı peşin olarak ödetip aşmak istiyordu. Bu hususta Hüdavendigâr valiliği son kararı verebilecek durumda değildi. Dolayısıyla gerekli emrin gönderilmesi için Harbiye Nezareti'ne yazı yazılmış, onlar da Dâhiliye Nezareti kanalıyla Sadaret'e iletmışlerdi (BA BEO. 3459: 259369; BA BEO. 3640: 259455; BA DH.MKT. 2685:83).

Maden şirketinin önerisi genel olarak makul karşılanmasına rağmen Sadaret, talebi uygun bulmayarak reddetmiştir. Sadrazam Kâmil Paşa'nın imzasının bulunduğu yazıya göre, şirketin jandarmaların maaşını ödemesi veya zabıta kuvveti temin etmesinin söz konusu olamayacağı, şayet isterlerse şirketin bekçi istihdam edebileceği belirtilmiştir. Bu arada vilayetin imkânlarını zorlayarak madenlere birkaç jandarma göndermesinin uygun olacağı görüşünü dile getirmiştir (BA DH.MKT. 2697: 7).

Balya maden şirketi yetkililerinin korktukları ikinci grev en azından 1908 yılı içerisinde tekrarlanmadı. Zira bu sırada özellikle yabancı sermayeyi rahatsız eden grevler, bu kesimin baskısı ile hükümet tarafından yapılan bir geçici kanunla bir hayli azaldı. Polonya kökenli Fransız vatandaşı Kont Léon Ostorog tarafından hazırlanan metin, henüz seçim yapılmadan ve parlamento açılmadan, 1876 Anayasasının 36. maddesinin hükümete tanıdığı “muvakkaten kanun ve hüküm kuvvetinde” karar verme yetkisine dayanılarak, 8 Ekim 1908'de “Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat” adıyla yürürlüğe kondu (Güzel 1985: 795). Bu geçici yasa, ufak değişikliklerle, 1909 yılında Tatil-i Eşgal Kanunu'na dönüştü (Talas 1983: 83).

Bu kanun, şirketleri kamuya yönelik hizmet veren şirketler ve diğerleri olmak üzere ikiye ayırmıştır. Tüzel düzenleme ile kamuya yönelik hizmet gören şirketlerde sendikayı yasaklamış, daha önce kurulan sendikaları feshetmiş, uzlaşma sistemine başvurulmasını zorunlu hale getirmiş, bu barışçı yolu denemeden ve sonucunu almaksızın kapsam içindeki kurumlarda çalışan hizmetli ve işçilerin greve gitmeleri yasaklanmış ve yaptırımlara bağlanmıştır. Eğer uyuşmazlık oy birliği ile çözüme kavuşturulamazsa iş bırakımı yasaklanmamıştır. Yani oybirliği sağlanamadığı takdirde işçilerin “terk-i hizmette muhtar” oldukları açıkça belirtilmiştir (Takvim-i Vekayi, 27 Eylül 1324: 2-3).

Hükümet tarafından çıkarılan Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat ve 1909 yılında çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu grevleri sona erdirmişse de bu kanunun işçilere çalışma yaşamında ilk kez grev hakkı tanıdığı gerçeğini unutmamak gerekir (Gülmez 1982:41).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu XIX. yüzyılda birçok yenilikle tanışmıştı. Bunlardan biri de makinelerin çalıştığı fabrikaların açılmış olmasıdır. Devlet tarafından açılan fabrikaların ardından, özellikle Tanzimat sonrası dönemde büyük çoğunluğuna yabancılar, geri kalanı ise azınlıkların sahip olduğu fabrikalar kurulmaya başlandı. Yabancı sermaye sahiplerinin bilhassa maden ve demiryolu imtiyazlarını almasından sonra yüzlerce işçi bir arada aynı şartlarda çalışmaya başlamıştı. Bu durum işçiler arasında ortak amaçlar uğruna hareket etme bilincinin doğmasına neden oldu. Benzer sıkıntıları çeken işçiler birlikte sorunlarına çözüm arama fikrini tartışabiliyorlardı.

Henüz bir sınıf bilincinin oluşmadığı ve kendilerini temsil edecek sendika tarzı örgütlenmenin bulunmadığı 1870'li yıllardaki işçi hareketleri, genel olarak ücretleri zamanında ve düzenli alamamaktan kaynaklanan ekonomik nedenlere dayanıyordu. 1880'den sonra yok denecek kadar azalan grevler II. Meşrutiyet'in ilanından sonra oluşan iyimser ortamda adeta patladı. Bu grevlerden biri olan Balya-Karaaydın maden grevi, o sırada ülkede yapılan grevlerin çoğunluğu gibi ücretlerin artırılması amacını taşıyordu.

Balya'da greve giden işçiler sendika tarzı bir örgüte sahip değildi. Bu nedenle ülkede genel olarak uygulandığı gibi içlerinden bazılarını lider olarak seçmek suretiyle hem işverenle hem de müfettiş olarak gelen Mehmet Ali Bey ile görüşmüşlerdi. Yaklaşık iki bin işçinin bulunduğu madenlerde greve gidenler toplam işçinin yarısı ile sınırlı kalmıştı. Bilindiği üzere grevin amacına ulaşmasında işçilerin toplu hareket etmesinin rolü büyüktür. Aksi takdirde güç bölünüyor ve işçilerin eli işveren karşısında zayıflıyordu. Balya'da böyle bir durum yaşanmıştır. İşçilerin yarısı greve giderken diğerleri çalışmaya devam etmek isteyince aralarında çatışmalar yaşanmıştır. Bu çatışma maden şirketine hükümetten askeri tedbir alması için müracaat etme fırsatı vermiştir.

Greve giden işçiler eskiden beri yetkili bir aracı vasıtasıyla seslerini duyuruyordu. Balya'da da işçiler, hükümet tarafından bir müfettiş tayin edilmesine rağmen İttihat Terakki Cemiyeti'ne de başvurarak bir cemiyet temsilcisinin grev sahasına gelmesini sağlamışlardı. Bu durum aynı zamanda İttihat Terakki Cemiyeti'ne karşı duyulan güvenin de bir göstergesidir. Fakat Cemiyet, Meşrutiyet öncesi söylemlerinin aksine işçiler yerine sermaye sahiplerinden yana tavır

alınca işçiler hayal kırıklığına uğramıştır. İttihat Terakki merkezi tarafından Balya'ya gönderilen Sudi Bey'in eylemlere devam etmek isteyen işçilerin üzerine bastonla yürümesi bu anlamda önem arz eder.

Grev, yöneticiler tarafından hiçbir zaman hoş karşılanmamış ve yapılan eylemler “uygunsuzluk” olarak adlandırılmıştır. Bu nedenle devlet adamları öncelikle işçilerle konuşup onları eylemlerinden vazgeçirmeye çalışırlar, istedikleri olmayınca da askeri tedbirlere başvurarak şiddet yöntemini devreye sokarlardı. Balya'ya müfettiş olarak gelen Lazkiye Mutasarrıfı Mehmet Ali Bey, işçi liderleri ile görüşüp onları ikna etmiş ve adet olduğu üzere nasihatlerde bulunmuştur. Mesele genel olarak ekonomik nedenlere dayandığı için, şirket yetkililerinin ücretlere zam yapma sözü, grevi bir anda sona erdirmiştir. Gerek Balya'da gerekse diğer grevlerde işçileri temsilen yasal bir örgüt olmadığı için, verilen sözler yazıya dökülüp bağlayıcı nitelik kazanamamıştır. Bu nedenle işveren, o an için verdiği sözden bir süre sonra vazgeçebiliyordu.

Mehmet Ali Bey, yaptığı tahkikat neticesinde işçileri greve teşvik ettiği gerekçesiyle bazı kimseleri suçlu bulmuştur. Kaza Naibi Arif Efendi görevinden azledilmiş, Jandarma Kumandanı Şevket Efendi ise Balya'daki görevinden alınarak Balıkesir'de görevlendirilmiştir. Suçlu olduğu tespit edilen işçilerden bazıları işlerine devam ettirilirken, bir kısmı da memleketlerine gönderilmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA) Kaynakları

Dâhiliye NezâretiMektubî Kalemi (DH. MKT.): 2636/70; 2617/41; 2628/41; 2641/97; 2647/24; 2651/59; 2655/62; 2659/24; 2668/61; 2685/83; 2688/53; 2693/57; 2697/7; 2628/69.

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO): 3390/254203; 3404/255264; 3406/255432; 3422/256616; 3457/259225; 3459/259369; 3640/259455.

Gazeteler

Takvim-i Vekayi

Tanin

Kitaplar ve Makaleler

ABENDROTH, Wolfgang (1992), *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*, (Çev. Ali Çakıroğlu), Belge Yayınları, İstanbul.

AKDAĞ, Mustafa (1995), *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 2 (1453-1559)*, Cem Yayınevi, İstanbul.

- AKŞİN, Sina (2001), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, Ankara.
- ARSLAN, İsmail (2010), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Bir Maden Şehri: Balya (1839-1923)”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume: 3, Issue: 2, p. 41-54.
- ASLAN, Taner (2009), “II. Meşrutiyet Dönemi İşçi Hareketleri ve Bu Hareketlerin Meydana Getirdiği Sorunlar Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 25, s. 33-65.
- AYNÎ, Mehmed Ali (2009), *Hatıralar*, (Haz. İsmail Dervişoğlu), Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Balya Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi Nizamnâme-i Dâhilisidir* (1339), Matbaa-i Amire, İstanbul.
- BÜLBÜL, İsmail (2010), “Balya-Karaaydın Maden Şirketi İşçileri (1901-1922)”, *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 13, S. 24, s. 227-240.
- DEANE, Phyllis (1994), *İlk Sanayi İnkılabı*, (Çev. Tefik Güran), TTK, Ankara.
- DOĞAN, Cem (2010), *Osmanlı İmparatorluğu’nda 1908 Grevleri ve Ta’til-i Eşgal Kanunu*, (Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bolu.
- ELDEM, Vedat (1994), *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK, Ankara.
- FİŞEK, Kurthan (1969), *Türkiye’de Devlet-İşçi İlişkileri Açısından Devlete Karşı Grevlerin Kritik Tahlili*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Geçmişten Geleceğe Balya* (2010), Balya Kaymakamlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- GEYİKDAĞI, V. Necla (2008), *Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul.
- GÖKMEN, Ertan (2007), “II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı Maden imtiyazları (1878-1899)”, *Bellekten*, C. LXXI, S. 262, s. 969-996.
- GÜLMEZ, Mesut (1985), “Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İletişim Yayınları, s. 792-802.
- GÜLMEZ, Mesut (1982), “Tatil-i Eşgal Yasası ve Grev Sorunu”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, C. 9, S. 1, s. 1-48.
- GÜRAN, Tefik (1992), “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *150. Yılında Tanzimat*, TTK, Ankara, s. 235-252.
- GÜZEL, Şehmus (1985), “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Hareketi ve Grevler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 803-828.

GÜZEL, Şehmus (1993), *Grev*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul.

GÜZEL, Şehmus (1993), *Türkiye’de İşçi Hareketi (Yazılar-Belgeler)*, Sosyalist Yayınlar, İstanbul.

Hüdavendigâr Vilayeti Salnâme-i Resmîsi (1325), Bursa.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim (2011), “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler 1839-1950*, der. Donald Quataert, Erik Jan Zürcher, (Çev. Cahide Ekiz), İletişim Yayınları, İstanbul, s. 27-54.

KAZGAN, Haydar, (1999) *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Şirketleşme*, Creative Yayıncılık, İstanbul.

KOÇ, Yıldırım (2010), *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi: Osmanlı’dan 2010’a*, Epos Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Sami (2006), *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Balıkesir’de Sosyal Hayat*, (Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir.

MAKAL, Ahmet (1997), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi, Ankara.

ÖKÇÜN, A. Gündüz (1982), *Ta’til-i Eşgal Kanunu, 1919 Belgeler Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

ÖKÇÜN, A. Gündüz (1969), “XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, *Prof. Dr. Yavuz Abadan’a Armağan*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, s. 801-895.

ÖZBEK, Nadir, (1999) “II. Meşrutiyet İstanbul’unda Dilenciler ve Serseriler”, *Toplumsal Tarih*, 64, s. 34-43.

ÖZGER, Yunus (2011), *Osmanlı Ordusunda Emeklilik Sistemi ve Askerî Tekaiüd Sandığı (1865-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

PAMUK, Şevket (2009), *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul.

PERROT, Michelle (2012), “Fransız İşçi Sınıfının Oluşumu Üzerine”, (Çev. Reşide Adal Dünder), *İşçi Sınıfı Oluşumu*, ed. Ira Katznelson, Aristide R. Zolberg, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 79-116.

QUATAERT, Donald (2009), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Madenciler ve Devlet Zonguldak Kömür Havzası 1822-1920*, (çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.

SARC, Ömer Celal (1999), *Tanzimat ve Sanayimiz, Tanzimat,I*, MEB Yayınları, İstanbul, s. 423-440.

SENCER, Oya (1969), *Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul.

- Serseri Mazanne-i Su' Erbâbından Olan Eshâs Hakkında Nizamnâme* (1313) Kasbar Matbaası, İstanbul.
- SEWELL Jr, Wiliam H. (2012), “Zanaatkârlar, Fabrika İşçileri ve Fransız İşçi Sınıfının Oluşumu, 1789-1848”, (Çev. Reşide Adal DüNDAR), *İşçi Sınıfı Oluşumu*, ed. Ira Katznelson, Aristide R. Zolberg, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, s. 53-77.
- SİLVER, Beverly (2009), *Emeğin Gücü 1870'ten Günümüze İşçi Hareketleri ve Küreselleşme*, (Çev. Aslı Ünal), Yordam Kitap, İstanbul.
- SU, Kâmil (1939), *Balıkesir Madenleri*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.
- SÜLKER, Kemal (1988), *İşçi Sınıfının Doğuşu*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık AŞ, İstanbul.
- SÜLKER, Kemal (2004), *Türkiye'de Grev Hakkı ve Grevler*, TÜSTAV, İstanbul.
- ŞANDA, Hüseyin Avni (bty), *Yarı Müstemleke Oluş Tarihi: 1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, İstanbul.
- TALAS, Cahit (1983), *Sosyal Ekonomi*, S Yayınları, Ankara.
- TUNAYA, Tarık Zafer (1988), *Türkiye'de Siyasal Partiler, I*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
- TÜRKDOĞAN, Orhan (1981), “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2, C. 2, S. 11, s. 5-22.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.
- VARLIK, Bülent (1985), “Osmanlı Devleti'nde Madenlerde Çalışma Koşulları”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 917-922.
- ZÜRCHER, Erik Jan (2000), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul.

YAPISAL VE İŞLEVSEL ÖZELLİKLERİYLE “GELİN GÖÇÜRME” (MUĞLA İLİ ÖRNEĞİ)*

Dr. Aslı BÜYÜKOKUTAN TÖRET**

ÖZ: İnsanların hayatında ve kadının hayat serüvenindeki geçiş dönemlerinden ikincisi olan evlilik, çiftler için yeni bir hayatın başladığı, yeni bir ailenin kurulduğu, ilişkinin resmileşerek gayrimeşruluktan ayrıldığı toplumsal bir kurumdur. Soy çizgisinin belirlenmesi, toplumsallaşmanın sağlanması, cinsiyetler arasındaki iş bölümü, çocukların eğitimi ve topluma kazandırılması, ekonomik üretim ve tüketim gibi işlevlere sahiptir. Bununla birlikte evlenme yoluyla çiftlerin çevrelerini genişlettikleri de bir gerçektir. Böylesine önemli işlevlere sahip olan evlilik kurumun oluşabilmesi için gerçekleştirilen törenler birçok inanış ve uygulamayı beraberinde getirmektedir.

Bu makalede, düğünün son töreni olan, “gelin alma”, “kız çıkarma”, “gelinci gitme” adlarıyla da bilinen “gelin göçürme” töreni, yapısal ve işlevsel özellikleri açısından ele alınmıştır. Öncelikle gelin alma gününün sabahında oğlan evinin hazırlıkları, gelin almaya gitme, kız evinin gelin almaya gelenlere çıkardıkları zorluklar, gelinin baba evinden uğurlanması ve oğlan evine götürülmesi sırasındaki inanış ve uygulamalardan söz edilmiştir. Bu şekilde “gelin göçürme”nin yapısal özellikleri ortaya konulmuş, ardından işlevsel boyutu ele alınmıştır. Söz konusu tören incelenirken Muğla yöresinden derlenen ve ana ekseninde kadınların bulunduğu uygulamalara yer verilmiştir.

* Bu yazı, 28-29-30 Mayıs 2010 tarihleri arasında, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Balıkesir Üniversitesi ve Motif Halk Oyunları Eğitim ve Öğretim Vakfı işbirliğiyle, Balıkesir Üniversitesi’nde düzenlenen *Halk Kültüründe Göç Uluslararası Sempozyumu*’nda sunulan bildirinin makale haline getirilmiş şeklidir.

** Balıkesir Üni. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., abuyukokutan@hotmail.com

Anahtar Kelimeler: Gelin göçürme, kadın, yapı, işlev, Muğla.

“Gelin Göçürme” With its Structural and Functional Peculiarities: The Example of Muğla

ABSTRACT: Marriage is regarded as a transition period from being unofficial to official of the couples in to a social institution, establishing a new family and this change plays an important role in the lives of the human beings. It has some functions like determination of the ancestral roots, providing socialization, division of work in between the genders, children's education and their socialization, economic production and consumption. Additionally, it is a fact that the partners also extend their society with marriage. Ceremonies bring many belief and application together while they realize the marriage which have such very important functions.

In this article, “gelin göçürme”, the ceremony at the end of the wedding, which also known as “gelin alma”, “kız çıkarma”, “gelinci gitme”, have been discussed with the structural and functional properties. First, the beliefs and practices about the preparation of the son-in-law's house on the wedding day's morning, arrival to the daughter-in-law's house, difficulties developed by the daughter-in-law's house for the son-in-law's house, determination of the person will pick up the bride, the bride's farewell from her father's house and to accompany to the son-in-law's house have been mentioned. In this way, the structural features of “gelin göçürme” have been presented, after its functional characteristics have been revealed. While analysing this ceremony, the practices which gathered from the Muğla region and woman in the main centers have been mentioned.

Key Words: Gelin göçürme, woman, structure, function, Muğla.

Giriş

Tarih boyunca pek çok toplumda önemli bir değer olarak görülen evlilik kurumu ve bunun sonucunda oluşan aile, toplumun temeli ve modeli olarak nitelendirilmiştir. Kendini meydana getiren kadın ve erkeğe gereksinim duydukları farklı rolleri vermek, çocukların bakım ve yetiştirilmelerini üstlenmek, kültürün kuşaklar arasında aktarılmasını sağlamak, kadımla erkek arasındaki cinsel ilişkiyi toplum tarafından kabul edilir kılmak ailenin temel işlevlerindedir (Tezcan 2008: 64). Kültürel değerlerin yeni kuşaklara aşılmasında ve iletilmesinde de aile büyük bir sorumluluk taşır. Aile, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve psikolojik bir birliklerdir (Güvenç 1999: 106).

Cinselliğin, hazdan çok üreme kavramı etrafında algılandığı Türk toplumu gibi toplumlarda, neslin çoğalması, toplumun devamının sağlanması için çocuk yapma, ailenin en önemli işlevleri arasında bulunmaktadır (Özabacı 2004: 45). Bronislaw Malinowski'nin ifade ettiği

gibi, insan yavrusu, en yüksek insan-maymunların yavrularından bile çok daha uzun bir süre ana babanın korumasına muhtaçtır. Bu nedenle, yeniden-üretim ediminin, yani çiftleşme, gebelik ve doğumun hukuksal olarak temellendirilmiş anne babalığa bağlanmış olmadığı hiçbir kültür yaşayamaz. Bu, babayla annenin uzun bir süre boyunca çocuklarına bakmak zorunda oldukları, öte yandan üstlenilen bakım ve çabanın karşılığında belli ayrıcalıklar getiren bir ilişkidir (Malinowski 1992: 112).

Malinowski'nin, ailenin kurumlaşmasını izah ederken yapmış olduğu tespitler de dikkate değerdir. Ona göre, yeni evli çift gelinin evinde ya da damadın ailesiyle otursa bile evlilik akdiyle yeni bir aile kurar. Birleşmeleri mekâna, faaliyete, davranışın kurallarına ve otoriteye bağımlılığa göre açıkça tariflenmiştir. Karıkocalığın ayrılmışlığı daima maddi olarak belirlenmek zorundadır. Ekonomik işbirliği, yeni kurulmuş kendine ait bir ocağın ve yuvanın çevresinde olabileceği gibi, daha önceden var olan bir ocağın besleyici eki olarak da işleyebilir. Her durumda yeni küçük grup yeni bir kuruluşun çekirdeğini oluşturur. Bu kuruluşun, maddi verileri, yeni evlilerin her iki aileyle ilişkileri, kendi yasal, ekonomik, sosyal konumuna ilişkin kurallar incelenerek betimlenmesi gerekir (Malinowski 1992: 112-113).

İslam öncesi Türk toplumunda evlenme ve yuva kurma, Türk devletlerinin temeli, aile ise çekirdeği olarak görülmüştür (Aksoy, 2010, 155). Öyle ki ailenin sembolü ev, evin sembolü de ocaktır. Türklerde aileye verilen önemin dikkat çekici örneklerinden birisi, ailenin barındığı evin, eşğin ve ocağın kutsal kabul edilmesidir. Eski Türkler izdivacı “evlenmek”, “ev-bark sahibi olmak” şeklinde ifade ediyorlardı. Buradaki “bark” kelimesinin Orhun Kitabeleri’nde “mabet” manasında kullanılması evin kutsallığına işaret etmektedir. Kutsal olan ev ile kutsal olmayanlar arasındaki belirleyici sınır “eşik” olduğundan eşik de mukaddes kabul edilmiş ve evin eşğine basacak yabancıların çarpılacağına inanılmıştır (Gökalp 2007: 495-501).

İslam’da aileye, büyük önem verilmiş, insanların aile kurmaları çeşitli ayet ve hadislerle teşvik edilmiştir. Çünkü aile, kişilerin huzur bulduğu bir yuva, neslin devamı için bir vesile ve aynı zamanda kişiyi din yönünden günah sayılan çeşitli kötülüklerden alıkoyan bir kurumdur. Kur’an-ı Kerim’de, *“Yine O’nun ayetlerindedir ki, sizin için nefislerinizden kendilerine ısınırsınız diye eşler yaratmış, aranızda bir sevgi ve merhamet koymuştur. Şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için nice ibretler vardır”* (Rum Suresi 30 / 21; Nahl Suresi 16 / 72; Nur Suresi 24/32) buyrulurken, Hz. Peygamber de *“Nikâh, benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimden yüz çevirse benden değildir.”*

Evleniniz. Ben, diğer ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla övünürüm” buyurmuştur (Çolak 2005: 134-135).

Ailenin, toplumsal yapının temeli olması, bu birliği sağlayan evlenme olayına evrensel bir boyut kazandırmıştır (Örnek 1995: 185). Farklı kültürlerin sosyo-kültürel, ahlaki, dinî ve politik değerlerini betimlemek ve karşılaştırmak üzere geliştirilmiş ve hâlen dünya çapında devam etmekte olan “Dünya Değerler Araştırması” adlı küresel bir sosyal bilim ve araştırma projesinin¹ tespitlerine göre, “aile” insanlar ve toplumlar için birinci sırada önem arz etmektedir. Bir başka ifadeyle, yerine getirdiği işlevlerin önemi nedeniyle aile, farklı kıtalarda ve kültürlerde yaşayan insanlar için önemini korumaktadır (Sayın 1990: 2-3).

Yukarıda sözü edilen önem ve işlevlere sahip olan ailenin kurulabilmesi için gerçekleştirilen evlilik törenleri kendi içinde pek çok aşamalardan oluşmaktadır. Kısmet açmadan, görücülüğe; kız istemeden söz kesimine; nişanlılıktan oku hazırlığına; gelin hamamından kına gecesine kadar olan tüm aşamaların amacı, “düğün” adı verilen büyük güne ulaşmaktır. Yıllarca sosyal dayanışmanın en çarpıcı özelliklerinin görüldüğü, türeme ve yeni bir ocak yakma sevincini yaşatan bu içtimai faaliyet, Türk Milleti’nin sosyal hayatını renklendiren İslami motiflerle ve İslamlık öncesi bazı geleneklerle doludur (Korkmaz 1999: 92).

Aşağıda, düğünün son töreni olan, “*gelin alma*”, “*gelin alımı*”, “*kız çıkarma*”, “*gelinci gitme*” adlarıyla da bilinen gelin göçürme töreni hakkında, Muğla yöresi düğünlerinden hareketle, yapısal ve işlevsel çözümlemelerde bulunulacaktır. Söz konusu değerlendirmelerin hareket noktası olan sözlü kaynakların da yine Muğla merkezli olduğu ifade edilmelidir.

I. Yapısal Özellikleriyle Gelin Göçürme

Muğla düğünlerinde, gelin alma gününün sabahında, düğün alayına katılmak isteyen, akraba ve komşular ya camiden anons edilerek ya da ev dolaşarak davet edilir. Oğlan evinin yakınları, arabalarını süsledikten sonra konvoy oluştururlar. Eskiden atlardan, günümüzde ise otomobillerden oluşan gelin kafilesinin önünde büyük bir itinayla süslenmiş olan gelin arabası yer alır. Eğer damadın kendi arabası yoksa gelinin bineceği otomobilin son model olmasına özen gösterilir. Bu araç,

¹ Dünya Değerler Araştırması, çevirim içi analiz yapma imkânlarını da içeren bir internet sitesine sahiptir. Bu siteye (<http://www.worldvaluessurvey.org/>) adresinden ulaşılabilir. Söz konusu sitede projenin geçmişi ve katılımcı ülkelerin yanı sıra araştırma alanları, soruları ve değişkenleri hakkında bilgiler yer almaktadır.

konvoyun en süslü aracı olarak hemen dikkat çeker. Gelin arabası, tıpkı gelin gibi, gelinlik kumaşa benzer beyaz kumaşlarla süslenir. Aracın ön ve arka plakası üzerine çiftlerin mutluluklarını belirten yazılar yerleştirilir. Arka camın iç veya dış yüzüne, birbiriyle birleşmiş sembolik iki kalp içerisinde, gelin ve damadın adlarının baş harfleri yazılır. Araba taze çiçeklerle süslendikten sonra bazıları arabanın önüne gelin bebek koyar [Karakuş, Koca]. Düğün alayına katılacak olan diğer arabaların aynasına da “*gelinci*” gittiklerini belli etmek için, farklı renklerde el işlemeli yazmalar bağlanır. Kafile ne kadar uzun olursa, düğün sahiplerinin o kadar sevilip sayılan kişiler olduklarına kanaat getirilir [Yıldırım, Dikmentepe (b)].²

Gelin almaya gidenlere, “*gelinci*”, “*gelin alıcı*”, “*gelin götürücü*” adları verilir [Dibek, Hancı]. Gelin alıcılar pazar günü öğleden sonra, aynı köy içindeyse ve yol yakınsa yürüyerek, aksi takdirde arabalarla giderler. Yürüyerek gidildiği zamanlarda, düğün bayrağı kafilenin en önünde yer alır. Davullar, zurnalar eşliğinde kız evine doğru yola çıkılır [Karabıyık, Yılmaz (b)]. Gelini almaya özellikle erkek tarafının akrabaları ve yakın komşuları gider. Eskiden, damadın gelin almaya gitmediği, gelinin getirilmekte olduğu haberini kendisine ilk duyuran “*müjdecî*”ye, “*müjdelik*” verdiği belirtilmektedir.

Kız evine yaklaşıncı arabalar korna çalmaya başlar, şenlik havası olur. Gelin almaya gelenlere kız evi tarafı “hoş geldiniz” dedikten sonra lokum, şeker, çikolata, kolonya sunar. Kız evi naz evi olduğu için, kız tarafının akraba ve yakınları, kız evden çıkarılmadan önce gerek maddî gerekse manevî açıdan oğlan evine çok fazla eziyet eder [Çelik, Şeker]. Daima tatlıya bağlanan bu eziyetler, henüz köyün sınırında başlar. Kız tarafının delikanlıları, erkek tarafını köyün girişinde bekler. Alay köye yaklaşıncı, delikanlıları yolu kesip “*toprak bastı*”, “*ayak bastı*” parası isterler, parayı almadan yol vermezler [Çetin, Bozan].

Gelin alma gününde kız, baba evinde hazırlanmaktadır. Öğleden sonra oğlan evinden kız evine gelen kadınlar, gelinin yanına girmek ister. Kız evinden güçlü kuvvetli birkaç kişi de, kapının önünde durarak bahşiş ister. İstenilen bahşiş geline verildikten sonra kapı açılır. Önce kayınvalide içeri girer ve gelinin bulunduğu odaya giderek üç “İhlâs”, bir de “Fatıha” okur. Ardından kayınvalide ve gelin, altlarına yüksekçe bir yastık yerleştirmek suretiyle, sırt sırta vererek kollarını birbirlerine

² Çalışma içerisinde sözlü kaynakların [soyadları] belirtilmiş olup, sözlü kaynaklar hakkındaki bilgilere (soyadı, adı, doğum tarihi ve yeri, mesleği) makalenin sonunda yer verilmiştir.

kenetleyip birbirlerini ileri, geri itmeye ve kaldırmaya çalışır [İşli (b), Gökçen].

Yengeleri ve kız arkadaşları, gelinin dizine bastırarak kayınvalidesini kaldırmasına engel olur. Çünkü gelinden beklenen, evlendikten sonra oturaklı ve ağır olması, kayınvalidesiyle iyi geçinmesidir. Ardından gelin, aynı uygulamayı varsa görümceleri ve eltileriyle de sırayla yapar. Gelinin, görümcelerini ve eltilerini güçlü bir şekilde itmesi ayıp sayılmaz ancak kayınvalidesini güçlü bir şekilde itmesi saygısızlık olarak değerlendirilir. Güçlü bir şekilde iten tarafın evde otoritesinin geçeceğine inanılır. Bu nedenle geline, kayınvalidesini güçlü bir şekilde itmemesi, onu yıkmaması sıkı sıkı tembihlenir [Dibek, Dikmentepe (b)]. “*Yargınlaşma*” adı verilen bu eğlence bir anlamda gelini sınamak içindir [Dikmentepe (c), Hancı, Gökçen].

Gelin almaya geldiğinde, bir taraftan gelin hazırlanırken diğer taraftan erkek tarafı, davullar zurnalar eşliğinde halaylar çekerek, oyunlar oynayarak, silahlar atarak kız evinin önünde eğlenir. Bu sırada özellikle kayınvalide davulun önünde oynatılır, aksi takdirde çiftin doğacak çocuklarının dilsiz olacağına inanılır. Eskiden, erkeklerin güreş ve at yarışı yaptıkları da anlatılmaktadır. Tüm bu oyunlar ve yarışlar sırasında, kız tarafının, oğlan evinin erkeklerine zorluklar çıkarıp, eziyet ettikleri de belirtilmektedir [İşli (a), Şeker]. Ardından kız evi tarafından hazırlanan yemekler yenir.

Gelin, baba evinden çıkarılmadan önce, varsa kızın erkek kardeşi yoksa kız tarafından bir erkek, sandığın üzerine oturur ve oğlan tarafından “*sandık hediyesi*” adı altında bir miktar bahşiş talep eder. Bu kişinin, öncelikle aileden biri veya gelinin birinci dereceden akrabası olması gerekir. Bunun yanı sıra bekâr olmasına da özen gösterilir. Sandığın üzerine oturan kişi, istediği bahşişi aldıktan sonra kalkar. Ardından gelinin bulunduğu oda kilitlenerek damadın içeri girmesi engellenir. Damat, burada da istenilen miktardaki “*kapı parası*”nı vermek suretiyle, kapıyı açmayan kız tarafının gönüllerini alarak içeri girer [Özcan (a), Hancı].

Gelin, baba evinden alınmadan önce, varsa küçük erkek kardeşi, yoksa babası, yengesi veya yakın akrabalarından birisi tarafından, “*bekâret kuşağı*” bağlanır. Kırmızı renkteki bu kuşak, üç İhlas okunduktan sonra, iki defa bağlanıp çözülür, üçüncüde bağlanır ve salâvat getirilir. Bekâret kuşağı bağlanırken, kuşağı bağlayan kişi geline çeşitli öğütlerde bulunur. Ardından bu kişi gelinin yüzüne “*al*”mı örter³, duvağına zeytin dalı sokar ve gelini sevgiyle kucaklayıp öper. Bu

³ Gelinin yüzüne “al” örtülmesiyle ilgili bir efsaneyi sözlü kaynaklardan biri şöyle ifade

sırada, evliliğin mutlu ve huzurlu bir şekilde sürmesi, hayırlı olması temennisiyle dualar edilir [Avcı, Yıldırım].

Gelin, evdeki bütün akraba ve yakınlarının ellerini öperek onlarla helalleşir. Bu kişiler de geline para verir. Son olarak gelin, babasının elini ve sağ ayağının altını üç kez öper. Bu sırada babası, “Haydi kızım başına gün doğsun” deyip gelinin sırtını üç kez sıvazladıktan sonra bereketli olması için, sağ ayakkabısının içine buğday ve para koyar. Kapıdan çıkarken gelinin başına buğday, şeker, leblebi ve bozuk para saçılır. Buna “*şeker parlama*” denir [Çelik, Gökçen, Bozan].

Erkek kardeşi, gelinin elinden tutarak arabaya kadar refakat eder. Eskiden ata, bugün arabaya binmeden önce, gelin, arabanın etrafında üç kez dolaştırılmakta, son kez doğup büyüdüğü yerlere bakmakta, bu sırada, davullar-zurnalar “*gelin ağlatma havası*” çalarak gelini ağlatmakta, özellikle kızın annesi ağıtlar yakmaktadır. Gelinin atla götürüldüğü zamanlarda, gelin ata bindirileceği sırada bir çarşaf veya kilim tutulduğu anlatılmaktadır. Günümüze daha yakın zamanlarda ise gelin, arabada, “*yenge*” adı verilen iki kadının ortasına oturtularak eniştereli ve ağabeylerinin gelini görmesi engellenmektedir. Hatta gelin arabasını kullanan şoförün, gelini görmemesi için araya örtü serildiği de anlatılanlar arasındadır. Gelin arabasının arkasından testi kırılır, su dökülür. Gelinin babası ve annesi, “Kızımızı kazasız belasız yolcu ettik” diyerek oradakilere şerbet ikram eder. Kızın baba ocağından ayrıldığı bu gün, anne ve babası başta olmak üzere diğer yakın akrabaları açısından zor bir gün gündür [Özcan (a), Dibek, Gökçen].

Gelin arabası -eskiden at- hareket eder etmez, diğer araçlar onu takip eder. Köyün etrafında ve içinde üç kez tur atılır. Bazı yerlerde, köy mezarlığı dolaşarak dua edilir. Yine türbelere gidilip türbe ziyaretlerinin yapıldığı da olur [Çelik, Avcı]. Köyden çıkana kadar, özellikle dönemeçlerde, köyün ya da mahallenin gençleri gelin alayının önünü keser. Rakı, viski, para gibi makul bir bahşiş almadan yolu açmazlar. Oğlan evine gidene kadar, arabalar kornalar çalar, davullar, zurnalar eşliğinde gelin götürülür [Özcan (b), Bozan].

Gelin baba evinden çıkarılana kadar gerçekleştirilen çeşitli uygulamalar, oğlan evinin kapısında da devam eder. Oğlan evine getirilen gelin, arabadan inmeyerek başta kayınpeder ve kayınvalidesi olmak üzere

etmektedir: “Kızılıcak ağacı eskiden hep beyaz renkte açarmış. Sevdiğine kavuşamayan bir kız, kendini bu ağaca asarak intihar etmiş. O günden sonra ağacın çiçekleri utanmış ve kızarmış. O nedenle gelinlere al örtülür” [Dikmentepe (c)].

en yakın akrabalarından hediye ister. Kayınpederi, kayınvalidesi ve yakınları “*indirmelik*” adı altında geline tarla, keçi, koyun, inek, dana, öküz, tavuk, para gibi hediyeler verir [Karabıyık, Gökçen]. Kayınvalide geline, köklü olması, dallanıp budaklanması için yeşil köklü bir ağaç; çoğalmaları için civcivli tavuk verir. Ardından, oğlunu göstererek, “Bir de boğa verdim” diye bağırır. Köyün muhtarı gibi ileri gelenlerinden biri, bilirkişi, başta kayınvalide ve kayınpeder olmak üzere, kıza verilen hediyeleri anons eder. Bazı yerlerde de gelin, oğlan evine geldiğinde, arabadan inip dayısı veya amcasıyla birlikte üç defa arabanın etrafında dolaştıktan sonra tekrar arabaya biner. Ardından şoför arabanın kapısını kilitleyip bahşişini ister. Damat, arabanın içinde oturan geline kolonya verir, gelin de damada çiçek verir. Daha sonra gelin, damada, “Annemi babanı istiyorum” der. Kayınvalide ve kayınpeder gelerek *indirmelik* verir. Eskiden gelin atla götürüldüğü için attan inmeden önce “*özenkilik*” isterdi. İstenilen “*özenkilik*” verildikten sonra, kayınvalide gelini kucaklayarak attan indirirdi [Karabıyık, Gökçen, Bozan].

Gelin, yeni evine bereket getirmesi, hayırlı, uğurlu olması dileğiyle, dualar eşliğinde önce sağ, sonra sol ayağını yere basarak arabadan iner. Bu sırada orada bulunanlar, gelinin başından aşağıya arpa, buğday, fıstık, şeker, para karışımını serper [Şahin (b), Hancı]. Gelin, oğlan evinin toprağına ayak bastığında önüne kurban kesilir. Kesilen kurbanın kanı gelinle damadın alınlarına sürülür. Ardından gelin, kurban kanının üzerinden atlatılır veya kana bastırılır. Kurulacak olan yuvada bir anlaşmazlık olursa, kanın söz konusu tatsızlığı önleyeceğine inanılır. Kesilen hayvanın ciğeri gerdekten önce gelinle damada yedirilmek üzere kavrulur [Şeker, Dibek].

Günümüzde çoğu yerde görülmeyen ancak sözlü kaynakların hafızalarında kalan bir diğer uygulama da gelin, yeni evine gireceği sırada yapılmaktadır. Gelin, eve doğru yönelince, kayınvalide, gelinin gözünü korkutmak için bir kedinin bacağını, gelinin gözünün önünde ayırır [Dikmentepe (b), Gökçen]. Yine, kendisine karşı gelmesin, itaat etsin diye, gelinin önünde içi su dolu bir testiye kırar [Karabıyık]. Evin dış kapısına, süpürge ve oklava dayanır. Gelin tertipli, dikkatli biriye, süpürge ve oklavanın üzerinden atlamayıp, onları bir kenara kaldırması beklenir [Dibek, Avcı]. Evin kapısına gelince, bir eline yağ, diğer eline bal ya da bir tabağın içinde yağ-bal karışımı verilir. Dili tatlı olsun diye, bir parmağı bala batırılıp, kapıya ve kapının üstüne üçer kez sürdürülür. Eşiyle yağ gibi anlaşmaları dileğiyle, bir parmağı da yağa batırılıp eşige üç kez sürdürülür. Ardından, elinin bereketli olması amacıyla, sağ eli bir çuval unun içine sokturulur ve eline bir oklava verilir [Yıldırım, Hancı, Şeker].

Kapının önüne, koyun gibi yumuşak huylu olması temennisiyle, koyun postu serilir ve gelin postun üzerinden geçirilir. Evinde demirbaş eşya gibi kalması, demir gibi ağır olması dileğiyle, demirin üzerinden atlatılır. Evliliklerinin sağlam olması için, kapının eşiğine bir çivi çaktırılır [Yılmaz (a), Gökçen]. Kapıdan içeri girerken kayınvalidesinin koltuğunun altından geçer. Kapının eşiğinde, içi su dolu cam bir bardağı kırar ve bir Fatiha, üç kez de İhlas okuduktan sonra sağ ayağıyla eve ilk adımını atar. Bu sırada eşiğe basmamaya özen gösterir. Hakk kapısı anlamına gelen eşiğe basmak günahdır. Bu nedenle gelin, evin kapısından içeri girerken -eşik niyazlıktır-⁴ önce sağ ayağını atmak suretiyle atlayarak geçer [Türker (a), Yıldırım]. Kapının önüne bıçak ve oklava konur. Gelin önce bıçağı alırsa ilk çocuğunun erkek, oklavayı alırsa kız olacağına inanılır [Şeker, Karabıyık, Bozan].

Gelin içeri alındıktan sonra, kayınbabası ve kayınvalidesi başta olmak üzere, bütün ev halkının elini öper. Eskiden, evde bulunan çocukların dahi elini öptüğü anlatılmaktadır. Ardından gelin bir sandalyeye oturtulur. Orada bulunanlar, gelinin başından aşağıya buğday, arpa, üzüm ve badem karışımını saçarlar. Bir torba kâğıtlı şeker de kapının önünde bekleyen çocuklara doğru serpilir [Türker (b), Şahin (a)]. Gelinin kucağına bir erkek çocuğu oturtulur. Geçimlerinin tatlı olması dileğiyle bir parça lokumun yarısı geline diğer yarısı da damada ısıtılır. Dili tatlı olsun diye kayınvalide, geline bal yedirir. Barış ve huzur içinde bir evlilik geçirmeleri temennisiyle hem damada hem de geline şerbet içirilir. Bazen de kayınvalide, kendi ağzına bakması, sözünü dinlemesi için geline, içine tükürmüş olduğu şerbeti içirir [Dikmentepe (c), Hancı]. Yine, kayınvalide, bir şekerin yarısını kendi ısıtır, yarısını geline ısıtır. Daha sonra gelin, evde bulunanlara kahve yapar. Komşu ve akraba kadınlar gelini görmeye gelir, mutluluk dileyip giderler. Gelin kız akşam saatine kadar orada oturur. Yengeler, arada bir gelini dışarı çıkarıp, orada bulunanlara gösterir, ardından tekrar içeri götürür [Avcı, Hancı, Bozan].

Gelinin evden çıkarılması, oğlan evine götürülmesi ve yeni evine indirilmesi sırasındaki uygulamalara ufak farklılıklarla Türkiye ve diğer Türk bölgelerinde de rastlanmaktadır (Koşay 1944). Balıkesir iline bağlı Halalca köyünde, gelin evden çıkmadan önce babası kırmızı kuşağını bağlar. Buna, “*gayret kuşağı*” denir ve her geline takılır (Duymaz-vd. 2003: 149). Adana ilinin Aladağ ilçesinde, gelinin beline erkek kardeşleri tarafından, erkek kardeşi sayısınca “*gelin kuşağı*” denilen kırmızı renkte kuşak bağlanır. Kuşak, iki defa bağlanıp çözülür, üçüncü de bağlanır ve

⁴ Buradaki niyaz, secde etmek anlamında kullanılmıştır.

salâvat getirilir. Kuşağı bazı durumlarda gelinin çok yakın akrabası olan başka erkeklerin bağladığı da görülür (Yılmaz 2005: 98).

Sivas'ta, gelin baba evinden çıkmadan önce annesi, belli başlı öğütler verir. Bunlardan bazıları, “gittiğin yere yakış”, “bir gözün kör, bir kulağın sağır olsun”, “başın kırılrsa yazmanın altında, kolun kırılrsa elbisenin altında sakla” şeklindedir (Üçer 1980: 17). Benzer şekilde Başkurtlar arasında da gelinin giydirilmesi ve kuşağının bağlanması sırasında, geline, yengeleri ve kaynanası tarafından alkış ve öğüt içerikli manzumeler söylenir (Söleymenov-vd. 1995: 427-473). Yine Kazak Türklerinde, anasının evinden uğurlanan gelin kıza nasihatler edilir (Kaliyev-Orazayev-Smayılova 1994: 160).

İç Anadolu Bölgesinde, gelin, baba evinden çıkarılırken sağ koluna Kur'an, sol koluna ekmek sıkıştırılır. Annesi evden ekşi hamur, süpürge, oklava gibi eşyalar verir. Oğlan evi kapı parası ödeyerek gelini dışarı çıkarır (Santur 1995: 195-196).

Balıkesir merkezinde, kız, evinden ayrılırken ardından su dökülür. Oğlan, kızı alır ve arabaya bindirir. Bu sırada yengeler kıza çarşaf tutar. Enişterleri ve ağabeyleri görmesin diye kız, yengelerin ortasına oturtulur. Yine kızı şoförün görmemesi için araya bir örtü asılır. Yolda giderken mutlaka bir köprüden geçilir. Geçerken araba yavaşlar. Kız çantasından içine paralar sıkıştırılmış bir elma çıkartır ve dereye atar (Duymaz-vd. 2003: 142).

Baba evinden alınan kızın oğlan evine getirilmesi sırasında çarşaf ya da battaniye ile gizlenmesi uygulaması Tatar, Başkurt ve Kazak gibi diğer Türk topluluklarında da yaygındır. Örneğin, Kazak Türklerinde kız ve güvey için hazırlanan ak otağın eşyaları yerleştirildikten sonra bir yengesiyle birlikte attan inip uzakta köyden haber bekleyen gelinin önüne köyün gelin-kızları, “*şımlдық*” (perde) alıp çıkarlar, saçını saçarlar. Perdeyi gelinin yüzüne örtüp yüzünü büyüklere göstermeden kayın babasının evine getirerek girdirirler (Kaliyev-Orazayev-Smayılova 1994: 161).

Oğlan evine getirilen gelinin, “*özenkilik*”, “*inmelik*” ya da “*indirmelik*” almadan attan ya da arabadan inmemesi uygulamasını da, Türklük coğrafyasının hemen her bölgesinde görmek mümkündür. Nitekim Orta Anadolu'da, özellikle de Konya'da, gelinin kayın atası ya da kaynanasından “*inmelik*” ya da “*indirmelik*” almadan arabadan inmediği görülür (Santur 1995: 197). “*İnmelik*” ya da “*indirmelik*” uygulamasına, Kazak Türkleri arasında, yüzgörümülüğü adı altında biraz daha değişik bir şekilde, “*betaşar*” töreninde rastlanmaktadır. Yüzü örtülerek hiç kimseye gösterilmeyen gelin, kalabalık arasına getirilip kayın atasının yurdundaki insanlarla tanışırılır. Gelin, adı zikredilen kişiye eğilip selam verir. Gelini şiir söyleyerek tanıtan dombıracı, orada

bulunanlardan yüz görümlüğü de talep eder (Alimbekov-Abdiramanov 1994: 48).

Gelinin, yeni evinin kapısının eşiğinde yapılan uygulamalar da Türkiye'nin her yerinde benzerdir. Kapı eşiğine saygı duyulmakta, eşiğe basmak, eşiğe oturmak hoş karşılanmamaktadır. Niğde Kayırlı'da damadın evinin eşiğine sırayla bir koyun postu, bir sacayağı, bir halat konur. Gelin bunların üzerinden atlayıp geçer ve elindeki yağı kapıya yapıştırır (Kolcu 1992: 134). Konya Seydişehir'e bağlı Gevrekli kasabasında, gelini eşikte kayınvalide karşılar ve eşiğe, iyi geçinilmesi dileğiyle yağ-bal gibi bir şeyler sürer (Altunel 1995: 83).

Bolu iline bağlı Dörtdivan ilçesinde, kızı almaya kayınbaba ve kaynanayı simgeleyen “*şaka kayına*” adı verilen bir kadın gelmektedir. Kaynana gibi giyinen bu kadın, oğlan evinden çıkıp, kızı alıp gelene kadar hiç konuşmamakla yükümlüdür. Kaynak kişilerce bunun nedeni, “gelinin de hanım ve sessiz olmasını” sağlamaktır (Er 1996: 173). Diyarbakır'da gelin, sağ ayağıyla içeri girerken ayağının altına, altında gem olan bir post serilir. Post, gelinin koyun gibi uysal olması, gem ise isyankâr, serkeş olmaması içindir (Aksu 1997: 76). Gelinin koyun derisi üzerine oturtulması uygulamasına, Kazak Türkleri arasında da rastlanmaktadır. Kazak Türklerinde gelin, kocası ve kendisi için hazırlanan otağa sokulduktan sonra, ocağın yanına döşenen hayvan postuna oturtulur. Bu işlem, “yeni gelen genç gelininin huyu, tabiatı tabaklanmış deri gibi yumuşak, nazik olsun” diye yapılır (Kaliyev-Orazayev-Smayılova 1994: 161).

Gelin göçürme töreninin yukarıda sözü edilen yapısal özelliklerinin ardından işlevsel boyutuyla ilgili olarak şunlar söylenebilir:

II. İşlevsel Özellikleriyle Gelin Göçürme

Türk geleneğindeki evlilik törenlerinin son aşaması olan gelin göçürme, geçmişten günümüze, çok sayıdaki uygulama eşliğinde gerçekleştirilmiştir. Gerek çalışma sahasından tespit edilenler gerekse Türkiye ve diğer Türk bölgelerinden verilen örneklerden yola çıkılarak, söz konusu tören sırasında gerçekleştirilen tüm bu uygulamaların amacının, birbirleriyle uyumlu çiftlerin her türlü kötülükten uzak bir yuva kurmalarının temennisi olduğunu söylemek mümkündür. Çoğunlukla dinsel-büyükel bir karakter arz eden uygulamaları bünyesinde barındıran törenin başrol oyuncusu kadındır. Bunun sebebi, evi çekip çevirecek, kayınvalideyle daha çok zaman geçirecek ve aileye dışarıdan katılacak olan kişinin kadın olmasıdır. Söz konusu uygulamaların işlevlerine geçmeden önce, folklorun temel işlevleri üzerinde kısaca durmakta yarar vardır.

Folklorun çeşitli işlevleri vardır ve bu işlevlerin en önemlileri, William Bascom tarafından dört başlık altında toplanmıştır. Bascom'a göre "eğlence", folklorun en önemli işlevlerindedir, fakat tek işlevi bu değildir. Folklorun diğer temel işlevleri, "kültürün onaylanması ve ritüelleri gözlemleyen ve icra edenlerin ritüellerinin ve kurumlarının doğrulanması", "okuma yazması olmayan kültürlerdeki eğitim işlevi" ve "davranış örüntülerini sürdürme işlevi"dir (Bascom 2005: 140-142).

Günümüzde eski canlılığını kaybeden ancak hâlâ köylerde ve bazı küçük yerleşim birimlerinde devam ettirilen gelin göçürme töreni ve icrası sırasındaki inanış ve uygulamalarla bu uygulamalara bağlı alkış ve öğüt içerikli manzumelerin işlevsel boyutu hakkında şu değerlendirmelerde bulunmak mümkündür:

Gelin göçürme törenleri bireyler arasındaki *birlik, beraberlik ve dayanışma duygularının gelişmesine* hizmet etmektedir. Gelin alma gününde, düğün alayına katılmak üzere, oğlan evinin yakınlarının arabalarını süslemeleri, "*gelinci*" gittiklerini belli etmek için arabalarının aynasına el işlemeli yazmalardan bağlamaları bu işleve güzel bir örnektir. Bununla birlikte, damadın kendi arabası yoksa gerek orada hazır bulunan akraba ve komşulardan gerekse araba kiralama şirketlerinden ivedilikle en son model arabanın temin edilerek gelin arabası olarak süslenmesi de toplumsal kaynaşma ve dayanışma ruhunun gelişmesini sağlamaktadır.

Gelin göçürme törenleri bireylerin *eğlenme, eğlendirme ve hoşça vakit geçirmelerine* olanak sağlamaktadır. Davullar, zurnalar eşliğinde kız evine doğru yola çıkma, eve yaklaşınca arabaların korna çalmaya başlaması, erkek tarafının, kız evinin önünde davullar, zurnalar eşliğinde halaylar çekip oyunlar oynaması bireylere eğlenceli ortamlar sunmaktadır. Bu tür ortamlarda bireyler, hoşça vakit geçirmekte, gündelik hayatın neden olduğu telaş, sıkıntı, zorluk ve yorgunluktan bir süreliğine de olsa uzaklaşmaktadır.

Kız tarafının, gelin göçürmeye gelen erkek tarafına çıkardığı zorluklar, eğlendirip hoşça vakit geçirtmenin yanı sıra, sosyal bir ortamda belli bir düzen içerisinde birlikte hareket etme, kızın kolay verilmeyeceği mesajını vererek *toplumsal değerlere destek verme* çabalarını da desteklemektedir. Kız tarafının delikanlılarının, erkek tarafını köyün girişinde bekleyerek "*toprak bastı*" parası istemeleri; oğlan evinden gelen kadınların gelinin yanına girebilmek için bahşiş vermek zorunda olmaları; "*sandık hediyesi*", "*kapı parası*" adı altında kız tarafına verilen bahşişler; gelin adayının önünü kesen köyün ya da mahallenin gençlerine verilen hediyeler söz konusu işleve örnektir. Kızın evden ayrılmasına karşı bir direnişi ifade eden bu durum, aynı zamanda kız tarafının, gelinin yanında olmak, ona değerli olduğunu hissettirmek amacını taşımaktadır.

Gelin göçürme törenlerinin önemli işlevlerinden birisi de *toplumsal düzenin devam ettirilmesi*dir. Baba evinden alınmadan önce gelinin beline “*bekâret kuşağı*”, “*gelin kuşağı*” veya “*gayret kuşağı*” adlarıyla bağlanan kırmızı kuşak bekâretin simgesi olmakla birlikte, genç kızlıktan kadınlığa geçiş anlamını da taşımaktadır. Bu kuşak aynı zamanda, kızın gelin gittiği evde tembellik yapmaması, gayretli olması ve işten kaçmaması için de bağlanmaktadır. Bunun yanı sıra, gelin alma gününde, kız evinde, gelinle kayınvalidenin sırt sırta vererek oynadıkları “*yargınlaşma*” oyunu, geline, toplumsal normlarla rollerin benimsetilmesinin yanı sıra, onun eğitilmesi ve sosyal otokontrolün gerçekleştirilmesi açısından işlevseldir. Oyunu, geleneksel toplum bireylerinin toplumsal bir grup ya da statüden başka bir toplumsal grup ya da statüye geçişleri aşamasında gerçekleştirilen sınama ve kabul törenleri çerçevesinde de ele almak gerekmektedir. Gelin adayı, girmek üzere olduğu toplumsal grup ya da statünün bir temsilcisi olan “*kayınvalide*” tarafından sınanmakta ve onun onayı ile yeni bir grup ya da statüye dâhil olmaktadır.

Gelin göçürme törenleri, bireyleri bir araya getirip *sosyalleşmelerine* olanak sağlamaktadır. Gelin alma gününün sabahında oğlan evinin hazırlıkları, gelin almaya gitme, kız evinin gelin almaya gelenlere çıkardıkları zorluklar, gelinin baba evinden uğurlanması ve oğlan evine götürülmesi gibi ortamlar bireyleri bir araya getirip sosyalleştirmektedir. Özellikle çalışmayan ev kadınları ve toplum içinde çok fazla sosyalleşme imkânı bulamayan bireyler için bu ortamlar bulunmaz fırsatlardır. Bireylerin gerek hemcinsleri gerekse karşı cinsle bir araya gelmeleri, oyunlar oynamaları, kısacası bir paylaşım içine girmeleri onların dayanışma ruh ve yeteneğinin geliştirilmesi açısından da işlevseldir.

Gelin göçürme törenlerinin *ekonomik işlevleri* de vardır. Oğlan evine getirilen gelinin, eskiden attan inmeden önce “*özenkilik*”, günümüzde ise arabadan inmeden önce “*indirmelik*” istemesi; köyün muhtarı gibi ileri gelenlerinden birisinin de kayınvalide ve kayınpeder başta olmak üzere, kıza verilen hediyeleri anons etmesi şeklindeki uygulamalar, ileride olabilecek ayrılığa karşı gelini korumak amacıyla alınmış bir tedbir olarak düşünülebilir. Geline verilen veya vaat edilen şeylerin geline ait olması ve gelinin bunlar üzerinde istediği gibi tasarruf edebilme imkânına sahip olması, özellikle ekonomik özgürlüğü olmayan kadınlar için oldukça önemlidir. Ayrıca bu işin herkesin huzurunda yapılması bu vaatlerin toplumun garantisi altına alındığını göstermektedir.

Gelinin yüzünün baba evinden çıkarken kapatılması ve yeni evine getirildikten sonra “*yüz görümlüğü*” verilerek açılması şeklindeki uygulama da, benzer şekilde düşünülebilir. Ancak buradaki hediye genellikle bilezik, kolye, küpe gibi bir takı veya küçük bir bahçe, tarla, inek gibi küçük bir hediye olduğu için yüz görümlüğünün, *gelinle yeni katıldığı aile arasındaki yakınlığı arttırma* gibi bir işleve sahip olduğunu söylemek mümkündür. Yüz görümlüğünü alan ve yüzü açılan gelin orada bulunanların ellerini öper ancak yakınlarıyla konuşmaz. “*Konuşmalık*” adı altındaki diğer hediye de verildikten sonra gelinin konuşmaya başlaması yeni ailesiyle samimiyetinin ilerlediğinin bir göstergesi olmalıdır.

Bununla birlikte *sözlü kültür ürünleri* de aktarılmaktadır. Gelinin baba evinden alınması ve oğlan evine getirilmesi sırasında gerçekleştirilen geleneksel uygulamalar sırasında gelin ve damadın anne babaları, akrabaları ve yakınları tarafından söylenen öğütler, sözlü kültür ürünlerinin aktarılması işlevine sahiptir. Örneğin, bekâret kuşağının bağlanması sırasında geline, kuşağı bağlayan tarafından söylenen alkış ve öğüt içerikli manzumeler sözlü edebiyat ürünlerinin ve inanç unsurlarının canlı tutulmasını sağlamaktadır.

Söz konusu işlevlerin yanı sıra evlilik hayatı süresince kadından beklenen, doğurgan olma ve soyun sürekliliğini sağlama, iyi huylu, geçimli, itaatkâr ve çalışkan olma, bereketi arttırma ve sürekli kılma, dayanıklılık ve sağlamlığı arttırma, büyüklere tabi ve saygılı olma istekleri birtakım dinsel-büyüsel işlemlerle sembolik bir şekilde anlatılmaktadır. Benzer olarak, çiftlerin ağız tadıyla huzurlu bir şekilde yaşamaları, evlilik yolunun her türlü kötülükten uzak ve aydınlık olması şeklindeki temenniler sembolize edilmektedir:

“*Gelin arabasının önüne oyuncak gelin bebek oturtulması*” şeklindeki uygulamayla, aile bütünlüğünün sağlanması, soyun sürekliliği, kadının gelin olduğu evde sevilip sayılması, kabul görmesi gibi gerekçelerle yeni evlenen çiftlerden bir an önce çocuk sahibi olmalarının beklendiği sembolize edilmektedir.

“*Gelin, kapıdan içeri girerken önüne koyun postu serilmesi ve postun üzerinden geçirilmesi*” uygulamasında, yumuşak bir hayvan olan koyunun postuna bastırmakla, geline yumuşaklık kazandırılmaya çalışılmaktadır. Benzer şekilde “*Gelinin, kapıdan içeri girerken kayınvalidesinin koltuğunun altından geçirilmesi*” uygulamasında da, yeni evde kimin sözünün geçeceği daha baştan belirtilmektedir. Yine “*Gelin, kapıdan içeri adımını attığı zaman, kayınvalidenin, içine tükürdüğü şerbeti geline içirmesi*” uygulamasında tükürük aracılığıyla gelinle temasa geçme ve ona hükmedebilme arzusu hâkimdir.

“Gelinin, sağ elinin un çuvalının içine sokturulması, ardından eline bir oklava verilmesi” uygulamasıyla gelinin elinin bereketli olmasının yanı sıra çalışkan olması da istenmektedir.

“Yeni evine girerken gelinin, demirin üzerinden atlatılması”, “Geline, yeni evinin kapısının eşiğine bir çivi çakturulması” uygulamalarıyla gelinin dayanıklı ve sağlam olmasına, kurulacak olan yuvanın da güçlü, kuvvetli olmasına çalışılmaktadır.

“Gelin, yeni evine doğru yönelince kayınvalidenin, gelinin gözü önünde, bir kedinin bacağını ayırması” uygulamasının altında gelinin gözünü korkutmak düşüncesi yatarken, “Kayınvalidenin, gelinin önünde içi su dolu bir testiye kırması” uygulamasında da gelinin, kayınvalidesine karşı gelmemesi, ona itaat etmesi arzusu hâkimdir.

“Kapının eşiğinde, kayınvalidenin geline bal yedirmesi” uygulamasının altında, gelinin dilinin bal gibi tatlı olması, kayınvalidesine karşı kötü söz söylememesi dileği yatmaktadır. “Gelin, yeni evinin kapısına gelince, bir parmağının bala batırılıp, kapıya ve kapının üstüne, diğer parmağının da yağa batırılıp eşiğe üç kez sürdürülmesi” uygulamasıyla da kurulacak olan yuvada çiftlerin yağ ile bal gibi anlaşmaları temenni edilmektedir. Bu uygulama aynı zamanda bereket inancıyla da bağlıdır. “Bir parça lokumun yarısının geline, diğer yarısının da damada ısırtılması” şeklindeki uygulamayla çiftlerin bir ömür boyunca tatlı bir şekilde geçinmeleri istenmektedir. Gelin ve damadın tatlı bir geçimlerinin olması amacıyla yapılan uygulamalarda, tatlılık tatlı maddelerle ya da yağ ile bal gibi birbirleriyle uyumlu maddelerle sağlanmaya çalışılmaktadır.

“Gelinin baba evinden çıkarılması ve oğlan evine indirilmesi sırasında başından aşağıya buğday, arpa, leblebi, şeker, üzüm ve bozuk para atılması; oğlan evine indiğinde kurban kesilerek kanın üzerinden geçirilmesi” uygulamalarıyla gelin ve güveyin birleşmesine engel olabilecek iyeler / cinler / arvaklar için bir tedbir alınmaktadır.⁵

⁵ Kanlı ve kansız kurban ritüelinin örneklerinin görüldüğü bu ritüellerle yabancı soya mensup olan bir kız, kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmektedir (İnan 2000: 167). Şamanizm inanç sisteminde, var olan iyilik ve kötülüklerin mutlak hâkimi olan Ülgen’in yanında, Yardımcı, Koruyucu ve Kara İyeler ile Gök, Yer, Ev İyelerinden kaynaklandığı düşüncesi, “kurban” ve “saçı”larla onları memnun etme, kızdırmama şeklinde tezahür eder. (Eker 2000: 96-97). Her kavmin kendi emeğiyle kazandığı en kıymetli ve mübarek saydığı nimetlerden biri saçı olur. Göçebe kavimlerde süt, kımız, yağ; çiftçi kavimlerde buğday, darı, şarap; tüccar kavimlerde para vesaire saçı olarak kullanılır (İnan 2000: 100). Türk kültür tarihinde “saçı”, kurban, hâkimiyet ve sevinç sembolü olarak yer almıştır. Örneğin, Altay

“Gelinin, yeni evine girmeden önce kapısının eşiğine bir çivi çakması; kapının eşiğinde, içi su dolu cam bir bardağı kırarak bir Fatıha, üç kez de İhlas surelerini okuduktan sonra sağ ayağıyla eve ilk adımını atması; eşiğe basmamaya özen göstermesi; evin kapısından içeri girerken eşiği niyazlaması” şeklindeki uygulamalarla kutsal mekânı koruyan eşiğe olan saygı gösterilmektedir. Böylece gelin kutlanmakta ve ev her türlü kötülükten uzak tutulması temenni edilmektedir.⁶

“Gelinin, yeni evinin kapısının eşiğinde, içi su dolu bir cam bardağı kırması” uygulamasıyla evliliğin su gibi saf, temiz ve aydınlık olması temenni edilmektedir. *“Gelin arabasının arkasından testi kırılması, su dökülmesi”* şeklindeki benzer bir uygulamada da, suyun temizleyici gücünden yararlanılmakta, gelinin gittiği yolun her türlü kötülükten arınması istenmektedir.

“Gelinin dualar eşliğinde evden çıkarılması, arabadan önce sağ, sonra sol ayağını yere basarak inmesi” şeklindeki uygulamalar da, İslamiyet’in etkisiyle oluşmuşlardır. Bununla birlikte *“Gelin evden çıktuktan sonra gelin arabasının köy mezarlığının etrafında dolaştırılarak dua edilmesi, türbelere gidilip ziyaret edilmesi”* şeklindeki uygulamaların atalar kültürüyle ilişkili olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına, yaşayış şekline, yerleşim düzenine bağlı olarak, düğünle ilgili gelenek, görenek ve uygulamalarda pek çok değişim göze çarpmaktadır. Eskiden dört gün süren düğünler, günümüzde bir günlük salon düğününe hatta birkaç saatlik nikâha dönüşmüştür. Cuma günü düğün bayrağının asılmasıyla başlayıp, pazartesi günü duvak töreniyle sona eren düğünlerin kuralları, kalıpları oldukça değişmiştir. Doğrudan düğün salonlarındaki törenden

Türklerinde saçî âdeti kurban sembolü olarak uygulanmaktadır. Onlar ilkbaharda davaların ve kısrakların ilk sağılan sütü ile bulguru karıştırıp lapa yaparak, Yayık’a saçî sunarlar ve bu merasimden, gelecek için lütuf ve ihsan beklerler (Gönüllü 1986: 9-11). Böylece saçıyı saçanlar, kazayı-belayı defettiklerine inandıkları gibi, saçından nasibini alanlar da bunun kendilerine uğur ve bereket getireceği inancıyla onu uzun süre saklarlar (Köksal 1995: 179).

⁶ Anadolu’da eşiğe duyulan bu saygının menşei geleneksel Türk dini ile bağlantılıdır. Türklerde eşik kutsaldır (Ögel 1997: 87-88). Bu yüzden çok sayıda ritüel, evin eşiğinin aşılmasına eşlik etmektedir: eşiğe selam verilmekte veya tapınma hareketleri yapılmakta, eşiğe dindar bir şekilde elle dokunulmaktadır vb. Eşiğin “muhafızları” vardır: bunlar girişi insanların kötü niyetlerine karşı olduğu kadar, şeytani ve hastalık getiren güçlere karşı da koruyan tanrı ve ruhlardır (Eliade 1991: 6). Bu durumda eşik, kutsal ile kutsal olmayanı birbirinden ayıran, kutsal mekânı koruyan ve kutsal mekâna geçişte kötülükleri temizleyen sınıran bir simgesidir (Selçuk 2004: 187).

başka herhangi bir özel ritüele rastlanılmayan düğünlerin artması sonucunda geleneksel biçimiyle gelin göçürme törenleri unutulup gitmeye başlamıştır. Her ne kadar bazı küçük yerleşim birimlerinde yapılmaya devam edilse de şehirleşmenin etkisiyle eskisi kadar canlı değildir.

Eski canlılığında yapılmayan ya da sadece bazı küçük yerleşim birimlerinde yaşatılmaya çalışılan gelin alma törenlerinin bireysel ve toplumsal işlevlerinden söz etmek de giderek zorlaşmaktadır. Bereket ve zenginliği arttırarak sürekli kılmayı, kutlanmayı, iyi huylu ve geçimli olmayı, ağız tadıyla huzurlu bir şekilde yaşamayı, kibir ve kötü huyları terk etmeyi, dini bütün olmayı, doğurgan olma ve soyun sürekliliğini sağlamayı, dayanıklılık ve sağlamlığı arttırmayı, yuvada kalıcı olmayı, büyüklere tabi ve saygılı olmayı sağlama amaç ve düşüncesiyle bağlantılı olan gelin göçürme törenindeki uygulamalar, söz konusu törenin terk edilmeye başlanması neticesinde unutulmaya ya da tamamen ortadan kalkmaya yüz tutmuştur.

İçinde bulunulan dönemin şartlarına ve gerektirdiklerine göre toplum gelişmekte ve değişmektedir. Sosyal ve kültürel hayatın hemen her alanında yoğun biçimde hissedilen bu değişimin hızı köylerde ve küçük yerleşim birimlerinde daha yavaştır. İyiliği ya da kötülüğü tartışılabilir olan bu değişimin kaçınılmazlığı ortadadır. Bu süreç karşısında, gelin göçürme gibi geleneksel uygulamaların şekil ve içeriği de değişmekte ancak işlevde bir değişim meydana gelmemektedir. Bir başka ifadeyle, sosyal çevre ve şartlar “bağlam” değişmekte, işlev bağlamın üzerinden devam etmektedir. Bugünkü ya da gelecekteki kültürel unsurların öncelerden daha değerli olacağını ya da aksini iddia etmek bilimsel bir yaklaşımın göstergesi olamayacağından, değişimi bütünüyle reddetmek ya da bu sürece karşı tutucu bir tavırla direnmek mümkün değildir. Ancak hâlâ bazı köylerde uygulanan ya da henüz hafızlardan tamamen silinmemiş olan gelin göçürme şeklindeki kültürel miraslar korunmaya alınarak gelecek kuşaklara aktarılmalıdır. Bu konuda yeni bilgi ve iletişim teknolojilerinin sağladığı imkânlardan sonuna kadar yararlanılarak işin bilgi ve eğitim boyutuna ağırlık verilmeli, uygulanmaya devam edilen ya da hafızalarda yaşatılan sözlü kültür ürünlerinin derlenmesi, korunması, teşviki ve aktarılmasını hedef alan projeler geliştirilmelidir. Böylece yeni kuşak, dijital ortamda da olsa, kültürel zenginliği ve çeşitliliği görebilme, geleneksel değerlerin önemini kavrayabilme imkânına erişebilecektir.

Soyut kültür ve mirasın –diller, dinler, gelenekler, görenekler, töreler, anonim halk edebiyatının sözlü ürünleri, seyirlik oyunlar, ritüeller, mitler vd.- gelecek kuşaklara gösterilmesi bakımından halk

bilim müzeleri de önemli bir işleve sahiptir. Gerek halk bilimi ürünlerinin araştırılması ve sergilenmesi gerekse yeniden üretilerek sosyal dokuya, kültür turizmine ve ekonomiye kazandırılması süreçlerini içine alan ve halk hayatının bütün ürün ve unsurlarıyla uygulamalı veya sinevizyon gibi canlandırma teknikleriyle “teatral” bir ortamda gösterimini hedefleyen bu yeni müzecilik anlayışı bakımından Türkiye, gelişmiş ülkelerin oldukça gerisindedir (Oğuz 2002: 11). Devlet bu alandaki boşluğu doldurmaya yönelik çalışmalara maddi açıdan destek olmalı, akademik ve idari çabaları desteklemelidir.

KAYNAKÇA

A. YAZILI KAYNAKLAR

- AKSU, Aysu (1997), “Diyarbakır Düğünleri”, *Milli Folklor*, S. 34 (Yaz), s. 72-77.
- ALİMKULOV, B.-E. Abdıramanov (2004), *Küveyv Keltir, Kız Uzat, Toyıñdı Kıl*, “Sanat”, Almatı.
- ALTUNEL, İbrahim (1995), “Gevrekli (Seydişehir-Konya) Kasabası Düğünlerinde Gelin ve Güvey Motifi Üzerine Bazı Tespitler”, *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi Bildirileri, 9-11 Ekim 1995*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 80-85.
- BASCOM, William R. (2005), “Folklorun Dört İşlevi”, *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar C. 2*, (Çev. Ferya Çalış), hzl. M. Öcal Oğuz ve Selcan Gülçayır, Geleneksel Yayıncılık, Ankara, s. 125-151. (Makalenin orijinali için bk. Bascom, William, Russel (1954), “Four Functions of Folklore”, *Journal of American Folklore*, 67, 333-349. Ayrıca bk. *The Study of Folklore*. (1965). Alan Dundes (Editör), s. 279-298.
- ÇOLAK, Ali (2005), *İslam'a Göre Anadolu'da Düğün Âdetleri*, Kardelen Yayınları. İstanbul.
- DUYMAZ, Ali, vd. (2003), Balıkesir Üniversitesi Balıkesir Yöresi Kültürünü Uygulama ve Araştırma Merkezi Balıkesir ve Çevresi Halk Kültürü Derlemesi Araştırma Projesi, Balıkesir.
- EKER, Gülin Ögüt (2000), “Türk Düğün Geleneği İçinde Karakeçili Türk Düğününün Ritüel Açısından Değerlendirilmesi”, *Milli Folklor*, S. 46 (Yaz), s. 92-100.
- ELİADE, Mircea (1991), *Kutsal ve Dindışı*, (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara.
- ER, Tülay (1997), “Ürgüp ve Çevresi Evlenme Âdetlerinde Meydana Gelen Sosyal ve Kültürel Değişmeler”, *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (Gelenek, Görenek, İnançlar Seksiyon Bildirileri)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 191-201.

- GÖKALP, Ziya (2007), “Dördüncü Kitap: Türk Ailesi”, *Ziya Gökalp Bütün Eserleri- Bir Kitaplar I*, (Haz. Şevket Beysanoğlu, Yusuf Çotuksöken, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mustafa Koç, M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 485-514.
- GÖNÜLLÜ, A. Rıza (1986), “‘Saçı’ Âdetine Dair Notlar”, *Türk Folkloru*, S. 89, s. 9-11.
- GÜVENÇ, Bozkurt Güvenç (1999), *İnsan ve Kültür*, Remzi Kitabevi, Ankara.
- İNAN, Abdülkadir (2000), *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KALİYEV, S.-M. Orazayev-M. Smayılova (1994), *Kazak Halkınıñ Salt-Destürleri*, “Ravan”, Almatı.
- KOLCU, Ali İhsan (1992), “Niğde Kayırlı Kasabası Evlenme Âdetleri”, *Türk Halk Kültüründen Derlemeler 1992*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 129-141.
- KORKMAZ, Kürşat M. (1999), “Elli Yıl Önceki Gaziantep’te Gelin ve Damat”, *Milli Folklor*, S. 42 (Yaz), s. 92-95.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr (1944), *Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme*, T.C. Maarif Vekilliği Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- KÖKSAL, Hasan (1995), “Türk Düğünlerinde ‘Saçı’ Geleneği, Buna Bağlı Ritler-Pratikler”, *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folklor Kongresi Bildirileri, 9-11 Ekim 1995*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 176-185.
- MALINOWSKI, Bronislaw (1992). *Bilimsel Bir Kültür Teorisi*, (Çev. Saadet Özkal), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- OĞUZ, M. Öcal (2002), *Küreselleşme ve Uygulamalı Halkbilimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin (1997), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- ÖRNEK, Sedat Veyis (1995), *Türk Halkbilimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- ÖZABACI, Nilüfer (2004), “Evlilik Öncesi İlişkiler”, *Evlilik Okulu*, (Ed. Haluk Yavuzer), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- SANTUR, Meltem (1995), “İç Anadolu Bölgesinde Gelinin Kız Evinden, Oğlan Evine Getirilmesi Sırasında Uygulanan Gelenekler”, *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 194-207.
- SAYIN, Önal (1990), *Aile Sosyolojisi - Ailenin Toplumdaki Yeri*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, Bornova-İzmir.

SELÇUK, Ali (2004), *Tahtacılar (Mersin Tahtacıları Üzerine Bir Araştırma)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.

SÖLEYMENOVA, Ahmet-vd. (1995), *Başkört Halık İcadı-Yola Folkloru*, C. 1, “Kitap”, Öfö.

TEZCAN, Mahmut (2008), *Kültürel Antropoloji Giriş*, Maya Akademi Yayın Dağıtım Eğitim Danışmanlık, Ankara.

ÜÇER, Müjgân (1980), “Sivas’ta Evlenme Gelenekleri 9: “Gelinin Hazırlanması-Baba Evinde Yapılan Öğütler-Gelin Gitme-Gelin Alma”, *Türk Folkloru*, S. 9, s. 16-18.

YILMAZ, Mehmet Ali (2005), *Aladağ Halk Kültürü Araştırması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Adana.

B. SÖZLÜ KAYNAKLAR

- 1) Avcı, Kadriye, 1949, Zeytinalanı / Köyceğiz / Muğla, Ev hanımı.
- 2) Bozan, Nazife, 1959, Güllük / Milas / Muğla, Emekli hemşire.
- 3) Çelik, Teslime, 1953, Dalaman / Muğla, Ev hanımı.
- 4) Dibek, Saliha, 1943, Çöğmen / Dalaman / Muğla, Ev hanımı.
- 5) Dikmentepe (a), Kamile, 1938, Karacaören / Fethiye / Muğla, Ev hanımı.
- 6) Dikmentepe (b), Sadıke, 1955, Elcik / Dalaman / Muğla, Ev hanımı.
- 7) Dikmentepe (c), Rafiye, 1955, Gökçeovacık / Fethiye / Muğla, Ev hanımı.
- 8) Gökçen, Ayşe, 1965, Menteşe / Kavaklıdere / Muğla, Ev hanımı.
- 9) Hancı, Kadriye, 1946, Karaçulha / Fethiye / Muğla, Ev hanımı.
- 10) İşli (a), Fatmana, 1955, Dalaman / Muğla, Ev hanımı.
- 11) İşli (b), Rukiye, 1939, Dalaman / Muğla, Ev hanımı.
- 12) Karabıyık, Zahide, 1954, Çayboyu / Kavaklıdere / Muğla, Ev hanımı.
- 13) Özcan (a), Raziye, 1954, Okçular / Ortaca / Muğla, Ev hanımı.
- 14) Özcan (b), Aydoğan, 1964, Portakallık / Ula / Muğla, Ev hanımı.
- 15) Şahin (a), Nurten, 1940, Dalaman / Muğla, Ev hanımı.
- 16) Şahin (b), Gülsüm, 1940, Mesudiye / Datça / Muğla, Ev hanımı.
- 17) Şeker, Feride, 1941, Kıyra / Ula / Muğla, Ev hanımı.
- 18) Türker (a), Durdu, 1929, İbecik / Gölhisar / Burdur, Ev hanımı.
- 19) Türker (b), Letevet, 1939, İbecik / Gölhisar / Burdur, Ev hanımı.
- 20) Yıldırım, Arife, 1950, Sultaniye / Köyceğiz / Muğla, Ev hanımı.
- 21) Yılmaz (a), Teslime, 1950, Dalaman / Muğla, Ev hanımı.

22) Yılmaz (b), Adile, 1977, Dalaman / Muğla, Kuaför.

Gelin Göçürme

CENAB ŞAHABEDDİN VE TEVFİK FİKRET'İN TEVHİDLERİ

Yrd. Doç. Dr. Selahattin ÇİTÇİ*

ÖZ: Tevhid, İslâmiyet'in kabulüyle birlikte önce Arap ve Fars edebiyatında daha sonra da Türk edebiyatında sıklıkla işlenen bir nazım şeklidir. Tevhid geleneği, 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş, Tanzimat'tan sonra Avrupa bilhassa Fransız şiirinin tesirinde kalan yeni edebiyatçılar da bu tarz şiirlere ilgi göstermişlerdir. Servet-i Fünûn edebiyatının ve modern Türk şiirinin teşekkülünde büyük katkıları olan Cenab Şahabeddin ve Tevfik Fikret bütün Batılı cephelerine rağmen "Tevhîd" türünde başarılı örnekler vermişlerdir. Tevfik Fikret'in tevhidleri Mekteb-i Sultanî'deki öğrencilik yıllarında kaleme alınmış ve daha sonra yayımlanan kitaplarına alınmadığı için devrin mecmualarında kalmıştır. Cenab Şahabeddin'in tevhidleri ise Servet-i Fünûn sonrası yazılmıştır. Bu tevhidler aynı zamanda şairlerin geçirdiği fikri değişimi de göstermektedir. Fikret, inançtan inançsızlığa doğru bir değişim yaşarken Cenab da yaşadığı bazı hayal kırıklıklarının neticesinde bir teselli arayışıyla maneviyata ve mistisizme sığınma ihtiyacı hisseder. Cenab ve Fikret'in geçirdiği bu değişimde yaşadıkları tecrübelerin, muhitin ve zamanın tesiri vardır. Cenab ve Fikret'in tevhidleri, her ne kadar geleneğin ve klasik edebiyatın birer örneği gibi görünse de yeni fikirler ihtiva etmesi, farklı sanatsal özellikler taşıması ve şairlerin şahsî üsluplarını yansıtmaları yönüyle Türk şiirinde önemli bir zenginliktir.

Anahtar Sözcükler: Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Tevhid, şiir, şâir

Cenab Şahabeddin's And Tevfik Fikret's Tawhids

ABSTRACT: Tawhid (oneness of God) is a type of verse that often discussed along with the adoption of Islam firstly in Arabic and Persian Literature and later Turkish literature. The tradition of tawhid

* İstanbul Üniversitesi Avrasya Enstitüsü, selahattincitci@gmail.com

continued until the first quarter of 20th century. Following to the Tanzimat, new poets who have been effected European poetry particularly French poetry have taken an interest in this kind of poems. In spite of western sides of Cenab Sahabeddin and Tevfik Fikret who have a great contribution to the formation of Servet Funun Literature and Modern Turkish Poetry gave successful pieces in kind of tawhid as well. Fikret's tawhids have been penned during his pupilage in Mekteb-i Sultanî and then seeing that have not taken up his poetry books have stayed in the periodical of that era. Cenab's tawhids have been written after Servet-i Funûn. These tawhids also shows the intellectual evolution of these poets as well. While Fikret have been changed from faith to faithless, Cenab feel the need of sanctuary to morale and mysticism with the seeking of consolation in consequence of disappointments. Their experiences, their surroundings and time has been influential in this changing. Although tawhids of both Cenab and Fikret seem an example of classical and traditional literature. They have an important richness in Turkish poem as they have a new opinion, different artistic properties and the reflection of personal style.

Key Words: Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Tawhid, poem, poet

İslâm inancının temeli olan tevhid, edebiyatta Allah'ın (cc) varlığını, birliğini, azamet ve kudretini konu edinen manzum ve mensur parçalara denir. Manzum tevhidler genellikle kaside nazım şekliyle, sanatlı bir üslupla ve didaktik bir tarzda yazılır. Tevhid, İslâmiyet'in kabulüyle birlikte önce Arap ve Fars edebiyatında daha sonra da Türk edebiyatında sıklıkla işlenen bir nazım şeklidir. Eski edebiyatta mensur eserler hamdele ve salvele ile manzum eserler bilhassa mürettep divanlar ise tevhid, münacat, naat, padişah ve devlet büyüklerine yazılan kasidelerle başladılar.¹ (Tarlan 1936: 4; İsen-Macit 1992: VII-X; Pala 2008: 106)

Başlangıçtan beri Türk edebiyatında manzum ve mensur pek çok tevhid yazılmıştır. Klasik edebiyatta Sinan Paşa, Fuzulî, Şeyhi, Nâbi ve Niyazi Mısırî bu türün en güzel örneklerini vermişlerdir. Tevhid geleneği 20. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiş, Tanzimat'tan sonra Avrupa bilhassa Fransız şiirinin tesirinde kalan yeni edebiyatçılar da bu tarz şiirlere ilgi göstermişlerdir. 19. Yüzyılda Divan şiiri geleneğini devam ettiren Yenişehirli Avni ve Hersekli Arif Hikmet'in² (Hersekli

¹ Klasik edebiyatta kasidenin dışında gazel, mesnevi, kıt'a, rûbai, terci-i bend , terki-i bend, musammat ve bahr-i tavillerde de tevhid konusu ele alınmıştır.

² Hersekli Arif Hikmet'in *Divan*'ında "Tehlil" ve "Tevhid-i Bâri-i İzz-i Şâna" adlı iki manzume vardır.

Arif Hikmet 1334: 80-87) yanı sıra Ziya Paşa, Abdulhalim Memduh, Muallim Naci, Recaizade Mahmut Ekrem, Menemenlizâde Mehmet Tahir, Tevfik Fikret, Cenab Şahabeddin, Abdullah Cevdet, Tokadizâde

Şekip ve Adanalı Hakkı tevhidleriyle dikkati çeken şairlerdir. Tevhid geleneği II. Meşrutiyet'ten sonra Milli Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerinde de ihmal edilmemiş, Mehmet Âkif Ersoy, Ali Ekrem Bolayır, Halil Nihat Boztepe, Enis Behiç Koryürek ve Orhan Seyfi Orhan tevhid tarzında şiirler yazmışlardır.³

Servet-i Fünûn dönemi, Türk edebiyatında batılı norm, şekil, hayal, imaj ve ifadelerin zirvede kullanıldığı, şiirimizin tamamen batılı bir hüviyet kazandığı bir devirdir. Servet-i Fünûn'un iki büyük şairi Tevfik Fikret ve Cenab Şahabeddin hem teknik hem de muhteva açısından batı şiirinden çok istifade etmişlerdir. Fransız şiirindeki "vers libre"i (hür mısra) örnek olarak oluşturulan serbest müstezadın yanı sıra Fransız sembolist ve parnasyenlerinden etkilenecek sonnet ve terza rima gibi yeni nazım şekillerini Türk şiirinde başarılı bir şekilde kullanmışlardır. Fikret ve Cenab devrin modern eğitim kurumlarında eğitim aldıktan sonra Türk şiirinin şekil bakımından değişmesinde, batı edebiyatlarından alınan yeni nazım şekillerinin kullanılmasında avangart bir rol üstlenmişlerdir.⁴ (Andı 1997:306) Her iki şair de Tanzimat'tan beri değişme/gelişme gösteren Türk edebiyatında Namık Kemal, Recaizâde Ekrem ve Abdülhak Hamid'den sonra önemli bir aşama olarak görülür ve Türk şiirinin Batılı formlarda en yoğun ve en kaliteli şiirlerini verirler. Fikret ve Cenab, sadece Türk şiirinin teknik ve muhteva bakımından Batılılaşmasındaki katkılarıyla değil, eski edebiyat geleneğiyle yazdıkları tevhidleriyle de dikkati çekerler. Fakat onların Servet-i Fünûn ve daha sonraki dönemdeki şairler üzerindeki derin tesirlerinin yanında bu yönleri fazla dikkate alınmamış ve incelenmemiştir.

Türk şiirinin Batılılaşmasında önemli katkıları olan Tanzimat ve bilhassa Servet-i Fünûn şairleri, Divan şiirinin tevhid geleneğini bu dönemde de devam ettirmişler ve İslâmî motifleri ve temaları şiirlerinde bolca kullanmışlardır. Bu, onların İslâmî inanç, ideal ve heyecanlarından değil, yaşadıkları muhitin sosyal, kültürel ve edebî atmosferinden tamamen uzaklaşmadıklarından kaynaklanır. Servet-i Fünûn

³ Recaizâde Mahmut Ekrem'in iki tane tevhid şiiri vardır. Abdullah Cevdet'in "İkinci Tehlil-i Tevhîd-âmiz", Tokadizâde Şekip'in "Vahdet", Adanalı Hakkı'nın *Tevhid-i Nâmütenâhî*, Mehmet Âkif'in "Tevhid yahut Feryâd", Ali Ekrem'in "Askerin Tevhidi" ve "Nedimeciğin Tevhidi" ve Orhan Seyfi Orhon'un "Birlik" adlı şiirleri vardır.

⁴ Servet-i Fünûn döneminde en fazla sonnet yazan şairler Tevfik Fikret ve Cenab Şahabeddin'dir. 1895 yılı sonuna kadar mecmualarda yayımlanan toplam 11 sonenin sekizi Cenab Şahabeddin'e, biri de Tevfik Fikret'e aittir.

edebiyatının ve modern Türk şiirinin teşekkülünde büyük katkıları olan Tevfik Fikret ve Cenab Şahabeddin bütün Batılı cephelerine rağmen “Tevhîd” türünde de başarılı örnekler vermişlerdir. Cenab’ın –biri yarım kalmış- iki, Fikret’in de iki tevhidi vardır. Fikret ile Cenab’ın tevhidlerini zaman bakımından mukayese ettiğimizde her iki şairin manzumelerinin Servet-i Fünûn döneminde yayımlanmadığı görülür ki zaten bu tarz şiirler gerek konu gerekse şekil bakımından Servet-i Fünûn edebiyatından çok farklı özellikler taşımaktadır. Fikret’inki Servet-i Fünûn’dan önce Cenab’ınki ise Servet-i Fünûn’dan sonra yayımlanmıştır. Fikret’in tevhidlerinden ilki 1885’te *Tercüman-ı Hakikat*’te ikincisi ise 1891’de *Mirsâd* mecmuasında çıkmıştır. Cenab’ın ise ilki *Servet-i Fünûn* dergisinin kapatılmasından 15 yıl sonra 1916 yılında *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*’nda yayımlanmış, ikincisi ise herhangi bir yerde yayımlanmamış, yarım kalmış bir tevhiddir.

Cenab Şahabeddin’in Tevhidleri

Servet-i Fünûn şiir estetiğinin teşekkülünde önemli yeri olan Cenab Şahabeddin, yenileşme devri Türk edebiyatında Ekrem ve Hâmid’dan sonra önemli bir merhale olarak görülür. Şiirimizin Batılı bir hüviyet kazanmasında onun payı yadsınamayacak kadar büyüktür. Mekteb-i Tıbbiyye’yi bitirdikten sonra tıp tahsili için devlet tarafından Fransa’ya gönderilen Cenab, burada Fransız şiiriyle karşılaşmış ve parnasyenlerin tesirinde kalmıştır.⁵ (Uşaklıgil 1987: 423, 463) Yurda dönüşüyle birlikte Türk şiirinde yeni şekil ve konular ilk defa onunla birlikte Türk şiirine girmiştir. Cenab, Tanzimat nesli gibi eski eğitim kurumlarında değil, bilakis diğer Servet-i Fünûncular gibi yeni açılan modern eğitim kurumlarında tahsil görmüştür. Batılı uzman ve öğretmenlerin çalıştığı ve Avrupaî fikirlerin yaygın olduğu Tıbbiyeyi bitirdikten sonra pozitivist, materyalist düşüncelerin hâkim olduğu 19. Yüzyıl Fransa’sında yüksek tahsil yapmıştır. Cenab, Avrupa’da tahsil döneminde Fikret’in Robert Kolej’de geçirdiği ölçüde bir irtidat (apostasy) ve akültürasyon (acculturation) yaşamasa da gerek edebî ve felsefî fikirleri gerekse yaşayışıyla modern ve yeni bir tiptir.⁶ (Karaosmanoğlu 1969: 188-191)

⁵ Halit Ziya, Cenab’ın Fransa’daki tahsili sırasında kendisini sadece tıp alanında yetiştirmediğini Quartier Latin’deki düşünce ve sanat hayatını da ciğerlerine kadar çektiğini hatta Montparnasse’da edebiyat ve sanat derneklerine iştirak ettiğini ve Fransızca şiirler bile yazdığını söyler.

⁶ Yakup Kadri, Cenab Şahabeddin’le ilk kez İskenderiye’den İzmir’e gitmek için bindiği Hidiviyye vapurlarının birinde karşılaşır ve Hac mevsiminde salgın hastalıklara karşı alınan tedbirleri teftiş için Cidde’ye gelen ve şimdi görevinden dönen Cenab hakkındaki ilk intibalarını şöyle anlatır: “Sırtında bonjur biçimi tırşe kumaştan ceket, ayaklarında fiyangolu rügan iskarpinleri ve başında, kenarlarından kumral saçlarının perçemleri fişkırın hafifçe yana eğik koyu renk, yumuşak fesiyle önünden gelip geçişini seyrettiğim iki dirhem bir çekirdek adamı şiir ve edebiyat

Bu yüzden yurda döndükten sonra yazdığı şiirlerle dekadanlık tartışmalarının merkezindeydi ve eski edebiyat taraftarlarının hücumuna en fazla uğrayan isimdi. Sanatkâr kişiliğinin yanı sıra Cenab Şahabeddin hem edebî anlayışı hem de siyasî tercihlerinden dolayı her devirde tartışmaların merkezinde olmuştur. Ahmet Midhat Efendi'yle giriştiği dekadanlık tartışmalarından muvaffakiyetle çıksa da daha sonraki dönemlerde zamanın ruhunu (zeitgeist) okuyamadığı için gerek Milli Edebiyat taraftarlarıyla gerekse Kuvâ-yı Milliye taraftarlarıyla girdiği mücadelelerden hayal kırıklıklarıyla ayrılmıştır. Profan bir şair olan Cenab, bilhassa ilk dönem şiirlerinde siyasî, içtimaî ve dinî konulara hemen hemen hiç yer vermez. Devrin şartlarının tesiriyle 1916 yılından itibaren klasik edebiyat geleneğinin devamı mahiyetinde dinî muhtevalı bazı tevhid ve münacatlar yazar. Hasan Akay, Cenab'ın geç dönemlerde Servet-i Fünûn şiirinin şekil ve konularından uzaklaşıp eski şiirin nazım şekillerine dönmesini ve dinî şeylerde teselli arayıp bulamamasını yaşanan çeşitli hayal kırıklıklarına bağlar. (Akay 1998: 265-266) İnci Enginün ise Cenab'ın II. Meşrutiyet'ten sonra tevhid ve münacat tarzı dinî muhtevalı şiirler yazmasını ve münacatlarında yaratıcıyı aramasını Rıza Tevfik'le olan yakın dostluğuyla ilişkilendirir. (Enginün 2012: 556)

Cenab Şahabeddin'in ilk tevhîd manzumesi Servet-i Fünûn topluluğunun dağılmasından hayli zaman sonra 18 Kasım 1916'da *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, 'nda yayımlanır. Şiirin yayımlandığı tarih oldukça ilginçtir. 1916 yılı, I. Dünya Savaşı'nda kuvvet dengelerinin Osmanlı Devleti aleyhine döndüğü, Doğu cephesinde Erzurum, Muş, Bitlis, Erzincan ve Trabzon'un Rus ordularının işgaline uğradığı, Güney cephesinde Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in ayaklandığı, Arap isyanlarının baş gösterdiği, maddî ve manevî buhranların milleti ümitsizliğe düşürdüğü bir yıldır. I. Dünya Savaşı'nın bu hengameli günlerinde savaş, açlık, sefalet ve isyanlarla uğraşan Osmanlı Devleti çok sıkıntılı günler geçirmekteydi. Savaşın yıkımları şair ve aydınları da derinden etkiliyordu. Şiirlerinde siyasî ve içtimaî meselelere yer vermeyen Abdülhak Hâmid Tarhan (İlham-ı Vatan, 1918), Fâik Âli (Elhan-ı Vatan, 1917), Süleyman Nesib ve Nigâr Hanım (Elhan-ı Vatan, 1916) gibi pek çok şair/şaire devrin atmosferinden dolayı millî, dinî ve vatanî konularda hamasî şiirler yazıyorlardı. Cenab'ın, yukarıdaki tevhidini de bu çerçevede içinde düşünmek gerekir. Zira Cenab'ı yakından tanıyan Yakup Kadri,

dışında bundan başka bir işe layık bulmazdım... O zamanın modasına göre en son model plastron boyunbağı ve elinde tuttuğu Calmann Levy basımevinin sarı kaplı kitabıyla Cenab Şahabeddin Bey âdeta bir Paris havası taşıyor gibiydi. Zira ben, o çeşit boyunbağlarını yalnız Robert de Montesquiou ya da Edmond Rostand gibi şıklığa düşkün monden şairlerin edebî dergilerde çıkan resimlerinde görmüştüm. Calmann Levy'nin sarı kaplı kitaplarına gelince bunlar ileri edebiyat cereyanlarının yayınlarıydı.”

onun millî, dinî ve vatanî herhangi bir his taşımadığını, toplumu ilgilendiren siyasî ve içtimaî meselelere ilgi duymadığını, kozmopolit ve inkârcı bir tabiatı olduğunu söyler. (Karaosmanoğlu 1969: 212) Cenab'ın bu tevhid manzumesini hangi sebepten ve hangi şartlar altında yazdığını bilmiyoruz. Fakat şurası muhakkak ki savaşın bütün hararetiyle devam ettiği bu yıllarda dönemin önde gelen şairlerinin bir kısmı kendi arzularıyla bir kısmı da Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın isteğiyle dinî, millî ve hamasi konularda “*zabitan ve asakiri teşvik ile teşyi edecek asar-ı edebîyye*” yazmaktaydı.⁷ Cenab'ın tevhidinin Enver Paşa'nın emriyle ya da lütuf ve ihsana mazhar olmak arzusuyla yazılmış olduğunu ispatlayacak elimizde her hangi bir delil olmadığı için bu tevhid manzumesinin yazılmasındaki en önemli sebep olarak devrin atmosferini gösterebiliriz.⁸

Tevhid

Varsın sen İlahî, yine varsın, yine varsın:
Aklımda, hayâlimde ve hissimde yaşarsın..

Her yer dolu zâtınla, sıfâtınla İlahî,
Zâtın da, sıfâtın da⁹ senin nâmütenâhî...

Kalbinde birer katredir eb'âd ile evkât;
Titirer nabazânınla şerâyîn-i mesâfât.

Kuvvet bir elinde ve anâsır bir elinde;
Mi'mârı elindir ebedin de, ezelin de..

Şi'rin dü cihandır, kelimatın bütün ecrâm;
Her jâle-i sun'un bana¹⁰ bir kulzüm-i ilhâm..

⁷ I. Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği o günlerde açlık, sefalet ve hastalığa maruz kalan genç zabıt ve askerlerin protesto ve feryatları karşısında Harbiye Nazırı Enver Paşa, ordunun kuvve-i ma'nevîyesini yükseltmek için Mehmet Emin Bey'in şiirlerini bastırıp kıtalara dağıttırır. Abdülhak Hamid Tarhan'a İngiltere aleyhinde bir kitap yazdıtırıp 4000 lira para verir. Ayrıca Abdülhak Hâmid, Cenâb Şahabeddin ve Süleyman Nazif'i Harbiye Nezaretine çağırır ve kendilerinden “vasi ücret mukabilinde hamasi şiirler” ve Rıza Tevfik'ten de hamasi destanlar yazmasını talep eder. Rıza Tevfik, yazacağı destanlar karşılığında kendisine 30000 lira ödeneceğini daha sonra öğrenir. (Rıza Tevfik 1949: 11; Rıza Tevfik 1993: 139-140.)

⁸ Enver Paşa'nın şairlerden hamasi şiirler talep etmesi 1917 yılında –Cenab'ın tevhid manzumesinin yayımlanmasından bir yıl sonra- vaki olmuştur. (Rıza Tevfik 1949: 11) 1916 yılında ve daha öncesinde Cenab'dan ya da devrin diğer şairlerden gizli veya açık buna benzer bir talep olup olmadığıyla ilgili elimizde net bir bilgi yoktur.

⁹ “Zatın gibi sun'un da” (üstü çizilmiş)

¹⁰ “Her katre-i fikrin bize” “Her şebnem-i nurun bize” (üstü çizilmiş)

Rûhumda, dimâğımda ve kalbimde yaşarsın;
Varsın sen İlahî, yine varsın, yine varsın...
(Cenab Şahabeddin 1332: 67)

Bu tevhid, Cenab'ın şiirleri içinde en fazla dinî his ve heyecanları dile getirdiği şiiridir. Şiirin başlangıcındaki “var” kelimesinin tekrarı Ziya Paşa'nın tevhidinin ilk mısraını hatırlatır. Ziya Paşa da *Harabat Mukaddimesi*'ne aldığı *Tevhid*'ine

“Ey varlığı, varı var eden var
Yok yok, sana yok demek ne düşvâr!

Der her şeyin lisânı her gâh
Allah! Allah! Allah! Allah!”

diye başlamıştır. Her iki tevhid arasında gerek kelime tekrarları gerekse muhteva açısından benzerlikler vardır. (Ziya Paşa 1291/1875: 1) Cenab, *Tevhîd* manzumesinin ilk mısraında, bir ifadenin mısra başında ve sonunda tekrarlanması olarak ifade edilen *symploce*'a yer vermiştir. Bu tekrarlarla şâir, Allah'a (cc) olan inancını tekrar be tekrar ikrar etmektedir. Üslup ile muhteva arasında tam bir korelasyon vardır. Cenab, Allah'ın (cc) mevcudiyetini vurgulamak için “*Varsın sen ilahi, yine varsın, yine varsın*” mısraında tekrar sanatına baş vurmakla kalmamış bu ifadeyi şiirin ilk ve son beyitlerinde nakarat olarak da tekrarlamıştır.

Cenab'ın, şiire Allah'ın (cc) varlığıyla başlamasının pek çok sebebi olabilir. Akla ilk gelen sebep materyalist felsefenin hayata hâkim olduğu bir sırada şairin maneviyata olan inancını ifade etme arzudur. İkincisi ise I.Dünya Savaşı'nda cephelelerdeki durumun 1916'dan itibaren İtilaf Devletleri lehine gelişmesi ve bu sırada şairin tüm olumsuzluklara ve yokluklara rağmen ümidini ve Allah'a (cc) olan itimadını kaybetmemesidir. Maddî ve manevî yoklukların yaşandığı ve esbabın tamamen sukut ettiği bir anda şair, müsebbib'ül-esbab olan Allah'ın (cc) varlığında teselli arar ki bu bize Âkif'in “Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar/ Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var” mısralarını çağırıştır. Şairler, şiirlerinde gerek şiirin tesir gücünü arttırmak gerekse farklı imaj ve hayaller oluşturmak için varlık-yokluk ve karanlık-aydınlık gibi zıtlık ifade eden kavramları sıklıkla kullanırlar. Bu şiirde maddî yokluklar karşısında Allah'ın (cc) varlığına olan itimad, sadece şairin inancını değil bir teselli de ifade etmektedir.

Şiirde Allah'ın (cc) sonsuz olan zatının ve sıfatlarının kâinatı kapladığı, yegâne güç ve kudret sahibinin, ezel ve ebedin yaratıcısının Allah (cc) olduğu anlatılır. Cenab, üçüncü beyitte

“Kalbinde birer katredir eb’âd ile evkât;
Titrer nabzânınla şerâyîn-i mesâfât. 11”

diyerek şiirde beşerileştirmeye (humanisation) gider. Cenab-ı Hakkı (cc) sanatkâr bir şaire benzetir ki iki dünyanın Allah’ın (cc) yazdığı bir şiir olduğunu, yerdeki ve gökteki ecramin ise bu şiirin kelimeleri olduğunu, Allah’ın (cc) yarattığı her sanat eserinin kırağısının bile kendisi için ilham denizi olduğunu söyler. Cenab, şiirinde mutlak bir acziyeti ifade etmekle birlikte ilhamını gerçek âyâtta değil gâiplerden aldığını ifade eder. Hasan Akay, şairin Allah’ın (cc) varlığı ile ilgili şüpheleri olduğunu ve bu tip ifadelerin onun deist dünya görüşünden kaynaklandığını söyler. (Akay 1998: 443)

Cenab’ın dinî içerikli şiirlerinden olan münacatlarında da Allah (cc) karşısında septik bir tavır aldığı görülür ki bu, onun münacatlarının divan şiirindeki münacatlardan ne kadar ayrıldığını gösterir.¹² (Ertaylan 2011: 732-733) Zeki, bilgili ve kültürlü bir şair olmasına karşın Allah (cc) ve din karşısında müstehziyâne bir tavır takınan Cenab’ın hayat ve meseleler karşısındaki en bariz özelliği şüpheciliğidir. Sadettin Nüzhet Ergun, onun hakkında “Esasen Cenab daima şüphe içinde yaşardı. Onun en büyük zâfı maddî, manevî her hususta reybî oluşudur.” der. (Ergun 1935: 86) Cenab Şahabeddin Güneş’te çıkan “İsmail Habib Bey’e” adlı yazısında bu şüpheciliğini şöyle ifade eder.

“Bendeniz dimağımı bin bir hakikat beldesinde şehremini imiş gibi kesmece harekete mümkün değil yatıramadım. Fikirlerim “Belki” namında bir emir kabul etmişler. “Belki” bana rükûdetle tebessüm eden bir sîmâ-yı ma’bûd gibi gelir. Muammayî nazarıyla her tefekkürde karşıma çıkan Behlül odur. Beşerin tarih-i nazariyyatını düşününce hatta müsellemler hakikatların yanına da bir “Belki” koymayı vacibe-i basiret tanıyorum. En ziyâde emin olduğum hayatım bile bence bir milyon “Belki” arasında bir kaza-yı uzvîdir. Hayatta ilmimi her neye taksim etsem bakıyorum ki “Şüphe” adlı ve müteaddit haneli bir kesir kalıyor. Bu cihetle her “Evet”ime ve her “Hayır”ıma gizli ve sarîh bir hayli “Belki” karışır...” (Cenab Şahabeddin 1927: 2)

Cenab’ın bu septik tavrı ölüm karşısında takındığı tavırda da görülür. Öte âleme tam manasıyla inanmamış olan şair, öldükten sonra

¹¹ Uzaklıklar ve zamanlar senin kalbinde birer katredir. Mesafelerin atardamarları nabzının atmasıyla titrer.

¹² İsmail Hikmet Ertaylan, Cenab’ın münacatının hem mabûd hem de âbidi tehzil ve tezyif eden Hayyamvârî bir satir nümunesi ve içtimaî bir hicviye olduğunu söyler.

ceheneme gitmekten değil, yok olmaktan yani hiç bir yere git(e)mekten korkar. (Ortaç 1963: 27)

Cenab, bu tevhid şiirinde her şeyin Allah'tan (cc) bir parça olduğu ya da Allah'ın (cc) bütün kâinatın ruhu olduğunu savunan panteizmin tesirindedir.¹³ (Şemseddin Sami 1322/1904: 1616) Cenab'ın şiirlerinde saf İslâm itikadından ziyade mistisim ve panteizmin tesirleri daha belirgindir. (Okay 2011: 140) Zira Panteistler de İslâm tasavvufundaki bazı vahdet-i vücudcular gibi “heme ezost” (Herşey ondandır.) yerine “Heme ost” (Her şey odur) derler. Şiirde kâinatı veya onun bazı parçalarını Tanrı gibi algılama fikri panteist dünya görüşünden kaynaklanır. Cenab'ın bu tevhidi, panteist düşünceler taşıması ve Allah'ı (cc) beşerileştirmesi yönüyle klasik tevhidlerden ayrılır.

Cenab'ın tevhidi şekil bakımından da klasik edebiyattaki tevhidlerden oldukça farklıdır. Klasik edebiyatta tevhidler kasidenin bir türüydü ve kafiyelenişi aa, ba, ca, da... şeklindeydi. Cenab'ın tevhidi beyitlerle yazılmış fakat aa, bb, cc, dd tarzında mesnevi nazım şekliyle kafiyelenmiştir. Şairin her iki tevhid şiiri de aruzun hareketli ve ahenkli kalıplarından olan ve genellikle kaside ve gazelerde kullanılan mef'ûlü mefâ'îlü mefâ'îlü fa'ûlün kalıbıyla yazılmıştır. Bu tevhid manzumesini, gerek klasik tevhidlerden gerekse şairin diğer şiirlerinden ayıran diğer bir özellik de kullanılan dilin oldukça sade olmasıdır. Cenab'ın şiiri, dil, ifade ve üslup açısından Fikret'in tevhidlerine ve klasik edebiyattaki tevhid örneklerine göre çok daha sadedir. Bunda Milli Edebiyat döneminin etkisini göz ardı edemeyiz. Bu sırada Ziya Gökalp hayattaydı ve Milli Edebiyatçılar en verimli dönemlerini yaşıyordu. Şiirin dilindeki diğer dikkat çekici özellik ise şairin kendi mesleki terminolojisini şiire sokmasıdır. “Emrâz-ı cildiye” doktoru olan ve memleketin çeşitli yerlerinde karantina hekimliği ve sıhhiye müfettişliği yapan Cenab, hayata kendi mesleğinin adesesinden bakar ve şiirlerinde tıbbî terim ve kavramları sıklıkla kullanır. Bu şiirde “nabazân”, “şerâyin-i mesafât” gibi tıbbî terimleri kullanır. Şiirde Servet-i Fünûn'da sıklıkla karşılaştığımız saat-i semenfâm, çeng-i müzehheb, nay-i zümürüt'e benzeyen “şerâyin-i mesafât”, “jale-i sun” ve “külzüm-i ilham” gibi ilginç tamlamalarla da karşılaşırız. Şair şiirde s, n, d, seslerindeki aliterasyonla ve “de, da”yı bazen ek bazen de bağlaç şeklinde kullanarak ahengi yakalamaya çalışmıştır. Ayrıca Servet-i Fünûn şairlerinde sıklıkla görülen hayal-hakikat tezdadı bu şiirde “akıl x hayal, his”, “ebed x ezel”, “ruh x dimağ” kelimeleriyle karşımıza çıkar.

¹³ Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Fransevî*'de “hikmet-i işrakıyye” ve “vahdet-i mutlaka” olarak tanımladığı pantheism, bütün kâinatı bir Tanrı olarak görmektedir.

Cenab'ın ikinci tevhidi ise şairin hayatındayken yayımlanmamış ve yarım kalmış bir manzumedir ki daha sonra Mehmet Kaplan ve öğrencileri tarafından hazırlanan *Cenab Şahabeddin'in Bütün Şiirleri* adlı kitapta yayımlanmıştır. (Cenab Şahabeddin 1984: 448)

Tevhid
Birleştirerek sâniyeyi sâniyelerle
Verdin sıfat-ı nâmütenâhîyi zamâna!

Bâzen duyarım savtını vicdânım içinde,
Kalbimde irâdâtını¹⁴ bâzen ederim his

Destinden akar fikrimize felsefe, din, fen

Birlikte yaşar dûzah u cennet¹⁵ avucunda
Destinde erir, birleşir ezdâd ile ezdâd!
Rahmin bir ucunda, gazabın diğerk ucunda
Âlemde irâdenle doğar¹⁶ nağme vü feryâd!

Tomar V, s.4

Bu tevhid manzumesinde Cenab, klasik tevhidlerde olduğu gibi Allah'ın (cc) varlığını ve birliğini ispata kalkışmaz. Cenab, Allah'ın (cc) sadasını vicdanında duyar ve arzularını kalbinde hisseder. İlmin en önemli şubelerinden ve terakkinin en esaslı âmillerinden olan felsefe, din ve fennin dest-i ilâhîden fikrimize ve zihnimize aktığına yani mevhibe-i rabbanî olduğuna inanır ki bu, bir ölçüde onu mutasavvıfların vehbî ilim dedikleri noktaya yaklaştırır. Halbuki şairin yaşadığı devirde pozitivist materyalist felsefenin tesirinde akıl tek miyar; his, ilham ve vahiy sadece bir safsata olarak görülmekteydi. Salt bu şiiri göz önünde bulundurduğumuzda bile Cenab'ın millî ve dinî duyguların tesirinde olduğu görülür.

Şair, bu şiirde tevhidi zıtlıklarda arar. Cennet ve cehennemin onun avucunda birlikte yaşadığını, zıtlıkların onun dest-i kudretinde eriyip birleştiğini, rahmet ve gazabın ayrı uçlarda olduğunu, kâinattaki nağme ve feryadın onun “kün” emrine bâdî olduğunu söyler. Cenab-ı Hakkın evvel-ahir, zahir-batın gibi esmasındaki sıfatlar onun varlığına ve birliğine münafî olmadığı, bilakis tevhidi teyit ettiği gibi icraatındaki zıtlıklar da yani cenneti-cehennemi, güzelliği-çirkinliği, zulmeti-ziyayı harareti-burudeti, hidayeti-dalaleti ve lezzeti-elemi yaratması, gazabı ya da rahmetiyle muamele etmesi de tevhidi ispat eder.

¹⁴ “Bâzen bulurum” (çizilmiş)

¹⁵ “âb ile âteş” (çizilmiş)

¹⁶ “Doğar emrin ile” (çizilmiş)

Allah'ın (cc) zati sıfatlarından kıdem ve bekâ yani başlangıcının ve sonunun olmamasıdır ki şair bu şiirde “verdin sıfat-ı nâmütenâhîyi zamana” diyerek Allah'ın (cc) sonsuzluk sıfatını zamana verdiğini söyler ki bu noktada şair, İslâm itikadından kısmen uzaklaşır.¹⁷ Zira Kuran-ı Kerim,

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ (۲۶) وَيَبْقَىٰ وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (۲۷) ۞

“Yeryüzünde bulunan her şey fanidir. (26) Yüce ve iyilik sahibi Rabbinin zâtı bâkidir.” (Rahman: 26-27) (Yazır 1996: 531) derken Allah (cc)'dan gayri her şeyin fani olduğunu, zamanın da fani olduğunu söyler. Zamanın sonlu ya da sonsuz olması Batılı filozoflar ve İslâm kelamcıları tarafından uzun zaman tartışılmış, İbni Sina gibi İslâm âlimleri Aristocu bir bakış açısıyla zamanın sonsuzluğuna kâil olmuşlardır. 20. Yüzyıla kadar bilhassa batıda pozitivist materyalist aydınlar bu düşüncüyü savunmuşlardır.¹⁸ (Yazır 1996: 500; Keklik 1996: 87) 20. Yüzyılda evrenin genişlemesi (The Expanding Universe) ve Büyük Patlama (Big Bang) teorileriyle zamanın sonlu olduğu ortaya konmuştur.¹⁹ (Brisson-

¹⁷ Tanzimat döneminde “Batı romantizminin tesiri ile eskiden ayrı, tabiatın seyriinde Allah'ı (cc) arayan yeni bir panteizm vücuda gelmiş, bilhassa gökyüzü, yıldızlar âlemi bu görüş içinde önemli bir yer almıştır. Pascal'a, ‘yıldızların sonsuzluğu beni ürpertiyor’ dedikten dikkatten sonra yaygın hâle gelen gökyüzündeki sonsuzluk ve bu sonsuzluğun içindeki mükemmel nizam fikri, Tanzimat sonrası devrede yazılmış tevhidlerde, Şinasi'nin *Münacat*'ı ile başlayarak, bu konuda yazılmış şiirlerin muhtevasında yeni bir merhale olarak görülür.” Tanzimat'tan sonra yazılan tevhidlerde şairlerin kâinat karşısındaki hayreti aceze değil, hayranlığa dönüşür. Bu yeni tarz tevhidlerde materyalist felsefenin inkarcılığına karşı Allah'ın (cc) varlığını ispat kaygısı vardır ve tesadüf nazariyesine karşı kudret ve irâde-i ilâhiyye (irâde-i külliyye) fikri ileri sürülür. (Birinci 2000: 63, 67)

¹⁸ İslâm kelamcıları, materyalistleri mutlak zaman kavramına inandıkları için “Dehriyyun” ve İslâm akaidinden uzaklaştıkları için “Melâhîde” (atheist) ya da “Zenâdika” olarak tesmiye etmişlerdir. Zamana uluhiyet veren dehriyyun için Kuran-ı Kerim, inkarcılar ifadesini kullanır. Çünkü onlar, ölümü ve dirilmeyi zamanın geçişine hamleler ve ba'si (yeniden dirilme) inkar ederlerdi. “Hem dediler ki: O hayat ancak bizim şu dünya hayatımızdan ibarettir. Ölüyoruz ve yaşıyoruz. Bizi ancak zaman yok eder. Halbuki bu hususta bir bilgileri yoktur. Onlar sadece zannederler.” (Casiye: 24)

¹⁹ Amerikalı astronom Edwin Hubble, 1929 yılında dev bir teleskopla gökyüzünü incelerken yıldızların ve galaksilerin aynen şişen bir balondaki noktalar gibi sürekli olarak birbirinden uzaklaştığını ve evrenin genişlediğini (The Expanding Universe) keşfetti. Böylece zamanda geriyeye doğru gidildiğinde evrenin tek bir noktadan ibaret olduğu ve 17 milyar yıl önce meydana gelen büyük patlama (Big Bang) neticesinde evrenin sürekli genişlediği fikri gerçeklik kazandı. Bu düşünce, evrenin başlangıcı olduğunu ortaya koymakla kalmadı, materyalizmin “Evren ezeldir” fikrini de çürüttü. Kuran-ı Kerim, beşer karihasının ve ilminin ancak 20. Yüzyılda ispat ettiği bu ilmi hakikati on dört asır evvel ifade etmişti. “Biz göğü büyük bir kudretle bina ettik ve şüphe yok ki biz onu genişletmeye de mâlikiz.” (Zariyat: 47) “O küfredenler görmediler mi ki gökler ve yer bitişik idiler de biz onları ayırdık. Canlı olan her şeyi

Meyerstein 1995: 105; Taslaman 2003: 35-44; Chown 2013: 31-32; Yazır 1996: 323, 521) Cenab'ın zamanın sonsuzluğuna inanması, şairin devrin tarz u telakkilerinden kaynaklanır ve şairin 19. Yüzyıl Avrupasının fikirlerine sahip olduğunu gösterir. Bu şiir, şekil bakımından olmasa da muhteva, konuyu ele alışı tarzı ve yeni Avrupaî fikirler taşıması yönüyle devrin ve şairin dualitesini yansıtır ve bu yönüyle klasik tevhidlerden ayrılır.

Cenab'ın diğer tevhid manzumesinde olduğu gibi bu tevhidde de ilahî olanı beşerileştirme söz konusudur. Fakat şiirde geçen Allah'ın (cc) sesi, eli ve avucu ifadelerini müşebbihe gibi gerçek ve sathî anlamlarıyla değil, İslâmî terminoloji'deki anlamlarıyla birlikte düşünmek gerekir. "Sada-yı ilahî", "savt-ı ilahî", "dest-i ilahî", "kabza-i tasarruf" ve "yedullah" kelimeleri İslâm kültüründe gerçek anlamlarından çok farklı ve geniş anlamlara sahiptir. Mesela *Kurân*'da geçen "yedullah" ifadesi Arapçada ve daha sonra İslâmîyet'in kabulüyle birlikte Farsça ve Türkçe'de de Allah'ın (cc) kudreti ve inayeti anlamında kullanılmıştır.²⁰ (Yıldırım 2002: 464)

Cenab'ın her iki tevhid manzumesi de şairin dinî duygularını ve inancını yansıtmalarının yanı başında mistik panteist duygular taşıması ve ilahi olanı beşerileştirmesi yönüyle klasik tevhidlerden ayrılır. Şairin aldığı tıp eğitimi, yaşayışı, muhiti ve Avrupa'da karşılaştığı düşünceler onun fikir ve duygularının teşekkülünde önemli bir rol oynamıştır. Cenab'ın her iki tevhidinde de beşerileştirmeye gitmesi, parnas akımın her şeyi bir tablo gibi görme arzusuyla yakından ilgilidir.

Tevfik Fikret'in Tevhidleri

Tevfik Fikret, fikirleriyle olduğu kadar sanatıyla da hem yaşadığı dönemde hem de ölümünden sonra büyük tartışmaların merkezinde olmuştur. Fikret, Servet-i Fünûn edebiyatının önemli şairlerinden biri olduğu gibi batıcılık akımının da en önde gelen temsilcilerinden biriydi.

sudan yaptık. Hâlâ inanmıyorlar mı?" (Enbiya: 30) Ayrıca Albert Einstein'ın 20. Yüzyılın başlarında ortaya attığı zaman ve uzaklık kavramlarının göreliliğini savunan izafet teorisi (The Theory of Relativity) de bu gerçeği açıklamaktaydı. "Evrenin Genişlemesi", "Büyük Patlama" ve "İzafet Teorisi" maddenin ve zamanın bir başlangıcı olduğunu, başlangıcı olan bir şeyin mutlaka sonunun da olması gerektiği gerçeğini ortaya koydu. Dolayısıyla sonsuz mutlak bir zamandan bahsetmek artık bilimsel olarak mümkün değildir. Zaman, izafi ve itibardır. Mekanın çapı ve hareketiyle kâimdir. Mekanın kalkmasıyla birlikte zaman da ortadan kalkar.

²⁰ Yed (El) kelimesi, Arapça'da yed-i beyza (keramet, harikulade ahval), yed-i emin (güvenilir kimse), yed-i kudret, yed-i tula (büyük ilim, geniş nüfuz ve vukufiyet) gibi deyimlerde gerçek anlamından başka anlamlarda kullanılmıştır. Kabza (avuç) kelimesi de tam hakim olma anlamında kullanılır. Zümer suresi 67. Ayette "Halbuki bütün bir dünya kıyamet günü O'nun avucunda, gökler âlemi de bükülmüş olarak elinin içindedir." der.

Şairin, sadece Servet-i Fünûn dergisine katıldıktan sonraki hayatını göz önüne alarak onun sanatı ve fikirleri hakkında bir çıkarım yapmak Tevfik Fikret'i bir bütün olarak algılamamızı engeller.²¹ (Kaplan 2011: 59-60)

Tevfik Fikret, Batı şiiriyle ve düşüncesiyle karşılaşmadan önce tamamen geleneğin tesirindeydi. Fakat bu tesir, şuurlu ve ihtiyarî bir yöneliş değil, tamamen içinde bulunduğu muhitin ve devrin şartlarından kaynaklanıyordu. Mehmet Kaplan, Fikret'in 1880-1890 yılları arasında öğrencilik yıllarının mahsulü olan ilk şiirlerinin tamamen taklit ve nazirelerden ibaret olduğunu söyler ve bu devre ait şiirlerini a.Divan edebiyatı tesirinde, b.Muallim Naci, Muallim Feyzi ve Şeyh Vasfî tesirinde ve c.Hamid-Ekrem'in tesirinde yazılanlar olmak üzere üç gruba ayırır.²² (Kaplan 2011: 68-69; Okay 1992: 50)

Fikret'in Servet-i Fünûn'dan önce çeşitli mecmualarda çıkan dinî ve patromonyal şiirlerini de bu çerçeve içinde mülâhaza etmek gerekir.²³ (Ertaylan 1965b: 3-4) Tevfik Fikret'in *Servet-i Fünûn*'dan önce yayımlanmış iki "tevhid"i vardır.²⁴ (Ertaylan 1965a: 27-28) Bunlar şairin edebî hayatının ilk devresi olan 1882-1894 yıllarına ait manzumelerdir ki kullanılan dil, üslup ve ifade kalıpları bütünüyle eski edebiyatın izlerini taşır.²⁵ (Akyüz 1947: 157-159) Fikret'in yazdığı ilk tevhîd şiiri *Mirsad*'dan önce 14 Rebiyülevvel 1302/1 Ocak 1885'te 1965 sayılı *Tercüman-ı Hakikat*'te çıkmış bir manzumedir ki ilk defa Kaya Bilgegil

²¹ "Fikret hakkında hüküm verenler, kanaatime göre zamana ve insana tesir eden âmillere dikkat etmemişlerdir. Onlar şairi hayat ve sanatının en son merhalesinde alıyorlar ve onun daima böyle olduğunu sanıyorlar. Fikret'in de hayatında her insan gibi bazı merhalelerden geçtiğini düşünmüyorlar. Fikret onlara âdeta daha doğuştan son hüviyetinin vasıflarını haiz olarak görünüyor."

²² Orhan Okay da Tevfik Fikret'in, edebî hayatının ilk devresinde önce Şeyh Vasfî, Muallim Feyzi, Muallim Naci'nin daha sonra da Hamid ve Ekrem'in tesirinde kaldığını söyler.

²³ Mekteb-i Sultanî'de öğrenciyken ilk şiirlerini yazmaya başlayan Tevfik Fikret, farsça hocası Muallim Fevzi Efendi'nin tavassutuyla ilk şiirlerini *Tercüman-ı Hakikat* ve diğer mecmualarda yayımlatmıştır. Mekteb-i Sultanî'den mezun olduktan sonra *Mirsad*'da -7. sayısından itibaren- Mehmet Tevfik imzasıyla manzumeleri yayımlanmıştır.

²⁴ Bu tevhidlerin ikisi de Mehmet Tevfik adıyla yayımlanmıştır. Ayrıca Fikret'le yakın dostluğundan dolayı şairle ilgili kanaatlerinde oldukça subjektif ve indî mülâhazalar serdeden İsmail Hikmet Ertaylan, 15 Ramazan 1311/10 Mart 1310 tarihinde 5 numaralı *Malûmât*'ta çıkan isimsiz bir tevhid manzumesinin de kayd-ı ihtiyat ile Tevfik Fikret'e ait olduğunu söyler. Fakat İsmail Hikmet'in iddiasından başka bu tevhidin Fikret'e ait olduğunu gösterecek herhangi bir kanıt yoktur.

²⁵ Kenan Akyüz, Tevfik Fikret'in bu dönemde Fitnat Hanım, Şeyh Galip ve Nedim'in tesirinde kaldığını ve zamanının tanınmış şairlerinden Şeyh Vasfî, Muallim Naci ve Mekteb-i Sultanî'deki Fars edebiyatı muallimi Feyzi Efendi'yi taklit ettiğini ve onların şiirlerine nazireler yazdığını söyler.

tarafından *Tevfik Fikret'in İlk Şiirleri* adlı kitapta neşredilmiş ve fazla meşhur olmamıştır. (Bilgegil 1970: 48)

Tevhîd
Ey meh-i enver-i sipîhr-ârâ
Lem'a-i rahmet-i Cenâb-ı Hudâ

Zulmet-i şeb dokundu sevdâma
Merhamet kıl şu kalb-i şeydâma

Sevmiyor zulmeti dil-i zârım
Olsa nûrun olur meded-kârım

Neye eylersen istitâr eyle
Bezm-i deycûru ihtiyâr eyle

Eyle karşımda nâzikâne hırâm
Eylesin tâ ki tende cân ârâm

Sana âşık mıyım neyim bilmem
Olamam bir dakika görmezsem

Görün artık bu ihticâb yeter
Kapladı âlemi zalâm-ı keder

Açıl ey mâh-tâb açıl da görün
Bürünürsen de ebre sonra bürün

Gark edüp nûr zîr ü bâlâyı
Âşkâr eyle hüsn-i Leylâ'yı

Kudret-i Zât-ı Hakk'ı yâdettir
Halka tenvîr-i i'tikâd ettir

Olup 'âlem-fürûz dîdârın
Yümmde mevc ursa aks-i envârın

Vech-i dildârı eylesen tasvîr
Görse cân nûr-ı Hakk'ı sûret-gîr

Bâğ u gülzâra in'itâf etsen
Hep çiçeklerle i'tilâf etsen

Kûh u sahrâ garîk-ı nûr olsa
Arz-ı muzlim nazîr-i Tûr olsa

Buna hayrân olup da rûh-ı Kelîm
Dese ey Rabb-i Zü'l-Celâl-i Azîm

Bu ne hayret-fezâ sanâyi'dir
Bu nasıl dil-rübâ bedâyi'dir.

Bu ne bî-hadd ü intihâ kudret
Bu ne bî-intihâ vü had hikmet

Kudretin aklı etmede hayrân
Hikmetin zihni kılmada velehân

Ey nazîr ü şerîksiz ma'bûd!
Kim bu ekvâna verdi böyle vücûd

Şebi revnak-pezîr eden kimdir
Mâhı cism-i münîr eden kimdir

Göge bu ahterânı kim saçmış
Ya bu şehrâh-ı feyzi kim açmış

Cümlesi sun'u dest-i makderetin
Bizlere bir yegâne âtîfedin

“Birsin ey bî-niyaz Hâlık bir!”
Olamaz akl birliğin münkir!

Bütün eşya güvâh vahdetine
Kim eder iştibâh vahdetine!

Çağlayan şu şelâle-i mesrûr
Ağlayan şu anâdil-i ma'zûr

Deşt ü kûhsâr u bahr ü âb-ı revân
Hep cemâdât ve cümle-i hayvân

Hâsılı âlem içre mevcûdât
Hep şuûnât cümle meşhûdât

Vahdet'in söylemektedir her an
Eyleyip işbu beyti vird-i zebân

“Ki yekî hest hîç nîst cüz-i O”
“Vahdehû lâ-ilâhe illâ Hû”

Tevfik Fikret'in bu ilk tevhid manzumesi Kaya Bilgegil tarafından bir kaç yanlış ve eksik okumayla birlikte Latin alfabesine çevrilmiş ve etraflıca tahlil edilmiştir.²⁶ Bu yüzden burada şiirin etraflıca tahliline girilmeyip bir kaç önemli nokta belirtilip geçilecektir. Fikret, 1888'de Mekteb-i Sultanî'den mezun olduğuna göre bu şiiri Galatasaray'daki talebeliği sırasında yazmıştır. Fikret'in şairliğinin bu ilk dönemine ait olan *Tevhid*'inde pek çok tesirler gözümüze çarpmaktadır. Bu dönemde eski şiirin ve geleneğin takipçisi olarak görülen Muallim Naci, Muallim Feyzi ve Hacı Zihni Efendi Mekteb-i Sultanî'de hocalık yapmaktadırlar. Fikret'in bu dönem şiirlerinde bilhassa tevhidlerinde hocalarının tesiri altında olduğu görülür. Kaya Bilgegil, bu tevhidde Tevfik Fikret'in, Muallim Naci'nin ve Recaizâde Ekrem'in tevhidlerinin yanısıra Abdülhak Hamid'in *Münacat*'ından da istifade ettiğini söyler. (Bilgegil 1970: 52-53) Fikret, bu tevhidde şekil ve söyleyiş bakımından geleneğin kuvvetle tesiri altındadır. Fikret'in gençlik devresinin mahsulü olan bu tevhid yeni ve orjinal bir şey getirmediği gibi şairin henüz kendi üslubunu bulamadığını da göstermektedir.

Fikret'in bu tevhidi aya hitap ettiği ilk 15 beyit ve ruh-ı kelimin (Hz. Musa) kâinattan Allah'ın (cc) birliğine örnekler verdiği 14 beyitten oluşur. (Bilgegil 1970: 50) Tevhidin birinci bölümündeki meh (ay), Hz. Muhammed'i (sav) sembolize etmektedir.²⁷ (Yazır 1996: 423) Allah'ı (cc) bize tanıtan üç büyük tanıtıcıdan biri olan Hz. Muhammed (sav), hayatı boyunca fiilleriyle ve sözleriyle Allah'ı (cc) insanlara tanıtmış ve sevdirmiştir.²⁸ Şair, şiirde gerçek Leyla olan Allah'ın (cc) güzelliğini

²⁶ *Tercüman-ı Hakikat*'te Mehmet Tevfik ismiyle yayımlanan bu tevhidi Kaya Bilgegil uzun ve tek parça bir bent olarak tercüme etmiştir. Fakat şiir, beyit esasına göre tanzim edilmiştir. Ayrıca Kaya Bilgegil, 9. Beyitteki “nûr” kelimesini görememiş, 22. Beyitteki “makderetin” ifadesini “kudretinin” ve 25. Beyitteki “ma'zûr” kelimesini de “mahsûr” olarak okumuştur.

²⁷ Divan şiirinde Hz. Muhammed (sav) genellikle aya ve güle benzetilmiş, “Mehlika” ve “Ay yüzlüm” ifadeleri çok sık kullanılmıştır. Kuran-ı Kerim'de de Hz. Muhammed (sav) “sıracen münira” yani aydınlatici bir güneş/ay/lamba/ışık olarak tavsif edilir. (Ahzab: 46)

²⁸ Kelam ve tefsir kitaplarında Allah'ı (cc) insana tanıtan en önemli üç büyük tanıtıcı olarak Kâinat, Kurân ve Hz. Muhammed (sav) gösterilir.

aşıkaretmesini, onu hatırlatmasını ve halkı itikadî olarak aydınlatmasını Hz. Peygamberi (sav) sembolize eden aydan ister.

Gark edüp nûr zîr ü bâlâyı
Âşkâr eyle hüsn-i Leylâ'yı

Kudret-i Zât-ı Hakk'ı yâdettir
Halka tenvîr-i i'tikâd ettir

Bu tevhidin ikinci bölümünde ise “Ruh-ı Kelim” olarak nitelediği Hz. Musa'nın (as) dilinden kâinata Allah'ın (cc) birliğini gösteren hususlar zikredilir ki şiirin asıl tevhid bölümü burasıdır. Bu bölümde şair, Allah'ın (cc) varlığını, birliğini, kudretini, sanatını ve icraatındaki mükemmelliği anlatmak için dış âlemden misaller getirir. (Bilgegil 1970: 51) “Tevhid” serlevhali şiirlerde gerek klasik dönem şairleri gerekse Tanzimat sonrası şairleri Allah'ın (cc) birliğini anlatırken maddî âlemin imkanlarından yararlanmışlardır. Şairler, maddeye metafizikten, göze kalp ve vicdandan daha fazla inanan modern insanı inandırabilmek için bu yöntemi kullanmışlardır. Aslında bu metot asırlar öncesinde Kuran'ın insanlara Allah'ın (cc) birliğini anlatmak için takip ettiği bir yoldur.²⁹ (Yazır 1996: 266-268, 381-382, 473, 561) Şairlerin bu yolu seçmesinin bir diğer sebebi de aşınası oldukları İslâm kültürü ve medeniyeti içinde yetişmiş olmalarıdır. Allah'ın (cc) varlığını ve birliğini dış âlemden gösterdiği örneklerle açıklama fikri 19. Yüzyılda tecrübî ilimlerin gelişmesiyle birlikte yeni insanın herşeyi gözleriyle anlama cehdinin bir neticesidir. Pozitivist felefenin kâinatı maddeden ibaret görüşü ve bunun bütün ilimlere teşmili sayesinde ki yeni insan, varlığın metafizik boyutuna karşı kapalı kalmıştır. Halbuki İmmanuel Kant gibi batı felsefesinde önemli bir yeri olan modern çağın pek çok filozofu Allah'ın (cc) nazari akılla değil ameli akılla bilinebileceğini söylemektedirler. (God is unknowable through the theoretical mind) Kant'a göre saf akıl (Pure Reason), mantık yürüterek ve felsefi kanaatler serdederek Allah'ı (cc) kavrayamaz ancak dinin muamelat dediğimiz ameli boyutunu işleye işleye kalb yoluyla Allah'ı (cc) bulabilir ki bu da eski şairlerin amel ve aşk tarikiyle Allah'a (cc) ulaşabileceğini söylediği şeydir.³⁰ Halbuki yeni bir tip olan Şinasi, “Vahdet-i zatına aklımca şahadet lazım” diyerek Fransız aydınlanmacılarının tesirinde aklı merkeze alıyordu.

Tevfik Fikret, Divan edebiyatının nazım şekline, dil ve ifade özelliklerine bağlı kalarak yazdığı bu tevhidinde, Hatif İsfehânî'nin terci-i bendinde tekrarlanan vasıta beytini iktibas yapmıştır.

²⁹ Bkz. (Nahl: 1-17, Neml: 60-64, Mü'min: 61-65, Mülk: 3-5.)

³⁰ İmmanuel Kant, 1871 yılında bu fikirlerini anlattığı *Saf Akıl Eleştirisi (Kritik der Reinen Vernunft)* adlı eserini yayımlamıştır.

“Ki yekî hest hiç nîst cüz-i O”

“Vahdehû lâ-ilâhe illâ Hû”

Fikret, bu şiirde Batılı kaynaklara yönelmeden bilhassa François Coppée’yi keşfetmeden önce pek çok Divan şairinin yaptığı gibi 18. Yüzyıl İran edebiyatının en büyük mistik şairlerinden biri olarak kabul edilen ve gazel ve terci-i bend üstadı olarak bilinen Hatif-i İsfehânî’yi iktibas etmekle aynı zamanda bu devre ait şiirlerinde hangi kaynaklardan beslendiğini de göstermektedir.³¹ (Tarlan 1944: 127-128; Brown 2002: 284; Ali Nihad 22 Şubat 335: 236)

Fikret’in tevhidi ile Hatif’in tevhidindeki “Tur” ve “Musa” telmihi ortaktır. Her ikisinin de tevhidlerinde Hz. Musa’ya (as) telmihleri tesadüfî değildir. Hz. Musa (as) gibi bir ulülazm peygamber tevhid inancının en önemli mümessili olan Hz. İbrahim’in (as) soyundandır ve uluhiyyet iddiasında bulunan Firavun’a karşı tevhidi savunmuştur. Bu açıdan Allah’ın (cc) birliğini ifade için yazılan bir şiire konu olması çok tabiidir. Fikret ile Hatif’in tevhidlerindeki diğer ortak nokta ise karanlık-aydınlık kavramlarının kullanılmasıdır. İslâmi literatürde karanlık küfrü, aydınlık inancı ve hidayeti sembolize eder. Şiirlerinde Allah’a (cc) olan inançlarını dile getiren şairler karanlıktan ve karanlığın temsilcisi olan küfürden ve şirkten nefret ederler.³² (Hatef-e Esfehani 1962: 43)

Tevfik Fikret’in ikinci tevhid şiiri 23 yaşındayken *Mirsad* mecmuasının 9 Mayıs 1307 (1891) tarihinde açtığı “Tevhid” konulu bir edebî müsabakada birinciliği kazandığı “Tevhid” adlı manzumesidir.³³ (...)

³¹ 18. Yüzyıl İran edebiyatının en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilen Hatif-i İsfehani, Zendiye ve Afşariye saltanatının en bilinen şairlerindendir. Hatif-i İsfehani; kaside, gazel, kıt’a ve rübailerinden müteşekkil bir *Divan*’ın yanısıra Arapça şiirler de yazmıştır. Fakat onun en meşhur ve en başarılı eseri, aruzun feilâtün mefâilün feilün kalıbıyla yazılan ve mutasavvifâne bir eser olan *Terci-i Bend*’idir. Edward G. Brown, *Terci-i Bend*’in Hatif-i İsfehani’nin ismini ölümsüzleştirdiğini söyler. Ali Nihâd, ise *Müşahede* dergisinde çıkan bir yazısında Hatif-i İsfehani ve *Terci-i Bend*’i hakkında şu takdîrîkâr ifadeleri kullanır: “İran edebiyatının devr-i akametinde zengin bir kariha-i ilhâm ile gelen bu şâir İran’ın mümtez üdebasındandır. Cidden bir şaheser ıtlakına şâyeste olan *Terci-i Bend*’i gâyet meşhurdur. Hür bir mütefekkir ve milliyetperest olduğu âsârından müstebândır. *Terci-i Bend*’inden bir kıt’asını bu nüshamızda tercüme ettik diğerlerini de sırasıyla neşredeceğiz. Mutasavvifâne olan bu eserinde uluhiyyet ve vahdaniyyet mefhûmunu ne derece fikrî ve rûhî düşünbildiği istidlâl olunuyor. Ashındaki cezâlet-i elfâz ve metânet-i üstadâne de çok şâyân-ı dikkattir.

³² Hatif-i İsfehani meşhur *Terci-i Bend*’inde “Gün doğarken neden karaltıdasın?! Işıyorken güneş, elin mum arar./ Sıyrılıp yırt, karanlık evrenini, / Gel ki her yanda parlasın nurlar. / Sopa lazım mı gittiğin yolda? / Gör, nasıl düz, ışık ışık yollar” der.

³³ *Mirsad*, Hicri 14 Mart 1307’de Muallim Naci tarafından üç sayı çıkarıldıktan sonra İsmail Safa’ya bırakılan ve “siyasetten maada her şeyden bahseden bir mecmua idi.” *Mirsad* mecmuası 9. Sayıdan itibaren okuyucularına ayda bir defa “*musabaka-i*

9 Mayıs 1307: 65; Ertaylan 1965b: 3) “Tevhid”, *Mirsad*'ın 13 Haziran 1307 tarihli 14. Sayısında Mehmet Tevfik ismiyle yayımlanır.³⁴ (Mehmet Tevfik 1307: 1-2; Akyüz 1947: 166) Fikret'in müsabakayı kazanması ilk edebi şöhreti elde etmesine vesile olur. İsmail Safa'nın *Mirsad*'ın daha önceki nüshalarında “şair-i güzide sühan” olarak takdim ettiği Tevfik Fikret, gerek *Mirsad* mecmuasına yazı yazan gençler gerekse memleketin münevver gençleri arasında bir anda parlayan sembol bir isim haline gelir.³⁵ (Ali Ekrem 1333: 452; Akyüz 1947: 34) 14. numaralı *Mirsad*'da Fikret'in Tevhid'yle birlikte toplam dört tevhid şiiri daha yayımlanır. Bunlar sırasıyla Latif, E. Asaf ve Abdulgani adlı şahıslara aittir. Diğer tevhidlerle mukayese edildiğinde Fikret'in tevhidinin gerek şekil ve gerekse muhteva bakımından çok farklı olduğu görülür. Fikret'in tevhidinin en önemli özelliği nazım-nesir karışık bir şekilde yazılmış olması ve süslü sanatlı bir dil kullanılmasıdır. Diğer tevhidler ise mesnevi nazım şekliyle ve beyit esasına göre tanzim edilmiştir.

Tevfik Fikret'in ikinci tevhidi Sinan Paşa'nın *Tazarrunname*'sindeki tevhid gibi nazım nesir karışıktır. Ali Ekrem, Fikret'in bu tevhidinin o zamana kadar bu sahada yapılmış bir ilk olduğunu iddia etmesine karşın³⁶ (Ali Ekrem 1333: 451) İsmail Hikmet (Ertaylan), Kenan Akyüz ve Orhan Okay, bu tevhid manzumesinin Sinan Paşa'nın *Tazarrunamesi*'ndeki tevhidin taklidi olduğunu söylerler. (Ertaylan 1965b: 13; Akyüz 1947: 322; Okay 1992: 45) Sinan Paşa'nın *Tazarrunname*'si hacimce Tevfik Fikret'in *Tevhid*'inden daha büyük olmasına rağmen her iki eserde gerek dil ve üslup, gerekse muhteva bakımından pek çok ortak yönler

edebiyeye” düzenleyeceğini ve karilerinden manzum ve mensur eserler istediklerini ilan eder. Ayrıca derginin hacmi sınırlı olduğundan seçilecek eserlerden sırasıyla ilk beşinin gelecek nüshalarda yayımlanacağını ve bunların da ikişer sütundan fazla olmayacağını bildirir. *Mirsad*'ın açtığı müsabaka-i edebiyenin ilk konusu tevhid ve münacattır. “... *Birincilik şerefini kazanan eserin sahibine bir senelik, ikincisine altı aylık abonemizin takdimini va'd eyeriz. Haziranın on üçüncü günü çıkacak on dördüncü nüshaya derc olunmak için birinci defa olarak talep ettiğimiz şey “Tevhid” yahut “Münacat”tır ki bir hafta evvel yani Haziranın altıncı gününe kadar idarehanemize irsal buyurulması lüzumunu ihtar ederiz.*”

³⁴ Tevfik Fikret, 1894'e kadar çıkan yazılarında Mehmet Tevfik, Nazmî, Mehmet Fikret ve M.T. adlarını kullanmıştır.

³⁵ Bu “Tevhid”in intişarından sonra *Mirsad*'a yazı yazan gençler için yeni şair ile görüşmek bir ihtiyaç-ı ruh olmuş idi. Fakat onu bulmak o kadar kolay bir şey değildi: *Mirsad* idarehanesinde toplanmak... Ne mümkün! Mecmua da muharrirleri de tarumar ediliverir. Zaten şair-i güzide-sühan da oldukça mürdümگیرiz.” *Mirsâd*, 18 Temmuz 1307 (1891)'de “Sitayiş-i Hazret-i Pâdişahi” konulu bir müsabaka daha açmıştır. Her iki müsabakaya da katılıp birincilik kazanan Tevfik Fikret, bu sayede ilk edebi şöhretini kazanır.

³⁶ “*Tevhid eseri ise cidden şayân-ı nazardır: Fikret bu tecrübe-i kaleminde nesir ve nazmı o zamana kadar hiç görülmemiş bir tarzda mezc ederek pek latif, pek müstesna bir yenilik gösteriyor...*”

mevcuttur. Her iki eserde de süslü, sanatlı, Arapça, Farsça kelime ve terkiplerle dolu, bağlı cümleler kullanılmış ve her parça secili cümlelerle uzatılmıştır. Her iki eserde de Allah'ın (cc) varlığı, birliği, kâinattaki varlıkların onun vahdetine ve mevcudiyetine şahadeti kuvvetle vurgulanmıştır. Sinan Paşa, Allah'ın (cc) isimlerinden yola çıkarak her bir ismin neye muktedir olduğunu anlatmıştır.

*“Bir **Sultandır** ki cemî'-i âlem saltanatına sultan-ı kâyim;
bir **Sübhandır** ki her mevcûd tesbihine kavî vü dâyim. Bir **Meliktür** ki âlem-i milk ü melekût memleketinden bir hutta; bir padişahdır ki sahn-ı sarây-ı izzetinde arş u semavât bir kubbe. **Mübdi'dür** ki adem hızâne-i ibda'idur; **Muciddür** ki yokluk vesîle-i ihtirâ'idur... Bir **Alîmdür** ki ilmîne gâyet yok; bir **Kadîrdür** ki kudretine nihayet yok. **Kadîmdür** ki ukûl-i mütekaddimîn ve müte'ahhirîn daire-i kademine kadem basamaz; **Hakîmdür** ki hukemâ-yı evvelîn ü ahirîn hikmeti marifetinden dem uramaz... **Rahîmdür** ki dü âlem rahmeti nesiminden bir nefha; **Kerîmdür** ki iki cihan keremi denizinden bir katre. **Gafûrdur** ki mağfireti zülâli sahayif-i cerâyimi mahv ider; **Afüvv'dür** ki bir nazar-ı atfetiyle niçe günahları afv ider... **Semî'dür** ki sem'ine âlet yok; **Basîrdür** ki basarına âfet yok. **Mürîddür** ki irâdetine illet yok; **Hâliktür** ki mahlûkuna nihayet yok. **Cevâddur** ki bahşışına garaz yok; **Hayydur** ki hayatına maraz yok. **Mevcuddur** ki ana mekan yok; **Dâîmdür** ki ana zaman yok...” (Sinan Paşa 1971: 31-34)*

Tevfik Fikret de bu ikinci tevhidinde Allah'ın (cc) esma-yı hüsnâsından bahseder ama Sinan Paşa gibi bütün isimlerini zikretmez. Fikret, tevhidinde Allah-ı zülcelâl, mübdi-i yegâne, sani-i bî-bahâne, Hâlik'el-kevn, muhit-i avâlim, semî', basîr, kadîr ve rab isimlerini kullanır. Ayrıca Sinan Paşa, *Tazarrunâme*'de kâinattan ve hayattan misaller getirerek insanların dikkatini Allah'ın (cc) esmasının büyüklüğüne tevcih ederken daha objektif ve rasyonel bir bakış açısı sergilemiştir. Tevfik Fikret ise Allah'ın (cc) isimlerinin büyüklüğü karşısında kendi acziyetini ifade ederek daha hissi ve duygusal bir söyleyişe yönelir. Tevfik Fikret'in tevhidinin diğer bir hususiyeti ise eserin münacat ve dua havası taşımasıdır. Şair, her bölüme “ey mübdi-i yegâne, ey sani-i bî-bahâne, eyâ Hâlik'el-kevn, Ya Rabbi ve ilâhî” gibi hitap cümleleriyle başlar.

“Allâh!.. Ey meâlî drengâver-i hayâl, ey zât-ı pâkî berter-i her fikr ü her meâl; ey bîzevâl rahmeti gülzâr-ı fitrate revnakdih-i kemâl olan Allâh-ı zülcelâl!..

Ey mübdi-i yegâne! Senin hikmetinledir, hükmünledir ki âlemde bu hayât, hayâtta bu füyûzât rûnümâdır.

Ey sâni-i bîbehâne! Tecelliyât-ı avâlimfürûz-i azametin akla, - o senin bize şaşa'adâr ihsanın olan cevher-i derrâke hayretbahşâdır.

Eyâ Hâlik'al kevn ! Bütün bu mükevvenât bârgâh-ı kibriya-penâh-ı rübûbiyyetine yek-âvâzâne i'lâ-yı aheng-i münacaat eder; zerrâttan şümûsa kadar hep bu kainât tebcîl-i nâm-ı celîlinle i'lân-ı mübâhât eyler. Bir subh-ı dil-pezîrde gül, bülbül, âfitâb, bir leyle-i münîrde ecrâm-ı bîhisâb; şevk-i behâr, hüzn-i hazân; pertev ü zalâm; seng ü nebât ü bahr ü berr ü zerre vü hevâmm.. hep kudret-i bedîanı tezkîre leb-küşâ, hep kibriyâ-yı zâtını teşhîr için –cehrî ve kalbî- nağme-pîrâdır.

Bu ulvî sürûd-ı umûmînin aks-i ebediyyet-peyvesti miyânında bir sadâ –gâh peydâ vü gâh nâ-peydâ- tarab-serây-ı lemyezeliye doğru süzülür, gider. Bu sadâ bir şâir-i lâl ü cezbedârın zemzeme-i tevhîdi, bir bülbül-i zâr ü bîkarârın feryâd-ı safa-bedîdidir.

Yâ Rabbî! Ey muhît-i avâlim! Semî ü basîrsin: o sürûd-ı bînihâye arasında bu enîn-i hazîni işitir, bîadd olan mahlûkâtın içinde bu âcizi görür ve bilirsin.

Yâ Rabbî! Bana rûhu, vicdânı, lisânı veren sensin. O rûhu ki dâim sana incizâb eder; o vicdânı ki dâim seni takdîse şitâb eder; o lisânı ki dâim senin tahdîs-i niaminla feyz-i dîger iktisâb eder.

Îlâhî! Rûhun seni müşâhede-i gâibânesi.. Yokluk içinde varlığın bir nişânesidir.

Îlâhî! Birsin.. ikrâr-ı vahdâniyyetinde:
Fusûl ü encüm ü ezhârdır, kühsâr-ı âlîdir,
Şühûd-ı vahdetin kim bîtenâhî, zîtevâlîdir.
Denir mi zâtını tevhîdden âsâr hâlîdir?
Bu kesretgâh nûr u vahdet-i zâtınla malîdir!
Sânihası terâne-i vicdânımdır.
Îlâhî! Kâdîrsin... tezkâr-ı kudretinde:
Delîl-i bîgerânı kudret-i ulviyyenin, ebhâr;
Müessîrsin ki tesîrindir ancak mûcid-i âsâr;
Zehî tesîr kim ekvân anın feyziyledir bîdâr;
Zehî kudret ki takdîrinde hâb-âlûd-i acz, efkâr!
Terânesi vird-i lisânımdır.
Îlâhî! Kalbler vardır ki aşkımla münevverdir,
Îlâhî! Ruhlar vardır ki vaslınla mübeşşerdir.
Benim kalbim de, Yâ Rabb! Aşk ile ol nûre mazherdir.
Benim rûhum da neyl-i vaslına Yâ Rabb! Talebgerdir!
Fürûg-ı hüsnüne, ey şems bir muzlim tecellîgâh!

Huzûr-ı izzetinde serbehâk-i hayretim hergâh,
Değildir kulluğundan başka lezzetten gönül âgâh!
Senin lutfundur ümmîdim, senin meczûbunum Allâh!!”

(Mehmet Tevfik 1307: 105-106)

Bu tevhid manzumesinin belki de en önemli eksikliği Divan edebiyatında bilhassa kasidelerin yazımında dikkat edilen kompozisyondan mahrum oluşudur. Şiir, sadece Allah’ın (cc) birliğini ilan ve dua bölümlerinden oluşmaktadır. Şair, kasidelerdeki nesib (teşbib) ya da girizgah bölümlerine benzer hiç bir tasvire ya da hazırlığa ihtiyaç duymadan direk “Allâh!.. Ey meâlî drengâver-i hayâl..” diyerek şiire başlar. Bu tevhid şiirinin diğer eksikliği ise şairin kendisini Divan edebiyatının hayal mazmun ve kelime oyunlarından kurtaramayıp kelimelerin mana ve nüanslarından ziyade parlaklık ve tumturağına kendini kaptırmış olmasıdır. (Kaplan 2011: 78)

Bu tevhid manzumesi Fikret’in dinî terminolojiye vukûfiyetini ve o yıllarda inançlı bir şair olduğunu göstermektedir. Fikret çocukluğunda evde ve okulda kuvvetli bir din terbiyesi almıştır. İlk dönem şiirlerinde onun dinî bilgisini ve kültürünü görürüz. Bazı kaynaklar Fikret’in ilk gençlik dönemlerinde aldığı dinî terbiyeye istinaden Fikret’in kuvvetli bir dindar olduğunu söylemelerine³⁷ (Ruşen Eşref 1919: 138) rağmen hayatı, eserleri ve arkadaşlarının şehadeti onun dindarlığının ilmî, akli, tahkiki ve kitabi olmaktan ziyade kültürel ve çevresel etkenlerden kaynaklandığını gösterir. Kenan Akyüz, Fikret’in ilk dönemlerdeki dindarlığının ve dinî inancının hisse, görgüye, terbiyeye ve telkinlere dayandığını söyler ki bunda devrin ve muhitin tesiri yadsınamaz.³⁸ (Akyüz 1947: 274) Fikret’in dindarlık cephesi sadece aileden gelmektedir ve bunun da ne kadar sağlıklı olduğu her zaman münakaşa mevzuudur.³⁹ (İnal 1988: 1920; Bölükbaşı 2005: 5-6) Babası Hüseyin Efendi’nin koyu bir dindar olması, annesinin ve dayısının hacca gitmesi ve orada koleradan ölmesi bir

³⁷ “Mevlidi pek sever ve ezberindeki parçaları pek müessir okurmuş. Gayet sofı imiş. Her cuma gecesi Yasin’i muhrık bir sesle ölülerine ithaf eder, namaz kılarmış. Sonra sonra neşesi de azalmış, softuluğu da.”

³⁸ “Buraya kadar gelen bütün dinî inanışlarının tamamıyla hisse, görgüye, terbiyeye ve telkinlere dayandıkları; hakiki bir mümin karakterine sahip bulunan şairin, onlar üzerinde hiçbir şekilde zihin yormadığı; düşünerek, anlayarak bir kanaate varmadığı muhakkaktır.”

³⁹ Tevfik Fikret’in annesi Hatice Refia Hanım’ın annesi de babası da 1822 Sakız İsyanı’ndan sonra devşirilip İstanbul’a getirilen ve Müslüman ailelerin yanına evladlık verilen ve daha sonra ihtida eden yetim çocuklardandı. “İşte bu hengamede yetim kalmış olan Rum çocuklarından bir kız ile bir oğlan da -meşhur İhtisap Ağası-Hüseyin Beyin ailesine evlatlık olarak verilmiş; erkek çocuğa Hüsrev, kıza Salihia ismi konulmuş. O muhit içinde bu iki çocuk nâz ü nâim ile büyüyerek iyi terbiye görmüş ve nihayet aile reisinin tensibi üzerine birbiriyle evlendirilmişti.”

insanın çok kuvvetli dindar olması için yeterli sebepler değildir. Zira dinler tarihinin şahadetiyle sabittir ki dinsizlik gibi dindarlık da babadan oğula geçen genetik bir özellik değildir.⁴⁰ (Köksal 1993: 97, 148, 258) İsmail Hikmet Ertaylan, Fikret'in bu şiirde dile getirdiği düşüncelere ve Allah (cc) hakkında kullanılan üslup ve ifadeye bakarak ondaki değişimi inkar edercesine şairin imanına şahadet eder.⁴¹ (Ertaylan 1965b: 16) Halbuki Fikret'in de zamana ve muhite bağlı olarak fikirlerinde ve ideallerinde değişme olmuştur. *Mirsâd*'da *Sitayış-i Hazret-i Padişahi* konulu musabaka-i edebiyede birinci gelen Fikret'in biraz zaman sonra *Bir Lahza-i Teehhür*'de değişmediğini ifade etmek⁴² (Kaplan 2011: 60) ne kadar akla, mantığa ve realiteye aykırı ise *Tevhid*'deki fikirlerinin *Tarih-i Kadim*'i yazdığı dönemde de aynen devam ettiğini söylemek en az birincisi kadar akıldan uzaktır.⁴³ (Tevfik Fikret 1945: 94) Zira Fikret'in bizatihi kendisi bu değişimi ifade sadedinde "*irfanım tebdil-i tâbiyyet etti*" demektedir.⁴⁴ (Tevfik Fikret 1326: 2) Şunu da belirtmek

⁴⁰ Hz. Nuh'un (a.s.) karısı Vaile ve oğlu Kenan (Yam), Hz. İbrahim'in (a.s.) babası Azer, Hz. Lut'un (a.s.) karısı Vahile, Hz. Muhammed'in (sav) amcaları Ebu Leheb ve Ebu Talip hayatlarında onlara iman etmedikleri gibi yakınlarında bulunan o hakikat güneşlerinden istifade edememişlerdir.

⁴¹ "*Bir şey ilave etmek istiyoruz. Bu Tevhid'i yazan insana dinsiz, bu vecd ü istiğraka mazhar şaire imansız denir mi? Hangi dindar, hangi imanlı şairimizin bu ka'bdâ bir Tevhid'ine şahid olduk? Tefvik Fikret bu devresinde yazmış ve göstermiş olduğu o âli itikadî ölçüncüye kadar değiştirmiş değildir. Ne yazık ki aleyhinde teşni'attan başka bir şey yapmamış, yapamamış olan kara ruhlu, kara düşünceli yobazlar bu ulvî hakikati, bu yüce imanı derk edebilmekten uzak, çok uzak idiler. Zaten onlardan da bu uzaklıktan başka bir şey beklenilemezdi. Beklenilmemiştir de...*"

⁴² Mehmet Kaplan, Tefvik Fikret'in 1312 (1896/1897) tarihinden itibaren değiştiğini ve II. Abdülhamid'e karşı menfi bir tavır takındığını söyler.

⁴³ 1905 yılından itibaren bilhassa *Tarih-i Kadim*'deki "Ben benim sen de sen; ne Rab, ne ibâd" mısralarıyla birlikte Fikret'in şiirlerinde inançsızlık daha açık bir şekilde görülür. Fikret'in bu mısraları Allah'ın (cc) çeşitli imtihanlara tabi tutuktan sonra şeytana sorduğu "Ben kimim?" sorusu karşısında şeytanın verdiği "Ene ene ve ente ente" (Ben benim sen de sensin) sözlerini çağırıştır. "*Haluk'un Amentüsü*"nde neye nasıl inandığını anlatan Fikret, "*Gökden Yere*" şiirinde de Allah'a (cc) şirk koşarak insanı "Rabb-i hayr u şerr" ve "Rabb-i mümkinât" olarak tanıtır.

"Ey rûh-ı kâinât

Takdîs edin: Beşer

Takdîse müstehaktır; odur Rabb-i hayr u şerr

Rabb-i mümkinât"

⁴⁴ Fikret, Mekteb-i Sultanî'den istifa edip Robert Kolej'e çekildiği sırada Hüseyin Cahit'e hitaben Tanin gazetesine gönderdiği bir mektupta "*Bir muhit-i gayz u gûlzet içinde henüz serbestçe ve insanca iş görülemez. Bugün say ü irfanım tebdil-i tâbiyyet ediyor demektir. Buna dünkü fena hayatımızda çaresiz katlanmışım. Bugün yine öyle yapmaya mecburiyet görüyor ve Kolej'in hürriyet-nüvâzâne ve kadirşinasâne açtığı âgûş-ı rağbete işte sürükleniyorum. Kabahat benim değil. Ben oradan da size ve insanlığa hizmet edeceğim. Oğlu anadan ayıran eller kahr olsun!*"

gerekir ki Tevfik Fikret, ilk dönemlerde yazdığı bazı şiirleri “Eski Şeyler” serlevhasıyla *Rübâb-ı Şikeste*’ye almasına karşın tevhidlerini *Rübâb-ı Şikeste*’ye ve diğer şiir kitaplarına almamış; bu tevhid manzumeleri uzun zaman mecmualarda kalıp unutulmuştur.⁴⁵ (Ali Ekrem 1333: 450)

İki tevhid manzumesi yazan bir şairin, zamanla tevhidden uzaklaşmasında karakterinin ve muhitinin tesiri büyüktür. Merdüm-girizlik, gurur, hayalperestlik, idealizm, ye’s, Robert Kolej’in misyoner muhiti, 19. Yüzyılda pozitivist ve materyalist akımların hayata hakim olması ve mensup olduğu medeniyet dairesinin bir taraftan sömürgecilik diğer taraftan fen ve felsefe ile inkiraza sürüklenmesi şairi böyle bir irtidat ve akültürasyona götürmüştür. Ayrıca asrın hastalığı (mal du siècle) olan pozitivist ve materyalist felsefe devrin aydınlarıyla birlikte onun da inançsızlığını besleyen en önemli kaynaklardan biridir.

Sonuç

Tanzimat’la birlikte batıyla yakın temasa geçen şairler; Allah (cc), kâinat ve kaderle ilgili yeni fikirleri şiirlerinde sıklıkla kullanırlar. Tam bir dualitenin hakim olduğu bu nesil bir taraftan geleneksel yapıdan kurtulamaz, diğer taraftan da Batılı değerlere karşı lakayt kalamaz. Bu dönemde eski edebiyatın nazım şekilleriyle yazılan tevhid, tehlil, münacat, naat, mersiye ve ilahilerde yeni fikir ve idealler dile getirilir. Klasik edebiyatın nazım şekillerini devam ettiren Tanzimat devri şairlerinin dini şiirlerinde işledikleri fikirler oldukça zengindir.⁴⁶ (Tansel 1962: VIII) Tanzimat ve Edebiyat-ı Cedide şairlerinin dinî içerikli şiirlerinin önceki devirlere göre daha zengin olmasının en önemli sebebi, bu şairlerin sadece tek bir kaynaktan değil farklı kaynaklardan beslenmeleriyle açıklanır. Dinî şiirlerdeki bu zengin muhteva, bir taraftan farklı fikirlerin taşınmasını sağlarken diğer taraftan da şairlerin efkarının dağılmasına, dualitelerin ağında fikrî ve felsefî buhranlara girmelerine yol açar.

Süleyman Nesib dışında Servet-i Fünûn şair ve yazarlarının hemen hepsi gerek sanat gerekse hayat anlayışları bakımından nominal ya da profandırlar (profane). Bu yüzden şiirlerinde milli ve dinî mevzulara istisnaî olarak yer verirler. Fikret ve Cenab bunun en tipik örneğidirler. Her ikisi de Servet-i Fünûn şairi olmalarına rağmen yazdıkları tevhidler

⁴⁵ “Tevhid de Mirsâd ile unutulmuş gitmiştir. Halbuki Rübâb-ı Şikeste muharririnin ruh-ı bedâatkârı bu çocukluk eserlerinden akşam yıldızları gibi belirir. Bu küçük eserlerden onun yalnız ruh-ı san’atini değil, ulviyyet-i vicdanını da görmek kâbidir.”

⁴⁶ “Bazan Tanrının kudreti, bu kudret karşısında duyulan hayranlık ve aşk, Tanrı birliğine iman, Kuran-ı Kerim’in her sahada çok zengin ve derin fikirleri içine alması ve ifadesindeki selislik, bu devir şairleri için heyecanlar yaratan birer ilham kaynağı olmuştur.”

Servet-i Fünûn dönemine ait değildir. Fikret'inki Servet-i Fünûn öncesi Cenab'ınki ise Servet-i Fünûn sonrasıdır. Dikkat edilirse her iki şairin de tevhidlerini Servet-i Fünûn devresi dışında yazdıkları görülür. Cenab ve Fikret zamanla fikrî bakımdan bir değişim geçirmişlerdir. Fikret, inançtan inançsızlığa doğru bir değişim yaşarken,⁴⁷ (Mithat Cemal 1990: 38) Cenab maddiyattan maneviyata ve mistisizme doğru bir geçiş yaşar.⁴⁸ (Enginün 1989: 5) Her ikisinin de geçirdiği bu değişimde yaşadıkları tecrübelerin, muhitin ve zamanın tesiri vardır.⁴⁹ (Karaosmanoğlu 1969: 199) Fikret, Robert Kolej'de milli ve manevi muhitte uzaklaşmış. Cenab ise yaşadığı hayal kırıklıklarının neticesinde bir teselli arayışıyla dinî manzumelere dönmüştür.

Cenab ve Fikret, bütün batılı cephelerine rağmen çeşitli dönemlerde yazdıkları tevhidlerinde muhitin, zamanın ve şartların tesiriyle eski edebiyata ait bir nazım şekli olan tevhid manzumeleri yazmışlar. Her iki şair de tevhidlerinde gerek şekil gerekse muhteva olarak tamamen olmasa da geleneğin kuvvetle tesirindedirler. Fikret ve Cenab'ın tevhidlerinin diğer ortak yanı şiirde divan şairlerinin sıklıkla başvurdukları ayet ve hadis iktibaslarına hemen hiç yer vermemeleridir. Divan şairleri, *Kurân*'a olan aşinalıklarından ya da hâkimiyetlerinden dolayı genellikle “tevhid”lerin içinde Allah'ın (cc) varlığını, birliğini ve kudretini ifade eden ayetleri ve kelime-i tevhidi sıklıkla kullanırlardı.⁵⁰ Fakat Fikret ve Cenab'ın tevhidlerinde bu tip iktibaslara hiç yer verilmemiştir. Bunda her iki şairin de klasik medrese eğitiminden gelmeyip modern okullarda tahsil görmelerinin, irfan menbalarının batı medeniyeti olmasının ve selefleri kadar dinî literatüre aşına olmamalarının tesiri vardır. Bu tevhid manzumeleri aynı zamanda onların edebî şahsiyetinin hem teşekkülünde hem de değişiminde büyük bir yer tutmuştur.

Cenab ve Fikret'in tevhidlerini, pek çok ortak yanına rağmen klasik tevhidlerden ayıran bazı hususiyetler de vardır. Divan şairlerinin

⁴⁷ Mithat Cemal, Edebiyat-ı Ceddecilerden Tevfik Fikret'in yakın dostu Hüseyin Cahit'in de Müslüman olmadığını söyler.

⁴⁸ Cenab, hayatının ilk dönemlerinde daha profan ve seküler bir şair olarak karşımıza çıkar. Mesela şairin ilk şiiri *Şafak* dergisinde çıkan “Perestiş” redifli gazele bir naziredir ve İslâmî açıdan mahzurlu bulunduğu için yayımlanmamıştır.

⁴⁹ Cenab, gençlik yıllarında idaresi ve bütçesi yabancıların elinde olan uluslararası bir sağlık teşkilatında karantinalar müfettişi olarak çalışmıştır. 1914'te emekli olduktan sonra Darülfünûn'a intisabıyla birlikte daha milli bir muhite geçmiştir. Tevfik Fikret ise 1901'de Servet-i Fünûn'un kapatılmasıyla birlikte Bebek'teki Aşyan'ına çekilir ve Amerikalı misyonerlerin idaresindeki Robert Kolej'de öğretmenlik yapar.

⁵⁰ “Mâlikü'l-mülk-i lâ-şerike lehû

Vahdehû lâ ilâhe illallahû” Kara Çelebizâde

yazdığı tevhidler, klasik edebiyatın kalıpları içindeydi ve İslâmî his, heyecan ve itikadı yansıtmaktaydı. Fikret'inkilerde çok bariz olmasa da Cenab'ın tevhidlerinde devrin de etkisiyle tam bir dualitenin hâkim olduğu görülür. Tevhidlerde İslâm inancıyla birlikte modern Batılı eğitim ve bilgiyle temasın neticesinde mistik, panteist hatta bazen deist ve pozitivist düşüncelere de rastlamak mümkündür. Bunda devrin ve muhitin çok büyük tesiri vardır. Hippoly Taine'ın sanat eseri ve sanatkârı incelerken göz önünde bulundurduğu ırk, muhit ve zaman teorisi Cenab ve Fikret'in tevhidlerini açıklamada önemli bir mihenkittir. Cenab ve Fikret'in tevhidleri, her ne kadar geleneğin ve klasik edebiyatın birer örneği gibi görünse de yeni fikirler ihtiva etmesi, farklı sanatsal özellikler taşıması ve şairlerin şahsî üsluplarını yansıtmaları yönüyle Türk şiirinde önemli bir zenginliktir.

KAYNAKÇA

- (9 Mayıs 1307), “Tebliğ”, *Mirsâd*, S. 9, s. 65.
- (10 Mart 1310), “Tevhîd”, *Malûmât*, S. 5, 33 s.
- AKAY, Hasan (1998), *Cenab Şahabeddin'in Şiirleri Üzerinde Stilistik Bir Araştırma*, Kitabevi, İstanbul.
- AKYÜZ, Kenan (1947), *Tevfik Fikret*, Sakarya Basımevi, Ankara.
- Ali Ekrem (1 Eylül 1333), “Bir Hatıra”, *Muallim*, Yıl:2, C. 2, S. 14, s. 449-460.
- Ali Nihâd (22 Şubat 335), “Şark Edebiyatı Nümûneleri”, *Müşâhede*, C. 1, S. 5, s. 235-237.
- ANDI, M. Fatih (1997), *Servet-i Fünûn'a Kadar Yeni Türk Şiirinde Şekil Değişmeleri*, Kitabevi, İstanbul.
- BİLGEGİL, M. Kaya (1970), *Tevfik Fikret'in İlk Şiirleri*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum.
- BİRİNCİ, Necat (2000), *Edebiyat Üzerine İncelemeler*, Kitabevi, İstanbul.
- BÖLÜKBAŞI, Rıza Tefik (2005), *Tevfik Fikret*, (Haz. Abdullah Uçman), Kitabevi, İstanbul.
- BRISSON Luc, & MEYERSTEIN, F. Walter (1995), *Inventing The Universe*, State University of New York Press, New York.
- BROWN, Edward G. (2002), *A Literary History of Persia*, Goodword Books, New Delhi.
- Cenab Şahabeddin (15 Mart 1927), “İsmail Habib Bey'e”, *Güneş*, S. 6, s. 2-6.
- Cenab Şahabeddin (1984), *Cenab Şahabeddin'in Bütün Şiirleri*, (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Necat Birinci, Abdullah Uçman), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul.

- Cenab Şahabeddin (5 Teşrinisani 1332), “Tevhîd”, *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, C. 1, S. 3.
- CHOWN, Marcus (2013), *Büyük Patlamanın Işığı*, (Çev. Başak Çiğdem Çevrim), Alfa Yay., İstanbul.
- ENGİNÜN, İnci (1989), *Cenap Şahabettin*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- ENGİNÜN, İnci (2012), *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyete (1839-1923)*, Dergâh Yay, İstanbul.
- ERGÜN, Sadeddin Nüzhet (1935), *Cenab Şehabeddin Hayatı ve Seçme Şiirleri*, Yeni Şark Kütüphanesi, İstanbul.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet (1965a), *Fikret Malûmât'ta*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet (1965b), *Tevfik Fikret Mirsad'da*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul.
- ERTAYLAN, İsmail Hikmet (2011), *Türk Edebiyatı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Hatef-e Esfehâni (1962), *Aşkname (Ünlü Terci-i Bend)*, (Çev.Rüştü Şardağ), Ege Üniversitesi Matbaası, İzmir.
- Hersekli Arif Hikmet Bey (1334), *Divân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal (1988), *Son Asır Türk Şairleri*, Dergah Yay., İstanbul.
- İSEN, Mustafa & MACİT, Muhsin (1992), *Türk Edebiyatında Tevhidler*, TDV Yay., Ankara.
- KAPLAN, Mehmet (2011), *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, Dergâh Yay., İstanbul.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri (1969), *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- KEKLİK, Nihat (1996), *Türk-İslâm Felsefesi Açısından Felsefenin İlkeleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Ankara.
- KÖKSAL, M. Asım (1993), *Peygamberler Tarihi*, TDV Yay., Ankara.
- Mehmet Tevfik (13 Haziran 1307), “Tevhid”, *Mirsâd*, S. 14, 105-106 s.
- Mithat Cemal (1990), *Mehmet Âkif*, Türkiye İş Bankası Yay., Ankara.
- OKAY, Orhan (1992), *Servet-i Fünûn Şiiri*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yay., Erzurum.
- OKAY, Orhan (2011), *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ORTAÇ, Yusuf Ziya (1963), *Portreler*, Akbaba Yay., İstanbul.
- PALA, İskender (2008), *Divan Edebiyatı*, Kapı Yay., İstanbul.

- Rıza Tevfik (1949), *Serâb-ı Ömrüm*, Kenan Matbaası, İstanbul.
- Rıza Tevfik (1993), *Biraz Da Ben Konuşayım*, (Haz. Abdullah Uçman), İletişim Yay., İstanbul.
- Ruşen Eşref (1919), *Tevfik Fikret Hayatına Dair Hatıralar*, Kütüphane-i Sûdî, Hilal Matbaası, İstanbul.
- Sinan Paşa (1971), *Tazarrunâme*, (Haz. A. Mertol Tulum), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Şemseddin Sami (1322/1904, 1299/1882), *Kâmûs-ı Fransevî Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı Dictionnaire Turc-Français*, Mihran Matbaası, İstanbul.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1962), *Dinî Şiirler Tanzimat Devri Edebiyatı*, TTK Basımevi, Ankara.
- TARLAN, Ali Nihad (1936), *Divan Edebiyatında Tevhidler*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihat (1944), *İran Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- TASLAMAN, Caner (2003), *Big Bang ve Tanrı*, İstanbul Yay., İstanbul.
- Tevfik Fikret (1945), *Halûk'un Defteri*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul.
- Tevfik Fikret (31 Mart 1326), Azizim Câhid, *Tânin*, S. 579, 2 s.
- UŞAKLIGİL, Halid Ziya (1987), *Kırk Yıl*, İnkilâp Kitabevi, İstanbul.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (1996), *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meali*, Huzur Yay., İstanbul.
- YILDIRIM, Suat (2002), *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yay., İstanbul.
- Ziya Paşa (1291/1875), *Harabat*, Matbaa-i Âmire, İstanbul.

KAZAKİSTAN'DAN DERLENEN MANZUM BİLMECELERİN ŞİİRLİK YAPI ÖZELLİKLERİ VE BİR TASNİF DENEMESİ

Doç. Dr. Bayram DURBİLMEZ*

ÖZ: Değişik Türk lehçe ve şivelerinde “bilmece” karşılığında “*tap-*” (=bul-), “*jum-*” (=gizle-, içine al-) ve “*bil-*” fiillerinden türemiş terimler kullanılmış ve/ veya kullanılmaktadır. Kazakistan’da “*jumbak*” terimi “bilmece”yi karşılar. “Jumbak” kelimesinin kökü “yum-” fiilidir. Bu terimin, “elin içinde bir şeyi gizleyerek, eli yumarak o nesnenin bulunmasını istemek” amacıyla yapılan bir tür eğlenceden kaynaklandığı söylenir. Kazak akınları tarafından söylenen manzum bilmecelelere “*aytıs jumbak*” (=atışma bilmece) adı verilir.

Türkiye âşık tarzı kültür geleneklerinden “muamma sorma geleneği” ile benzerlik gösteren “aytıs jumbaklar”ın söyleyicileri bilinir ve hepsi de manzum özellikler taşır. Söyleyicisi unutulmuş jumbaklar, manzum veya mensur biçimde oluşturulurlar. “Manzum jumbak”lar, “vezin, kafiye ve nazım özellikleri” taşırlar. Bu bilmeceleler çoğunlukla iki ve dört dizeli bentlerden oluşurlar; üç, beş, altı ve daha fazla dizeli olanlar da vardır.

Bu makalede, Kazakistan’dan derlenen 202 manzum bilmececinin şiirlik yapılarının ortaya konulması ve yapıları bakımından tasnif edilmesi amaçlanmaktadır. Bilmecelelerin şiirlik yapı özellikleri belirlenirken nazım birimi, vezin, kafiye örgüsü ve kafiye yapısı gibi biçime ait unsurlar araştırılmaktadır. Bu incelemede istatistik çözümleme yöntemi kullanılacaktır. Çünkü manzum bilmeceleler üzerine yapılacak metin merkezli araştırmalarda genel değerlendirmeler yapmamak, istatistik yöntemlerden de yararlanmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bilmece (jumbak), sözlü kültür, gelenek, şiirlik yapı, Kazakistan

* Erciyes Üni. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., bayramdurbilmez@gmail.com

The Poetic Structural Features of Verse Riddles Compiled from Kazakhstan: An Attempt for Classification

Abstract: In different Turkish accents and dialects the derivative terms which spring from “tap-” (=find), “jum-” (=conceal, comprehend) and “bil-” (know) are employed. “Jumbak” as a term means riddle in Kazakhstan. The root of “jumbak” is the verb “yum-”. It means a kind of entertainment by “concealing something in hand, closing hand and asking it to be known”. The riddles in verse which are sung by Kazakh minstrel are called “aytis jumbak”.

“Aytis jumbaks” have the same characteristics with the traditional folk poets in Turkey, and all of them are in verse. The anonymous jumbaks are in verse or in prose. In verse jumbaks, there are meter, rhythem and rhyme. Generally, there are two and four stanzas in these riddles, but there are three, five, six an deven more lines as well.

In this article, the poetic structures will be determined of riddles in verse which are 202 and compiled from Kazakhstan. For this purpose, off-unit, meter, rhythem and rhyme weave the formal elements of riddles such as structure will be investigated. Statistical analysis and application will be implemented for investigation. The reason for this is that doing text oriented general evaluations will not be reliable and therefore statistical means will be used for the betterment of the findings.

Key Words: Riddle (=Jumbak), oral culture, tradition, poetic structures, Kazakhstan

Giriş

Soyut veya somut hemen her konuda, bir veya birkaç yönü kapalı olarak söylenen kavramların “uzak- yakın ilişki ve çağrışımlarla” karşılığını soran kalıp sözlere “bilmece” adı verilir (Çelebioğlu -Öksüz 1995:7). Daha kapsamlı bir ifadeyle, “*tabiat unsurları bu unsurlara bağlı hadiseleri; insan, hayvan ve bitki gibi canlıları; eşyayı, akıl, zekâ veya güzellik nev’inden mücerred kavramlarla dinî konu ve motifleri vb. kapalı bir şekilde yakın-uzak münasebetler ve çağrışımlarla düşünce, muhakeme ve dikkatimize aksettirerek bulmayı hedef tutan kalıplaşmış sözler*”e “bilmece” denilmektedir. (Elçin 1993: 607). Bu türün mensur örnekleri bulunsa da Türk bilmecelerinin çoğu manzumdur. Bilmeceler genellikle sözlü kültür ortamlarında söylenir. Yazılı kaynaklara geçen bilmeceler de genellikle sözlü kültür kaynaklıdır. İlk söyleyicileri unutulmuş halkın ortak kültür mirasına katılan bilmeceler yanında, söyleyicisi bilinen bilmeceler de vardır. Türkiye Türklerinin âşık edebiyatında “muamma”, klâsik Türk edebiyatında “lügaz” adı verilen manzumeler de bilmece özelliği gösterir. Âşık edebiyatında bilmece özelliği gösteren şiiirlece karşılık olarak ayrıca “bağlama” ve “askı” terimleri de kullanılmaktadır.

Kazakistan'da “bilmece” karşılığında “*jumbak*” terimi kullanılır¹. Türkiye’de âşıklar tarafından icra edilen “muammalı atışma” ya da “bağlama” ile Kazakistan’da akınlarca söylenen “aytıs jumbakdar” [=atışma bilmeceleri] arasında büyük benzerlikler vardır. Ferdî damga taşıyan “*aytıs jumbak*”lar, Kazakistan’da yaygın olan “akındar aytıstı” [=akınlar atışması] içinde önemli bir yere sahiptir. Bu bilmecelerin hepsi de manzum özellikler taşır. Halkın ortak kültür mirasına katılan [=anonim] jumbaklar ise manzum veya mensur biçimde oluşturulur. “Manzum jumbak”lar, “vezin, kafîye ve nazım özellikleri” taşır (Maldıbekova 2000: 17).

Bilmecenin yapısı, türün tanımlanmasında önemli bir yere sahiptir. Bilmecelerin yapısını ortaya çıkarmanın önemi araştırmacılarca vurgulanmış, bunun “geçerli bir bilmece tanımı” için gerekli olduğu belirtilmiştir (Şaul 1974: 80). Buna rağmen kapsamlı bir örnekleme zemininde konu tartışılmamıştır. Robert A. Georges ile Alan Dundes “Toward a Structural Definition of the Riddle” başlıklı çalışmada, yapı özelliklerinden yola çıkarak bilmeceyi tanımlamıştır (1963: 111-118).

Bilmecelerin yapı özellikleri araştırılırken, bazı kalıp sözlerin yaygın olarak bu türde kullanıldığı görülür. Yani, bilmecelerin yapısını oluşturan unsurlar arasında kalıp sözleri önemli bir yer tutar. Bu sebeple, bilmeceleri tanımlarken “kalıplaşmış sözlerdir” (Elçin 1993: 607) vurgusu yapan araştırmacılar vardır. Bilmecelerin özellikle başlarında ve / veya sonlarında görülen ortak ifadeler de kalıplaşmış sözlerdir² (Çelebioğlu -Öksüz 1995: 15). Azerbaycan ve Anadolu sahası bilmecelerinde görülen yapı ortaklıkları belirlenirken de kalıp sözlere dikkat çekilmektedir (Sakaoğlu 1995: 491- 498)³. Kazakistan’dan derlenen bilmecelerde de bazı kalıp sözlere rastlanır. Sözelimi “*Bar eken...*” (5.3.5.6.)⁴, “*Biz biz edik, biz edik*” (5.3.3.2), “*Tam-tam, tamızık*” (5.3.6.9.), “*Tappak, tappak, tabıspak*” (5.1.4.24), “*-ı bar, -ı jok*” (5.1.4.4), “*-da bar, -da jok*” (5.3.1.1.), “*-da jok, -da bar*” (5.3.2.5.) gibi

¹ Kazakistan’dan derlenen bilmeceler hakkında şu kaynaklara bakılabilir: Amanjolov-Januzakov 1959; Kıravbayeva 1991; Alptekin 1996 /1 ve 1996 / 2; Avezov 1997; Budak 1999; Kerim 1999; Maldıbekova 2000; Murataliyeva 2000.

² Bazı bilmecelerde görülen başlangıç ve bitiş kalıpları masallardaki gibi “türü belirleyen bir yapı özelliği değil”dir. Bunlar daha çok “bir üslup özelliği” olarak görülmektedir (Şaul 1974: 80).

³ Afganistan Özbeklerinin bilmeceleri ile Anadolu sahası bilmecelerinin ortak yapı özelliklerinin belirlendiği benzer bir çalışma da Ali Duymaz tarafından yapılmıştır. (Duymaz 2006: 470-480).

⁴ Bilmecelerin başında verilen dört rakamdan birincisi (5.) tasnifte yer aldığını gösterir. Rakamlardan ikincisi dize sayıları, üçüncüsü hece sayıları açısından o bilmecenin hangi grupta yer aldığını gösterirken, dördüncüsü de o grup içinde yapılan alfabetik sıralamadaki yerini göstermektedir.

kalıp kullanımlar mevcuttur. “*Al endi ben bereyin jumbak saylap*” (5.3.5.3) ve “*Aytamın bir jumbaktı sizge nuskap*” (5.3.5.5) sözleriyle başlayan bilmeceler de vardır. Bilmecelerde kullanılan kalıp sözler ve bilmece kalıpları, asıl konumuzun dışındadır. Kalıp sözler ve bilmece kalıpları konusunda ayrıntılı araştırma ancak manzum ve mensur bilmecelerin birlikte değerlendirilmesiyle mümkün olabilecektir. Bu araştırmada ise yalnızca manzum bilmeceler incelenmektedir.

Sözlü kültür geleneği içinde söylenen manzum bilmeceleri “sözlü şiir sanatı” kapsamında değerlendirmek gerekir. Bilmecenin şiirle ilgisine dikkatleri çeken Muhtar Avezov, “[b]ilmece şairliğin temeli gibidir. Bilmecenin bu yönünü araştırmak ilmî bir görevdir” demektedir (Murataliyeva 2000: 3). Manzum bilmecelerin yapı özellikleri de öncelikle sözlü şiir formuna uygunluk açısından incelenmelidir.

Sözlü şiirlerin yayılmasını, bu ürünlerin ezberlenmesine bağlayan araştırmacılar olmuştur. Bu araştırmacılar, tespit edilen metinler arasındaki farklılıkları da metinlerin yanlış ezberlenmesine bağlamışlardır. Bu görüşü benimseyenlere göre, “*sözlü şiirde değişmeden kalan bölümler halkın kabulünü gören bölümlerdir.*” (Finnegan 2003: 444). Aslında söyleyicileri değiştikçe metinde de farklılıklar bulunması olağandır. Sözlü şiir söyleyicileri “*kendi ilgi alanları ve yetenekleri ölçüsünde*” metni yeniden üretmektedir. Burada bir çeşit doğmaca (irticalen) söyleme söz konusudur. Bu özellik, sözlü iletişimden kaynaklandığı için yazılı metinlerde beklenen bir özellik değildir. Yani “[b]u, sadece sözlü şiirler ya da metinler için geçerli bir özelliktir.” (Finnegan 2003: 445). Uzun manzumelerde farklılıklar çok olsa da, atasözü ve bilmece gibi kısa türlerde fazla değişiklik olmaz. Kısa olmaları yanında, kalıplaşma özelliği daha belirgin olduğu için de bu türlerde “çeşitlenme” eğilimi azdır.

Sözlü şiire sanat nitelikleri kazandıran unsurlardan biri de biçim özellikleridir. Biçim özelliklerinin başında da “*şiirlerdeki ölçü tekniği*” yer alır. Bu şiirler genellikle “*ölçülü kalıplara oturtulmuş gibidir.*” Asya kökenli şiirlerde genellikle “*hece sayıları kalıplarına sadık kalmıştır. Şiirdeki ölçü özellikleri aynen vezin gibi işlem görmektedir, bunlar hece yinelemesi, kafiye gibi özelliklerdir.*” (Finnegan 2003: 446).

Bu makalede, Kazakistan’dan derlenen manzum bilmecelerin yapı özellikleri belirlenirken, nazım birimi, vezin, kafiye örgüsü, kafiye yapısı gibi biçime ait özellikler incelenmektedir⁵. Bu belirlemeler sırasında istatistiklerden de yararlanılmakta, elde edilen sonuçlar grafiklerle de

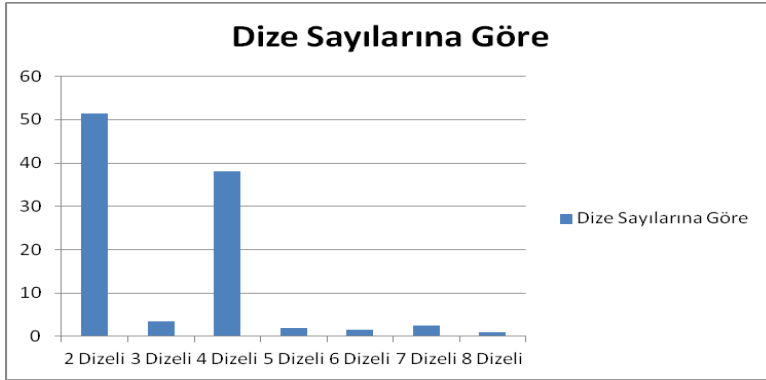
⁵ Kazakistan ile tarihî, coğrafi ve sosyo-kültürel yakınlıkları olan Kırgızistan’dan derlenen bilmeceler üzerine bilgi için bkz. Karadavut 2006: 481-514.

gösterilmektedir. Elde edilen bilmece örnekleri yapıları bakımından tasnif edilirken de öncelikle dize sayıları açısından bir kümeleme yapılmakta, dize sayıları açısından aynı özellikleri gösteren bilmeceler de hece sayılarına göre alfabetik olarak sıralanmaktadır. Alfabetik sıralamada bentlerin ilk dizesinin ilk kelimeleri esas alınmaktadır.

1. NAZIM BİRİMİ

Manzumenin yapısı belirlenirken başvurulacak temel unsurlardan biri dize sayısıdır; çünkü nazım birimi dize birliklerinden oluşur⁶. Bu sebeple nazım birimi adlandırılırken de genellikle dize sayılarından yararlanır. Sözgelimi iki dizeli nazım birliklerinden oluşan nazım birimine “ikileme” “ikili”, “ikilik” (beyit) adları verilir. Üç dizeli bir yapıya sahip nazım birimi “üçleme”, “üçlük” adlarıyla anılırken, dört dizeden oluşan nazım birimine de “dörtleme”, “dörtlük” denir. Gelenekli Türk şiirinin temel nazım birimi olarak “dörtlük” kabul edilir.

İncelenen 202 bilmecede, nazım birimi olarak çoğunlukla beyit kullanılmıştır. 104 (%51.48) bilmece beyitlerden oluşurken, 77 (%38.11) bilmecenin de dörtlüklerle kurulduğu görülür. 7 bilmece ile üçlükler üçüncü sırada yer alır (%3.46). 5 bilmece yedi dizeli (% 2.47), 4 bilmece beş dizeli (%1.98), 3 bilmece altı dizeli (%1.48), 2 bilmece de sekiz dizeli (%0.99) bentlerden oluşmuştur. İncelenen bilmecelerin dize sayılarına göre şöyle bir görüntü elde edilmiştir:

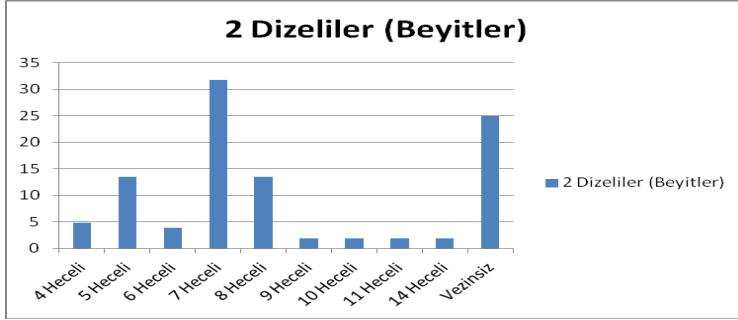

⁶ Akalın, bilmecelerin yapılarını belirlerken dize sayılarını esas almıştır: 1. Mânî Bilmeceler, 2. Beyit Bilmeceler, 3. Mısra Bilmeceler, 4. Kıtadan Uzun Bilmeceler (Akalın 1954'dan Şimşek 2003: 229). Sakaoğlu da Erzurum'dan derlenen iki dizeli ve dört dizeli bilmeceler hakkında makaleler yazmıştır. Bkz. Sakaoğlu 1970: 55-63 ve Sakaoğlu 1973: 274-282.

Türk şiirinin nazım birimi dörtlük kabul edilmesine rağmen, Kazakistan'dan derlenen manzum bilmecelerin yarıdan fazlasında nazım biriminin beyit olması dikkat çekicidir. Beyit bilmecelerin 4 (%4.80), 5(%13.46), 6(%3.84), 7(%31.73), 8(%13.46), 9(%1.92), 10(%1.92), 11(%1.92) ve 14(%1.92) heceli dizelerden oluştuğu, en çok da 7'li hece ölçüsünün kullanıldığı görülür. Nazım birimi beyit olan 104 metnin hece ölçülerine göre dağılımı şöyledir:

Beyitlerin Hece Sayılarına Göre Dağılımı										
4 heceli	5 heceli	6 heceli	7 heceli	8 heceli	9 heceli	10 heceli	11 heceli	14 heceli	Vezinsiz	Toplam
5	14	4	33	14	2	2	2	2	26	104

Nazım birimi beyit olan 104 bilmecenin 78'i (=75%) hece ölçüsünün değişik kalıplarıyla oluşturulurken 26'sı (=25%) de aralarında ölçü birliği olmayan (vezinsiz) dizelerden oluşmuştur. Beyitlerden kurulu bilmeceler vezinlerine göre şöyle bir görüntü oluşturur:

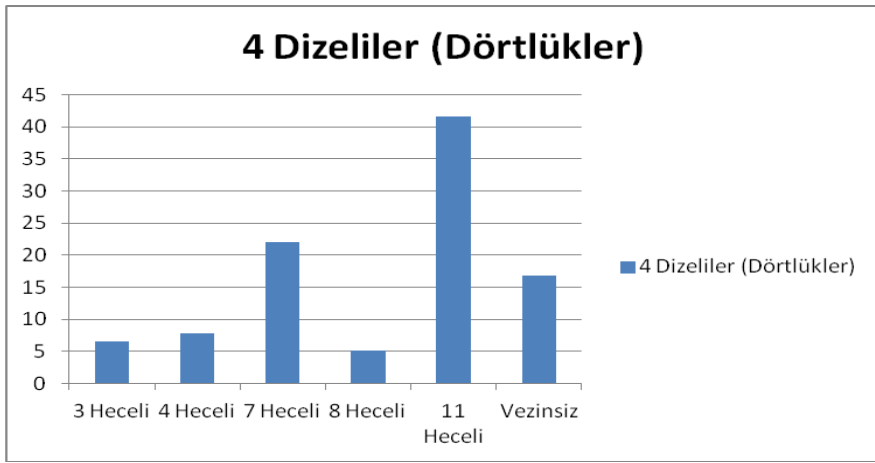

Üç dizeli bilmecelerin beş, yedi ve sekiz heceli dizelerden oluşmuş birer örnekleri bulunmaktadır. Nazım birimi üçlük olan metnin toplam sayısı 7 olup, bunlardan 4'ünde ölçü uyumu görülmemektedir.

Dört dizeli bilmecelerin üç, dört, yedi, sekiz ve on bir heceli dizelerden oluşmuş örnekleri bulunmaktadır. Nazım birimi dörtlük olan 77 bilmece metninin hece ölçülerine göre dağılımı şöyledir:

Dörtlüklerin Hece Sayılarına Göre Dağılımı						
3 heceli	4 heceli	7 heceli	8 heceli	11 heceli	Vezinsiz	Toplam
5	6	17	4	32	13	77

Nazım birimi dörtlük olan 77 bilmecenin 64'ü (= %83.11'i) hece ölçüsünün değişik kalıplarıyla oluşturulurken 13'ü (= %16.88'i) de aralarında ölçü birliği olmayan (vezinsiz) dizelerden oluşmuştur. 77 dörtlükten ancak 17'sinde 7'li hece ölçüsü mevcuttur. 11 heceli dörtlüklerin sayısı ise 32'dir. Yani dörtlüklerin %41.55'i 11'li hece ölçüsüyle, %22.07'si 7'li hece ölçüsüyle oluşturulmuştur. Bunun aksine beyitlerle kurulan bilmecelerden %31.73'ü 7 heceli iken 104 beyit-bilmecedan yalnızca %1.92'si 11 heceli dizelerden meydana gelmiştir. Dörtlüklerden kurulu bilmeceler de vezinlerine göre şöyle bir görüntü oluşturur:

Beş, altı, yedi ve sekiz dizeli bentten oluşan bilmecelerin sayısı çok azdır. Bunlardan ilkinde 4, ikincisine 3, üçüncüsüne 5, sonuncusuna da 2 örnek metin derlenmiştir. Beş dizeli bilmecelerden 3'ü yedi heceli bir yapı sergiler, 1'i ise vezinsizdir. Altı dizeli örneklerden 1'i yedi heceli, 2'si ise vezinsizdir. Yedi dizeli bilmecelerin 2'si yedi heceli, 2'si on bir heceli olup 1'inde ise vezin uyumu yoktur. Sekiz dizeli 2 örnekten 1'i dört heceli, 1'i de on bir hecelidir.

2. VEZİN

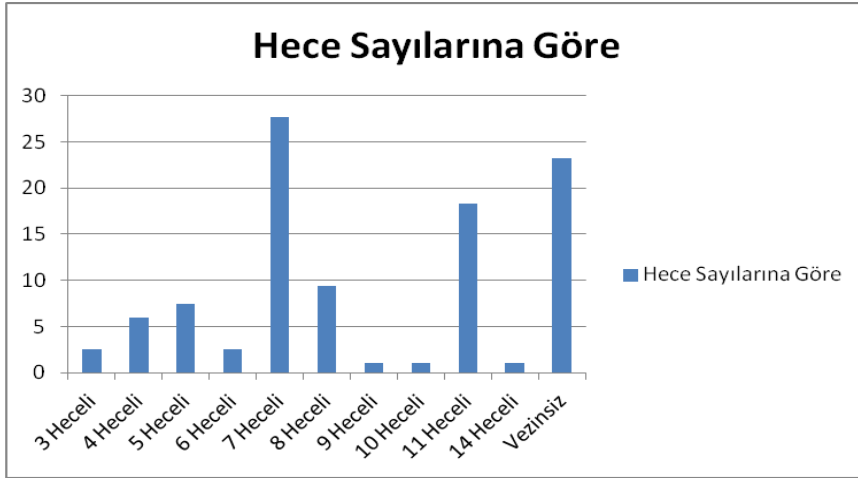
Nazım birimlerinin yapılarından söz edilirken de anlaşıldığı gibi Kazakistan'dan derlenen manzum bilmeceler çoğunlukla hece ölçüsüyle meydana getirilmiştir. Yani Anadolu-Türk bilmecelerinde olduğu gibi, Kazakistan-Türk bilmecelerinde de kullanılan vezin hece ölçüsüdür. 202 bilmece içinden 155 metin hece ölçüsünün değişik kalıplarıyla oluşturulmuş, 47 metinde ise ölçü birliği görülmemiştir. Buna göre

bilmecelerin %76.73'ü hece ölçüsüyle oluşturulmuş olup %23.26'sı ise vezinsizdir.

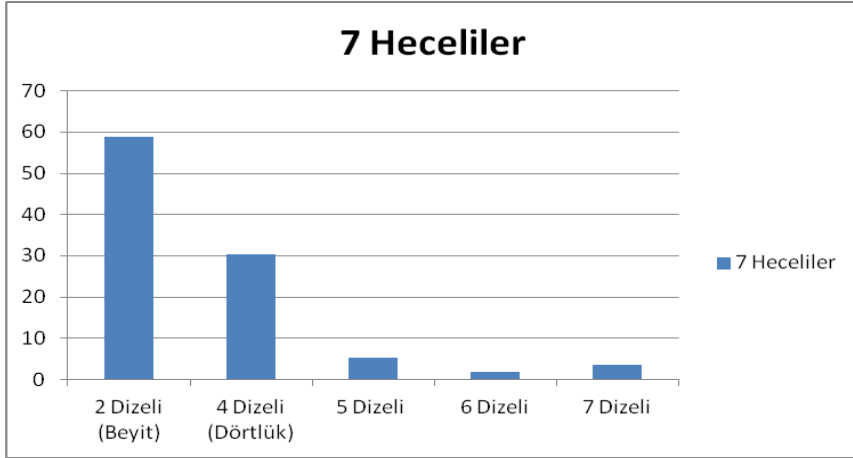
2.1. Hece Kalıplarının Kullanım Oranları: 202 bilmece metninin hece ölçülerine göre dağılımı şöyledir:

Hece Sayılarına Göre											
3 heceli	4 heceli	5 heceli	6 heceli	7 heceli	8 heceli	9 heceli	10 heceli	11 heceli	14 heceli	Vezinsiz	Toplam
5	12	15	5	56	19	2	2	37	2	47	202

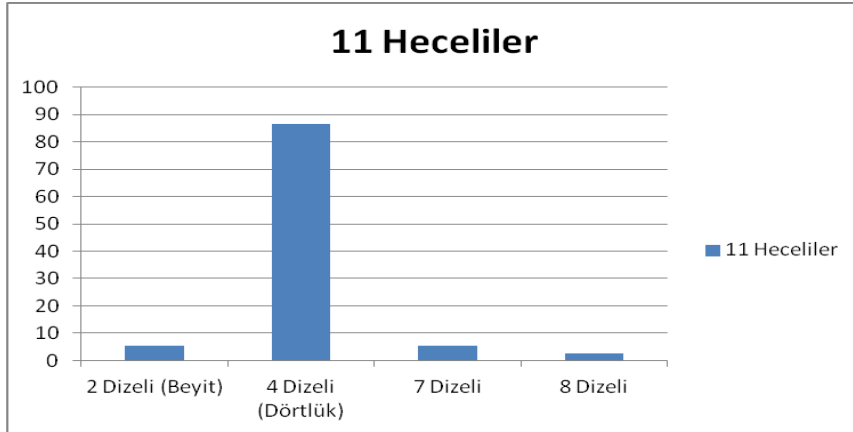
Bu verilerden hareketle, hece sayılarına göre şöyle bir görüntü oluşmaktadır:

İncelenen 202 bilmecedan 56'sının yedi heceli dizelerden oluşması dikkat çekicidir. Hecenin 7'li kalıbıyla oluşan 56 bilmecenin 33'ü iki dizeli, 17'si dört dizeli, 3'ü beş dizeli, 1'i altı dizeli, 2'si de yedi dizeli bentlerden oluşmaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki hecenin 7'li kalıbının iki dizeli bentlerde (beyitlerde) kullanım oranı % 58.92'dir. Buna göre hecenin 7'li kalıbının kullanım oranı dört dizelilerde %30.35, beş dizelilerde %5.35, altı dizelilerde %1.78 ve yedi dizeli bilmecelerde de %3.57 olarak belirlenmektedir. Bu verilerden hareketle, şöyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır:

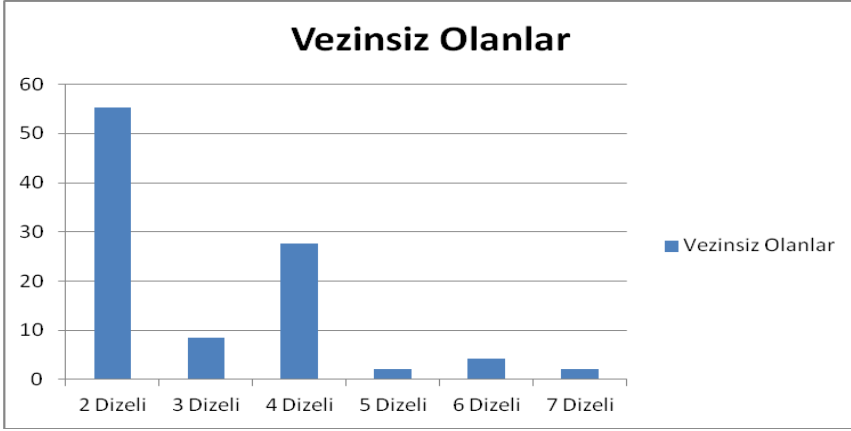
37 metinle, on bir heceli dizelerden oluşan bilmeceler ikinci sıradadır. Hecenin 11'li kalıbıyla oluşan 37 bilmecenin 32'si dört dizeli, 2'si iki dizeli, 2'si yedi dizeli ve 1'i sekiz dizeli bentlerden oluşmaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki hecenin 11'li kalıbının dört dizeli bentlerde (dörtlüklerde) kullanım oranı % 86.48'dir. Buna göre hecenin 11'li kalıbının kullanım oranı iki dizelilerde %5.40, 7 dizelilerde %5.40 ve sekiz dizeli bilmecelerde de %2.70 olarak belirlenmektedir. Bu verilerden hareketle, şöyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır:

Bunlardan başka sırasıyla sekiz heceli 19, beş heceli 15, dört heceli 12, üç heceli ve altı heceli 5'er; dokuz, on ve on dört heceli 2'şer bilmece örneği bulunmaktadır.

2.2. Vezinsiz Bilmecelerin Nazım Birimlerine Göre Kullanım

Oranları: 202 bilmecedan 47'sinde vezin bulunmamaktadır. Ölçü birliği olmayan (vezinsiz) 47 bilmecedan 26'sı iki dizeli, 13'ü dört dizeli, 4'ü üç dizeli, 2'si altı dizeli, 1'i beş dizeli ve 1'i de yedi dizeli bentlerde görülmektedir. Yani vezinsiz manzum bilmecelerin %55.31'i iki dizeli, %27.65'i dört dizeli, %8.51'i üç dizeli, %4.25'i altı dizeli, %2.12'si beş dizeli ve %2.12'si de yedi dizeli bentlerde yer almaktadır. Bu veriler ışığında şöyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır:

Vezinsiz manzum bilmeceler incelendiğinde, bunların da büyük bölümünün aslında vezinli oldukları fakat sözlü kültür geleneği içinde aktarılırken yapılan ekleme ve / veya çıkarmalarla vezin yapılarının bozulduğu anlaşılmaktadır. Sözgelimi aşağıda verilecek olan iki bilmecede yapılacak az bir metin tamiriyle bunların ölçülü hale gelecekleri görülecektir. Verilecek ilk örnek muhtemelen aslında on bir heceliyken sözlü aktarımda yapılan söz çıkarmaları ve eklemeleriyle üçüncü ve dördüncü dizelerin ölçüleri bozularak vezinsiz hâle gelmiştir:

Bir jansız moynında / bar eki kulak (6+5=11)

Oynaydı däl üstinde / on şaktı lak (7+4=11)

Belinde segiz belbev / kolında eki arkan (7+7=14)

Ustap alıp turadı / patşa bolıp oylamay-ak (7+8=15)

Üçüncü dizedeki sayı sözleri (segiz / eki) çıkarılıp araya “bar” sözü eklenince 6+5=11’li bir yapı elde edilir. Dördüncü dizenin başındaki “Ustap alıp” sözleri çıkarılınca bu dize de 11 heceli hâle gelir. Yapılan metin tamiriyle bu dörtlük şöyle bir yapıya kavuşturulabilir:

Bir jansız moynında / bar eki kulak (6+5=11)

Oynaydı däl üstinde / on şaktı lak (7+4=11)

Belinde belbev [bar] / kolında arkan (6+5=11)

Turadı patşa bolıp oylamay-ak (7+4=11)

Verilen ikinci örnekteki metin de muhtemelen önce on bir heceli olarak oluşturulmuş, sözlü gelenekte birinci dizinin ölçüsü bozularak vezinsiz hâle getirilmiştir. Bu dörtlüğün ilk dizesi hariç, zaten on bir heceli bir yapı mevcuttur:

Köli, özeni / dariyanı / janı süygen (5+4+4=13)

Jasınan kora salıp / kamış-şiyden (7+4=11)

Kaşaama tereş suvdı / boylaganda (7+4=11)

Üstine bir tamşı da / suv tiymegen (7+4=11)

Ve zin bozukluğu olan birinci dizeyi “Köli, özeni / dariyanı süygen” [5+6=11] ve “Köl’özeni, dar(-i)yanı / janı süygen” [7+4=11] şekillerinde tamir etmek mümkündür. Bu veya başka şekillerde yapılacak düzenlemelerle aynı dörtlük vezinli hale getirilebilir.

2.3. Hece Kalıplarının Durak Yapıları: Hece sayılarına göre durak yapılarını şöyle sıralamak mümkündür:

2.3.1. *Üç Heceliler:* 2+1=3’lü durak yapısına sahiptir. Bir örnek:

Suvda / bar (2+1=3)

Jerde / jok (2+1=3)

Buvda / bar (2+1=3)

Terde / jok (2+1=3)

2.3.2. *Dört Heceliler:* Genellikle 2+2=4’lü durak yapısına sahiptir. Duraksız örnekler de vardır. Aşağıdaki örneklerden ilki 2+2=4’lü durak yapısına sahiptir. İkincisi ise duraksızdır:

Bası / tarak (2+2=4)

Artı / orak (2+2=4)

Tört karnı bar (4)

Bir avzı bar (4)

2.3.3. *Beş Heceliler*: Genellikle $3+2=5$ veya $2+3=5$ 'li durak yapısına sahip olup duraksız örneklere de rastlanır. Aşağıdaki örneklerden ilki $3+2=5$ 'li, ikincisi $2+3=5$ 'li durak yapısına sahiptir. Üçüncü örnek ise duraksızdır:

*Baldan da tätti (3+2=5)**Balkıtıp jattı (3+2=5)**Bassa izi jok (2+3=5)**Soysa kanı jok (2+3=5)**Erte turadı (5)**Jar şakıradı (5)*

2.3.4. *Altı Heceliler*: $3+3=6$ veya $4+2=6$ 'lı durak yapısına sahiptir:

*Sırgalı / kulak bir (3+3=6)**Ün-tünsiz / surap tur (3+3=6)**Kökten tüsken / tokpak (4+2=6)**Tört ayaktı / maymak (4+2=6)*

2.3.5. *Yedi Heceliler*: Genellikle $4+3$ veya $3+4$ 'lü durak yapılarına sahip oldukları görülür. Aşağıdaki ilk bilmece $4+3=7$ heceli, ikinci bilmece ise $3+4=7$ heceli manzum bilmecelere örnektir:

*Tuzsuz pisken / as kördim (4+3=7)**Domalangan / tas kördim (4+3=7)**Ak tonım / erip ketti (3+4=7)**Kök tonım / kelip ketti (3+4=7)*

Ölçüye ve durak yapısına uymak için bazı hecelerin düşürüldüğü de görülür. Sözgelimi $4+3=7$ heceli şu bilmecenin ikinci dizesi “Onı urmagan/ kisi jok” şeklinde söylenirse $5+3=8$ heceli bir yapı ortaya çıkar; fakat bu dize “On’urmagan / kisi jok” olarak söylenerek birinci dizinin ölçü ve durağına uygunlaştırılmıştır. Buna imkân veren sözlü aktarımdır;

çünkü sözlü kültürde sesli ile biten bir kelimededen sonra sesli ile başlayan bir kelime gelirse, birinci kelimenin sonundaki sesli harf (ses) düşürülebilmektedir. Bu örnekte de “Onı” sözü “-ı” sesli harfiyle bitmekte, bundan sonra gelen “urmagan” sözü de “u-” sesli harfiyle başlamaktadır. Bu durumda “onı” sözünün sonundaki “-ı” sesi düşerek iki kelime “On’urmagan” şeklinde söylenir:

Avzı bar da/ tisi jok (4+3=7)

On’urmagan/ kisi jok (4+3=7)

2.3.6. *Sekiz Heceliler:* Genellikle 4+4=8 veya 5+3=8’li durak yapısına sahiptir. 5+3=8’li durak yapısı görülen örnekler yanında karma duraklı manzum bilmeceler de vardır:

Bir mahluk bar / tört ayaktı (4+4=8)

Arkasında / min tayaktı (4+4=8)

Tünde baradı / kara lak (5+3=8)

Erte keledi / kara lak (5+3=8)

Kolı jok / suvret saladı (3+5=8)

Tisi jok / tistep aladı (3+5=8)

Karma duraklı örnekler de mevcuttur:

Kişkene gana / kız bala (5+3=8)

Jüregine / ottar sala (4+4=8)

2.3.7. *Dokuz Heceliler:* 6+3=9 veya 5+4=9’lu durak yapılarına rastlanır:

Jağalay-jağalay / tas koydım (6+3=9)

Ben bir jiyren attı / bos koydım (6+3=9)

Sataybın desem / avır kilem (5+4=9)

Satpaybın desem / tävir kilem (5+4=9)

2.3.8. *On Heceliler*: 5+5=10 veya 6+4=10'lu durak yapılarına sahip örnekleri vardır:

Karaşa tavım / karlı boladı (5+5=10)

Javşa ketpeytin / zârli boladı (5+5=10)

Törde törtev otır / töremiñ dep (6+4=10)

Esikt'ekev otır / ölemin dep (6+4=10)

İkinci örneğin ikinci dizesinde “Esikte ekev otır” sözü “Esikt'ekev otır” şeklinde söylenerek hece ve durak yapısında birlik oluşturulmuştur.

2.3.9. *On bir Heceliler*: 4+4+3=11 veya 5+6=11'li durak yapılarına sahip örnekleri vardır. Aşağıdaki ilk bilmece 4+4+3=11 heceli, ikinci bilmece ise 5+6=11 heceli bilmecelere örnektir:

Bar ma, jok pa / onı anık / bilmeysiñ (4+4+3=11)

Ol jok jerde / ömir sürip / jürmeysiñ (4+4+3=11)

Togayga barsa / avılga karagan (5+6=11)

Avılga kaytsa / togayga karagan (5+6=11)

2.3.10. *On dört Heceliler*: 7+7=14'lü bir durak yapısına sahiptir:

Kök köylekti jeñeşem / kölbeñ kölbeñ etedi (7+7=14)

Artındağı balası / elbeñ elbeñ etedi (7+7=14)

3. KAFİYE ÖRGÜLERİ

Kafiye örgüsü, büyük ölçüde nazım birimini ve /veya nazım biçimini de belirler. Bu sebeple, gelenekli Türk şiirinin yapı özelliklerini belirleyen unsurlar arasında kafiye örgüsü de önemli bir yer tutar. Dize sayılarına göre tespit edilen kafiye örgüleri şöyledir:

3.1. İki Dizelilerde (Beyitlerde): Beyitlerden kurulu bilmecelerin hepsinde birinci ve ikinci mısralar kafiyelidir (bkz. “İki Dizeli (Beyit) Bilmeceler”). Yani incelenen 202 bilmecedan 104'ü *aa* kafiye örgüsüne sahiptir. Bu oran bilmecelerin %51.48'ini içine alır.

3.2. Üç Dizelerde (Üçlüklerde): Üçlüklerden oluşan 7 bilmecedan 5'i *aaa* (bkz. 5.2.1.1., 5.2.2.1., 5.2.3.1., 5.2.4.2., 5.2.4.3.), 1'i *aab* (bkz. 5.2.4.1.), 1'i *aba* (bkz. 5.2.4.4.) şeklinde kafiye örgüsüne sahiptir.

3.3. Dört Dizelerde (Dörtlüklerde): *aaaa*, *aaba*, *aabb*, *abab*, *abcb* ve *abcc* şeklinde kafiye örgülerine sahip dört dizeli manzum bilmeceler tespit edilmiştir. Dörtlüklerden kurulu 77 bilmece arasında 45'i *aaba* şeklinde bir kafiye örgüsüne sahiptir. Mani biçimini oluşturan bu kafiye düzeninden sonra sırasıyla *abab* 12, *aaaa* 8, *aabb* 4, *abcb* 2 ve *abcc* şeklinde kafiyelenen 2 dörtlük mevcuttur. Ayrıca redifi aynı, kafiyesi farklı olan *aabb* şeklinde kafiye örgüleri (bkz. 5.3.3.1, 5.3.3.7) ile redifi aynı, kafiyesi farklı olan *abab* şeklinde kafiye örgüleri (bkz. 5.3.3.8, 5.3.3.12.) de vardır.

3.3.1. *aaba*: 45 örnek vardır: 5.3.3.9., 5.3.3.10., 5.3.3.13.- 5.3.3.14., 5.3.4.1.- 5.3.4.3., 5.3.5.1.-5.3.5.2., 5.3.5.4.-5.3.5.32, 5.3.6.1, 5.3.6.4.-5.3.6.6., 5.3.6.8.-5.3.6.9. ve 5.3.6.13.

3.3.2. *abab*: 12 örnek bulunmaktadır: 5.3.1.1.-5.3.1.5., 5.3.2.1.-5.3.2.2., 5.3.2.5.-5.3.2.6., 5.3.3.6., 5.3.3.15. ve 5.3.4.4.

3.3.3. *aaaa*: 8 örnek vardır: 5.3.2.4.-5.3.2.5., 5.3.3.5, 5.3.3.7., 5.3.5.3., 5.3.6.2., 5.3.6.7. ve 5.3.6.12.

3.3.4. *aabb*: 4 örnek vardır: 5.3.2.1., 5.3.3.2., 5.3.3.11. ve 5.3.3.17.

3.3.5. *abcb*: 2 örnek bulunmaktadır: 5.3.3.3. ve 5.3.6.11. (Bu bilmecelerde 1. dizeye ikinci dize, 3. dizeye de 4. dize birleştirilirse *aa* kafiye örgüsüne sahip bir beyit ortaya çıkar.)

3.3.6. *abcc*: 2 örnek vardır: 5.3.6.3. ve 5.3.6.10.

3.4. Beş Dizelerde (Beşliklerde): 4 bilmecedan her biri farklı bir kafiye örgüsüne sahiptir. Her birine birer örnek bulunan kafiye örgülerini şöyle sıralamak mümkündür: *abcb* (bkz. 5.4.1.1.), *aaabb* (bkz. 5.4.1.2.), *aabba* (bkz. 5.4.1.3.) ve *aaabc* (bkz. 5.4.2.1.).

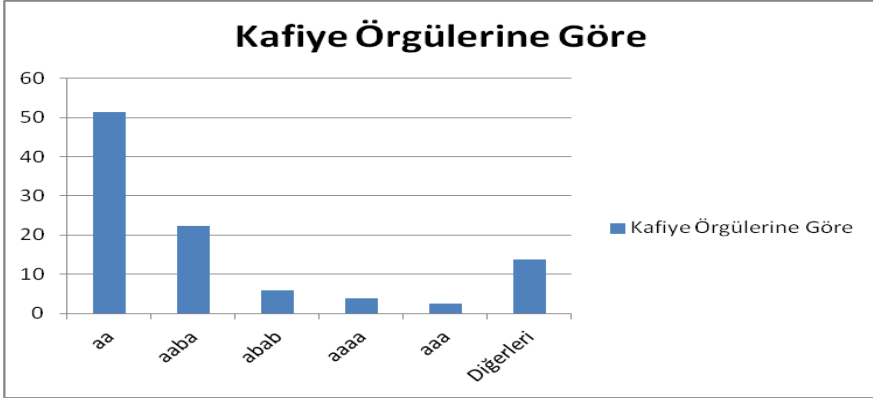
3.5. Altı Dizelerde (Altılıklarda): 3 bilmecedan her biri farklı bir kafiye örgüsüne sahiptir. Her birine birer örnek bulunan kafiye örgüleri şöyle sıralanabilir: *aaabbb* (bkz. 5.5.1.1.), *abcdcd* (bkz.5.5.2.1.) ve *aabbcc* (bkz.5.5.2.2.)

3.6. Yedi Dizelerde (Yediliklerde): 5 bilmece vardır. Bunlar incelendiğinde 4 farklı kafiye örgüsü olduğu görülür: *aabbccd* (bkz. 5.6.2.2. ve 5.6.3.1.), *aaaaaaa* (bkz. 5.6.2.1.), *abbbbcb* (bkz. 5.6.1.1.) ve *aaabbcc* (bkz. 5.6.1.2.).

3.7. Sekiz Dizelerde (Sekizliklerde): 2 bilmecenin her biri farklı bir kafiye örgüsüne sahiptir: *abababab* (bkz. 5.7.1.1) ve *aabaccdc* (bkz.

5.7.2.1). Bunlardan sonuncusu aslında mani biçiminde iki dördlükten oluşmuş bir yapıya sahiptir.

Yapılan inceleme sonucu 23 ayrı kafiye örgüsü belirlenmiştir. Buna göre, bilmecelerin %51.48'i aa, %2.47'si aaa, %22.27'si aaba, % 5.94'ü abab, %3.96'sı aaaa ve %13.88'i de diğerleri (15 farklı) olarak sıralanmaktadır. Bu istatistiklere göre şöyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır:

4. KAFİYE YAPISI

Halk şiirinin temel unsurlarından biri de kafiye'dir. Manzum bilmecelerde de kafiye belirgin bir özelliktir. Manzum bilmecelerde mısra içi kafiyeler yanında mısra başı kafiyelerin de bulunduğu görülmektedir. Tek kafiyesi bulunan dizelerden oluşmuş manzum bilmeceler yanında çift kafiyeli olanlar da vardır. Mısra başı kafiyesi olan metinlerde genellikle mısra içi kafiye de bulunması sebebiyle, bu örnekleri de çift kafiyeli saymak mümkündür. Çift kafiyeli bilmeceler yanında çift redifli bilmeceler de mevcuttur.

4.1. Mısra İçi Kafiye (İç Kafiye): Mısra içi kafiyelerin çeşitleri vardır. İncelenen manzum bilmecelerde yarım kafiye, tam kafiye, zengin kafiye ve cinaslı kafiye çeşitleri tespit edilmiştir. Kafiye ve Kafiye+Redif dışında yalnızca “Redif” ile yapılan ses birlikleri de mevcuttur.

4.1.1. Yarım Kafiye: Dizeler arasındaki tek ses birliğine dayanan kafiyeeye “yarım kafiye” denir. Sözelimi aşağıdaki bilmecenin birinci dizesindeki “ak” ile ikinci dizesindeki “jok” sözleri arasında “-k” seslerinde yarım kafiye vardır. Dize sonlarındaki “otav” sözü ise rediftir:

“Aydalada *ak otav*

Avzı, murnı *jok otav*”

4.1.2. Tam Kafiye: Dizeler arasındaki çift ses birliğine dayanan kafiye “tam kafiye” adı verilir. Sözelimi aşağıdaki bilmecede “tokpak” ve “maymak” kelimelerinin sonundaki iki sestem oluşan “-ak” seslerinde tam kafiye vardır:

“Kökten tükten tokpak

Tört ayaktı maymak”

4.1.3. Zengin Kafiye: Dizeler arasındaki üç ve daha fazla ses birliğine dayanan kafiye “zengin kafiye” adı verilir. Sözelimi aşağıdaki bilmecede “kuyruk” ve “buyruk” kelimeleri arasında beş sestem oluşan “-uyruk” seslerinde zengin kafiye vardır:

“Artında kuyruğı bar

Tenirden buyruğı bar”

Dizelerin sonundaki “-ı bar” sesleri de rediftir.

4.1.4. Cinaslı Kafiye: Söyleniřleri aynı, anlamları farklı olan sesteş kelimelerden oluşan kafiye “cinaslı kafiye” denir. Sözelimi aşağıdaki dizelerde geçen “til” sözü hem konuşma organı olan dil, hem de lisan anlamlarında kullanılmıştır:

“Bir makulık bar *tili* jok

Söylegende *tili* jok”

Dizelerin sonundaki “jok” sözü, başka bir anlamda kullanılmadığı için rediftir.

4.1.5. Redif: Kafiyesi olmayan manzum bilmecelerde dizeleri birbirine bağlama görevini redif yerine getirir. Sözelimi aşağıdaki örnekte kafiye yoktur. Dizeleri birbirine bağlayan “-ı bar” sesleri aynı görevde kullanıldığı için burada redif vardır:

“Tört karnı *bar*

Bir avzı *bar*”

İncelenen manzum bilmeceler içinde “çift kafiyeli” olanlar da vardır. Aşağıdaki dizeler arasında “Ak” ve “Kök” sözleri ile “erip ketti”

ve “kelip ketti” sözleri arasında iki ayrı yerde ses benzerlikleri olduğu için, bu bilmecede çift kafiyenin varlığından söz etmek mümkündür:

“Ak tonım erip ketti
Kök tonım kelip ketti”

4.2. Mısra Başı Kafiye (Baş Kafiye): Kimi manzum bilmecelerde yalnızca mısra başı kafiye (baş kafiye) görülür:

“Beltirdegi bes kulık
Basıman kulındaydı”

Bu bilmecenin birinci dizesinin başındaki “Be-” ile ikinci dizesinin başındaki “Ba-” sesleri arasında mısra başı kafiye vardır.

Kimi bilmecelerde hem mısra başı kafiye, hem de mısra sonlarında kafiye görülür:

“Tav üstinde talaşman
Tayağı bar bes baptan”

Bu bilmenin birinci dizesinin başındaki “Tav” ile ikinci dizesinin başındaki “Tayağı” sözleri “Ta-” sesiyle başlar. Burada eski Türk şiirinde sık rastlanan mısra başı kafiye vardır. Aynı dizelerin sonunda geçen “talaşman” ve “baptan” sözleri arasında da “-an” sesleri ortaktır. Burada da iki ses birliği olduğu için tam kafiye görülür.

Aşağıdaki örnekte “Bir uş” sözü her iki dizenin de başında yer almaktadır. Bu söz her iki dizede de aynı anlamda kullanıldığı için burada bir mısra başı rediften söz etmek mümkündür⁷. Aynı dizelerin sonunda yer alan “kısta-” ve “jayla-” sözlerinin sonundaki “-a-” sesleri de ortaktır. Burada tek ses (-a-) birliği olduğu için yarım kafiyeden söz edilebilir. Bu dizelerin sonunda yer alan “-ydi” sesleri de rediftir:

“Bir uş kısı kıstaydı
Bir uş jaz jaylaydı”

⁷ Eğer kafiye olmaksızın bir rediften söz edilebiliyorsa, dize başlarında tekrarlanan kelime ve ek tekrarlarına da redif adı verilebilir. Bu durumda, kafiyesi olmayan bazı manzum bilmecelerde hem dize başlarında hem de dize sonlarında görülen kelime ve ek tekrarlarından hareketle “çift redifli bilmeceler”in varlığından da söz etmek mümkündür. Gelenekli Türk şiirinin diğer türlerinden örneklerle de desteklenerek “mısra başı redif” konusunun tartışılması gerekmektedir.

5. BİLMECELERİN ŞİİRLİK YAPILARI BAKIMINDAN TASNİFİ⁸

5. 1. İki Dizeliler (Beyitler):

5. 1. 1. Dört Heceliler:

5.1.1.1. Bası tarak

Artı orak (koraz/ horoz) / (S₄, S₇, S₈, S₁₀)

5.1.1.2. Beli bükir

Alska (=Alıska) tükir (mıltık / tüfek) / (S₁, S₃, S₈, S₁₁)

5.1.1.3. Kısta mazar

Jazda bazar (jüzim / üzüm) / (S₂, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.1.1.4. Otkajanas

Suvga batpas (muz/ buz) / (S₅, S₇, S₈)

5.1.1.5. Tört karnı bar

Bir avzı bar (üy / ev) / (S₂, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5. 1. 2. Beş Heceliler:

5.1.2.1. Agayındı on

Kiygen'eki (=kiygeni eki) ton (On savsak pen eki kolgap / On parmak ile iki eldiven) / (S₁, S₂, S₅, S₉)

5.1.2.2. Akesi tışkan

Şeşesi kustan (jarkanat / yarasa) / (S₂, S₉, S₁₁)

5.1.2.3. Baldan da tättı

Balkıtıp jattı (uyku / uyku) / (S₅, S₇, S₈)

5.1.2.4. Bassa izi jok

⁸ Manzum bilmecelerin yapıları bakımından tasnif edildiği bu bölümde, 202 bilmece metni dize sayıları bakımından yedi başlık altında toplanmış, her bir başlık altında toplanan metinler de hece sayıları bakımından ayrı ayrı kümelendirilmiştir. Aynı küme içinde yer alan metinler de ilk dizlerinin başındaki seslere göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Bilmeceleri verirken ağız özellikleri korunmaya çalışılmıştır. Çünkü ağız özellikleri bozularak söylenen bilmecelerin genellikle ölçüye uymadıkları ve kafiyelerinin bozulduğu görülür. Bilmecelerin Türkiye Türkçesi'ne uygunlaştırılması da büyük önem taşıdığı halde, sayfa sınırından dolayı bu yola gidilmemiştir. Bilmecelerin cevaplarından sonra “ / (S₁, S₂, ...S₁₁)” şeklinde gösterilen kısaltmalar bilmecenin hangi kaynaktan derlendiğini göstermektedir. Bu kısaltmalarla verilen kaynak kişilere ait bilgiler de “Sözlü Kaynaklar” başlığı altında sunulmaktadır. Tasnifte kullanılan metinlerin Latin harflerine aktarılması sırasında Q/q ve W/w harfleri yerine K/k ve V/v harfleri –özellikle- kullanılmaktadır.

Soysa kanı jok (kara şıbın / karasinek) / (S₂, S₇, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.1.2.5. Bir tükü kilem

Bir tüksüz kilem (aspan, jer / gökyüzü, yer) / (S₈, S₉)

5.1.2.6. Bölmemiñ közi

Körmeydi özi (tereze / pencere) / (S₂, S₇, S₉, S₁₀)

5.1.2.7. Erte turadı

Jar şakıradı (koraz / horoz) / (S₁, S₂, S₃, S₄, S₅, S₆, S₇, S₈)

5.1.2.8. Jaysam jamşıday

Jıysam kamşıday (şımıldık, kolşatır / perde, şemsiye) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.1.2.9. Siyirdiñ sırtı

Koydıñ koñ eti (kerege / çadırın ağaçtan yapılan yan kısmı) / (S₁₁)

5.1.2.10. Suvda jatadı

Özi batpaydı (köleñke / gölge) / (S₁, S₃, S₄, S₉)

5.1.2.11. Suvdan aladı

Suvda öledi (tuz / tuz) / (S₃, S₆, S₈, S₉, S₁₁)

5.1.2.12. Suvdan aladı

Suvga saladı (tuz / tuz) / (S₂, S₅, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.1.2.13. Suvdan şıgadı

Suvdan korkadı (tuz / tuz) / (S₂, S₇, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.1.2.14. Tursa tüyedey

Jatsa koyanday (er tokım / eyer) / (S₁, S₄, S₅, S₈)

5.1.3. Altı Heceliler:

5.1.3.1. Kişkentay ak bezer

Düniyeni kezer (kümis akşa / gümüñ akçe) / (S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.1.3.2. Kökten tüsken tokpak

Tört ayaktı maymak (kirpi / kirpi) / (S₁, S₂, S₅, S₈, S₉, S₁₀)

5.1.3.3. Ot basında kumgan

Eki közin jumgan (mısık / kedi) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.1.3.4. Sırgalı kulak bir

Ün-tünsüz surap tur (surak belgi / soru işareti ?) / (S₁, S₅, S₆, S₇, S₈, S₉)

5.1.4. Yedi Heceliler:

- 5.1.4.1. Ak tonım erip ketti
Kök tonım kelip ketti (kar men köktem / kar ve ilkbahar) / (S₂, S₃, S₅, S₇, S₈, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.2. Arbaygan ekisi bar
Tarbaygan şeşesi bar (şiye ağaşı / vişne ağacı) / (S₅, S₈)
- 5.1.4.3. Artında kuyrığı bar
Tenirden buyrığı bar (javlık, kiymeşek /başörtüsü) / (S₅, S₇, S₈)
- 5.1.4.4. Äveden kübi tüsti
Kübiniñ tübi tüsti (künniñ kürkürevi / şimşek sesi) / (S₂, S₄, S₁₁)
- 5.1.4.5. Avzı bar da tisi jok
On'urmagan (=onı urmagan) kisi jok (keli / havan, dibek) / (S₄, S₁₀)
- 5.1.4.6. Ayagı bar, bası bar
Arkalagan taşı bar (tasbaka / kaplumbağa) / (S₂, S₃, S₇, S₈)
- 5.1.4.7. Ayagı jok jüredi
Avızı jok söyleydi (hat / mektup) / (S₂, S₄, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.8. Ayagı jok jüredi
Sılık sılık küledi (suv / su) / (S₃, S₇, S₈, S₁₁)
- 5.1.4.9. Aydalada ak otav
Avzı, murnı jok otav (jumırtka) / (S₂, S₄, S₅, S₇, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.10. Aydalada tostagan
Ondı negip tastagan (tasbaka / kaplumbağa) / (S₂, S₅, S₇)
- 5.1.4.11. Beltirdegi bes kulık
Basınan kulındaydı (jıldın kelgeni / yılın geleni) / (S₁₁)
- 5.1.4.12. Bir uşı kıs kıstaydı
Bir uşı jaz jaylaydı (ırgay, kurık / sıırık) / (S₁, S₃, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.13. İyesi onıñ sabiy
Äri tösek, äri üy (besik / beşik) (S₂, S₄, S₅, S₇, S₈, S₁₁)
- 5.1.4.14. Jarkıldaydı kos kılış
Kolga tiyse jok tınış (kayşı / makas) / (S₃, S₅, S₇, S₈, S₉)
- 5.1.4.15. Jol üstinde boz toktı
Kuyrığın jerge soktı (boran / tipi) / (S₂, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.16. Kara biyem kalt etti

- Kabırgası jalt etti (jalın, kazan / alev, kazan) / (S₁, S₄, S₁₁)
- 5.1.4.17.Katar katar tas koydım
- Jiyren attı bos koydım (tis, til / diş, dil) / (S₂, S₃, S₅, S₁₀)
- 5.1.4.18.Koltığıma kiredi
- Kızuvımdı bileği (gradusnik / derece) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)
- 5.1.4.19.Kümbir kümbir karagım
- Kartayganşa jaradıñ (kulak / kulak) / (S₁, S₃, S₆, S₇, S₈, S₉)
- 5.1.4.20.Kündüz tipti uşpaydı
- Tünde tışkan ustaydı (japalak / yarasa) / (S₁, S₄, S₅, S₇, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.21.Ot basında bükir şal
- Tirliğine şükir şal (kuman / ibrik) / (S₃, S₄, S₅, S₁₁)
- 5.1.4.22.Özi kirden arılmas
- İzinen kir tabılmas (sıprıgış / süpürge) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.23.Özi kirdi aşadı
- Suvga salsam kaşadı (sabın / sabun) / (S₁, S₄, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.24.Suvdı jaksı köredi
- Ondan şıkısa öledi (balık / balık) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉)
- 5.1.4.25.Taktanı ‘dosım’ deydi
- Özin sol dosı jeydi (bor/ tebeşir) / (S₂, S₁₁)
- 5.1.4.26.Tappak, tappak tabıspak
- Tay üstine jabıspak (kuyıskan / at kayışı) / (S₁, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.4.27.Tav üstinde davkestiñ/ talaşman
- Tayagı bar bes batpan (tülkiniñ kuyrığı / tilkinin kuyruğu) / (S₂, S₃, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀)
- 5.1.4.28.Teñ teñ kiyiz, teñ kiyiz
- Ek’ortası keñ kiyiz (aspan, jer /yer) / (S₂, S₄, S₅, S₇, S₈, S₉)
- 5.1.4.29.Tiyip ketse jılagan
- Davsı köpke unagan (dombıra / dombıra) / (S₁, S₂, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₀)
- 5.1.4.30.Tiy tiy desem tiymeydi
- Tiyeme desem tiyedi (erin / dudak) / (S₂, S₈, S₉, S₁₁)
- 5.1.4.31.Tomı bar, şapanı jok
- Murtı bar, sakalı jok (mısık / kedi) / (S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.1.4.32. Tuzsuz pisken as kördim

Domalangan tas kördim (kavın / kavun) / (S₂, S₃, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.1.4.33. Uzun kuyruk savıskan

Köldiñ suvın tavıskan (kovga / kova) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)**5.1.5. Sekiz Heceliler:**

5.1.5.1. Arı jüerer karaşa at

Beri jüerer karaşa at (karag, janar / gözbebeği) / (S₇, S₈, S₉)

5.1.5.2. Bar Kazaktın ası onda

Bar Tatar'dın bası onda (kazan / kazan) / (S₁, S₈, S₁₀)

5.1.5.3. Bir mahluk bar tört ayaktı

Arkasında mın tayaktı (kirpi / kirpi) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.1.5.4. Kara atım kaltıravık

Kabırgası jaltıravık (suv / su) / (S₅, S₇, S₈, S₁₁)

5.1.5.5. Kara siyırım karap tur

Kızıl siyırım jalap tur (kazan, ot / kazan, ateş) / (S₃, S₄, S₁₀, S₁₁)

5.1.5.6. Kişkene gana kız bala

Jüregine ottar sala (samaver / semaver) / (S₁, S₄, S₆, S₇)

5.1.5.7. Kişkene gana tostagan

Laktırıp meni tastagan (üzeñgi / üzengi) / (S₁, S₂, S₇, S₉)

5.1.5.8. Kişkene gana tostagan

Jer düniyeni bastagan (köz / göz) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈)

5.1.5.9. Kişkene gana tüyme tas

Atan tüte tarta almas (kene / kene) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.1.5.10. Kolu jok suvret saladı

Tisi jok tistep aladı (ayaz / ayaz) / (S₂, S₄, S₅, S₇, S₈, S₉)

5.1.5.11. Tabanı jalpak boz jorga

Taypalsın desen sal jolga (şana / kızak) / (S₁, S₃, S₇, S₈, S₉)

5.1.5.12. Tiriden öli tuvadı

Öliden tiri tuvadı (jumırtka / yumurta) / (S₂, S₃, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.1.5.13. Tünde baradı kara lak

Erte keledi kara lak (tünlik / keçe çadır bacasındaki keçe parçası) / (S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.1.5.14. Jastrın (jasırın) jatıp kozgalmaydı
İşindegi şaykalmaydı (ura / mahzen) / (S₇, S₈)

5.1.6. Dokuz Heceliler:

5.1.6.1. Jagalay-jagalay tas koydım
Ben bir jiyren attı bos koydım (tis, til / diş, dil) / (S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.1.6.2. Sataybın desem avır kilem
Satpaybın desem tävır kilem (jer / yer) / (S₂, S₄, S₁₀, S₁₁)

5.1.7. On Heceliler:

5.1.7.1. Karaşa tavım karlı boladı
Javşa ketpeytin zärli boladı (agaran şaş / ağaran saç) / (S₂, S₁₀, S₁₁)

5.1.7.2. Törde törtev otır töremin dep
Esikt'ekev (=esikte ekev)otır ölemin dep (Törtev- jük ayaktıñ ayagı, ekevi-eki mañdayşa / dördü ayağı, ikisi iki kapının üstü, levha) / (S₂, S₄, S₁₁)

5.1. 8. On bir Heceliler:

5.1.8.1. Bar ma, jok pa omı anık bilmeysiñ
Ol jok jerde ömir sürip jürmeysiñ (ava / hava) / (S₇, S₈)

5.1.8.2. Togayga barsa avılga karagan
Avılga kaytsa togayga karagan (balta / balta) / (S₇, S₈, S₉)

5.1.9. On dört Heceliler:

5. 1.9.1. Kök köylekti jeñeşem kölbeñ kölbeñ etedi
Artındağı balası elbeñ elbeñ etedi (tütün / duman) / (S₁, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5. 1.9.2. Üş ayagı üş jakta, tört kulagı kalkıygan
Retin tappay jumsasa, ıngayına jantıygan (kazan ve ocak) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₁₀, S₁₁)

5.1.10. Vezinsiz Olanlar:

5.1.10.1. Ak koyım turıp ketti
Kara koyım jatıp kaldı (kar men jer / kar ve yer) / (S₂, S₄, S₅)

5.1.10.2. Ak sandıgım aşıldı

- İşinen jibek saşıldı (künnin közi / güneş) / (S₁, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₁)
- 5.1.10.3. Alasa gana boyı bar
- Kabat kabat tonı bar (kabuksa / lahana) / (S₇, S₈, S₉, S₁₀)
- 5.1.10.4. Aldın ayıra bilgen türa tüser
- Al torkam ırğalıp tüser (biyenıñ külındaganı / kısrak gemi) / (S₁, S₄, S₆, S₇, S₁₁)
- 5.1.10.5. Äveli tavıp al
- Köterip tastañ, javıp al (esik / kapı) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉)
- 5.1.10.6. Ayagı bar
- Belinde tayagı var (a arpi / a harfi) / (S₁, S₃, S₈)
- 5.1.10.7. Beli bükir
- Alıska tükir (mıltık / tüfek) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉)
- 5.1.10.8. Bir makulık bar tili jok
- Söylegende tili jok (hat / mektup) / (S₂, S₃, S₅, S₇, S₈, S₉)
- 5.1.10.9. Butı butı uzın
- Butınan äri kolı uzın (jüzim ağaşı / üzüm asması) / (S₇, S₈, S₁₁)
- 5.1.10.10. Eki bası judırıktav
- Ortası kıldırıktav (kumırska / karınca) / (S₂, S₃, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.10.11. Erte turdım
- Eki ayır jolga tüstim (şalbar / şalvar) / (S₂, S₅, S₁₁)
- 5.1.10.12. İşer, jer
- İnine kirer (pışak pen onıñ kını / bıçak ve onun kını) / (S₁, S₂, S₅, S₇)
- 5.1.10.13. Kınalı barmak
- Jez oymak (büldirgen / böğürtlen) (S₁, S₄, S₈, S₉, S₁₁)
- 5.1.10.14. Kırık kabırğa, otuz omırtka
- Bärin birlestiretin avız omırtka (kiyiz üy / otağ, keçe çadır evi) / (S₃, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.10.15. Kızıl teri kaltam bar
- (Onıñ işinde) altı-ak turam asım bar (jañgak / ceviz) / (S₃, S₇, S₈, S₁₁)
- 5.1.10.16. Kişkentay gana boyı bar
- Aynaldırıp kiygen tonı bar (koy / koyun) / (S₅, S₆, S₇, S₈)
- 5.1.10.17. Özi batır
- Jer astında jatır (kakpan / tuzak) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)

- 5.1.10.18. Özi tok
Köleşkesi jok (kudık / kuyu) / (S₇, S₈, S₁₀)
- 5.1.10.19. Sileüsin tonın silkip bolmaydı
Sırma tonın bügip bolmaydı (jumırtka / yumurta) / (S₂₁ S₄, S₆, S₇, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.10.20. Suvdan aladı
Suvga salsa öledi (tuz / tuz) / (S₂, S₄, S₁₁)
- 5.1.10.21. Tavdan tarı domalaydı
Onı eki kaz kuvalaydı (közdin jası / gözyaşı) / (S₂, S₄, S₈, S₉, S₁₁)
- 5.1.10.22. Teñizde bapıydı
Otta janbaydı (muz / buz) / (S₂, S₁₀, S₁₁)
- 5.1.10.23. Tüyin tüydım
Tutılatinga saldı (laşın / laçın) / (S₂, S₄, S₇, S₈)
- 5.1.10.24. Uzun kuyırık savıskan
Bir köldiñ suvın tavıskan (şatak, urıs / kavga) / (S₇, S₈)
- 5.1.10.25. Jagalay jagalay tas tas koydı
Jiren attı bos koydı (tis pen til / diş ile dil) / (S₁, S₁₁)
- 5.1.10.26. Zer zer kilem, zer kilem
Kötereyin desem zor kilem (jer / yer) / (S₂, S₅, S₆, S₇, S₈)

5. 2. Üç Dizeliler (Üçlükler):

5.2. 1. Beş Heceli:

- 5.2.1.1. Tursam turadı
Jürsem jüredi
Jatsam jatadı (köleşke / gölge) / (S₁, S₄, S₁₁)

5.2. 2. Yedi Heceli:

- 5.2.2.1. Kanadı jok uşadı
Ayagı jok jeledi
Avızı jok ulıdı (boran / tipi) / (S₁, S₃, S₆, S₇)

5.2. 3. Sekiz Heceli:

- 5.2.3.1. Kazşa kanatın jayadı
Üyrekşe moynın sozadı

Ak kuşsa jerge konadı (kiyiz üy / otağ, keçe çadır evi) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.2. 4. Vezinsiz Olanlar:

5.2.4.1. Bir ağaştıñ oneki butağı bar

Är butağında otızdan japırağı bar

Japıraktarının bir jağı ak, bir jağı kara (jıl, ay, tün, kündiz / yıl, ay, gece, gündüz) / (S₂, S₄, S₉)

5.2.4.2. Kazşa kanatın jayadı

Üyrekşe moynın sozadı

Kuşsa konadı (kiyiz üy / otağ, keçe çadır evi) / (S₅, S₆, S₇)

5.2.4.3. Tabakka tüspes

Kazanga pişpes

Onı işpey adam öspes (emşek süti / ana süti) / (S₁, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.2.4.4. Özi şubar

Tamağına takanı

Eki tumar (şortan / turna balığı) / (S₇, S₈, S₉)

5. 3. Dört Dizeliler (Dörtlükler):

5.3. 1. Üç Heceliler:

5.3.1.1. Gülde bar

Kumda yok

Külde bar

Korda jok (ü arpi / ü harfi) / (S₂, S₄, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.1.2. Suvda bar

Jerde jok

Buvda bar

Terde jok (u arpi / u harfi) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.1.3. Şağda bar

Şamda jok

Ağda bar

Malda jok (ñ arpi / ñ harfi) / (S₂, S₄, S₆, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.3.1.4. Şölde bar

Kumda jok

Sölde bar

Suvda jok (l arpi / l harfi) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.1.5. Tölde jok

Şölde bar

Molda jok

Şolda bar (ş arpi / ş harfi) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀)

5.3. 2. Dört Heceliler:

5.3.2.1. Apan apın

Yeski şapan

İyir kobız

Jarık juldız (tüye / deve) / (S₂, S₄, S₁₁)

5.3.2.2. Beldikte jok

Molada bar

Örikte jok

Almada bar (m arpi / m harfi) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.2.3. Gavharda bar

Gülnarda jok

Javharda bar

Sävlede jok (h arpi / h harfi) / (S₁, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.3.2.4. Karnı kartas

Murnı burtas

Atka minbes

Jayav jürmes (samaver / semaver) / (S₇, S₈, S₁₀)

5.3.2.5. Tabakta jok

Kazanda bar

Sabakta jok

Sazanda bar (z arpi / z harfi) / (S₁, S₅, S₆, S₇, S₁₁)

5.3.2.6. Jazuvda bar

Sızuvda jok

Jiluvda bar

Kızuvda jok (j arpi / j harfi) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.3. 3. Yedi Heceliler:

- 5.3.3.1. Beleş, beleş, beleş at
 Belî nâzîk küreş at
 Tavga minse taymas at
 Talav tiyse ölmes at (kumırska / karınca) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.3.3.2. Biz, biz edik, biz edik
 Biz de altı kız edik
 Bir taktayga jinaldık
 Taş aldında jok boldık (ürker / yıldız) / (S₂, S₄, S₁₀, S₁₁)
- 5.3.3.3. Jel jel biyem, jel biyem
 Jelindese kim biler
 Jav japırak tübinde
 Kulında kim biler (balık / balık) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)
- 5.3.3.4. Jok kolı ne ayagı
 Terezege konadı
 Äcem oyı oyadı
 Körsuret saladı (kırav / kırağı) / (S₇, S₈, S₉)
- 5.3.3.5. Kar'argımak (=kara argımak) mingenim
 Kır ayanala jürgenim
 Segiz nayza sengenim
 Eki kılış ilgenim (bürkit / kartal) / (S₅, S₇, S₈, S₁₁)
- 5.3.3.6. Kara tavdıq basında
 Kiyik ketip baradı
 Kol ayagı bavrına
 Tiyip ketip baradı (tuman / duman) / (S₂, S₄, S₅, S₇, S₈)
- 5.3.3.7. Kırdan karayman kördim
 Suvdan Süleymen kördim
 Domalangan tas kördim
 Tuzsız pisken as kördim (diyirmen, balık, kavın, süt / değirmen, balık, kavun, süt) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)
- 5.3.3.8. Künnen elşi keledi
 Kümis şaşıp keledi
 Aydan elşi keledi

Altın şaşıp keledi (kün men aydın şaşılğan nur seulesi / güneş ve ay ışığı şulesi) / (S₂, S₅, S₈, S₉, S₁₀)

5.3.3.9. Künniñ nurın süyemin

Künge basımd'iyemin (=basımdı iyemin)

Moşagım jok moynımda

Ülken kalpak kiyemin (künbagıs / günebakan, ayçiçeği) / (S₁ S₄, S₅, S₇, S₈, S₉)

5.3.3.10. Ömir ömir ömirden

Jakkan otı kömirden

Şıñrav degen bir kus bar

Jumırtkası temirden (mıltık, ok / tüfek, kurşun) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.3.12. Öz elimde şöp edim

Jelkildegen boz edim

Kolga tüstim kıyıldım

On jerimden burıldım (şi / sele sazı) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.3.13. Şiydim, şiydim, şiydim kus

Şiy basına kongan kus

Karkaralı kara kus

Han basına kongan kus (şıbın / sinek) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈)

5.3.3.14. Tavda jürgen kumaydı

Körgeñ adam sanaydı

Jıl aynalıp tolganda

Balta tiymey kulaydı (bugı, jıl tolganda müyizi tüsedı / geyik, bir yılı dolunca boynuzları düşer) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.3.15. Tıruv tıruv tırnalar

Tav basında jorgalar

Et'aram, sorpas'alal (=Eti aram, sorpası alal)

O ne bolar balalar? (aranıñ balı / arı balı) / (S₅, S₆, S₇, S₈)

5.3.3.16. Tili bar da üni jok

Özin adam tüsingen

Jüregi bar kanı jok

Söyley tuvgan işinen (kitap / kitap) / (S₂, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.3.17. Uzın uzın uz keler

Uzın boylı kız keler

Kabaktarı kaltırap

Mañdayları jıltırap (jılan / yılan) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.3. 4. Sekiz Heceli:

5.3.4.1. Appas jumbak, appas jumbak

Adam basın tappas jumbak

Kız tilece bermes jumbak

Kızıl suvga batpas jumbak (terbiye / eğitim) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.4.2. Eveden uşkan bil deydi

Bildiñ bavırnı zil deydi

Tiriden öli şıkkandı

Akılñ bolsa bil deydi (jumırtka / yumurta) / (S₅, S₇, S₈)

5.3.4.3. Karayıp uşkan kargaday

Barmagan jer kalmadı ay

Jerge tüsgende in kazdı

Ayagdarımen tırmalay (koñız / gübre böceği) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.4.4. Onda-munda tüyinder bar

Ay(-)r agaştan may tamadı

Ala-kula tüyinder bar

Kur'agaştan may tamadı (jüzim jemisi men agaşı / üzüm ve asması)
/ (S₆₅ S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3. 5. On bir Heceliler:

5.3.5.1. Ak jılan ayagı da közi de jok

Söylegen ne bir avız sözi de jok

Toktamay kısı-jazı jüre berer

Bir sätke ayalaytın jeri de jok (suv / su) / (S₇, S₈, S₉, S₁₀)

5.3.5.2. Ak jılan ayagı da közi de jok

Söylegen ne bir avız sözi de jok

Toktamay kısı-jazı keze berer

Üstinde bir japırak bözi de jok (özen / ırmak) / (S₂, S₄, S₅, S₇, S₈, S₉,
S₁₁)

535.3. Al endi men bereyin jumbak saylap

Düldüldi saharaga koydım baylap

Bulbul kus otıradı üyde sayrap

Bir gevher koynımızda turgan jaynap (Düldül-insan gövdesi, bülbül-dil, gevher-iki göz) / (S₁, S₃, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.5.4. Arıstan avzın aşsa ars etedi

Tandayı jutıp kalsa tars etedi,

Omırtkası tutas ta kabırğa jok

Közderi mandayınan jark etedi (kiyizdin esigi / çadırın kapısı) / (S₁, S₄, S₅, S₇, S₈)

5.3.5.5. Aytamın bir jumbaktı sizge nuskap

Basına börük kiyer kundız ustap

Üstine ak kamzolın kiyip alıp

Jüred'eki (=jüredi eki) kolın artına ustap (savıskan / saksığan) / (S₂, S₅, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.5.6. Bar eken bir makulık unnan mayda

Öz basın aydayd'eken (=aydaydı eken) kiyın jayda

Ustasañ ügütilip jogaladı

Damıldap otırmaydı eşbir jayda (köbelek / kelebek) / (S₁, S₂, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₀)

5.3.5.7. Bar eken dünyede jalgız közdi

Sol közben dünyeniñ berin kezdi

Älemdi on segiz mın kiyindirip

Düniyeden şalañaş özi bezdi (iyne / iğne) / (S₂, S₄, S₆, S₁₁)

5.3.5.8. Bası jok tört ayaktı jansız bir zat

Kulağı jok, közi jok beyne bir at

Jük artsan aste beli mayıspaydı

Kuyırtı jok, jalsız bul ne kılğan zat (stol / masa) / (S₂, S₄, S₆, S₇, S₈, S₉)

5.3.5.9. Bet'ülken (=beti ülken) tım-ak özge denesinen

Bulandap tüsip şıgar kemesinen

İşine karıp karıp suvdı kuyıp

Şıgadı süñgip süñgip denesimen (ojav / kepçe, maşrapa) / (S₂, S₅, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀)

5.3.5.10. Bir emen jeti terek, altı kayıñ

Butağı tolıp jatır dayım dayım

İşinde şınar tere kuş karagay

Öngesin ayta berip ne kılayın (şolpan, jeti karakşı ürker, üş tarazı /
Çobanyıldızı, yedi eşkıya yıldız, üç terazi) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.5.11. Birevdiñ bir ulı bar jāne kızı
Biledi ekevin dūniye jūzi
Uyıktaydı ulı tūnde, kız kūndiz
Jürgende bilinbeydi baksan izi (kūn men ay / gün ve ay) / (S₇, S₈,
S₉, S₁₁)

5.3.5.12. Bir halık aspand'uşkan (=aspanda uşkan) ayagı jok
Ustagan koldarında tayagı jok
Kūnine talay jerge keter kezip
Narsenin bul sekildi sayagı jok (bult/ bulut) / (S₂, S₄, S₅, S₇, S₈, S₉,
S₁₀, S₁₁)

5.3.5.13. Bir jatkan zor kemenger kara kisi
Kıymıldar sol kisiden eldin tisi
Talkandap beti jūzin tırnasan da
Bir auız nege öyttin deu – demes isi (topırak / toprak) / (S₂, S₃, S₆,
S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.3.5.14. Bir kerūven jūredi katar tüye
Avzınan jalın şıgar kara küye
Jürmeydi ursadağı baskaları
Berine jalgız buvra, bolgan iye (poezd / tren) / (S₅, S₆, S₇)
5.3.5.15. Bir köşede bar otız eki böri
On jigıt ol bōrinin kızmetkeri
Sayragan ortasında jalgız kızı
Bürkeydi onın barin eki teri (otız eki tis, til,on savsak, eki bet / otuz
iki diş, dil, on parmak, iki yanak) / (S₁, S₄, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.3.5.16. Bir nerse kanatı bar uşa bilmes
Uşkanda jerdiñ közin basıp jürmes
Soñınan kañşa kalamay kuvsadağı
Ustavga kol men sannıñ ebi kelmes (balık / balık) / (S₂, S₄, S₇, S₈)

5.3.5.17. Bir tavdı meken etken otız böri
On kisi otızının jumıskerı

Sol tavadın ortasında bağlan kozi

Masayrap sekiredi arı-beri (otuz tis, on savsak, til / otuz diş, on parmak, dil) / (S₂, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₀, S₁₁)

5.3.5.18. Bir ülken tav bar iken bası kara

Jan jagında tört sala, bari dara

Basında daralardıñ kümis täj bar

Jigitter zeyiniñmen oylap kara (İnsan başı, kollar ve bacaklar, tırnaklar) / (S₂, S₃, S₅, S₇, S₈)

5.3.5.19. Bitik köz salpan kulak kaykı murın

Körmep pe bunday hayvan budan burın

Domalak aldı artı birdey eken

Jane de körip jürmiz arbir türin (doñız / omuz) / (S₇, S₈)

5.3.5.20. Dene men ayak kol jok, kuyrık pen bas

Burınnan jan-jandikke oylagan kas

Ak sur, kar'ala (=kara, ala) tondı, tüsi suık

Onşalık kerek etip jemeydi as (julan / yılan) / (S₇, S₈)

5.3.5.21. Dünyede bir aydahar bilesiñ be?

Janı jok kimıldaytın denesinde

İşinde bakşa bakşa süyegi bar

Jarkıldar jalgız közi töbesinde (kiyiz üy / otag, keçe çadır evi) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.5.22. Dünyede bir däriya beti katkan

Betinde betegesi şığıp jatkan

Karasa sol kudıkka köz jetpeydi

Kur kalmas, sol kudıktıñ demin tatkan (okuv, bilim / okuma, bilim, bilgi) / (S₁, S₃, S₅, S₇, S₈)

5.3.5.23. İzi bar, kadamı jok ayagınıñ

Tiymenti uşı jerge tayagınıñ

Kos koldı jaynavga arıta salıp

Saladı ävezine bayagınıñ (arba / at arabası) / (S₇, S₈, S₁₁)

5.3.5.24. Jansızda bir narse bar formaldangan

Avızın keyde aşıp, keyde jumgan,

İşinen jıltragan möldir közi

Ömirde uykutamaydı bul ne kılğan (üy, tereze, esik / ev, pencere, kapı) / (S₂, S₅, S₇, S₈, S₉, S₁₀)

5.3.5.25. Jansızda tört ayagın basıp tugran

Avzınan gauhar otın şaşıp tugran

Aynalıp maşınası kelgeninde

Özine köp adamdı asıq kılğan (samaver / semaver) / (S₁, S₃, S₆, S₇, S₈, S₉, S₁₀)

5.3.5.26. Japanda bir aydahar bolıp jatkan

Oyatkan öz janına kaza tapkan

Nersege neşe türli özi tajal

Ayagı sonday mıktı jerge batkan (kakpan / kapan, tuzak) / (S₅, S₆, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.5.27. Karşıgam özi kansız kolga konar

Kıyın jerden kuanıp avız tolar

Men özim karşıgamnan den alıppın

Şeşüvi bul jumbaktır kalay bolar? (kese, şay / kâse, çay) / (S₅, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.5.28. Kırım'da bir kudık bar suvı batpan

Sol suvı şilde küni muz bop katkan

Siresip buvırday bop kaktan muzdın

Betine bötegesi şığıp jatkan (ayran / yoğurt) / (S₇, S₈, S₁₀)

5.3.5.29. Kızıldan kiygen kiyim, baska kalpak

Savsagı törtev bolgan, emes jalpak

Üstine neşe türli ton jamılıp

Basadı mas adamşa taltak taltak (koraz / horoz) / (S₁, S₅, S₆, S₇, S₈, S₉)

5.3.5.30. Kilemnin türlerindey jünderi bar

Aybattı jan şıdamas ünderi bar

Şarşı boy, sulu kuyırık, kıska kulak

Ketetin ziyan kılıp bir jeri bar (koraz / horoz) / (S₁, S₅, S₆, S₇, S₈, S₉)

5.3.5.31. Konaktap künde konar suv betine

Suysiner barlık adam kelbetine

Tulgası su işinde körinedi

Taşırkap karap tursam suretine (ay / ay) / (S₅, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.5.32. Şarşamas kempir kördim jalgız ayak

Avzına tistep algan şiyden tayak

Jürgen sayın belbevin kabattaydı

Beripti äsemdikti ayamay-ak (urşık / ip eğirme aleti) / (S₈)

5.3. 6. *Vezinsiz Olanlar:*

5.3.6.1. Akkuba kayda kıstaydı?

Kandı jerde kıstaydı

Kanı nege jukpaydı

Kap işinde kıstaydı (iş may / iç yağı) / (S₁, S₇, S₈)

5.3.6.2. At bastı

Arkar müyizdi

Böri kevdeli

Böken sandı (şegirtke / çekirge) / (S₇, S₈)

5.3.6.3. Besigdegi bes biye

Besevi de kulındı

Kulındarı torı ala

Kuyırtarı sarı ala (ala bult / ala bulut) / (S₇, S₈, S₉, S₁₁)

5.3.6.4. Bir jansız moynında bar eki kulak

Oynaydı däl üstinde on şaktı lak

Belinde segiz belbev, kolında eki arkan

Ustap alıp turadı patşa bolıp oylamay-ak (dombıra / dombıra) / (S₅, S₇, S₈, S₁₁)

5.3.6.5. Kısı jazdı üyde turadı

Özi muzga aksaydı

Betinde sövlesi bar

Bul jumbagım kimge unaydı (ayna / ayna) / (S₂, S₇, S₈, S₉)

5.3.6.6. Köli, özeni, dariyanı janı süygen

Jasınan kora salıp kemiş-şiyden

Kaňsama tereň suvdı boylaganda

Üstine bir tamşı da suv tiymegen (ondatra / misk sıçanı) / (S₇, S₈)

5.3.6.7. Sende, mende jok

- Señgir tavda jok
 Öte berik tasta jok
 Kapşıkta jok (kustıñ süti / kuş süti) / (S₇, S₈, S₁₁)
 5.3.6.8. Şır şır etedi
 Kulagıñnan ötedi
 Ustay alsan
 Söylep ketedi (telefon) / (S₈, S₉, S₁₁)
 5.3.6.9. Tam-tam, tamızık
 Tamatugın tamızık
 Köleñden jürip
 Küyetugın tamızık (köbelek / kelebek) / (S₇, S₈, S₉, S₁₀)
 5.3.6.10. Uzun ağaş basında
 Urgınıl attı kus otıradı
 Onı atuga er kerek
 Eki uşına tapsa kerek (karmak pen balık / olta ve balık) / (S₁, S₁₀, S₁₁)
 5.3.6.11. Uzun ağaş basına
 Ulı jazı jazdım
 Altın kabırşaktıñ tukımı (ulı) kelsin dep
 Özim kütip otırdım (karmak pen balık / olta ve balık) / (S₂, S₄, S₁₁)
 5.3.6.12. Uzun uzun tep-teris
 Uşına deyin tep-teris
 Kısa kısa tep-teris
 Kirigetın jerine deyin tep-teris (jıp-jıltır, pışak pen biley-kayrak / pasparlak, bıçak ve bileği) / (S₁, S₄, S₅, S₇)
 5.3.6.13. Jaza jaza jazdım
 Bes ağaşka jazdım
 Sınabımdı iledim
 Jibegimdi berik şırmadım (kına) / (S₂, S₁₁)
- 5.4. Beş Dizeliler (Beşlikler):**
5.4.1. Yedi Heceliler:
 5.4.1.1. Ä, keremet bir it bar
 Üy bagadı ürmeydi

Ayağı jok jürmeydi

Rukısatsız ol itten

Adam üyge kirmeydi (kulıp / kilit) / (S₂, S₃, S₅, S₇, S₈, S₉)

5.4.1.2. Bası bar da şaşı jok

Közi bar da kası jok

Jüretin ayağı jok

Suvıkta da tonbaydı

Istıkka da küymeydi (balık / balık) / (S₁, S₃, S₆, S₇, S₈)

5.4.1.3. Tavda jürgen kumaydı

Körge adam sınaydı

Jıl aynalıp tolganda

On ek (=on eki) butak bolganda

Balta tiymey kulaydı (bugı, jıl tolganda müyizi tüsedı / geyik, yıl bitince boynuzu düşer) / (S₈, S₁₁)

5.4. 2. Vezinsiz:

5.4.2.1. Jılını karnına kıştırıp

Tüeni ernine kıştırıp

Esekti kulagına kıştırıp

Kaskırdı at kıp minip

Ayt degende jüre bergen (koyan / tavşan) / (S₇, S₈)

5.5. Altı Dizeliler (Altılıklar):5.5. 1. Yedi Heceli:

5.5.1.1. Agayın ekev bolıp

Ekevi tatuv jürıp /bolıp

Ortasında tav bolıp

Birin biri körmepti

Ekeviniñ mindepti

Orındaytın bir boptı (köz ben murın / göz ile burun) / (S₈)

5.5. 2. Vezinsiz Olanlar:

5.5.2.1. Señgir señgir tav basında

Segiz koyan ini bar

Sen onı tappasan

Senek inin ilegil

Avlıñ menen tappasañ

Avru inin ilegil (şömiş / kepçe) / (S₁, S₄, S₅)

5.5.2.2. Şıpkaydı üyden

Tomı jipekten

Kündiz uyuktaydı

Tünde damıl tappaydı

Añda baradı

Sol añdı üyden tabadı (mısıq / kedi) / (S₂, S₇, S₈, S₁₁)

5.6. Yedi Dizeliler (Yedilikler):

5.6.1. Yedi Heceliler:

5.6.1.1. Ä, keremet, bir it bar

Üy bagadı ürmeydi

Ayagı jok jürmeydi

Temir taksan söyleydi

Tilin adam bilmeydi

Rukısatsız ol itten

Adam üyge kirmeydi (kulıp / kilit) / (S₇, S₈)

5.6.1.2. Ol nädır kim januvar

Közi ötkir, köñli (=köñili) tar

Oylamaydı namus, ar

Kara tügil handa bar

Taşkent, Horasan'da bar

Türkestan'da, Rum'da bar

Kıtay'da, Kırım'da bar (it / köpek) / (S₇, S₈, S₁₁)

5.6.2. On bir Heceliler:

5.6.2.1. Al endi men bereyin jumbak saylap

Düldildi saharaga koydım baylap

Bulbul kus otıradı üyde sayrap

Bir gavhar koynımızda turgan jaynap

Jel soksa janıp ketken erttey kavlap

Akıl paz bolsañ oksan tereñ boljap

Ne nerseydi aytakanım mänisin tap (sorusu) / (S₁, S₇, S₈)

5.6.2.2. Bolgan akıl dâriya, kevdeñ düldül

Künjirenip sayrap turgan til bulbul

Koynıñnan şıkkın gavhar eki köziñ

Sokkan jel davılpazday aytkan söziñ

Dâriyanıñ janıp ketken kuraktarı

Adamnıñ kattı şıkkın aşuvıdır

Savalıñ mäni solay, sanı tügel (adamnıñ mıy / insan beyni) / (S₇, S₈)

5.6. 3 Vezinsiz:

5.6.3.1. At bastı

Arkar müyizdi

Böri kövdeli

Böken sandı

Kos kanattı

Kumırska izdi

Bota tirsekti (şegirtke / çekirge) / (S₁, S₅, S₆, S₇, S₈)

5.7. Sekiz Dizeliler (Sekizlikler):

5.7. 1. Dört Heceli:

5.7.1.1. Suvları jok

Kölderi bar

Üyderi jok

Elderi bar

Tasdarı jok

Tavdarı bar

Karpızday ak

Avmagı bar (globus / küre) / (S₁, S₅, S₆, S₇, S₈, S₉)

5.7. 2. On bir Heceli:

5.7.2.1. Luğatpen jumbak kılıp söz bastayın

Jaraldı bir mahluk ülken jayın

Özinin bası jetev, kolı on eki

Otıздan sausagı bar kol bas sayın

Jıyırma tört kulağı bar bir basında

Joldas bop jürer onın kim kasında

Biri ak birevi kök eki közi

Turadı badırayıp arkasında (Haftanın yedi günü, 12 ay, ayın 30 günü, günün 24 saati, ay ve güneş) / (S₃, S₅, S₆, S₇, S₈)

SONUÇ

Türk bilmecelerinin yapı özellikleri belirlenirken Türk kültür dünyasını oluşturan bütün Türk topluluklarının bilmece örneklerine de başvurmak gerekir. Konu belli örneklerden hareketle ele alınmamalı, kapsamlı bir örnekleme zemininde elde edilen verilerden hareketle tartışılmalıdır. Türk kültür dünyasını oluşturan Türk cumhuriyetleri ve akraba toplulukları arasında Kazakistan'ın da önemli bir yeri olduğuna göre, Kazakistan'dan derlenen bilmecelerin şiirlik yapı özelliklerinin ortaya çıkarılması da bu amaca hizmet edecektir.

Gelenekli edebiyat ürünleriyle ilgili değerlendirmelerde istatistiklerden yararlanma yaygın olmasa da, bu yol daha tarafsız [=objektif] bir değerlendirme zemini hazırlamaktadır. Manzum bilmeceler üzerine yapılacak metin merkezli araştırmalarda, özellikle ürünlerin şiirlik yapısı ile ilgili olanlarda bu yöntem rahatlıkla kullanılabilir. Bu makalede, Kazakistan'dan derlenen 202 bilmecenin yapı özellikleri araştırılırken; nazım birimi, vezin ve kafiye örgüsü ile ilgili yapı unsurlarının istatistikleri tespit edilmiş, bu istatistikler grafiklerle de desteklenmiştir. Bilmecelerin kafiye yapısı belirlenirken ise tespit edilen kafiye çeşitleri örneklemelemlerle incelenmiştir.

Manzum bilmecelerin şiirlik yapı özellikleri içinde nazım biriminin yeri belirlenirken her bir nazım birimiyle oluşturulan ürünlerin sayıları belirlenmiş, elde edilen verilerin yüzdeler oranları da tespit edilmiştir. Buna göre bilmecelerin %51.48'i beyitlerle, %38.11'i dörtlüklerle oluşturulmuştur. Geri kalan %10.41'lik dilimde de 3, 5, 6, 7 ve 8 dizeli bilmeceler yer almaktadır.

Manzum ürünlerin şiirlik yapılarını belirleyen unsurlar arasında “vezin” de önemli bir yer tutar. Yapılan araştırma sonucu incelenen bilmecelerin %76.74'ünün hece ölçüsüyle oluşturulduğu ortaya çıkarılmıştır. %23.26 oranındaki bilmecelerde ise vezin uyumu bulunmamaktadır. Ölçülü bilmeceler arasında da hecenin 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 ve 14'lü kalıplarının kullanıldığı belirlenmiştir. Bunlar arasında da 56 metinle 7 heceliler 1. sırada, 37 metinle 11 heceliler ise 2. sırada yer almaktadır.

Kazakistan bilmeceleri, dize sayılarına ve hece sayılarına göre, yapıları bakımından incelendiğinde şöyle bir dağılım karşımıza çıkar:

Dize Sayılarına Göre	Hece Sayılarına Göre											Toplam
	3 hece-li	4 hece-li	5 hece-li	6 hece-li	7 hece-li	8 hece-li	9 hece-li	10 hece-li	11 hece-li	14 hece-li	Vezi nsiz	
2 dizeli		5	14	4	33	14	2	2	2	2	26	104
3 dizeli			1	1		1					4	7
4 dizeli	5	6			17	4			32		13	77
5 dizeli					3						1	4
6 dizeli					1						2	3
7 dizeli					2				2		1	5
8 dizeli		1							1			2
Toplam	5	12	15	5	56	19	2	2	37	2	47	202

Manzum bilmecelerde araştırılan şiirlik yapılardan biri de kafiye örgüsüdür. İncelenen bilmecelerde 23 kafiye örgüsü tespit edilmesi, bu türe özgü genel bir kafiye örgüsünün bulunmadığını gösterir. Bunlardan %51.48'inin *aa*, %22.27'sinin de *aaba* şeklinde bir kafiye örgüsüne sahip olması ise bilmecelerin daha çok beyit ve mani biçiminde oluşturulmalarından kaynaklanmaktadır.

Kazakistan'dan derlenen bilmecelerin kafiye yapısı ortaya çıkarılırken örnekleme yoluyla değerlendirme yapılmıştır. Buna göre; yarım, tam, zengin ve cinaslı kafiye örnekleri belirlenmiştir. Çift kafiyeli örneklerin bile bulunması, manzum bilmecelerde ses birliğinin önemli bir yere sahip olduğunu gösterir.

Kafiyesi olmayan metinlerde de dizeler arasında ses birliğinin redifle sağlandığı görülmektedir. Kimi manzum bilmecelerde ise yalnızca "mısra başı kafiye" bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Bunların her birinin oranlarının belirlenmesi makale sınırlarını aşacağı için, kafiye yapıları incelenirken istatistik yöntemlere başvurulmamıştır.

Makalede uygulanmaya çalışılan istatistik çözümleme yöntemi, Türk dünyası ve akraba topluluklarından derlenen / derlenecek diğer bilmecelere de uygulanmalı, böylelikle Türk kültür dünyası

bilmecelerinin şiirlik yapı özellikleri ortaya çıkarılmalıdır. Burada yapılan araştırmadan başka, bilmecelerin dil ve üslûp özellikleri; bağlamları, işlevleri gibi çeşitli açılardan araştırmalara da ihtiyaç vardır. Bu araştırmalar Türk kültür dünyasını oluşturan bütün Türk topluluklarının bilmeceleri üzerine de ayrı ayrı yapılmalı ve veriler birleştirilerek Türk dünyasının bilmece varlığı bütün özellikleriyle tespit edilmelidir. Böylelikle dünya bilmeceleri içinde Türk bilmecelerinin yeri de belirlenmiş olacaktır.

KAYNAKÇA

A. Yazılı Kaynaklar

- ALPTEKİN, Ali Berat (1996/1), *Yesevi Ocağında 210 Gün*, TİSAV Elâzığ Şubesi Yayınları, Elâzığ.
- ALPTEKİN, Ali Berat (1996/2), “Kazak Türklerinin Bilmecelerinden Örnekler”, *Milli Kültür Araştırmaları 50. Kültür ve Sanat Yılında Dr. Mehmet Önder’e Armağan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 189-204.
- AMANJOLOV, A[Itay] S[ersenu] - T. Januzakov (1959), *Kazaktıñ Halık Jumbaktarı*, Almatı.
- AVEZOV, Muhtar (1997), *Makaleler*, (Hzl. Zeyneş İsmail- Ahmet Güngör), Bilig Yayınları, Ankara.
- ÇELEBİOĞLU, Amil- Yusuf Ziya Öksüz (1995), *Türk Bilmeceler Hazinesi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- DUYMAZ, Ali (2006), “Afganistan Özbek Bilmeceleri İle Anadolu Sahası Bilmecelerinin Ortak Yapı Özellikleri Üzerine”, *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*, Kömen Yayınları / Sota Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Konya / Haarlem, s. 470-480.
- ELÇİN, Şükrü (1993), *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- FINNEGAN, Ruth (2003), “Sözlü Şiir”, (Çev. Sema Demir), *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1*, (Hzl. M.Öcal Oğuz vd.), Millî Folklor Yayınları, Ankara.
- GEORGES, Robert A. - Alan Dundes (1963), “Toward a Structural Definition of the Riddle” *Journal of American Folklore*, 76 (300).
- KARADAVUT, Zekeriya (2006), “Kırgız Bilmeceleri”, *Prof. Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*, Kömen Yayınları / Sota Türkistan ve Azerbaycan Araştırma Merkezi Yayını, Konya / Haarlem, s. 481-514.
- KERİM, Şemşedin, (1999), *Kazak Jumbagı*, Sanat Yayınları, Almatı.

- KIRAVBAYEVA, A., (1991), *Ejelgi Devir Ādebiyeti*, İkinci Kitap, Ata Tili Yayınları, Almatı.
- MALDİBEKOVA, Didar (2000), *Kazak Gelenekleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslar arası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi, Türkistan.
- MURATALİYEVA, Gülbanu (2000), *Kazak Bilmeceleri*, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Bitirme Tezi, Türkistan.
- SAKAOĞLU, Saim (1970), “Bilmecelerimiz ve Dört Mısradan Kurulu Erzurum Bilmeceleri”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, C. 1, S.1. s. 55-63.
- SAKAOĞLU, Saim (1973), “Beyitlerden Kurulu Erzurum Bilmeceleri”, *Türk Kültürü*, C. 11, S. 125, s. 274-282.
- SAKAOĞLU, Saim (1995), “Azerbaycan ve Anadolu Sahası Bilmecelerinde Görülen Yapı Ortaklıkları Üzerine”, *İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri 1-7 Temmuz 1993*, Ankara, s. 491-498.
- ŞAUL, Mahir (1974), “Dünyada Bilmeceler Araştırmaları”, *Folklor Doğru*, S. 37, s. 80-86.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2003), “Bilmeceler”, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, C. 3, AKMB Yayınları, Ankara, s. 224-250.

B. Sözlü Kaynaklar

- S₁: Adilbekov, Rahimcan, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Mayıs 2000’de yapılan derleme, Türkistan.
- S₂: Alaşbayev, Erlan, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 3. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000’de yapılan derleme, Türkistan.
- S₃: Boranbayeva, Ardak, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000’de yapılan derleme, Türkistan.
- S₄: Karamanova, Gülbanu, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000’de yapılan derleme, Türkistan.
- S₅: Maldıbekova, Didar, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000’de yapılan derleme, Türkistan.
- S₆: Mаметова, Dilfuza, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000’de yapılan derleme, Türkistan.

- S₇: Murataliyeva, Gülbanu, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Mart 2000'de yapılan derleme, Türkistan.
- S₈: Sardarbek, Aynur, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000'de yapılan derleme, Türkistan.
- S₉: Sarsenbay, Saltanat, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000'de yapılan derleme, Türkistan.
- S₁₀: Seytmetova, Jipek, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 3. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000'de yapılan derleme, Türkistan.
- S₁₁: Süleymanova, Ayjan, 2000. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk- Kazak Üniversitesi Tarih- Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 4. Sınıf Öğrencisi, Nisan 2000'de yapılan derleme, Türkistan.

NAHÇIVAN'DA SON TUNÇ-ERKEN DEMİR ÇAĞININ BOYASIZ KİL KAPLARI

Dr. Tuğrul HALİLOV*

ÖZ: Makalede kil kaplar biçim ve özelliklerine göre gruplandırılarak tiplere bölünmüştür. Bu kapların yapım teknolojisi, süsleme yöntemi ve diğer konular hakkında bilgi verilmiştir. Adı geçen höyüklerden ve mezarlardan bulunmuş çok sayıda kil kaplar kanıtlar ki, Son Tunç-Erken Demir çağında tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplulukların ekonomik yaşamında kil kaplar önemli yer tutmuştur. Bu çağda Azerbaycan'ın diğer ilçeleri gibi Nahçıvan da önemli seramikçilik merkezi olmuştur. Seramik ürünleri boyutu, biçimi, üzerindeki desenleri, yapıldığı malzeme ve teknolojisine göre birbirinden ayrılır. Nahçıvan seramikçilerinin yapmış olduğu kil kaplar sofraya veya mutfak seramiği olmak üzere iki gruba ayrılır. Bunların benzerleri Güney Kafkasya ve Ortadoğu'daki aynı çağın yapılarında, Urumiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun arkeolojik malzemelerinde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Nahçıvan, Son Tunç-Erken Demir çağı, boyasız kil kaplar, Azerbaycan

The Uncolored Clay In Pottery in Nakhchivan During the Epoch of the Late Pottery Bronze-Early Iron Age

ABSTRACT In this subchapter , the uncolored clay dishes is divided into types and grouped according to the form and prominent features. The manufacturing techniques, motives of patterns and other questions are studied. Disclosure of a considerable quantity of pottery both in settlements and in burial grounds specify the fact that in the household life of cattle-breeding tribes of the epoch of the Late Bronze-Early Iron, the pottery took a considerable place. At that time Nakhchivan, as well as the other regions of Azerbaijan, was an important centre of craftsmanship. The pottery products differed from one another in their size, shape, ornaments on them, the material they were made of and the technology. The pottery products made by Nakhchivan potters were

* Azerbaycan Bilimler Akademisinin Nahçıvan Bölümü. x.toqrul@gmail.com

divided into two groups-welfare and kitchen ceramics. Their similar monuments in the South Caucasus and the Middle East in the same period, the archaeological materials found in the Urmia basin and Eastern Anatolia.

Key Words: Nakhchivan, late bronze-early iron age, uncolored clay dishes, Azerbaijan

Giriş

Son Tunç-Erken Demir çağında Orta ve Güney Kafkasya'da birkaç arkeolojik kültürler oluşmuştur. Kuzey Kafkasya'nın Kuban Grozni'de kadar olan bölgeyi Kuzey Kafkasya kültürü kapsıyordu. Ondan batıya, Karadeniz kıyıları boyunca Kuban bölgesinde Kuban çevresi kültür yayılmıştı. Kafkasya'nın Derbend'e kadar olan doğu bölümünde Qayakend-Xoraça, Merkezi Kafkasya - Kuban kültürü, Kür etrafında Samtavr-Kartli iç kültürü, ondan doğuya Alazani ve İori topraklarında Doğu Kafkasya, güneyde Trialeti kültürü, Gürcistan'ın batı bölgesi ve Karadeniz kıyılarında Qaqradan Batum'a kadar olan bölgede Kolxida kültürü mevcut olmuştu. Azerbaycan'ın Son Tunç-Erken Demir dönemi için Hocalı-Gadabay, Nahçıvan ve Talış-Muğan arkeolojik kültürleri tipiktir. Hocalı-Gadabay kültürü Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde - Mingeçevir, Gadabay, Göygöl (Hanlar), Haçbulaq, Hocalı, Çavdar, Taşkesen, Kazak ve diğer alanlarında ve Doğu Azerbaycanında yaygındır. Bu kültürü taşıyan aşiretler Azerbaycan'ın batısında - dağ arazilerde yoğun nüfuslu, tarım, hayvancılık ve senetkarlıkla meşgul olmuşlar. Talış-Mugan kültürün izleri ilk kez İ.M.Caferzade tarafından Celilabad ilçesindeki Uzuntepe adlı yerde bulunmuştur.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimler XIX yüzyılın sonu-XX yüzyılın başlarından araştırılmıştır.

1895 yılında Aras nehrinin sol kıyısında bulunan Qızılburun adlı arazide tarım çalışmaları yapılırken birkaç taş kutu kabirin dağılması sonucu bu döneme ait pek arkeolojik malzeme ortaya çıkmıştır. Dağılmış kabirlerin malzemelerinin bir kısmı sınır muhafız istasyonunun müdürü N.V.Fyodorov tarafından toplanılmıştır. 1896 yılında Fyodorov İmparator Arkeolojik Komisyonun talimatı ile Qızılburunda kazı çalışmaları yaparak elde ettiği malzemeleri (kil kapları, süs eşyaları vb.) Moskova'ya göndermiştir.

1926 yılında Zakafkaziya Merkezi Yönetim Komitesi yanındaki bilimsel toplumun yardımıyla Maddi-Kültür Tarihi Akademisi tarafından Qızılburuna gönderilmiş arkeolojik araştırmaçılar grubu orada kazı çalışmaları yapmıştır.

1934-1936-cı yıllarda A.K.Alekberovun başkanlığında yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında Şortepe, Şahtaxtı, Oğlankala anıtları kayda alınarak istihbarat içerikli araştırmalar sonucunda belirlenmiştir. Bu anıtlardan emek aletleri, silahlar, süs eşyaları ile birlikte sade ve boyalı kaplar ve diğer maddi kültür örnekleri tespit edilmiştir.

XX yüzyılın ortalarından başlayarak Nahçıvan'da arkeolojik kazılar daha da gelişmiştir. 1951-1964-cü yıllarda I Kültepe, 1960-1962, 1968-1988-ci yıllarda II Kültepe yerleşimlerinde ve diğerlerinde sistematik arkeoloji araştırma yapılmıştır. XX yüzyılın sonu-XXI yüzyılın başlarından Nahçıvan'daki arkeolojik yerleşimlerin araştırılması ile ilgili yapılan geniş çaplı bilimsel araştırmalar sırasında Haraba Gilan (Q.M.Aslanov, S.M.Qaşqay, B.İ.İbrahimov), Şahtaxtı (V.B.Baxşeliyev, V.H.Aliyev, Q.H.Ağayev, Q.M.Aslanov), Kalacık (V.H.Aliyev, M.M.Seyidov), Kolanı (V.H.Aliyev, V.B.Baxşeliyev), Haqqıxlıq, Sarıdere (V.B. Baxşeliyev), Yurdçu (V.H.Aliyev, V.B.Baxşeliyev), I Kuku, II Kuku (V.B.Baxşeliyev, E.İ.Novruzlu, A.Q.Seyidov), II Kültepe (V.H. Aliyev) vb. yerleşimlerde arkeolojik esaslı şekilde öğrenilir. Bu yerleşimlerden bulunmuş arkeolojik malzemelerden bir grubunu Son Tunç-Erken Demir çağına ait çömlek, çanak, kâse, kadeh, vazo, nehre vb. türlü boyasız kil kaplar oluşturmaktadır. Boyasız kaplarla ilgili kazı raporlarında, bir grup araştırmacıların makalelerinde bilgi verilse de onlar sistematik biçimde araştırılmamış, gruplaştırmamıştır. Bu yüzden bu çağa ait yerleşimlerden bulunmuş kil kapların sistematik araştırılmaması, gruplaştırılması bilimsel önemlidir.

1. Çömlekler

Bu kaplar kulplu ve kulpsuz olmak üzere iki gruba ayrılır. Kaplar büyük, orta ve küçük hacimli yapılmışlardır. Gövdesinin (şişkin veya konik), boğazının (kısa veya uzun), ağız kenarının (dar veya geniş) yapısına ve diğer özelliklerine göre birbirlerinden ayrılarak üç tipe ayrılırlar.

Birinci tip çömlekler: Bu tip çömlekler dışa dönük ağız kenarlı, kısa boyunlu, şişkin veya yuvarlak gövdeli yapılmıştır (tab. 1: 1-5). Kolanı, Sarıdere (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 65, 42-45), Hakkıhlık, (Bahşaliyev. 2002: 26), Demyeler (Bahşaliyev, 2006: 84-93; Halilov, 2006 103-108), Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 15, 33) vb. nekropollerinde bu tip çömlekler bulunmuştur. Bunların çoğu basit yapılmış, hiçbir ornamentle (desenle) süslenmemiştir. Bir grubun üzeri çizme ve çentik bezeme ile ve çeşitli geometrik ornamentlerle süslenmiştir. Bu tipe giren Kolanı, Sarıdere çömleklerinden bir kısmının üzeri düz, dalgalı, çentik çizgilerle süslenerek süslenme yöntemine göre birbiriyle benzerlik oluşturmaktadır (tab. 1: 2, 4). Şişkin gövdeli, kısa

boğazlı, dışa katlanmış ağız kenarlı Sarıdere çömleklerinden biri Kolanı nekropolünde bulunmuş çömleklerden farklıdır. Bunun üzerindeki bir dizi dalgalı çizgi aşağıdan ve yukarıdan yatay çizgilerle süslenmiştir (tab. 1: 3). Kolanı nekropolünden bulunmuş çömleğin üzerindeki dalgalı çizgilerle oluşan desen bir kaç sıra olup dağınık yapılmıştır (tab. 1: 1).

Boyehmed nekropolünden bulunmuş dışa dönük ağız kenarlı, kısa boyunlu, şişkin gövdeli çömleklerin üzeri Şahtahtı yerleşiminin Son Tunc-Erken Demir çağı tabakasından bulunmuş bir grup çömlekler gibi geometrik çizgilerle dağınık süslenmiştir (tab. 1: 5).

Şahtahtı yerleşimi ilk kez 1936 yılında A.K.Alekberovun başkanlığında yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında belirlenmiştir. 1979-1989-cu yıllarda orada Q.H.Ağayevin başkanlığında orada arkeolojik kazılar yapılmıştır. Uzun bir aradan sonra 2006 yılından geniş çaplı arkeolojik kazı çalışmaları yapılır.

Boyehmed nekropolü ilk kez 1989 yılında inşaat sırasında bulunmuştur. 1991 yılında V.B Bahşeliyev tarafından burada dört taş kutu mezar araştırılmıştır. Mezarlardan arkeolojik malzemelerle yanı sıra yalnız, kolektif (toplu olarak) gömülme bulunmuştur.

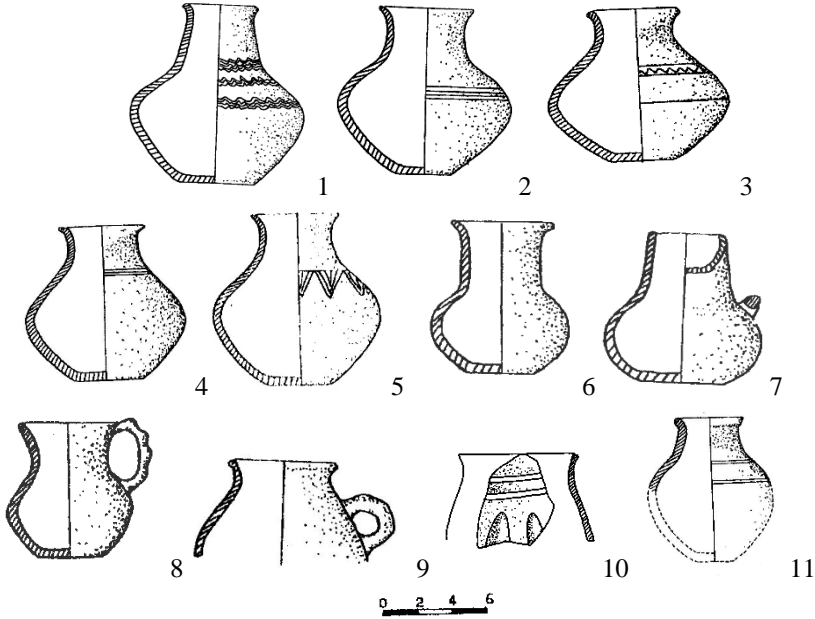
İkinci tip çömlekler: Bu tip çömlekler dışa dönük ağız kenarlı, silindirik boyunlu, şişkin gövdeli yapılmışlardır (tab. 1: 6-8). Kolanı, Sarıdere (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 65, 42-45), Zeyve (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 163), İliklikaya (Halilov, 2008: 94-96) vb. yerleşimlerinde bulunmuş olan bu tip çömleklerin bir grubu kulplu, bazıları da kulpsuz yapılmıştır.

Kolanı nekropolünden bulunmuş bu tip çömleklerden birinin (tab. 1: 7) benzeri Şahtahtı (Akayev 2002: 125), Culfa (Aliyev 1968: 72-86), Kızılburun (Abibullayev 1982: 144) yerleşimlerinde tespit edilmiştir.

Zeyve nekropolünden bulunmuş dışa dönük ağız kenarlı, silindirik boyunlu, şişkin gövdeli çömleklerden birinin kulpu (tab. 1: 8) Culfa (Aliyev 1968: 80), Gedebey (Kuseynova 1989: 65-66) yerleşimlerinden bulunmuş çömleklerde olduğu gibi çıkıntılı yapılmıştır.

Üçüncü tip çömlekler: Bu tip çömlekler dışa katlanmış ağız kenarlı, bikonik gövdeli yapılmıştır (tab. 1: 9-11). Kolanı, Sarıdere (Bahşaliyev. 2002: 20, 41), Demyeler (Bahşaliyev, 2006: 84-93; Halilov, 2006 103-108) vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip çömlekler diğer çömlekler gibi nakışlı (desenli) ve nakışsız (desensiz) olmak üzere iki temel gruba ayrılırlar. Kolanı, Sarıdere vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tipteki çömleklerin bir grubunun üzeri birinci tip çömlekler gibi çizme, çentik yöntemle (tab. 1: 11), bazıları kabartmalarla süslenerek (tab. 1: 10) Haçbulak (Kasamanlı 1965: 34), Hocalı, Hanlar, Gedebey (Kuşnareyva,

Çubınşvili 1970: 89, 92), Sarıtepe (Halilov 1960: 85-87) vb. yerleşimlerden bulunmuş çömleklerle benzerlik oluşturuyor.

Tablo 1: Çömlekler

2. Kâseler

Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerde bulunmuş seramik ürünlerinden bir grubunu kâseler oluşturmaktadır. Bunlar esasen kulpsuzdurlar, bir bir kısmı üzerinde küçük çıkıntı biçimli kulplar yapılmıştır. Diğer seramik ürünleri gibi kâseler de biçim ve özelliklerine göre farklılık oluşturmaktadır. Onlar üç tipe ayrılmak olasıdır.

Birinci tip kâseler: Bu tip kâseler bikonik gövdeli yapılmıştır (tab. 2: 1-10). Hakkınlık, Sarıdere, Kolanı, Kalacık (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 57, 44, 65), Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 15) vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip kâselerin bir çoğununağzının kenarı dışa dönüktür, bazıları ise basit ağız kenarlı yapılmıştır. Bunlar basit, desenli ve kulpsuz olmak üzere farklı biçimdedirler. Bir grup kâselerin üzerinde kulp yerine delikli kulakçık biçimli çıkıntı yapılmıştır (tab. 2: 2, 6). Bu tip kâseler süslenme teknik yöntemine göre birbirlerinden ayrılmaktadır. Kolanı, Boyehmed, Sarıdere vb. yerleşimlerinden bulunmuş bikonik

gövdeli kâselerin bir grubunun ağzının altı ile omzunun arası süslenerek bezeme yöntemine göre birbiri ile benzerlik oluşturmaktadır (tab. 2: 8, 9, 10).

Kolanı nekropolünde bulunmuş üzeri yatay kısıp çizgilerle süslenmiş kâselerin bazıları (tab. 2: 1, 4, 5) bezeme yöntemine göre Sarıdere nekropolünde bulunmuş gri renkli çömleklerin bir grubu ile benzerlik oluşturmaktadır. Bazıları biçim ve özelliğine göre ayrılmaktadır.

İkinci tip kâseler: Bu tip kâseler şişkin gövdeli yapılmıştır (tab. 2: 11-17). Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağı yerleşimlerinden çok sayıda şişkin gövdeli kâseler bulunmuştur. Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 17, 19), Kolanı, Sarıdere, Kalacık, Hakkıhlık (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 16, 25, 39), İliklikaya (Halilov 2008: 94-98), Demyeler (Halilov 2006:103-108) vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip kâselerin bir grubunun içe dönük ağız kenarlı veya düz yapılmıştır. Bazılarının ağzı dışa dönük ağız kenarlıdır. Dışa katlanmış ağız kenarlı kâselerin bazılarının ağzının altı kısıp çizgilerle süslenmiştir. Düz ağız kenarlı, bikonik gövdeli kâselere ve bir grup çanaklara kulakçık biçimli çıkıntı (tab. 2: 14) veya yarı dairesel kulp yapılmıştır (tab. 2: 13).

Kolanı, Boyehmed, Sarıdere nekropollerinden bulunmuş üzeri çizgi desenli, dalgalı hatla süslenmiş kâselerin bir grubu süslenme yöntemine göre birbiri ile benzerlik oluşturmaktadır. Bazıları biçim ve özellikleri ile ayrılmaktadır. Kolanı nekropolünden bulunmuş üzeri dalgalı hatla süslenmiş kâselerden biri tamamen farklı özelliğe sahiptir (tab. 2: 3). Bu yerleşimde bulunmuş diğer kâseler ise Sarıdere kâseleri ile büyük benzerlik oluşturmaktadır (tab. 2: 11). Kolanı, Sarıdere kâseleri arasında temel benzerlik şudur ki, her iki kabın üzerindeki dalgalı çizgi çekilme yöntemine göre aynı olmuş, yukarıdan ve aşağıdan dikey hatlar oluşturulmuştur. Kâseler arasında farklı özellik, Kolanı nekropolünde bulunmuş kâselerin üzeri bir dalgalı hatla süslenmiştir, Sarıdere kâsesinin üzerine ise üç dalgalı çizgi çekilmiştir. Dalgalı hatlardan biri büyük, diğer ikisi ise küçük çekilmiştir.

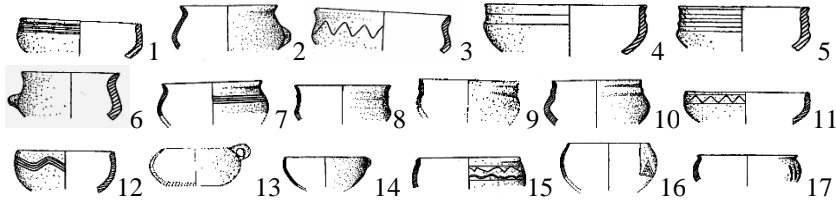
Hakkıhlık nekropolünden bulunmuş kâselerin üzerine iç içe file biçimde geometrik desenler ve dikey çizgi çekilmiştir (tab. 2: 16, 17). Onlar Nahçıvan, Kızılburun, Şahtahtı yerleşimlerinde bulunmuş boyalı kâselerle benzerlik oluşturmaktadır. Hakkıhlık nekropolünde bulunmuş bu tip kâsenin bezerleri İliklikaya (Halilov 2008: 94-98), Zeyve, Kalacık (Bahşaliyev 2002: 17, 19), Şahtaht (Akayev 2002, 67) yerleşimleri ile yanı sıra Güney Kafkasyadaki bir çok yerleşimlerde (Haçbulak (Aslanov 1975: 90), Hanlar (Kesamanlı 1975: 40), Daşkesen'de (Kasamanlı 1999: 150) vb.) bulunmuştur.

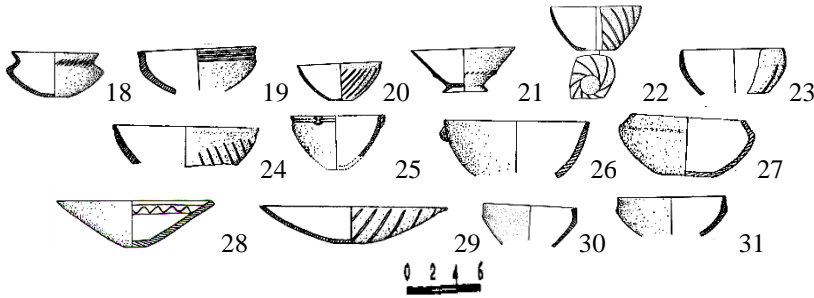
Üçüncü tip kâseler: Bu tip kâselerin gövdesi konik yapılmıştır (tab. 2: 18-31). Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 15), Kolanı, Sarıdere, Hakkıhlık, Kalacık (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 57, 44, 65), Aşağı Daşarh, Zeyve (Bahşaliyev 2002: 19) vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip kâselerin çoğu düz ağız kenarlıdır. Bir grupunun ağız dışı dönük yapılmıştır. Bu tip kâselerin çoğu kulpsuzdur. Bazılarının ağzının kenarında kulp yerine kulakcık biçimli çıkıntı yapılmıştır (tab. 2: 26, 29, 25). Hem basit, hem de desenli kâseler arasında benzer ve farklı belirtiler vardır. Basit kâselerin çoğunun ağzının kenarı gövdesinden derin batıklarla ayrılmıştır. Bunların çoğunun omuz kısmı dışı doğru çıkıntılı yapılmıştır (tab. 2: 27, 30, 31). Desenli kâselerin üzeri çizme hatlarla, çeşitli geometrik desenlerle süslenmiştir. Bu türlü arkeolojik bulguların bir grubu birbirleriyle ile süslenme yöntemine göre benzerlik oluşturmaktadır, bazıları ise özelliklerine göre ayrılmaktadır.

Şahtahtı, Kalacık, Zeyve vb. yerleşimlerde bulunmuş geometrik desenli kâseler hem birbiriyle, hem de Güney Kafkasyadaki Bayan, Haçbulak, Kuşçu, Kaqrabulak vb. Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerde bulunmuş bir grup kâselerle benzerlik oluşturmaktadır (Kuseynova 1989: 53-55; Kuşnareyva, Çubınşvili 1970: 38, 77) (tab. 2: 19, 20, 22, 23, 24, 29).

Boyehmed (tab. 2: 18), Demyeler (tab. 2: 28) nekropollerinden bulunmuş üzeri dalgalı hatla süslenmiş kâseler süslenme yöntemine göre birbiriyle benzerlik oluşturmasına rağmen kendine özgü özelliği ile ayrılmaktadırlar.

Boyehmed kâsesi nispeten dağınık, Demyeler kâsesi nispeten düzenli süslenmiştir. Demyeler nekropolünden bulunmuş kâsenin üzerindeki dalgalı çizgi Kolanı, Sarıdere kâselerinin bir grubu gibi aşağıdan ve yukarıdan dikey hatlarla süslenmiştir. Şahtahtı nekropolünden bulunmuş üzeri çizik desenli konik gövdeli kâse süslenme yöntemine göre Kolanı nekropolünün bir grup bikonik gövdeli kâseleri ile benzerlik oluşturmaktadır (tab. 2: 19). Bu nekropolden bulunmuş ağzının altı ve üzeri çizik desenlerle süslenmiş konik gövdeli kâsenin benzeri Kızılburunda ve Culfa'da bulunmuştur (tab. 2: 21).

Tablo 2: Kâseler

3. Çanaklar

Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerden bulunmuş seramik ürünlerinden bir grubunu çanaklar oluşturmaktadır. Bunlar form olarak iki ana tipe ayrılmaktadır.

Birinci tip çanaklar: Bu tip çanaklar şişkin gövdeli yapılmıştır (tab. 3: 1-22). Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 15), Kolanı, Hakkıhlık, Karnıyarık, Sarıdere (Novruzlu, Bahşaliyev 1992 40, 57, 65), Demyeler (Bahşaliyev 2006: 84 -93), İliklikaya (Halilov 2008: 94-98) vb. yerleşimlerinden bulunmuş bu tip çanakların çoğunluğu dışa dönük ağız kenarlıdır. Bazılarının ağız içe katlanmış (tab. 3: 2, 14). Bu tip çanakların bir çoğu kulplu, bazıları kulpsuz yapılmıştır. Bunların kulpları yarı dairesel (tab. 3: 22) veya kulakçık biçimdedir (tab. 3: 2, 5, 14). Bir grubu yalın (tab. 3: 14, 21), bazıları ise bezemelidir (tab. 3: 1-13, 15-20, 22). Bezemeli çanakların birbirleri ile hem benzer, hem de farklı özellikleri vardır. Onların süslenmesinde yontma (tab. 3: 4-6, 10, 11, 15, 18), çizme (tab. 3: 3, 7), dalgali hatlar (tab. III, 17, 20, 9), dairesel (tab. 3: 16), dörtgen (tab. 3: 22) ve file biçimli desenler (tab. 3: 8) kullanılmıştır.

Boyehmed, Sarıdere, Kolanı nekropollerinden bulunmuş şişkin gövdeli çanakların üzerinde kulakçık biçimli çıkıntılarının olmasına rağmen bazı farklı özellikleri vardır. Sarıdere nekropolünden bulunmuş çanak basit yapılmıştır (tab. 3: 14). Boyehmed çanağının üzeri çizik desenle dağınık süslenmiştir (tab. 3: 2).

Kolanı, Karnıyarık, Hakkıhlık, Sarıdere yerleşimlerinde bulunmuş üzeri çertme desenlerle süslüdür (tab. 3: 4, 5, 11, 12, 18). Üzeri çertme desenlerle süslü bu türlü çanak, çömlekler Bozkurt kurgan mezarlığında yapılan 2007 yılı kazısı sırasında da bulunmuştur (Özfirat, 2008:384, resm 11).

Karnıyarık ve Hakkıhlık çanaklarından bazıları desenleme yöntemine göre birbiri ile benzerlik oluşturmaktadır (tab. 3: 6, 10).

Hakkıhlık ve Sarıdere nekropollerinden bulunmuş çanaklardan bir grubunun üzerinde çertme desenler çizme hatla ikiye ayrılmıştır (tab. 3: 11, 15, 18).

Kolanı nekropolünde tespit olunmuş şişkin gövdeli, üzerinde kulakçık biçimli çıkıntısı olan çanağın üzerindeki yontma desenler kemer biçimde yapılarak süslenme yöntemine göre bu yerleşimin konik gövdeli çanakları ile benzerlik oluşturmaktadır (tab. 3: 5).

Boyehmed nekropolünden bulunmuş üzeri çizme desenle süslenmiş çanağın benzerleri Karnıyarık, Kolanı (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 10, 65), Şahtahtı (Akayev 2002:88) vb. yerleşimlerinde bulunmuştur (tab. 3: 3).

Hakkıhlık, Sarıdere, Demyeler nekropollerinden bulunmuş üzeri dalgalı hatla süslenmiş çanaklardan bir grubu bezeme yöntemine göre birbiri ile benzerlik oluşturmalarına rağmen bazı özelliklerine göre farklılık göstermektedir (tab. 3: 9, 17, 20).

Hakkıhlık nekropolünden bulunmuş çanağın üzerindeki dalgalı çizgi dört sıra yatay hatla birlikte verilmiştir.

Demyeler nekropolündeki çanağın üzerindeki dalgalı çizgi aşağıdan ve yukarıdan dikey çizme hatla süslenmiştir.

Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerden bulunmuş birinci tip çanakların benzerleri Haçbulak, Hanlar, Daşkesen (Kuseynova 1989: 53-55), Sarıtepe (Nerimanov 1959: 37-40) vb. yerleşimlerinde tespit olunmuştur.

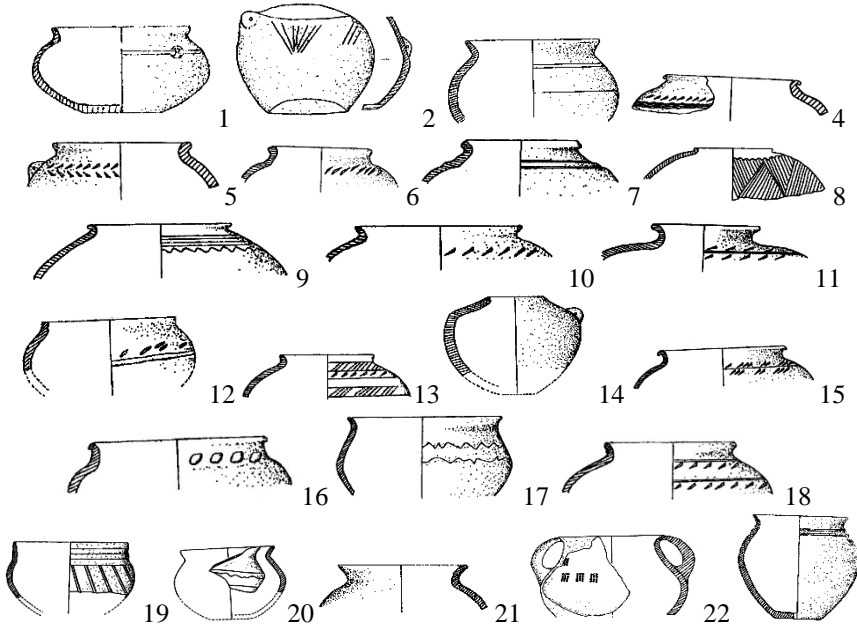
İkinci tip çanaklar: Bu tip çanaklar konik gövdeli yapılmıştır (tab. 3: 23-31). Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1993:17), Kolanı, Hakkıhlık, Sarıdere (Bahşaliyev 2002: 26, 32, 40), İliklikaya (Halilov 2008: 94-98; Bahşaliyev 2008: 121) vb. yerleşimlerinden bulunmuş bu tip çanaklar ikinci tip çanaklar gibi kulplu ve kulpsuz yapılmışlar. Bunların bir grubunun kulpları çıkıntılı kulakçık biçimlidir (tab. 3: 26). Bazılarının kulpları azıcık çıkıntılıdır (tab. 3: 27). Şişkin gövdeli çanaklar gibi bu tip çanaklar da basit (tab. 3: 27, 29) ve bezemeli (tab. 3: 23-26, 28, 30, 31) yapılmışlar. Bunların süslenmesinde çizme (tab. 3: 23, 28, 30), yontma (tab. 3: 24, 25, 31) teknik yöntemleri kullanılmıştır.

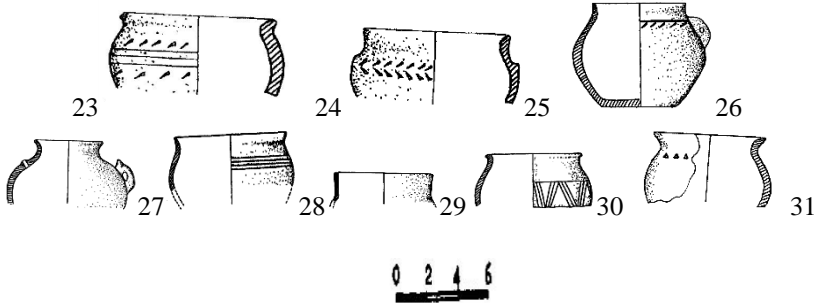
Sarıdere nekropolünde bulunmuş çanağın üzerinde yapılmış iç içe olan geometrik (tab. 3: 30) desenler süslemesine göre Nahçıvandaki Boyehmed, Kızılburun, Şortepa, Şahtahtı vb. yerleşimleri ile yanı sıra Bozkurt kurgan mezarlığından bulunmuş Son Tunç-Erken Demir çağına ait bir grup çanak, çömleklerle benzerlik oluşturmaktadır (Özfirat, 2011: 549, resm 8, 9). Sarıdere nekropolünde bulunmuş üzeri çizme hatla

süslenmiş çanağın benzerleri Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerde çok sayıda bulunmuştur. Bu nekropolde tespit olunmuş üzeri geometrik süslü çanak (Bahşaliyev 2002: 26) bezeme yöntemine göre Nahçıvan'daki Şahtahtı, Zeyve, Kalacık vb. yerleşimlerinden bulunmuş bir grup kil kaplarla benzerlik oluşturmaktadır. Sarıdere nekropolünden bulunmuş üzeri basma yöntemle süslü çanağın benzerleri Hanlar, (Kuseynova 1989: 68), Genceçay (Nerimanov 1958: 99), Karabulak (İsmayılov 1981: 45), Haçbulak (Aslanov 1975: 91) nekropollerinde bulunmuştur.

Kolanı nekropolünden bulunmuş üzeri çertme yöntemle süslenmiş çanak (tab. III, 25) bezemesine göre bu yerleşimde bulunmuş birinci tip çanakların bazıları ile benzerlik oluşturmaktadır (tab. 3: 24).

İliklikaya nekropolünden bulunmuş konik gövdeli çanağın üzeri Demyeler çanağı gibi (tab. 3: 22) yontma yöntemle süslenmesine rağmen ondan ayrılmaktadır. İliklikaya çanağının üzeri Demyeler nekropolünün çanağından farklı olarak üçgen biçimli desenlerle süslenmiştir (tab. 3: 31).

Tablo 3: Çanaklar

4. Kadehler

Nahçıvan'ın Son Tunç-Erken Demir çağı yerleşimlerinde bulunmuş kil kaplardan bir grubunu kadehler oluşturmaktadır. Bunlar biçim ve özelliklerine göre birbirinden ayrılarak iki temel tipe ayrılmaktadır.

Birinci tip kadehler: Nahçıvan'ın Son Tunç-Erken Demir Çağı yerleşimlerinde bulunmuş birinci tip kadehler şişkin gövdeli, yassı oturak yapılmıştır (tab. 4: 1, 2, 3). Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 17), Kolanı (Novruzlu, Bahşaliyev 1993: 65), Demyeler (Halilov, 2006: 103-108), Merdangöl, Muncuklutepe (Aslanov, İbrahimov, Kaşkay 2003: tab. XLVI, 4; tab. LXXXII, 6, 7) vb. yerleşimlerinde bulunmuş bu tip kadehlerin bir çoğunun ağzının kenarı dışa katlanmıştır, bazıları düz ağızlı yapılmıştır (tab. 4: 2). Çoğunluğu basit, desensiz, bir kısmı ise desenlidir. Onlar kulplu ve kulpsuz yapılmışlar. Boyehmed nekropolünden bulunmuş kadehin üzerindeki kulp (tab. 4: 1), Kolanı, Culfa nekropollerinden elde edilmiş konik gövdeli kadehlerden bazıları gibi çıkıntılı yapılmıştır (tab. 4: 5, 7, 12). Üzeri Sarıdere, Culfa, Demyeler kadehleri gibi çizme desenle süslenmiştir (tab. 4: 3, 9, 13).

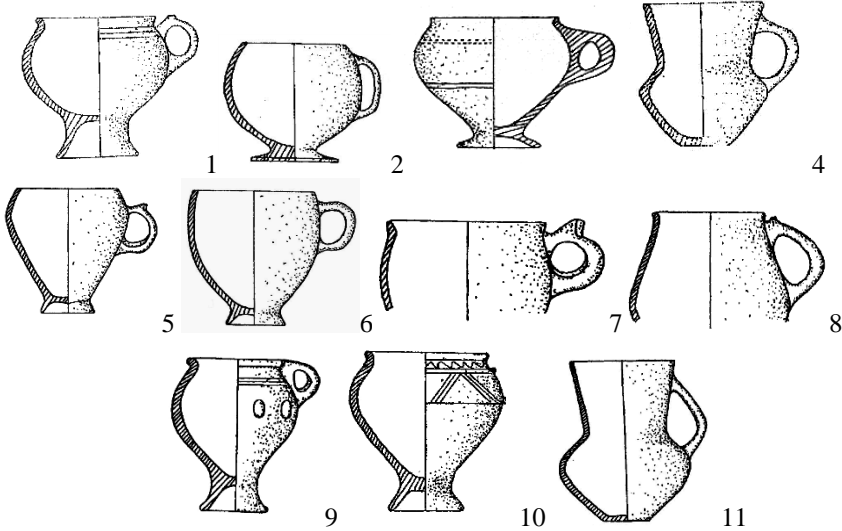
İkinci tip kadehler: İkinci tip kadehler konik gövdelidirler. Birinci tip kadehler gibi onlar da yassı oturak yapılmıştır. Şişkin gövdeli kadehler gibi konik gövdeler de esasen basit yapılmışlar. Bazılarının üzeri çizme çizgilerle süslenmiştir. Boyehmed (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 19; Bahşaliyev, 2002: 47), Kolanı, Sarıdere, Hakkıhlık (Novruzlu, Bahşaliyev 1992: 65, 57, 44), Culfa (Aliyev 1968, 78), Şahtahtı (Bahşaliyev, Aliyev 1985: 65; Akayev, 2002: tab. XI, tab. VIII; 13, s. 15), Kızılburundan (Aliyev 1977: 74) bulunmuş bu tip kadehlerin bir çoğunun ağız kenarları düzdür (tab. 4: 4, 6, 11-14). Bazılarının ağzının kenarı dışa katlanmış (tab. IV, 7-10) biçimdedir. Bir grup kadehlerin ağız hafifçe içeri katlanmıştır (tab. 4: 5). Düz ağız kenarlı kadehlerden bir

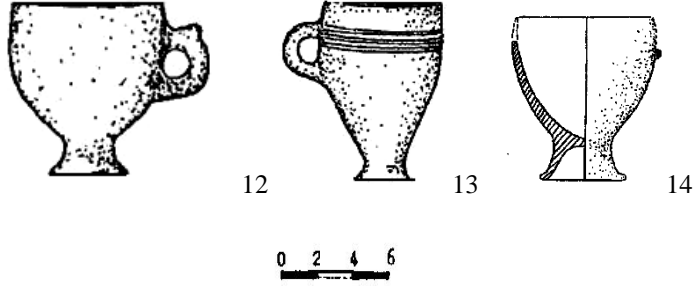
kısımının boğazı silindirik biçimdedir (tab. 4: 4, 6). Konik ve şişkin gövdeli kadehler gibi bu tip kadehler de kulplu ve kulpsuz yapılmıştır. Onların bir grubunda kulp mükemmel, bazılarında basit yapılmıştır (tab. 4: 4, 6, 9, 11, 13). Bir grubunun kulpları çıkıntılı yapılmıştır (tab. 4: 5, 7, 8, 12). Bu türlü kadehler Boyehmed nekropolünde ve diğer yerleşimlerde bulunmuştur.

Sarıdere nekropolünde bulunmuş kadehlerden birinin üzeri çizme, dalgalı hatlardan oluşan desenlerle karmaşık kompozisyonlu süslenmiştir (tab. 4: 10). Onun üzerindeki desenleme yöntemi Şahtahtı nekropolünden bulunmuş çanaklardan bir grubunun üzerindeki desenlerle (tab. 4: 30) benzerlik oluşturmaktadır. Sarıdere nekropolünde bulunmuş üzeri tıklama yöntemle oval biçimli batıklarla süslenmiş kadeh spesifik özelliği ile ayrılmaktadır (tab. 4: 9).

Culfa nekropolünden bulunmuş ağzının kenarı çizme hatla süslenmiş kadeh (tab. 4: 13) desenleme yöntemine göre Boyehmed kadehi (tab. 4: 1), Kolanı, Sarıdere kâseleri (tab. 4: 1-5, 7), Karnıyarık çanağı ile (tab. 4: 28) benzerlik oluşturmaktadır.

Nağçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerden bulunmuş her iki tip kadehlerin benzerleri Dingetepe (Hamilin 1977: 125-153), Huvrin, Tepe Sialk, Çandar, Göytepe, Hasanlı, Haftantepe vb. yerleşimlerinde tespit edilmiştir (Edwards 1981: 111-113; Brown 1951: 130-132).

Tablo 4: Kadehler

5. Vazolar

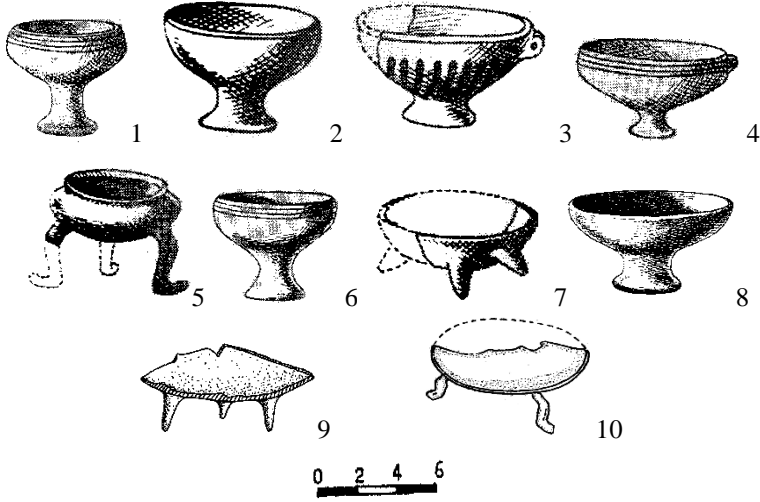
Bu kaplar hündür ve kısa ayaklı olmasına, gövdesinin formuna göre farklılık oluşturmaktadır. Onları biçim ve özelliklerine göre iki temel tipe ayrılmaktadır.

Birinci tipe vazolar: Bu tip vazolar tek ayaklı, konik gövdeli yapılmıştır (tab. 5: 1-4, 6, 8). Şahtahtı (Bahşaliyev, Aliyev 1985), Kızılburun (Aliyev 1977: 75) yerleşimlerinden bulunmuş bu tip vazoların bir grubu yüksek, bir kısmı kısa boyludurlar. Kısa boylu vazoların ağzının kenarında kulakçık biçimli çıkıntı yapılmıştır. Vazoların bir grubu basit, bazıları desenli yapılmıştır. Desenli vazoların üzeri veya ağzının kenarı belli kompozisyonlarla, çizme hatlarla veya çeşitli geometrik desenlerle süslenmişlerdir.

II Şahtahtı nekropolünden bulunmuş üzeri kısık çizgilerle, süslenmiş bu tip vazolardan biri (tab. 5, 3) desenlenme yöntemine göre Şahtahtı, Kalacık, Zeyve vb. yerleşimlerinden bulunmuş bir grup kâselerle (Bahşeliyev, 2002: 14, 16, 19) benzerlik oluşturmaktadır.

İkinci tip vazolar: Bu tip vazolar şişkin gövdeli ve üç ayaklı yapılmıştır (tab. 5, 7, 9, 10). Kızılburun (Abibullayev 1982: 147), Nahçıvan (Aliyev 1979, s. 9), İliklikaya (Halilov, 2008: 94-98), Merdangöl, Muncuklutepe (Aslanov, İbrakimov, Kaşkay, 2003: tab. VIII, 6; tab. LXI, 2) nekropollerinden bulunmuş bu tip vazoların benzerleri Mingçeşevirde (Aslanaov, Vaidov, İone 1959: tab. XLIII, 6, 9), Genççay bölgesinde (Nerimanov 1958: 121) ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerde tespit olunmuştur (tab. 5: 7, 9). Nahçıvan'ın Son Tunç-Erken Demir çağı yerleşimlerinden bulunmuş bu tip boyasız basit vazolardan bazılarının

ayakları (tab. 5: 5) Culfa nekropolünden bulunmuş boyalı vazo gibi (Aliyev 1978, : 78) yapılmıştır (tab. 5: 9, 10).

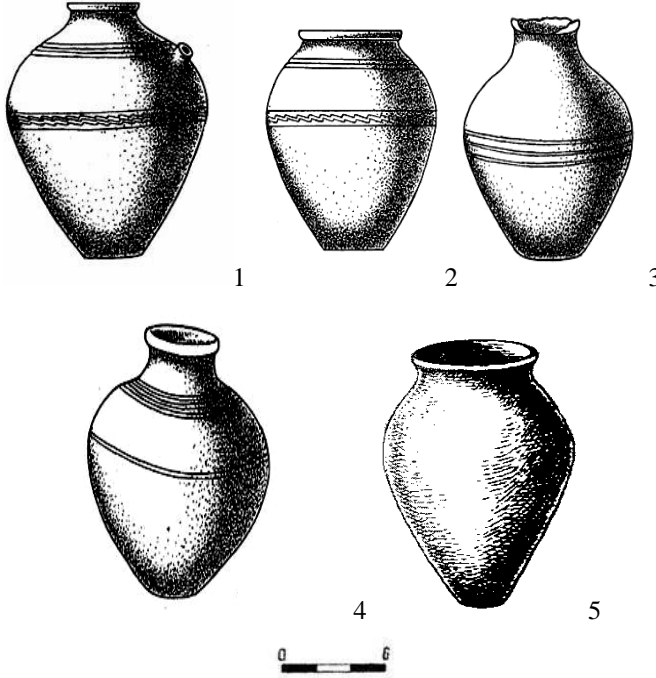

Tablo 5: Vazolar

6. Yayıklar

Nahçıvan'ın Son Tunç-Erken Demir çağı yerleşimlerinden (I Kültepe (Abibullayev 1982: tab. XXXII), II Kültepe (Aliyev 1977: 78), Şahtahtı (Akayev, 2002: 97) vb.) bulunmuş bu tip kaplar bir kural olarak bikonik biçimde, şişkin gövdeli, kısa boyunlu, yassı kaidelidir. Çoğu kulpsuzdur, bir grubunun üzerinde kulp veya şişkin çıkıntı yapılmıştır (tab. 6: 10). Çoğu basit, bazıları desenlidir. Bunların üzerindeki geometrik desenler birbiri ile hem benzer, hem farklı özelliktedir.

I Kültepe yerleşiminden bulunmuş yayıklar II Kültepe yayıkları ile benzerlikler oluşturmaktadır (tab. 6: 1, 2). Şahtahtı yerleşimindeki yayıkların üzerindeki desenleme (tab. 6: 3) Kalacık yayığı ile azıcık benzerlik oluşturmalarına rağmen kendi özelliklerine göre farklılaşmaktadır. Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerden bulunmuş yayıkların benzerleri Mingecevir (Aslanov, Vaidov, İone 1959: tab. XXXII, 1-3, tab. XXXIV, 10), Kobustan (Muradova 1979: 46) vb. yerleşimlerinde tespit edilmiştir.

Tablo 6: Yayıklar

SONUÇ

Yapılan bilimsel araştırma sonucunda şunları söyleyebiliriz: Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimler içerisinde boyalı kapların yanı sıra boyasız kaplar da yaygındır. Bu tür kapların yapımında boyalı kil kaplar gibi kilin seçilmesi, yoğrulması, kapların kurutulması ile yanı sıra onların bezedilmesi teknolojik gelişmeleri de önemli yer tutur. Bu nedenle seramik ürünleri boyutu, formu, üzerindeki desenleri, yapıldığı malzeme ve teknolojisine göre birbirinden ayrılırlar. Kapların hazırlanması için gerekli olan kaliteli kum seçilmiş, bunun yapısının sağlam ve kaliteli olmasına önem verilmiştir. Çeşitli kilden yapılmış kapların içeriği birbirinden ayrılmıştır. Yüksek kaliteli kilden yapılmış kaplar daha çok yararlı, daha çok uzun ömürlü olmuştur. Kapları üretirken onların biçimlerine özel form verilmiştir. Kapların süslenmesinde çizme, çertme, tıklama vb. teknik yöntemleri ve çeşitli geometrik desenler kullanılmıştır. Desenler basit ve karmaşık yapı olmak üzere iki ana gruba ayrılır. Basit geometrik desenler içerisinde dalgalı, düz ve kırık çizgiler daha çok yaygındır. Birleşik geometrik desenler

daire, romb, dörtgen ve üçgenlerin kombinasyonundan oluşmaktadır. Kapların üzerindeki desenlerin çeşitliliği seramikçilerin bu alandaki yeteneği ile bağlılık oluşturmaktadır. Bu geometrik desenler eski toplulukların yaşam tarzı, dini-ideolojik görüşlerini yansıtmaktadır.

Nahçıvan'daki Son Tunç-Erken Demir çağına ait yerleşimlerden bulunmuş boyasız kapların süslenmesinde kullanılan desenler hem yerel özellik taşmakta, hem de Güney Kafkasya'nın, Ortadoğu'nun, Urumiye Havzası ve Doğu Anadolu'nun aynı çağa ait kil kapları ile benzerlik oluşturmaktadır. Yapılan bilimsel araştırma bu kültürün Güney Kafkasyayla yanı sıra Urmiye havzasına, Doğu Anadolu'ya kadar geniş bir alanda yayıldığını kanıtlıyor.

KAYNAKÇA

- ABİBULLAYEV, Osman (1982), *Eneolit i bronza na territorii Nakiçevanskoy ASSR*, Bilim Yay., Bakü.
- ASLANOV, Kardaşhan, VAIDOV R. M., İONE K. İ. (1959), *Drevniye Minkeçaur*, Az. SSR EA Yay., Bakü.
- ASLANOV, Kardaşhan, İBRAKİMOV, Bahlul. İ., KAŞKAY, Solmaz (2003), *Drevnie Nekropoli Harabe Gilane*, Nurlan Yay., Bakü,
- ASLANOV, Kardaşhan (1975), “Haçbulak Köyündeki Bir Grup Daş Kutu Mezar Hakkında”, *Az. SSR EA Haberleri*, Bakü, № 4, s. 81-94.
- ALİYEV, Veli (1968), *Culfa arkeolojik buluntuları*, Bakü, Az. SSR EA Haberleri, № 3, s. 72-86.
- ALİYEV, Veli (1977), *Azerbaycan'da Tunç Devrinin Boyalı Kaplar Kültürü*, Bilim Yay., Bakü.
- AKAEV, Kahraman (2002), *Şahtahtı V Epoxi Pozdney Bronzı İ Ranneko Jeleza*, Akırdak Yay., Bakü-Moskova.
- BAHŞALİYEV, Veli, ALİYEV, Veli (1985), “Şahtahtı nekropolünün yeni buluntuları”, *Az. SSR EA Haberleri, Bakü, Bilim*, № 4, s. 63-67.
- BAHŞALİYEV, Veli (2002), *Nahçıvan'ın Erken Demir Çağı Medeniyeti*, Bilim Yay., Bakü.
- BAHŞALİYEV, Veli (2008), *Nahçıvanın Arkeolojik Yerleşimleri*, Bilim Yay., Bakü.
- BAHŞALİYEV, Veli (2006), “Demyeler Nekropolü Erken Demir Devrinin Yeni Abidesidir”, *.AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberleri*, № 4, s. 84-93.
- BROWN, Thomas (1951) *Excavations in Turkey, 1948*, Jon Murray Albemarle Street, w. XIX, London, 279 s.

- EDWARDS, Michael (1981), *The Pottery of Havtavan Tepe VI B (Urmia Ware)*, İran, w. KIK, s. 101-140.
- HALİLOV, Djabbar (1960), “*Poseleniye Na Kolme Saritepe*”, *Sovetskaya Arkeolokiya*, № 4. Nauka Yay., Moskova, s. 68-73.
- HALİLOV, Togrul (2006), “Demyeler Nekropolündeki 4 № Li Daş Kutu Mezar Hakkında”, *AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberleri*, № 4, s. 103-108.
- HALİLOV, Togrul (2008), “İliklikaya Yerleşim Yeri Ve Nekropolü”, *AMEA Nahçıvan Bölümünün Haberleri*, № 3, s. 94-98.
- HAMILİN, Catherine (1977), *The Early Second Millennium Carbon Assemble Age Of Dinka Tepe*, İran, p. 125-153.
- İSMAYILOV, Kudrat (1981), *Kurukçay Ve Göndelençay Vadisinde Eski Kültürün İzleri*, Bilim Yay., Bakü.
- KASAMANLI, Hatem (1965), *Haçbulak Daş Kutu Mezarları Hakkında*, AMM, VI c, Az. SSR. EA Yay., Bakü, s. 3-43.
- KASAMANLI, Hatem (1999), *Arkeolokiçeskiye Pamyatniki Epoxi Bronzı I Raneko Jeleza Daşkesanskoy rayona*, Akırdak Yay., Bakü.
- KUSEYNOVA, Münavvar (1989), *Keramika Vostoçnoko Zakafkazye Epoxi Pozdney Bronzı I Raneko Jeleza XIV-IX vv. do n. e.*, Bilim Yay., . Bakü.
- KUŞNAREVA, Karine., ÇUBİNŞVİLİ, Dato (1970) *Drevniye Kulturi Yujnoko Kavkaza*, Nayka Yay., Leninkrad.
- MURADOVA, Firuze (1979), *Kobustan tunc döneminde*, Bilim Yay., Bakü.
- NERİMANOV, İdeal (1958), *Genceçay Bölgesinin Arkeolojik Yerleşimleri*, Az. SSR EA Yay., Bakü.
- NERİMANOV, İdeal (1959), *Saritepe Yerleşim Yerinde Arkeolojik Kazılar*, Az. SSR EA Haberleri, Bakü, № 3, s. 37-40.
- NOVRUZLU, Eziz, BAHŞALİYEV, Veli (1992), *Şahbuz Bölgesinin Arkeolojik Yerleşimleri*, Bilim Yay., Bakü.
- NOVRUZLU, Eziz., BAHŞALİYEV, Veli (1993), *Şerurun Arkeolajik Yerleşimleri*, Bilim Yay, Bakü.
- NOVRUZLU, Eziz., BAHŞALİYEV, Veli (1993), *Culfa Bölgesinin Arkeolojik Yerleşimleri*, Bilim Yay., Bakü.
- ÖZFIRAT, Aynur (2008), *Bozkurt Kurgan Mezarlığı 2007 Yılı Kazısı*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. cilt 26-30 Mayıs 2008, Ankara, s. 369-384.
- ÖZFIRAT, Aynur (2011), *Bozkurt Kurgan Mezarlığı Kazısı, 2009-2010*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel

Müdürlüğü 33. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1. Cilt 23-28 Mayıs 2011,
Malatya, s. 533-550.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ SÖZLÜĞÜNDE ÇATI EKLERİNİN KULLANIMINA ART VE EŞ ZAMANLI TOPLU BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet HAZAR*

ÖZ: Çatı ekleri bütün fiillerin üzerine gelmemektedir. Bu makalede TDK sözlüğünün ‘a’ maddesi esas alınarak çatı eklerine toplu olarak bakıldı. Alınma kelimeler ayrıca gösterilerek değerlendirildi. Mesela alınma isimlerden yapılan fiillerde edilgenliğin hiç kullanılmadığı görüldü. İşlek çatı ekleri esas alınarak bir liste yapıldı. Listede yazılan örneklerde italik olanların tek başına kullanımı yoktur. İncelemede işlek olmayan çatı ekleri art ve eş zamanlı olarak irdelendi. Anlatımın akıcılığını bozmamak için açıklamalar ve köken bilgileri dip notlarda verildi. Çatı ekleri, tablodaki satırlarda fiiller esas alınarak altı sütun hâlinde gösterildi. Kelimeler alınma ve Türkçe kelimeler diye ikiye ayrıldı. Katmerli yapılar sınıflandırıldı. Örneklerden sonra ekler koyu punto ile yazıldı. Örneklerin ve eklerin sayıları parantez içerisinde gösterildi. Gerekli görülen kelimelerin köken bilgileri irdelenirken eklerin de morfo-fonolojisi verildi. Örnekler sayılara dökülerek sonuçta değerlendirildi. Edilgenlik eklerinin yaklaşık olarak ettirgenlik eklerinin yarısı kadar olduğu görüldü.

Anahtar Kelimeler: Çatı ekleri, işteşlik, edilgenlik, dönüşlülük, ettirgenlik, art zamanlı, eş zamanlı, köken bilgisi.

A look at The Use Of Voice Suffixes In The Dictionary of Turkey Turkish From Diachronic and Synchronic Point of View

ABSTRACT: Voice suffixes are not used with all the verbs. In the article, the voice suffixes are viewed generally on the basis of ‘a’ item in the TDK Dictionary. Included words are assessed by showing separately.

* Nevşehir Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., mhzazar@nevsehir.edu.tr

For instance, passivity is never used in the verbs made form included words. The list is prepared on the basis of functional voice suffixes. Non-functional voice suffixes are studied simultaneously and non-arteriorly. In order not to ruin the smoothness of expression, the explanations and etymologies are shown in the foot note. The words are divided into two groups, such as the borrowed ones and Turkish ones. The words with more than are? suffix are classified. After the examples, the suffixes are written in bold. The number of examples and suffixes are shown in parenthesis. Etymology of the words which are necessary is given and morpho-phonology of the suffixes is also given. The examples are put in numbers and are evaluated. It has been found that the passive suffixes are the half size of the active suffixes..

Keywords: Voice suffixes, cooperative, passivity, reflexive, causative, diacronic, synchronic, etymolog

Giriş

Yabancılara Türkçe öğretirken öğrencilerin (veya Türkçe ekleri bilgisayara uygulayanların) Türkiye Türkçesindeki fiillerin üzerine çatı¹ eklerinin tümünü getirdiklerini görünce her çatı ekinin her fiil üzerine gelmeyeceğinin izahını düşündüm. Ancak bazı fiillerin üzerine tarihî ve günümüz Kıpçak Türk lehçelerinde Türkiye Türkçesinde gelmeyen kimi ekler gelmektedir.² Önce Türk Dil Kurumunun sözlüğünde her harften ilk fiil alınarak aşağıdaki gibi bir ön değerlendirme yapıldı. Bu ön değerlendirmeden sonra az kullanılan çatı eklerinde tespit edilebilen bütün fiiller üzerlerine aldıkları çatı ekleriyle lehçe sınırlaması

¹ Çatı ekleriyle ilgili literatürde geçen önemli bazı bilgiler dikkat çekmektedir: Voice “çatı” vox, genus verbi “fiilin etgen ve edilgen biçimi”. Etken, edilgen teriminin yanında bir de *orta* ifadesi kullanılmaktadır. “*Orta*: Birbirine karşı olan etken ve edilgen durumların arasında eylemin anlamına göre etken gibi bir *hareketin* sonundan etkilenmeyi belirler” (König 1983: 111). “Fiiller, en kısa tanımıyla dil dışı dünyadaki *hareketleri*’leri dilde bir olay olarak karşılayan kelimelerdir.” (Karadoğan 2009: 6). Çatı ekleri hâl birleşmelerine göre durum, oluş, hareket ve hareket-oluş olmak üzere dörde ayrılır (König 1983: 114). “Sözel bilgi akışına bağlı olarak, eyleme katılanlardan *yapan/etkilenen/yaptıran* ile yüklem arasındaki ilişkileri belirleyen biçimlenmeye ya da eklenmeye *çatı* denir (Demircan 2003: 11). “Çatı ekleri arasında eş-işlevli yineleme yapılmaz, ancak ayrı işlevli yineleme olabilir” (Demircan 2003: 66). Çatı eki almamış fiillere yalın (etken) çatı, geçişsiz edilgen fiillerin oluşturduğuna öznesiz (meçhul) çatı denir (Ertürksoy 2005: 58). Osmanlı Türkçesinden dolayı ilgilendiğimiz “Arapçada fiiller sülasi mücerret (6), sülasi mezt (12), rubai mücerret (1) ve rubai mezt (16) olmak üzere 35 bölümde incelenir. Sadece fiilleri ve çatılarını inceleyen bina adlı sarf kitabı vardır. Buradaki bina adı Türkçedeki çatı teriminin karşılığıdır. Bazı farklılıklar olmakla birlikte müteaddi, lazım, mütavaat ve müşareket gibi bizim de kullandığımız çatılardan bahseder.” (Sarıkaya 2008: 30).

² Eski Uygur Türkçesi bil-*il-*, DLT iste-*l-*, NF bit-*il-*, Çağatay Türkçesi oku-*l-*, ; Kazak Türkçesi (ünlü ile bitenlerde) ayıpta-*l-* (ayıpla-*l-* gibi), Kırgız Türkçesi cara-*l-t-* “yaratmak” (Tanç 2007:188-195). DLT örnekleri için bk. (Bozkaplan 2007: 117).

yapılmadan değerlendirildi. İncelemede işlek olmayan çatı ekleri ve açıklaması gerekli görülen kelimelerin köken bilgisi verildi. Mukayese için art ve eş zamanlı karşılaştırmalar yapıldı. İşlek olanlarda sadece Türk Dil Kurumu sözlüğünün “*a*” maddesi esas alındı.³ Türkiye Türkçesi ağızlarında (İgci 2011: 1258), çağdaş ve tarihî Türk lehçelerinde Türkiye Türkçesindeki gibi çatı eklerini almamış filler konumuzun dışında kaldığı için yazının hacmini aşmamak amacıyla irdelenmedi.⁴ Ancak kendisinden sonra çatı eklerinin geldiği +*IA*-⁵ şeklinden önce gelen ekler de gösterildi. Çatı eklerinden sonraki ekler (Gülsevin 1998: 125) ve çatı eklerinin sözdizimsel boyutu ayrıca incelenmiştir (Delice 2002: 190).

Türkiye Türkçesinin temel gramerlerinden birini yazan Muharrem Ergin çatı kavramını kullanmamıştır. Fiilden fiil yapma eki olan çatı eklerini Zeynep Korkmaz *anlam değişikliği yapan ve durum değişikliği yapan* ekler olarak ikiye ayırmıştır.⁶ Olumsuzluk ekinin çatı eki olmadığı belirtilmiştir (Korkmaz 2003:160-162). Fiiller, olumsuzluk ve çatı (işteşlik, dönüşlülük, edilgenlik, oldurganlık, ettirgenlik) ekleri alarak aynı fiil kökünün farklı görünüşlerini sergileyen fiil tabanlarını oluştururlar”. (Baytursinov 1992: 275). Birçok gramerci de “çatı” kavramını fiilin *özne* ve *tümlece (nesne)* göre durumu olarak değerlendirmektedir. Kimileri de çatı kavramını açıklarken eylem ile sadece *öznenin* bağlantısını esas alır.⁷ Kimileri de fiil ile sadece *nesnenin* ilişkisini esas alırlar (Yılmaz 2003: 251). Çatı eklerinde aynı kavramın (*övüş-*, *birbirini öv-*) değişik ifadesi de söz konusudur ve karşıt kavram

³ Fiillerin morfolojik sınıflandırılması yapılmıştır. 1988 baskılı TDK Sözlüğüne göre yaklaşık 4600 fiil tespit edilmiştir. Buna göre 230 tane tek heceli fiil, 2068 kadar fiil kökü vardır. Birleşik olmayan fiillerin oranı %45,18’dir. (Nakipoğlu 2007: 129).

⁴ Mesela anlaş- fiili Türkmen Türkçesinde *düşünüş-*, Kırgız Türkçesinde *tüşünüş-* şeklindedir ama burada işteşlik fonksiyonu yerine çokluk ifadesi vardır. Artık çatı eki değil ara ek olarak isimlendirilmektedir. Ayrıca Tarihî Türk lehçelerinde -(I) çatı ekini alan *üzül-* ‘kesil-’ (Şecere-i Terâkime 88b-2) gibi bir fiilin anlamı Türkiye Türkçesiyle örtüşmeyebilir. Tarihî Türk lehçelerinde +*IA*- çatı eki kalıbında +*la(l)-*, +*la(n)-*, +*la(ş)-*, +*la(n)-* şekilleri görülürken +*IA(r)-* şekli görülmemektedir. Ayrıca Türk dilinin lehçelerinde *o-ö* geniş yuvarlak ünlüler çatı eklerinin önünde –Başkurt Türkçesindeki gibi– olsa bile Türkiye Türkçesinde çatı eklerinin önünde bu ünlüler bulunmaz (Bayrak 2008: 12).

⁵ “+*IA*- eki ile ‘eylem dışı’ sözlere *sağla-/neden ol-* anlamı yüklenir” (Demircan 2003: 75).

⁶ Anlam değişikliği yerine anlam genişlemesi tabiri de kullanılmaktadır: “Fiil çatılarını oluşturan eklerin hem anlam genişletme hem de kılış (nesne alan) ve oluş (nesne almayan) fiillerinin durumunu değiştiren işlevi vardır.” (Akıncı 2007: 173). *Kılmış* ise fiilin iç zamandır (Karadoğan 2009: 7).

Türk dilinde çatı konusunun *eylemin anlattığı olaylara katılanlar* (arguments) ile ilgili olduğu belirtilmiştir (Demircan 2003: VII).

(döv-ün-üş-) kullanılmaz (König 1983: 123). Çatı ekleri, nadiren görevli kelime az olduğu için kalıplaşarak eş zamanlı değişikliklerle ('*sakın söyleme*' gibi) zarf yapabilir (Sarı 2000: 237). Ayrıca dil bilgisi kitaplarında *ikili çatı* kavramı ayrı bir madde olarak açıklanmamıştır. Kimi ikili çatı kavramından bahsederken kimi ikili çatı kavramına gerek yoktur düşüncesindedir (Yılmaz 2010: 124). Temel anlam ve bağlamdaki anlam itibarıyla fiil çatılarını belirlenir. İkili çatı özelliği gösteren bir fiil, mecazi anlam özelliği kazanmışsa kesinlikle dönüşlüdür (Yılmaz 2010: 132). Bazı fiiller ise çatı eklerini almamaktadır. Bazı tarihî metinlerdeki incelemeler karşılaştırılarak çatı eklerinin gelişimi oran olarak takip edilebilir (Sarıkaya 2008: 25).⁸ Türkçe metin tabanlı insan-bilgisayar etkileşiminde çatı ekleri dikkate alınmış olsa da işlerliği canlı dil özelliği dikkate alınarak bazı çatı eklerini almayan fiiller, elektronik sözlüklerin bilgisayar programına yüklenmelidir (Özyurt 2007: 1).

Yukarıdaki genel yaklaşımdan sonra aşağıdaki incelemeye geçelim. Listede yazılan örneklerde italik olanların tek başına kullanımı yoktur. -Ø- şeklinde gösterilenler hiç çatı eki almamıştır. A maddesindeki fiiller çalışılırken alınma kelimeler ayrı bir başlık altında gösterildi.⁹ Örneklerin sayısı parantez içerisinde rakam olarak verildi. Ekler ve ekleşmeler koyu punto ile gösterildi. Alınma kelimelerden önce üst karakter artı (+) işareti kullanıldı. Çift yıldız (**) işaretiyle noktalı olarak yeri boş bırakılanın sadece *katmerli yapısı* vardır. Katmerli yapılarda dönüşlülük ve işteşlik üzerine *ettirgenlik*, *işteşlik* ve *ettirgenlik* üzerine *edilgenlik* eklerinin geldiği görülmektedir. Katmerli yapılarda en sondan önceki çatı eki artık fiil tabanını -genişletilmiş fiili (Delice 2002: 189)- göstermektedir. Aşağıdaki tabloda beş fiil, çatı eki almamaktadır.

-Ø-	-l-	n-	-	-ş-	-t-	-Dir-
		<i>aba-n-</i>				<i>aba-n-dır-</i>

⁸ Ancak "VII. ve VIII. yüzyıldan evvelki metinlere ulaşamadığı için Türkçenin gelişim safhası tam belirlenmemektedir. Aynı eki alan iki kelimedenden biri hem kök şekliyle hem de gövde şekliyle kullanılırken, bir diğer kelimenin kökü kaybolmakta ve metinlerde geçmediği sürece yürütülen fikirlerin her birisine alternatif fikir sunulabilmektedir. Bu da Türk dilinde genel kabul gören kuralların az olmasına iyi bir sistemin oturtulamamasına neden olmaktadır." (Sarıkaya 2008: 30).

⁹ Yabancı kaynaklı kelimelere fiilden isim yapma eki getirilirken kimi ekler, isimleri fiilleştirirken isimler anlam yönünden *kılış fiili* olması mümkün olmazsa isimden fiil yapım ekiyle beraber oluşma eki alarak kalıplaşmış bir ek gibi kullanılır. Oluş fiili olarak kullanılması mümkün olmayan isimler de isimden fiil yapım ekiyle beraber kılışlama eki alarak kalıplaşmış bir ek gibi kullanılır (Akalin 1995:92-99).

TÜBAR-XXXIV / 2013-Güz / Türkiye Türkçesi Sözlüğünde Çatı Ekleri

			<i>babacan</i> +la-ş-		
			<i>cadaloz</i> + la-ş-		
		<i>çaba</i> +la-n-			
		<i>dada</i> -n-			<i>dada-n-</i> dır- ¹⁰
			<i>ebedî</i> +le-ş-		
					<i>facia</i> +la- ş-tır-
				<i>gacır</i> +da-t-	
	<i>haber</i> +le-ş-il-		<i>haber</i> +le-ş-		
	<i>ih-tır-ıl-</i>				<i>ih-tır-</i>
<i>içer(i)</i> +le-					
		<i>kabadayı</i> +la-n-	<i>kabadayı</i> +la-ş-		
			<i>laçka</i> +la-ş-		
		<i>macun</i> +la-n-	<i>macun</i> +la-ş-	<i>macun</i> +la-t-	
		<i>nafaka</i> +la-n-			
					<i>obar-t-</i>
		<i>öbek</i> +le-n-	<i>öbek</i> +le- ş-		
<i>palamut</i>					

¹⁰ <tat+1g+a- (Gülensoy 2007: 259).

+la-					
			radikal +le-ş-		radikal +le-ş-tir-
				sabah +la-t-	
			şaban +la-ş-		
		tabaka+la-n-			
	ucuz +la-t-ıl-			ucuz +la-t-	
		**			ücret+le- n-dir-
yad+et-					
yaba+la-					
zağ+la-					

1. ETTİRGENLİK EKLERİ¹¹

Ettirgenliğin dört (-r-, -d/t-, -z-, -g-) şekli görülür. Proto-Oğuz Türkçesinde *(X)r-, *(X)t-, *(X)z, *-tUr-, *-gUr-, *-tIz-, *-gUz-, *-gUt-, *-zUr- ekleri vardır (Baasanjav 2006: 141). Türkiye Türkçesinde -Ir-, -Ar-, -gXr-, -Xt-, -Xz- eski, işlek olmayan ettirgenlik ekleridir (Demircan 2003: 47). Bunlara -DAr- eki de girer.

1.1. -DAr- <-dØAr- <*-d-gAr-: Örnekleri az olduğu için tespit edilen örnekleri çoğu işlendi. İşlek olmayıp fiil çatısına tesir eden bir ettirgenlik ekidir. Sonu ünsüzle biten fiil tabanlarına gelir. Türk dilinin

¹¹ Kimi fiillerin hususi geçişli şekilleri vardır. “Ettirgen şekillerle aynı kökten gelmeyen veya geldikleri anlaşılmayan fiiller (Tuna 1986: 412)”in fonetik hadiseler sonucu (Yıldız 2007:134) kökle ilgisini yitirdiği ve donarak müstakilleştiği görülür: aktar-, getir-, gönder-, göster-, götür-, kaytar-, kurtar-, oltur- gibi (Tuna 1986: 381-428). Nedenlik kategorisine göre ettirgenlik morfolojik (öl-dür-), leksikolojik (birisini öldür-), sentaktik (ölümüne neden ol-) olmak üzere üç tiptir (Kerimoğlu 2009: 1738). Cümlede söze giriş ve çıkışları yüklem gösterir. Fiilin leksikolojik öge girişi özneyi ötekilerden ayırır. Yeni öge girişini ettirgen ekler belirler (Demircan 2003:10, 176).

tarihî ve çağdaş lehçelerinde bazı örnekleri vardır: **âğ-d-kar*¹²> DLT *ag-tar*-> *ak-tar*- (ettirgenlik fonksiyonunu kaybetmiş sadece fiilden fiil yapma görevini sürdürmüştür: *awdar*- ‘gitmek’ <ET *ağ*- ‘yükselmek’), KB *yum*¹³-*dar*- ‘biriktirmek’ (Ercilasun 1984: 38), **tö-n-g-der*-> DLT *tön-ğ-der*-> *töy-der*> *dön-der*- ~ *dön-dür*-, **kö-n-dger*-> DLT *kön-dger*-> *gön-der*¹⁴ (Timurtaş 1994: 118 ve Ergin 1997: 213), *kon-dar*- (Timurtaş 1973: 352, XIII. yy YZŞ 65/9), **kö-r²-d-ker*->[E. Uyg. *kö-r-kür*-, *kö-r-küt*-, *kör-üg+se*¹⁵>] *kö-z-dger*-> *göster*¹⁶ [r> z> s], **tö-n-d-ker*-> DLT *tön-ğ-der*-> *töy-der*> *dön-der*-; Uyg.: *tol-dar*- / Eski Uyg. *toş-kur*-> *toş-tar*- ‘doldurmak’,¹⁷ Özb.: *âğ-där*- ‘aktarmak’, *tön-tär*- ‘döndermek’. **ka-d-it-ar*-> *kaytar*- ‘işî savsaklamak, geri dönmek, (atı) salıvermek’ [E. Uyg. *kad-ur*- ‘pişman olmak’] ve Moğolcadan Türkçeye geçmiş *kantar*- ‘ata gem vurmak’ <**kañ+ta-r*- örneği de vardır.¹⁸ **kod-ar*- ~ Eski Uyg. *kot-ar*-> *kotar*- ‘bir işî başarmak’ [kotarma ‘boşaltma işî’] fiili ses olarak benzese de bu eke örnek olamaz. Ayrıca bazı Türk lehçelerinde (Kzk. ve Özb. gibi) geçen [**kö*- ‘yükseltmek’, *köt* ‘yüksek’, ET *kötki* ‘yükseklik’] *köt+e-r*- ‘götürmek, kaldırmak’, **kut+gar*-> *kut+øar*->*kurtar*¹⁹ fiili de bu eke örnek olamaz. Fiilden fiil yapma ekleri alan fiillerin köklerini aşağıdaki çatı ekleri genişletmeyle fiil tabanları

¹² Uygur ve Özbek Türkçelerinde “-kar- / -kär-; -kAz- veya -kiz- ekinin fonetik varyantı olsa gerek. Ek geçişsiz fiilleri geçişli yapar.” (Öztürk 1997). d> t, k> g> Ø. Bu örnekteki ek önce -it-er-> -der- (Banguoğlu 2004: 275) sonra ak-ı-t-ar- şeklinde de izah edilmiş (Hacıeminoğlu 1991: 106). “Belki de aç-ıt+ur- açıklanabilir” şeklinde bir açıklama dahi var (Gabain 1998: 60).

¹³ DK *yum-ur+lan*- ‘toplanmak, toparlanmak, top top (yumru) olmak’ (Gökay 2000: 314).

¹⁴ Yak. *kötüt*- “Birisini uçma hâline getirmek; uçurtmak; korkutmak, havalandırmak, kaldırmak (av hayvanını); götürmek (rüzgâr hak.) savurmak (harman). *Atın kötütte* “O atını uçar gibi koşturdu.” *kötüt-ter*- (ettirgenlik şekli) (Kirişcioğlu 2006: 3).

¹⁵ Kzk. *körset*- <*kör-Ø+se-t*- <*kör-üw-se-t*- <*kör-üg+se-t*-. Yeni Uygur Türkçesinde *kör-Ø+set-güz*- (Günşen 2006:43).

¹⁶ Türk dilindeki bazı çatı ekleri Türkiye Türkçesinde kullanılmamaktadır. Bazı çatı ekleri ise -*gö-s-ter*- <*kö-z-ter*- gibi- ses değişmelerine uğrayarak dilde korunmuştur (Günşen 2006: 35).

¹⁷ I:ş denklîği EBT ve EDT lambdaizmine örnektir, Orhon Abidlerindeki *kıl*- ve *kış*- gibi.

¹⁸ Moğolca *gan(ğ)* ‘çelik’ (Lessin 2003: 554), Moğolcada *kantarga*, Türkçede *kantarma* ‘azılı atları zap etmek için dilini bastırarak şekilde ağızlarına takılan özel gem’ (Çağbayır 2007: 2390).

¹⁹ Bk. (Gülensoy 2007: 575) ve krş. ET *kurtul*-, *kutrul*-> OT *kutul*-. Değişmelikler: *aldan-/alda-t*-, *kalk-/kaldır*-, *kurtul-/kurtar*-, *öğren-/öğret*- (Tuna 1986: 413) <**ögür* ‘sürü’+*e-n*- ‘[sürünün davranışlarına] alışmış, öğrenmiş’ (Gabain 1998: 290), *kal(i)-k*-, *kal(i)-dir*- <*kal(ğ)ı*- (Gülensoy 2007: 454).

yapmıştır. -d->-t-, -l- ve -n- ekleri fiil köküyle kaynaşmıştır. Fiilin köküne gelen -d- “pekiştirme çatı eki”, -(X) r- “orta çatı eki”, -n- “dönüşlülük çatı eki” ve -l- “edilgenlik çatı eki” sınırlı fiil kökleriyle kaynaşmış, üzerine -KAr- geçişli fiil yapan ettirgenlik eki almış ve bazen metatezle (dg> gd) -d- eki -gAr- ekinin başındaki ünsüzle yer değiştirmiş arkasından erimiş (g> Ø) ve -DAr- eki, -DUr- ekinin değişik biçimi olarak bazı örneklerde saklanmıştır. Bu oldurma ve yapma bildiren dar ünlülü -DUr- şekli yerine geniş ünlülü şekli olan -DAr- eki, Eski Uygur Türkçesinin Mani ağzına ait olan *ünlü aykırılığı* hususiyetiyle (Tekin, Ş. 1992: 73) nadiren (ağ-tar-) tercih edilmiştir.

-DAr-: DLT ag-tar- ‘aktarmak’, KB yum-dar- ‘biriktirmek’, DLT *tön-ğ-der-* ‘döndermek’, DLT *kön-dger-* ‘göndermek’, Uyg.: *tol-dar-* ve *toş-tar-* ‘doldurmak’, **ka-d-it-ar-> kaytar-* ‘kaytarmak’, *kantar-* ‘ata gem vurma’ <**kañ+ta-r-*, Eski Uyg. *kot-ar-> kotar-* ‘bir işi başarmak’.

Önceki Katmerli Yapı: gö-n-der-il-.

Sonraki Katmerli Yapı: ak-tar-ıl-, dön-der-il-, gö-n-der-il- .

Çok Katmerli Yapı: gö-n-der-il-.

1.2. -Dİr- <-t-Ur-: Bu ekin dilin artikilasyonu (eklemlenmesi) çok olan kelimelerde daha fazla kullanıldığı görülüyor. Bu ekle bir işin baskıyla yapıldığı anlatılır. Buna zorlama anlatım denilebilir (Demircan 2003: 57). Bu ek aşağıda allamorfemlerine (dal seslerine) göre tasnif edildi:

1.2.1. -dİr-: (17 örnek).²⁰ **+la-n-dİr-:** ad+la-n-dİr-, a+ğaç+la-n-dİr-, ad+la-n-dİr-, ağı+la-n-dİr-, ⁺akıl+la-n-dİr-; ay+az+la-n-dİr-, ⁺alaka+lan-dİr-; al-acak+la-n-dİr- [**+az+la-n-dİr-**, **-acak+la-n-dİr-**] (8). **+la-m+la-n-dİr-:** an+la-m+la-n-dİr- (1). **-dİr-:** al-dİr-, az-dİr-, an-dİr-, ağ-dİr- (4). **-(İ)n-dİr-:** acı-n-dİr-, aç-ın-dİr- (2). **+a-ca+la-n-dİr-:** al+a-ca+la-n-dİr- (1). **+n-dİr-:** aba+n-dİr- (1).

Sonraki Katmerli Yapı: (6) **-dİr-ıl-:** adlan-dİr-ıl-, a+ğaç+la-n-dİr-ıl-, ayazalan-dİr-ıl-, az-dİr-ıl- (4). **-dİr-iş-:** an-dİr-iş- (1). **-dİr-t-:** al-dİr-t- (1).

Önceki Katmerli Yapı: (12) **-n-dİr-:** ad+la-n-dİr-, a+ğaç+la-n-dİr-, ad+la-n-dİr-, ağı+la-n-dİr-, ⁺akıl+la-n-dİr-; ay+az+la-n-dİr-, ⁺alaka+lan-dİr-; al-acak+la-n-dİr-, an+la-m+la-n-dİr-, acı-n-dİr-, aç-ın-dİr-, al+a-ca+la-n-dİr- (12).

²⁰ Makalenin hacmini artırmamak için (17 örnek) yerine bundan sonra (17) şeklinde yazılacak.

1.2.2. -dir-: (2). **+le-n-dir-:** al-ev+le-n-dir-;²¹ +ateş²²+le-n-dir-[+ev+le-n-dir-].

1.2.3. -dur-: -n-dur-: avu-n-dur-.²³

1.2.4. -tır-: (39) **+IA-ş-tır-:** +alman+la-ş-tır-, an-it+la-ş-tır-, ac-ı+la-ş-tır-,²⁴ afal+la-ş-tır-,²⁵ +ağda+la-ş-tır-,²⁶ ağır+la-ş-tır-, +ahmak+la-ş-tır-,²⁷ +akıl+sal+la-ş-tır-, ak-iş+kan+la-ş-tır-, ak+la-ş-tır-, +akort+suz+la-ş-tır-, +alafranga+la-ş-tır-, alaturka+la-ş-tır-, alık+la-ş-tır-,²⁸ ana+la-ş-tır-, an-it+la-ş-tır-, an+la-m+sız+la-ş-tır-, an+la-ş-tır-, +arnavut+la-ş-tır-, arı+la-ş-tır-, +arap+la-ş-tır-, +arap+ça+la-ş-tır-, +aptal+la-ş-tır-, [-ı+la-ş-tır-, +sal+la-ş-tır-, -iş+kan+la-ş-tır-, +suz+la-ş-tır-, -it+la-ş-tır-, +la-m+sız+la-ş-tır-, an+la-ş-tır-, +ça+la-ş-tır-] (23). **-tır-:** at-tır-, art-tır-, aç-tır-, aş-tır-, as-tır- (5). **-(ı)ş-tır-:** ara-ş-tır-, al-iş-tır-, an-iş-tır-, az-iş-tır-, at-iş-tır-, ap-iş-tır-²⁹ (6). **-ık-tır-:** ac-ık-tır-, aç-ık+la-ş-tır- (2). **+la-t-tır-:** an+la-t-tır- (1).

Sonraki Katmerli Yapı: alman+la-ş-tır-, afal+la-ş-tır, ağda+la-ş-tır- , an-it+la-ş-tır-il-, ara-ş-tır-il-, acı+la-ş-tır-, ad+la-ş-, ağır+la-ş-tır-, ahmak+la-ş-tır-, akıl+sal+la-ş-tır-, ak-iş+kan+la-ş-tır-, ak+la-ş-tır-, akort+suz+la-ş-tır-, +alafranga+la-ş-tır-, alaturka+la-ş-tır-, alık+la-ş-tır-, al-iş-tır-, ana+la-ş-tır-, an-it+la-ş-tır-, an+la-m+sız+la-ş-tır-, an+lat-tır-, az-iş-tır-, arnavut+la-ş-tır-, arı+la-ş-tır-, arap+la-ş-tır-, arap+ça+la-ş-tır- (26).

Önceki Katmerli Yapı: ad+la-ş-tır-, an-it+la-ş-tır-, ara-ş-tır-, an-iş-tır-; ac-ık-tır-; ayır-t-tır- (6).

+1.2.5. -tır-: (13) **+N+le-ş-tır-:** +abide+le-ş-tır-, +acayip+le-ş-tır-, +acele+le-ş-tır-, +acem+le-ş-tır-, +adi+le-ş-tır-, ahenk+le-ş-tır-, +aktif+le-ş-

²¹ *yal- ‘yan-’, OT (Kıp. T) yalav, alav ‘alev’.

²² Far. *āteş* ‘ateş’ <*āter> āzer ‘azer’.

²³ *ābı-n-> avun-, ET *abınç* ‘teselli’.

²⁴ *āçı-ğ> acı-Ø+laş-, Özb. *aççik* uzun ünlü kısılırken bu uzunluk kök vokalinden sonraki konsonu ikizleştiriyor.

²⁵ *āb(a) ‘av’, *ab+al-(a)k>> *afalak* ‘aptal, sersem, şaşkın’, *aval*> *afal* (Gülensoy 2007: 89). [*av(a)+l* <*āb(a)+l].

²⁶ Ar. ‘*aķīde* “koyu kıvamlı şey, pıhtı, karamel”.

²⁷ Ar. *aķmak* < *ħmķ*.

²⁸ *āl+ı- ‘aldanmak’, *al+ı-k*.

²⁹ *ap-> ap-iş- “1. Bacaklarını açarak durmak, 2. Şaşa kalmak.” (Gülensoy 2007: 73).

tir-, ⁺aktüel+le-ş-tir-, ⁺anormal+le-ş-tir-, ⁺askerî+le-ş-tir-, ⁺avare+le-ş-tir- (11). ⁺N +et-tir-: ⁺affet-tir-, ⁺akset-tir- (2).

1.3. -Ar-<*GAR-: Bir örnek (*onar*-<ET *oñar*-) hariç fiil kökü ötümsüz fiillerle biten kelimeler üzerine gelir. Geçişsiz filleri geçişli yapar. Ettirgenlik görevindedir. Bazı örneklerde fonksiyonunu kaybederek ek yığılmasına (*ay-ar-t-ıl-* gibi) uğramıştır. İşlek olmayan eklerden biridir. Türkiye Türkçesinde /a/ sesiyle başlayan bir örnek tespit edemedik. Diğer sayılı örnekler şunlardır: *çikar-* ~ Özb. *çikaz-* < **çik-ar*²- < *tışık-* < **taşkar-* (Gülensoy 2007: 236), *çök-er-*, *git-er-*, *kop-ar-*.

1.4. -(I⁴)r <-(U)r- ~ *GUr-:³⁰ Eski Türkçede işlek olarak kullanılan -ğur/-gür- eki Batı Türkçesine geçerken başındaki /ğ/ ve /g/ düşeceği için -(I⁴)r- oldurma ve yaptırma bildiren ettirgenlik ekiyle karışmıştır (Ergin 2007: 214). A maddesi çalışıldığı için *dozur-*, *göçür-* gibi dar-yuvarlak ünlülü şekilleri hâliyle çıkmadı. Tek heceli ç, ş, t; ğ ünsüzleriyle biten fiillerden sonra -Ir- biçimi seçili ekleridir (Demircan 2003: 47). Bu ünsüzlere y sesini de katabiliriz.

1.4.1. -ır-: *art-ır-* <DLT *artur-*, *aş-ır-*, *ay-ır-* (3).³¹ Türkçede ince ve kalın sıradan 21 (*pişir-*, *şasır-*, *şişir-*, *yatur-* gibi) örneğinin olduğu belirtilmektedir (Tuna 1986: 15).

1.4.2. -r-: alçak ka-b+a-r-t- (1).

Sonraki Katmerli Yapı: aş-ır-t-, alçak ka-b+a-r-t- (1).

1.5. -(I⁴)t-: (57) “Çoğunlukla ünlü ile biten fiillere gelir. Bunun yanında, son ünsüzü /l/ ve /r/ olan fiil kök ve gövdelerine eklenir. Hem isimden fiil türetme, hem de fiilden fiil türetme ekleri üzerine gelebilir. Deny, bu eki “sebepleme fiili” bahsinde verir” (İlker 1997: 77). En eski ettirgenlik eklerinden biri olan bu ek yerini -Dİr- ekine bırakmıştır (Banguoğlu 2004: 291). Artık ilave bir sestir (Delice 2009: 162). Dört gruba ayrılır; a) İki heceli ve /r/, /l/ ünsüzleriyle veya ünlülerle biten tabanlara gelir. Akıcı ünsüzlerde ekin ünlüsü düşer: *acı-t-*, *arı-t-*, *azal-t-*. b) Sert ünsüzlerle biten fiil tabanlarına ünlüsü düşmeden gelir: *ak-ıt-*, *az-ıt-*. c) Yazı dilinde bırakılmış bir sıra tabanlara gelir: *alda-t-*, *arı-t-*, *avu-t-*. d) Daha eski bir verimlilik devrinden kalmış ve sonu akıcı ünsüzlerle biten fiillere ünlü düşmesinden sonra gelir: *ay-t-* gibi (Banguoğlu 2004: 292).

³⁰ Başka özne söze çatı ekiyle girer: *Biz* süt iç-me-di+k, *Sen* biz+e süt iç-ir-me-di+n (Demircan 2003: 10).

³¹ *ay-ır-* <ET *adır-* <**ād-ur-* [ET *bas-ur-*, *käl-ür-* gibi] <**had-* (Gülensoy 2007: 96).

1.5.1. -t-: ab+ar-t-,³² acı-t-, ad+a-t-, ağ+ar-t-, ağrı-t-, ak-it-, aksa-t-, aksır-t-,³³ alçak ka-b+a-r-t-,³⁴ al+ça+l-t-,³⁵ ambarda kuru-t-, an-*im*+sa-t-, an+ır-t-,³⁶ apar-t- <a-*lip* bar-, ara-t-,³⁷ arı-t-, az-it-, avu-t-,³⁸ al+da-t-, al-dır-t-, aş-ır-t-, ay-ar-t-,³⁹ ay-ır-t-⁴⁰, ay-il-⁴¹t-, *açık eksi-l-t-*, avu-t-ul-, ay-ar-t-il- [+**(a)r-t-**,+**a-t-**, +**kır-t-**, -**(i)msa-t-**, +**da-t-**, +**n+ır-t-**; -**dır-t-**, -**(X)r-t-**, -**(I)l-t-**, -**t-ul-**] (26).

1.5.2.: +la-t-: aç-ık+la-t-, arı-k+la-t- ‘zayıflatmak’, aç-kı+la-t- ‘perdahlamak’, afal+la-t-, ağır+la-t-, ağ+la-t-,⁴² ak-aç+la-t- ‘atık suyu boşaltma’, +akort+la-t-, +akşam+la-t-, alçı+la-t-, al-gı+la-t-, alkı-⁴³ş+la-t-, an+la-t-,⁴⁴ ar-a+la-t-,⁴⁵ aşığ+ı+la-t-,⁴⁶ arı-k+la-t- ‘zayıflatmak’, +astar+la-t-, aş-ı+la-t-, at+la-t-, av+la-t-, avu-t-,⁴⁷ +ayar+la-t-, ay+az+la-t-, ay+dın⁴⁸+la-t-, ay(r)ı-k⁴⁹+la-t-, *aykırı*⁵⁰ *kat-man+la-ş-*, az+al-t-,⁵¹

³² Ab (yansıma) > ab+ar- ‘büyüme’, > ab+ar-t- ‘mübalâğa etmek’, DS *abartıyı* basmak (Çağbayır 2007: 70), (Gülensoy 2007: 44), ünlü+r: *yağı+r-t-ı* (Gabain 1998: 50).

³³ Ünsüz yer değiştirmesi: aksır- <*ās+kır-, ās ‘onomotophe’ (Gülensoy 2007: 60).

³⁴ -b> -p kalıcı isimler yapan zarf-fiildir (Gabain 1998: 54), ka-p+a-r> kabar at-, kabarcık.

³⁵ *al(t)+ça(k)+l-, +l-: tusu+l- ‘faydalanmak’ gibi (Gabain 1998: 54), +t: tağşu ‘şiiir’, tağşu+r- ‘şiiir söylemek’ tağşut ‘manzume’ (Gabain 1998: 54).

³⁶ ā ‘yansıma’ +(X)η [ET ot ‘ateş’+uη ‘odun’ (Gabain 1998: 47)], aη ‘bağırış’, *aη+kır-> an+gır-> an+Øır- (Gülensoy 2007: 70).

³⁷ Ø <ğ <k; *ārğa- ‘yoklamak, arayıp taramak’ (Gülensoy 2007: 74) <*ār ‘kuytu, gizli yer’ +ka-.

³⁸ *awu-n-* ‘teselli bulmak’ <*ābı- ‘teselli olmak’ (Gülensoy 2007: 90).

³⁹ *ayart-* ‘kandırmak’ <*ay-ar-t-, ay- ‘söylemek’ (Gülensoy 2007: 92), *kit-ür-* ‘uzaklaştırmak’, -Ur- nadiren -är- (Gabain 1998: 60).

⁴⁰ *ad- ‘ayrılmak’ (Eminoğlu 1991:35), ay-ır- <ad-ır-, ET’deki *adirt* ‘ayartma, fark’ fiilden isim yapılmış şeklidir.

⁴¹ *ad-ıl-/ad-ın- ‘kendine gelmek’ (Gülensoy 2007: 94).

⁴² DLT yığ+la- <*tğ ‘üzüntü bildiren ünlem’ <*hıg ‘yansıma’ (Gülensoy 2007: 56).

⁴³ *alka- ~ *alkı- ‘övmek’.

⁴⁴ *āη ‘idrak’+la-, Trkm. āηla-, Özb. āηlä-.

⁴⁵ *ār- ‘arasından geçmek’ a ‘zarf-fiil eki’ <*hāra (Gülensoy 2007: 74).

⁴⁶ aşığ < aşığa < a_oşak+a < alşak <*alçağ (Gülensoy 2007: 84) <*al+t+çağ; ş <tç.

⁴⁷ ET *abı-* ‘teselli etmek’, *abı-n-ç(u)* ‘teselli’ (Gabain 1998: 54), Özb. āvun-, Uyg. āvin-, Azr. ovun- <DLT *awun-* <*ābın- (Gülensoy 2007: 90).

⁴⁸ İsimden isim ve sıfat yapan +dın ekinin örnekleri azdır: *aydın* (<aydıη), *panđın* ‘üzerine oturlan sıra’, *taşdın* ‘dışta olan, dışarda kalan’ (Atalay 1941: 87). +dıη: Acaba ablative ‘ayrılma’ eki kategori değitirerek [EAT *öηdıη* ‘önde’ ‘kalıplaşmış zarf ve edat’ gibi (Gülsevin ve Boz 2010: 59) <ET *öηdün* (Tekin 2003:81)] yapım eki mi olmuştur veya

⁺azar+la-t-, açık iş+le-t-, ateş+le-t-, [-(I)k+la-t-, -GI+la-t-, ±a/ı+la-t-, +az+la-t-, +dın+la-t-, -k+la-t-, -man+la-ş-, +al-t-] (31).

Önceki Katmerli Yapı: alçak ka-b+a-r-t-, al-dır-t-, aş-ır-t-, ay-ar-t-, ay-ıl-t-.

Sonraki Katmerli Yapı: avu-t-ul-, ay-ar-t-ıl-.

1.6. -(I)z- <*-GIz-: Eski Türkçe döneminden itibaren sayılı örnekleri olan ve bugün kelimelerle kaynaşmış fiil tabanları oluşturan bu ek artık seçilemez olmuştur. Önce sonu /k/ veya /g/ ünsüzü ile biten fiillerde ünsüz ikizleşmemesi için ekin başındaki ünsüz düşmüş olabilir.⁵² Çağ. T *ak-ız-* ‘aktırmak’ (Hacıeminoğlu 1991: 100); *düt-üz-* ‘tüttürmek, tütsülemek’, **tut-uz-gak* > *tutsak*, *tu-z-ak*, (Hacıeminoğlu 1991: 122); ET *al-t-uz-*⁵³ ‘aldırmak’ (Hacıeminoğlu 1991: 40), ET *ar-t-ız-* ‘aldatmak’ (Hacıeminoğlu 1991: 40), ET **tu-t-uz-* ‘tutturmak’, ET *ud-uz-* ‘sevk etmek <ud- ‘uymak, takip etmek’ (Tekin T. 2003: 96), *utsuk-* ‘yenilmek’ <ut-(u)z-uk- <*ut-* (Gabain 1998: 40); *em-z-ır-*, *dam-z-ır-* ‘damlatmak’, *söz değ-z-ır-* ‘söz dokundurmak’ (Atalay 1941: 317); *değ-z-in-* ‘devretmek, dönmek, dolaşmak’ (Hacıeminoğlu 1991: 122); *köy-zörä* ‘yakmak’ (Bayrak 2008: 13) [**-t-İ⁴z-, -z-İr-, -z-İn-, -z-uk-**].

Önceki Katmerli Yapı: al-t-uz-, ar-t-ız-.

Sonraki Katmerli Yapı: em-z-ır-, değ-z-in-, tut-z-uk.

2. Dönüşlülük Ekleri

2.1. -(I)k-: Dönüşlülük ifadesi veren bu ekin bazen kökle kaynaşarak fiil tabanları oluşturduğu görülür. Doğrudan fiil tek heceli fiiller üzerine gelir. Özbek Türkçesinde yardımcı ünlü olarak hep /i/’yi alır; *aş-ik-* ‘acele etmek’ <*aş-* ‘aşmak, artmak’ (Öztürk 1997: 75). Kazak

doğrudan yapım eki midir? (Gülsevin ve Boz 2010: 103). Acaba eskiden d’li olan (Ergin 1997:177) +l ekinin üzerine +lğ gibi sıfat yapan +η eki (+dı+η <+dı+η) gelmiş olabilir mi? Çünkü Kaşkarlı Mahmud sonu nazal sesle biten örneklerle DLT *ايدنگ* *ayd(i)ng* “ay aydınlığı” (Atalay 1998: 116-117) kelimesini de eklemektedir.

⁴⁹ Bk. 31. ve 40. dip not.

⁵⁰ *arkur-u* ‘çapraz’ <*arkur-* ‘çapraz geçmek’ (Gabain 1998: 261).

⁵¹ *āz* < **hār*², Moğolca *aray* ‘pek az, oldukça az; zar zor, epeyce; biraz; güçlükle; ancak’ (Lessing 2003: 77).

⁵² **ak-kız-* ‘akıtmak’, **täg-giz-* ‘değdirmek’,

⁵³ *aldır* < **al-t-ır*² > *alduz-*.

Türkçesinde -(I)t-, -Iı-, -(I)n- çatı ekleriniz üzerine almıştır.⁵⁴ Orta hecede dar ünlünün düşmesiyle (kork-, silk- gibi) yeni fiil kökleri oluşturur. Bazen bir sonraki ekle (yut-kun- <*yut-uk-un-<DLT yut-ık- ‘kuraklıktan zayıflamak’) birleşir. *ac-ık-<*āç-* ‘acıkmak’, *ay-ık-<*ād-* ‘uyanmak’, *ac-ık-ıl-*, [-**(I)k-ıl-**, **-k-un-**].

Sonraki Katmerli Yapı: *ac-ık-ıl-*, *yut-k-un-*.

2.2. -(I⁴)n-:⁵⁵ Dönüşlülük bildiren bir çatı ekidir. Temel anlamı itibariyle Türkiye Türkçesinde 13 tane fiil (*beslen-*, *dinlen*, *gizlen-*, *hazırlan-*, *kazın-*, *korun-*, *otlan-*, *saklan-*, *sıralan-*, *sürün-*, *tellen-*, *yalan-*, *yuvalan-*) dönüşlülük bildirmektedir (Yılmaz 2003: 260). Bağlamdaki anlamı itibariyle fiil çatılarının belirlenmesinde 21 fiil (*alın-*, *aran-*, *beslen-*, *bezen-*, *boyan-*, *bulun-*, *dinlen-*, *döşen-*, *kapan-*, *kazın-*, *korun-*, *sıvan-* (II), *silin-*, *söylen-*, *sürün-*, *taran-*, *taşın-*, *tıkan-*, *yalan-*, *yıkan-*, *yolun-*) tespit edilmektedir (Yılmaz 2003: 261). Yine bağlamdaki anlamı itibariyle fiil çatılarının belirlenmesinde +IA-n-/-AIA-n-/(I)kIA-n- yapısında 37 fiil (*aralan-*, *avlan-*, *bağlan-*, *çivilen-*, *eşelen-*, *gizlen-*, *hazırlan-*, *katlan-*, *keselen-*, *inalan-*, *kurulan-*, *mıhlan-*, *otlan-*, *ovalan-*, *oyalan-*, *oyulgalan-*, *paralan-* (II), *parçalan-*, *saklan-*, *sallan-*, *sıralan-*, *sulan-*, *sürüklen*, *süslen-*, *şartlan-*, *tellen-* (I), *temizlen-*, *terslen-*, *toparlan-*, *toplana-*, *yağlan-*, *yemlen-*, *yollan-*, *yuvarlan-*, *yüklen-*, *ziftlen-*, *zorlan-*) örneklendirilmiştir (Yılmaz 2003: 260). Çatı kaymasıyla oluş ve edilgenlik çatı eklerinin yerine kullanılabilir (Yılmaz 2003: 271).⁵⁶ Mecazlaşarak dönüşlülük eğilimi gösteren fiiller 3 tane fiil (*alın-*, *sıvan-*, *yolun-*) vardır (Yılmaz 2003: 266). +IA-n-/-AIA-n- şeklinde ise 5 tane fiil (*çivilen-*, *katlan-*, *mıhlan-*, *paralan-*, *arçalan-*) var (Yılmaz 2003: 266). Durum tamlayıcılarıyla dönüşlülükte 2 tane fiilde (*kapan-*, *taşın-*) görülür, +IA-n-/- şeklinde de 2 fiil (*bağlan-*, *yollan-*) görülür (Yılmaz

⁵⁴ ğ/gIt <-Ik/q-It-: *ızğıt-* ‘fırlatarak gitmek’ <*ız-ık-ıt-, *ızqıt-* ‘fırlatmak’, *sergit-* ‘dinlendirmek’ <*ser-ik-it-, *süñgit-* ‘daldırmak’ <*süñ-ik-it-. -(I)k/q-ıı-: *kezi-k-tir-me-* ‘karşılaşmamak’, *jañgırqıtur-* ‘yankılatmak’. -q-in-: Üst üste dönüşlülük eki gelerek bir örnekte ek -qın- şeklinde kalıplaşmış; *jut-qın-şaq* ‘yutak’ (165.10) <*yut-ıq-ın- ‘yutkunmak’ <DLT *yutuq-* ‘kuraklıktan zayıflamak’.

⁵⁵ -(I)n- ekinin “n” zamirinden geldiği söylenir. Zamirin fiil yapma şekli şüphelidir. -(I)l- ekinin ol- fiilinden geldiği söylenir. *Bol-* ve *ol-* tartışmalı bir konudur (König 1983: 121).

⁵⁶ Bir çatı ekinin iki ayrı kullanımına ikili çatı terimi kullanılmıştır (Yılmaz 2003: 156). Aynı fiil köküne hem -(i)n-, hem de -(i)l- eki getirilen 17 örnek şunlardır: *açıl-/açın-*, *çarpıl-/çarpın-*, *çevril-/çevrin-*, *çözül-/çözün-*, *dökül-/dökün-*, *eğil-/eğün-*, *geril-/gerin-*, *kaçıl-/kaçın-*, *kasıl-/kasın-*, *kesil-/kesin-*, *kurıl-/kırın-*, *sarıl-/sarin-*, *sıkıl-/sıkın-*, *takıl-/takın-*, *tukıl-/tukın-*, *tutul-/tutun-*, *vurul-/vurun-* (Yılmaz 2003: 269). ET -(X)n- dönüşlü ve edilgen çatı ekidir: *adrın-* ‘ayrıl-’, *alkın-* ‘bitmek, tüken-, mavol-’ (Tekin T. 2003: 94).

2003: 266). +DAn ve +DA çıkma ve bulunma durum tamlayıcıları ile dönüşlülük eğilimi gösteren ikişer tane fiil (*aralan-*, *taşın-*; *bulun-*, *sıralan-*) (Yılmaz 2003: 267). Bazen fonksiyon kaybına uğradığı için sadece fiilden fiil yapım eki olarak vazife görür. Katmerli yapıda dönüşlülük eki (*bar-ın-dır-ıl-* gibi) önce edilgenlik sonra gelir. İşteşlikte de (*tanı-ş-tır-ıl-* gibi) böyledir tersi olası değildir (König 1983: 123-124).⁵⁷

Ab-an-,⁵⁸ *avu-n-*,⁵⁹ *acı-n-*, *açığa al-ın-*, *aç-ın-* ‘gelişmek, yaymak, görünür hâle gelmek, ilgi göstermek’; amacına varmak’, *ara-n-*,⁶⁰ *al-ın-*, *ara-n-*,⁶¹ *arı-n-*, *aş-ın-*, *avu-n-*, *addol-un-*,⁶² *affol-un-*;⁶³ *ad+a-n-*, *an-ım+sa-n-*, *asaleten at+a-n-*, *at+a-n-*; *aç-ın-dır-*, *aç-ın-ıl-*, *açılış+ko-n-uş-*, *al-ı+ko-n-ul-*, *avu-n-ul-* [+**da-n-**, **-ım+sa-n-**, **+a-n-**, **-n-ul-**]; **+la-n-**: *aç-ık+la-n-*, *aç-ım+la-n-*⁶⁴ ‘açılış işine konu olmak’, *adak+la-n-* ‘küçük çocuğun yürümeye başlama durumu, ayaklanması’, *ad*+⁶⁵*a-k+la-n-* ‘nişanlanmak’, *ad+la-n-*, ⁺*aforoz*+⁶⁶*la-n-*, ⁺*afsun+la-n-*,⁶⁷ ⁺*afyon+la-n-*, *a+ğaç+la-n-*,⁶⁸ *ağa+la-n-*, ⁺*ağda+la-n-*, *ağı+la-n-*,⁶⁹ *ağ-ıl+la-n-*,⁷⁰ *ağ-*

⁵⁷ Çatı eklerinin olası biçimleri yedidir: *daya-n-ış-*, *geç-in-dir-*, *bit-ir-t-tir-*, *giy-in-il-* (dönüşlü, edilgen), *ye-n-il-* (edilgen, edilgen), *tanı-ş-tır-ıl-*, *kalkı-n-dır-ıl-*.

⁵⁸ “*aban-* [‘Eğilerek bir şeyin, bir kimsenin üzerine kapanmak’ <ET., OT *aw-* ‘toplaşmak, üşüşmek; etrafını çevirmek (DLT)+ -(a)n-: *aban-* <ET *abın-*. Bugünkü standart TT’ndeki *avun-* fiiliyle aynıdır. A. Tietze’nin Radloff’tan verdiği *abın-* örneği *aban-* fiilinin eski biçimi değildir. Bu fiilin kökeni <**awın-* olup, ‘alışmak, avunmak’ anlamındadır. **aw-* fiili ise ‘toplaşmak, üşüşmek, etrafını çevirmek’ anlamlarını verir (Gülensoy 2007: 44).

⁵⁹ DLT *awı-n* ‘alışmak, avunmak’ <E. Uyg. **abı-*; [*abın-* ‘mutlu olmak’, *abı-* ‘teselli etmek’ (Caferoğlu 1993: 1)].

⁶⁰ DLT *arka-* ‘yoklamak, arayıp taramak (Oğuzca).

⁶¹ Ø <ğ <ç; DLT *arğa-* ‘yoklamak’, Trkm. *āra-* <*ārğa-* (Gülensoy 2007:74).

⁶² ‘*add+ol-un-* ‘öyle kabul edilmek, olunmak, sayılmak.’ عد اولنمق.

⁶³ ‘*afv+ol-un-* ‘bağışlanmak, affa uğramak, affedilmek.’ عفو اولنمق.

⁶⁴ Tefsir etme yerine “yorumlanma ve açıklanma” şeklinde kullanılmaktadır.

**āt* ‘isim, ad’.

⁶⁶ *afaroz* ‘Hristiyan cemaatinden kovulma cezası’ <Yun. ἀφορίζω (*aphorizō*) ‘sınırı kapatmak’ (<http://www.ulrikp.dk/strongsgreek/00873.html>: 23.12.2010).

⁶⁷ Far. *efsūn*’dan *efsunlan-* şekli daha kibardır. Ses uyumu kelimenin son hecesinden sonra devam eder.

⁶⁸ *ağaç* <τ ‘ağaç topluluğu’ +*ğaç* ‘küçültme eki’ (Gülensoy 2007: 51), ET +*gak*: *başgak* bir varyantı gibi; diğer küçültme, sevgi (intensium ~ emative) ekleri ünlüyle beraber +ç ve +k’dir: *ata+ç* ‘babacık’, *ög+ük* ‘annecik, sevgili’.

⁶⁹ [**ā-* ‘acıyla bağırarak’, -*gu*] *āğ* ‘feryat’, **āğu* ‘ağı, zehir’, **ā-ğu* ‘gözyaşı’ (T. Tekin

⁷¹*ır+la-n-*, *ağırşak+la-n-* ‘memede ağırşak biçiminde tümsek oluşması’,⁷² *ağ+la-n-*, *ak+çıl+la-n-*, ⁺*akıl+la-n-*, ⁺*akort+la-n-*, *ak+la-n-*, *al-acak+la-n-dır-*, *al+a⁷³+ca+la-n-*, ⁺*alaka+la-n-dır-*, *al+az+la-n-*, *al+çıl+la-n-*,⁷⁴ “*al+da-n-*, *al+la-n-*”,⁷⁵ *ar+da⁷⁶k+la-n-* ‘çürümek’, *al-gı+la-n-*, *am-aç+⁷⁷la-n-*, ⁺*ambalaj+la-n-*, *ar-⁷⁸a+la-n-*, *ar(i)-Ø⁷⁹+la-n-*, ⁺*arıza+la-n-*, *ark+a⁸⁰+la-n-*, ⁺*ar+la-n-*, *ar+sız+la-n-*, ⁺*asfalt+la-n-*, ⁺*astar+la-n-*, *aşağı⁸¹+la-n-*, *aş ‘kenet’+i+la-n-*, *at+la-n-*, *at+la-n-il-*, *av+la-n-*, *ayak+la-n-*, ⁺*ayar+la-n-*, *ay+az+la-n-*, *ay+az+la-n-dır-*, *ay+az+la-n-dır-il-*, *ay+dın+la-n-*, *ay-ık+la-n-*, ⁺*ayıp+la-n-*, *ay+la-n-*,⁸² *ayr-ı+la-n-*, ⁺*azar+la-n-*, ⁺*aksi+le-n-*, *al-ev+le-n-*, ⁺*arşiv+le-n-*, ⁺*ateş+le-n-* **[-ık+la-n-, -ım+la-n-, +la-n-, +ğaç+la-n-, -ğ+la-n-, -il+la-n-, -ır+la-n-, +çıl+la-**

1975: 249).

⁷⁰ *ak-t-ar-* <*ag-(i)t-ar-* (Gülensoy 2007: 61) ile aynı kökten gelir: *ag-* ‘değişmek, döndürmek, çevirmek’ > *ag-il* > *ağil* ‘duvarla vey açitle çevrili hayvan barınağı’, ET *kısil* ‘vadi, boğa’ gibi (Gabain 1998: 53).

⁷¹ ET *ağ-* ‘yükselmek’, mec. *ağ-ır* ‘şerefli’.

⁷² **ağ-ır+çak* ‘ağırlık diskleri’ > *ağırşak* (Çağbayır 2007: 138).

⁷³ *sav+a* ‘yeni haber gibi’ +a ekini almış (Atalay 1941+19); *al* ‘kırmızı’ +a > *ela* ‘sarıya çalan renk, kestane rengi’, *al+a+ca* ‘bir kaç rengin karışımı’, E. Uyg. *ala* ‘cüz zam’, *ala* <**āl+ağ* <* *hāl+ak*, Halaçça *hālā*.

⁷⁴ “Yakıldıktan sonra kireç gibi kullanılan bir çeşit taştır. Kelimenin kökü ‘yal’dır. Nitekim *yalçı* dahi denir.” (Atalay 1941: 72). [Çağ. *yalçu* <ET *alçığ* <**āl+çık*].

⁷⁵ Muhtemelen dil, yazılış ve telaffuzları aynı olan kelimelerin anlamlarının karışmaması ve yeni kelimeler türetmek amacıyla aynı dil ailesinden geldiği düşünülen Moğolcadan ödünç kelime alarak eki nadiren de olsa örneksedi: Mo. *alda* ‘yitirmek, kaybetmek; yanlış yapmak, hata yapmak’, *aldagu* ‘yanlış’ (Lessin 2003:47).

⁷⁶ E. Uyg. *arta-* ‘bozulmak’ (Caferoğlu 1993: 14); Mo. *arga-* ‘1. Hile yapmak; 2. kurumak, bayatlamak’ (Lessing 2003: 83), *ar* ‘çizgi, kesik, kertik, çentik’ (Lessing 2003: 76), *ar* ‘mec. bozuk?’ > **ar+ta-*.

⁷⁷ Özellikle dönüşlü gövdelerden yapılmış örneklerde [-n-ç(I)] -ç <-çU eki görülüyor (Öner 1998: 85): ET *um-*, *um-in-*, *umunç*; *omoç*. Farsçaya *āmāç* <*omoç* (Parlatır 2009: 83) olarak geçen bu kelime cumhuriyet döneminde *say-aç*, *sür-eç* gibi bir -Aç eki işletiliyor.

⁷⁸ *ār-* ‘arasından geçmek’ (T. Tekin 1975: 250).

⁷⁹ ET *arı-* ‘temizlenmek’ > *arı-ğ* ‘temiz <*ārı-ğ*> Koyb. *ārıh* (Gülensoy 2007:76).

⁸⁰ **ar+k* (?) +a ‘yön eki; mec. yardım’, Trkm. *ār+t* ‘dağ geçidi’; *arka+ç* ‘ağıl; dağlarda kuytu yer’ (Gülensoy 2007:78), [metatez: DS *argaç* ‘düz dağ sırtları’ <*arkaç*> *erhaç*, *Erhaç Havaalamı*].

⁸¹ *aşağı* <*aşşağa* <**a(I)+çak+a* (Gülensoy 2007:84).

⁸² **āy* ‘nida’ +*la-n-* ‘dolanmak’; Kzk. *ay+da-* ‘hayvan sürmek, Hlk. *haylamak*’.

n-,+a+ca+la-n-, +la-n-dır-, -gı+la-n-, -aç+la-n-, +da-k+la-n-, -Ø+la-n-, +a/(+ı)+la-n-, +ı+la-n-,+ı+la-n-, +az+la-n-,+dın+la-n-,+la-n-ıl-, -acak+la-n-dır-] (59).

Sonraki Katmerli Yapı: *açılış+ko-n-uş-, al-ı+ko-n-ul-; aç-ın-ıl-, al-acak+la-n-dır-, at+la-n-ıl-, avu-n-ul-, ay+az+la-n-dır-, ay+az+la-n-dır-ıl-.*

2.3. -(I)ş-: İşteşlik ekine bakınız.⁸³

2.4. -(I)l-: Edilgenlik ekine bakınız.

3. Edilgenlik Ekleri⁸⁴

Ünlü ünsüz yapısındaki tek heceli (*aç-ıl-*) fiil köklerinde görülür. Çatı ekleri üzerine gelmekle birlikte $-(I^4)t-I^4-$ şekli başta olmak üzere ettirgenlik ekiyle genişletilmiş (*avu-t-ul-, az-it-ıl-*) fiil gövdeleri üzerine daha çok gelmektedir. Bir birleşik örnekte (*açık eksi-l-t-*) kendi üzerine fiille kaynaştıktan sonra çatı eki almıştır. İsimden fiil yapma ekiyle (*alçal- <al+ça(k)+l-* gibi) sesteştir. Fiil köküyle kaynaşarak (*ayıl- <ād-ıl-*) fiil gövdeleri meydana getirebilir. Çok katmerli yapının en fazla görülen çatı ekidir. Fiil kökü tek başına kullanılmayan -n- ekiyle genişletilmiş (*avun-ul- <abı-*) fiil tabanlarına da gelir.

3.1. -(I)l-:⁸⁵ Açıl-, asıl-, atıl- fiilleri anca bağlamdaki anlamları itibarıyla fiil çatılarının belirlenmesi mümkün olur. Böyle 42 (*açıl, asıl-*,

⁸³ Edilgenlik ve dönüşlülük ekleri: -(I)l-, -(I)n-, -(I)ş- (Özçelik-Erten 2000: 104). “(Etkenlik) düzeyi düşen eyleyici, cümlede fiilin aldığı edilgenlik ekiyle izlenebilir” (Baasanjav 2006: 179).

⁸⁴ Cümleden çıkarılan özne yükleme bağlanan ayrı bir ekle izlenir (Demircan 2003: 10). Edilgen çatı özneleri üzerine bir araştırma yapılmıştır (Ülken 1981: 55-69). Bu makalede çatı ekleri öznelerine ve nesnelere göre incelenmediği için sonraki araştırmalara kaynak olsun diye sadece referansıyla yetinildi.

⁸⁵ “Tüm diğer fiilden fiil türetme eklerinde olduğu gibi fiilden olumsuz fiil gövdeleri türeten -mA- ekinden sonra getirilmez. Genişletilmiş fiil gövdelerinde daha ziyade -DİR-/DÜR-, -r- ve -t- ettirgenlik şekillerinden sonra getirilen bu ek, geçişli, bir diğer deyişle ettirgen fiil kök ya da gövdelerini edilgen şekle dönüştürür. Bu durumda fiil, etken yapıdaki özne ve nesneyi almaz. Fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı bilinmez. Ek, Türkiye Türkçesinde sonu ünlü ve /l/ ünsüzü ile biten fiillere getirilmez. Böyle durumlarda, doğacak ses uyumsuzluğunu da önlemek üzere *ye-n-, de-n-, söyle-n-, bil-i-n-, al-ı-n-, kıl-ı-n-, sal-ı-n-* örneklerinde görüldüğü gibi edilgenlik eki olarak -n- getirilir.” Sonu l ünsüzü ve ünlü ile biten (*koca-l-, ufa-l-, aç-ıl-, kapa-l-ı* hariç) fiiller üzerine -l- edilgenlik eki gelemmez, -n- eki (*al-m-*) gelir (Tanç 2007: 185). Kendisinden sonra -DİR- ve -t-, -r- ettirgenlik eklerini almaz (Tanç 2007: 189). -I sıfat fiil eki genellikle edilgenlik ekiyle kalıplaşır: *as-ıl-ı* (Karadoğan 2008: 60). Meçhul ekinin dönüşlülük ekiyle anlam karışmasını engellemek için katmerleşme yoluna gidilir: *ara-n-ıl-* gibi. -ıl> -ın- dönüşmesinde dissimilation düşünülmektedir. Çağatay Türkçesi *kıl-ıl-, DLT işle-l-; -lin-* katmerli yapısı: *yuv-lun-* ‘yuvarlan-’ gibi, ay özellik Yakut

atıl-, boğul-, bozul-, burul-, büzül-, çarpıl-, çekil-, çevril-, dikil-, dizil-, dökül-, eğil-, ezil-, geril-, gömül-, kaçıl-, kasıl-, katıl- (I), kesil-, kırıl-, kıvrıl-, koyul-, kurul-, saçıl-, sarıl-, seril-, sıkıl-, sıyırıl-, sokul-, takıl-, tartıl-, tıkil-, tutul-, üzül-, vurul-, yayıl-, yığıl-, yıkıl-, yoğrul-) fiil vardır (Yılmaz 2003: 261). Mecazlaşarak dönüşlülük eğilimi gösteren 13 tane (*boğul-, bozul-, burul-, büzül-, çarpıl-, eğil-, geril-, kasıl-, kurul-, sarıl-, vurul-, yayıl-, yıkıl-*) fiil vardır (Yılmaz 2003: 265). Durum tamlayıcılarıyla dönüşlülük 18 tane fiilde (*açıl-, asıl- atıl-, dikil-, dizil-, dökül-, katıl-, kırıl-, kıvrıl-, koyul-, sarıl-, seril-, sokul-, takıl-, tutul-, üzül-, yığıl-, yumul-*) görülebilir (Yılmaz 2003: 266). +DAn çıkma durum tamlayıcısı ile dönüşlülük eğilimi gösteren 3 tane fiil (*çekil-, sıkıl-, sıyırıl-*) vardır (Yılmaz 2003: 267).

(40 örnek): *aç-ıl-, an-ıl-, as-ıl-, aş-ıl-, at-ıl-, ay-ıl-; add+ed-ıl-, aff+ed-ıl-, akd+ed-ıl-, ay-ır-t+ed-ıl-* (10). **-(I⁴)t-I⁴l-**: *a+bar⁸⁶t-ıl-, ak-it-ıl-, ağ+ar-t-ıl-, al+da-t-ıl-, avu-t-ıl-, ay+dın+la-t-ıl-, an+la-t-ıl-, at+la-t-ıl-, az+al-t-ıl-, az-it-ıl-* (10). **-n-I⁴l-**: *acı-n-ıl-, al-ı+ko-n-ıl-, ara-n-ıl-, avu-n-ıl-, at+la-n-ıl-* (5). **-n-dır-ıl-**: *ad+la-n-dır-ıl-, a+ğaç+la-n-dır-ıl-, ay+az+la-n-dır-ıl-* (3). **-ş-tır-ıl-**: *ara-ş-tır-ıl-, an-it+la-ş-tır-ıl-* (2). **-(I)r-ıl-**: *art-ır-ıl-, aş-ır-ıl-, ay-r-ıl* (2). **-(I)ş-ıl-**: *al-ış-ıl-, an+la-ş-ıl-* (2). **-l-t-**: *açık eksi-l-t-* (1). **-ık-ıl-**: *ac-ık-ıl-* (1). **-dır-ıl-**: *az-dır-ıl-* (1). **-tar-ıl-**: *ak-tar-ıl-* (1). **-r-t-ıl-**: *aba-r-t-ıl-* (1). **-ar-t-ıl-**: *ay-ar-t-ıl-* (1). **[-l-t-, -ık-ıl-, -n-ıl-, -(I)t-ıl-, +la-n-dır-ıl-, (+ğaç)+la-n-dır-ıl-, +ar-t-ıl-, -tar-ıl-, -(I)t-ıl-, -n-ıl-, -(I)ş-ıl-, ara-n-ıl-, -ş-tır-ıl-, -ır-ıl-, -ar-t-ıl-, +az+la-n-dır-ıl-, +al-t-ıl-, -dır-ıl-, -it+la-ş-tır-ıl-]**.

Önceki Katmerli Yapı: *ak-it-ıl-, ac-ık-ıl-, acı-n-ıl-, ad+la-n-dır-ıl-, a+ğaç+la-n-dır-ıl-, ağ+ar-t-ıl-, ak-tar-ıl-, al+da-t-ıl-, al-ı+ko-n-ıl-, al-ış-ıl-, an+la-ş-ıl-, an+la-t-ıl-, ara-n-ıl-,⁸⁷ ara-ş-tır-ıl-, art-ır-ıl-, aş-ır-ıl-, at+la-n-ıl-, at+la-t-ıl-, avu-n-ıl-, ay+az+la-n-dır-ıl-, az+al-t-ıl-, az-it-ıl-, ay-ır-ıl-, ay-ır-d-ıl-, abar-t-ıl-, an-it+la-ş-tır-ıl-*.

Sonraki Katmerli Yapı: *açık eksi-l-t-*.

Türkçesinde de var (Deny 1941: 354).

⁸⁶ DLT *abı-* ‘saklamak’ anlamı uymuyor. *Aba* ‘abo, yansıma’ biraz zorlama oluyor. Belki *al-ıp bar-t-> apart-> abart-* şekliinden gelir. Derleme sözlüğünde aşırılmak, üstün gelmek, değitirmek anlamları da vardır: “*Ben buğdayı arpa ile abarttım.*” (DS 1993: 12).

⁸⁷ Çifte pasiflik: Dilin iç mekanıği -(I)n- eki alan ve dönüşlülük anlamı sezilen bazı fiilleri (aran-/aran-ıl-, katlan-/katlan-ıl-, söylen-/söylen-ıl-, gizlen-/gizlen-ıl-saklan-/saklan-ıl-, toplan-/toplan-ıl-, yüklen-/yüklen-ıl-), ikinci defa -(I)l- eki getirmek suretiyle öznesizleştirir (meçhulleştirir) (Yılmaz 2003:270).

Çok Katmerli Yapı: *ad+la-n-dır-ıl-, a+ğaç+la-n-dır-ıl-, ara-ş-tır-ıl-, ay+az+la-n-dır-ıl-, ay-ır-d-ıl-, an-ıt+la-ş-tır-ıl-*.

3.2. -(İ⁴)n-: Dönüşlülük ekine bakınız.

4. İşteşlik Eki

Dönüşlülük (*acar+la-ş-* ‘kuvvetlenmek’, *az-ış-* ‘sinirlenmek’) ifadesi de vardır. İsimden fiil yapan +IA- ekiyle - +IAş- şeklinde (*acı+la-ş-*) kalıplaşmıştır. Bazen fonksiyonunu kaybederek üzerine mastar eki alarak (*aç-ık dur-uş-ma, an+la-m değ-iş-me+si*) kelime türetir. Nadiren ettirgenlik (*an-ış-* ‘anlatmak’) fonksiyonu da vardır. Kırgız Türkçesinde ara ek özelliği de vardır (Baştaş 2006:1-6). Yükleme katılan ekler içerisinde gizil “dışlanan öge, içsel, örtük edilgen” (edilgen) ekler [- (I)/n/ş] içerisinde işteşlik eki de gösterilmektedir (Demircan 2003: 11, 15, 29, 101).

4.1. -ış-: *ak-ış-, al-ış-, ap⁸⁸ış-, at-ış-, az-ış-* (5). **+IA-ş-:** (37)⁺ *abanoz+la-ş-, +abide+le-ş-, acar⁸⁹+la-ş-* ‘kuvvetlenmek’, *acayip+le-ş-, acem+le-ş-, adi+le-ş-, ahit+le-ş-, ağda+la-ş-, aksi+le-ş-, aktif+le-ş-, akort+suz+la-ş-, aktüel+le-ş-, alafranga+la-ş-tır-, alaturka+la-ş-tır-, aleni+le-ş-, alman+la-ş-tır-, anarşist+le-ş-, anormal+le-ş-, apse+le-ş-, +arabesk+le-ş-, asabi+le-ş-, asi+le-ş-, askeri+le-ş-, avare+le-ş-* (23); *acı+la-ş-, aç-ık+la-ş-, ay-r-ı+la-ş-* (3); *ana sö-z+le-ş-me, an+la-m iyi+le-ş-me+si, an+la-m kötü+le-ş-me+si* (3); *aç-ık+la-ş-tır-, ad+la-ş-tır-, afal+la-ş-tır-, ağ-ır+la-ş-tır-, ak+la-ş-tır-, al+çak+la-ş-tır-, al+ı-k+la-ş-tır-, ana+la-ş-tır-* (8). **-ş(-tır-)-mA+(sI):** *aç-ık dur-uş-ma, aç-ıl-ış ko-n-uş-ma+sı, aç-ış ko-n-uş-ma+sı, aç-ık dü⁹⁰-ş-me, +alan⁹¹ ara-ş-tır-ma+sı, an+la-m değ-iş-me+si* (6). **-ş-tır-:** *ara-ş-tır-, al-ış-tır-, an-ış-tır-* (3). **-tır-ış-:** *an-dır-ış-* (1). **-r-ıl-ış-:** *ay-r-ıl-ış-* (1) [-*ış+la-ş-, +suz+la-ş-, +la-ş-tır-, i+le-ş-, -ık+la-ş-, -r-ı+la-ş-, -z+le-ş-me, +le-ş-me+si, -ık+la-ş-tır-, +la-ş-tır-, -uş-ma, -n-uş-ma+sı, -ş-me, -ş-tır-ma+sı, -iş-me+si, -ış-tır-, -dır-ış-, -r-ıl-ış-*].

Önceki Katmerli Yapı: *aç-ıl-ış ko-n-uş-ma+sı, aç-ış ko-n-uş-ma+sı, an-dır-ış-*.

Sonraki Katmerli Yapı: *alafranga+la-ş-tır-, alaturka+la-ş-tır-, aç-ık+la-ş-tır-, ad+la-ş-tır-, afal+la-ş-tır-, ağ-ır+la-ş-tır-, ak+la-ş-tır-,*

⁸⁸ *ap- ‘(bacakları açık tutarak) şaşırarak, durmak’ (Gülensoy 2007: 72).

⁸⁹ ر أعجا ‘a ‘cār ‘becerikli, yiğit, cüsseli’.

⁹⁰ *tü- ‘bırakılan bir cismin toprağa değmesi ve bağlanması’ (Hacıeminoğlu 1991: 28).

⁹¹ ET *al* ‘yan, alt taraf’, *al+an* < **alang* ‘düz, açık yer’ ~ Sümer aşag (Gülensoy 2007: 63); +ⁿ ‘arkaik, ekseriya yer bildirir (Gabain 1998: 128).

al+çak+la-ş-tır-, al+ı-k+la-ş-tır-, ana+la-ş-tır-; alan ara-ş-tır-ma+sı; ara-ş-tır-, al-ış-tır-, an-ış-tır-.

TDK Sözlüğünün A Maddesinde Geçen Fiiller Listesinin Çatı Eklerine Göre Listesi

Alınma Kelimeler: (64 fiil).

Çift yıldız (**) işaretiyle noktalı olarak yeri boş bırakılan fiilin sadece *katmerli yapısı* vardır. +la-n-, +la-ş- şekillerinin çoğunda kalıplaşma vardır. *Aksile-* gibi çoğunun +la- şekli yoktur.

-l- (3 örn.)	-n- (22 örn.)	-ş- (37 örn.)	-t- (4 örn.)	-DİR-(26 örn.)
		abanozla-ş-		
		abidele-ş-		
		acarla-ş-		
		acayıple-ş-		
		acayıple-ş-		
		abanozla-ş-		
		abidele-ş-		
		acarla-ş-		
		acayıple-ş-		acayıple-ş-tır-
				acelele-ş-tır-
		acemle-ş-		acemle-ş-tır-
add+ed-il				
	add+ol-un-			
		adile-ş		
		adile-ş-tır-		adile-ş-tır-
aff+ed-il-	aff+ol-un-			
	aforozla-n-			
	afsunla-n-			
	afyonla-n-			
	ağdala-n-			
		ağdala-ş-		
		ağdala-ş-		ağdala-ş-tır-
		ahenkle-ş-		ahenkle-ş-tır-
		ahitle-ş		
		ahmakla-ş-		ahmakla-ş-tır-
akd+ed-il-				
	akılla-n-dır			akılla-n-dır-
		akılsalla-ş-		akılsalla-ş-tır-

	akortla-n-			akortla-t-
		akortsuzla-ş-		akortsuzla-ş-tır-
				akset-tir-
	aksile-n-	aksile-ş-		
			akşamla-t-	
		aktifle-ş-		aktifle-ş-tir-
		aktüelle-ş-		aktüelle-ş-tir-
		alafrangala-ş-		alafrangala-ş-tır-
	alakala-n-			alakala-n-dır-
		**.....		<i>alan ara-ş-tır</i>
		alaturkala-ş-		alaturkala-ş-tır
		alenile-ş-		
	amaçla-n- ⁹²			
	ambalajla-n-	almanla-ş-		almanla-ş-tır-
		anarşistle-ş-		
		anormalle-ş-		anormalle-ş-tir
		apsele-ş-		
		aptalla-ş-		aptalla-ş-tır-
	arla-n-			
		arabeskle-ş-		
		arapçala-ş-		arapçala-ş-tır-
		arapla-ş-tır-		arapla-ş-tır-
	arızala-n			
		arnavutla-ş-		arnavutla-ş-tır-
	arşivle-n-			
		asabile-ş-		
	asaleten ata-n-			
	asfaltla-n-			
		asile-ş-		
		askerile-ş-		askerile-ş-tir-
	astarla-n-		astarla-t-	
	ateşle-n-			
		avarele-ş-		avarele-ş-tir-
	ayarla-n-		ayarla-t-	

⁹² *amaç* <Far. *āmāç* <T. *omac* “1. Nişan alınan yer. 2. Hedef, amaç, gaye. 3. Saban, demiri (Parlatır 2009: 83) < ET *um-, um-in-, umınç.*

	ayıpla-n-			
	azarla-n-		azarla-t-	

Türkçe Kelimeler: (99 fiil).

Bazı fiillerde *abar-t-* şeklinde fiil genişletilirken *abar-* kökü kullanılmamaktadır. Bunlar italik yazıldı. Bazı *ac-ık-tır-* gibi fiillerde ise önceki ek görevini yitirdiğinden sadece fiilin kökünü gövde hâline getirerek *acı-k-* şeklinde genişletmiştir ama *ac-* şeklinde kök kullanılmamaktadır. Bu dönüşlülük *-ık-* eki artık fiilin tabanını oluşturmaktadır.

-l- (29+6)	-n-, -(k)- (54)	-ş- (31)	-t-, -(r/z)- (48+3)	-DI(/A)r- (43+6)
<i>abar-t-ıl-</i>			<i>abar-t-</i>	
	<i>ab-an-</i>			<i>ab-an-dır</i>
	<i>acıla-n-</i>	<i>acıla-ş-tır-</i>		<i>acıla-ş-tır-</i>
<i>ac-ık-ıl-</i>	<i>ac-ık-</i>			<i>ac-ık-tır-</i>
<i>acı-n-ıl-</i>	<i>acı-n-</i>		<i>acı-t-</i>	<i>acı-n-dır-</i>
	<i>açığa al-in-</i>			
		<i>açık dur-uş-</i>		
<i>açık eksi-l-</i>			<i>açık eksi-l-t-</i>	
			<i>açık işle-t-</i>	
	<i>açıkla-n-</i>	<i>açıkla-ş-</i>		<i>açıkla-ş-tır-</i>
<i>aç-ıl-</i>				<i>aç-tır-</i>
		<i>açılış ko-n-uş-</i>		
	<i>açımıla-n-</i>			
<i>aç-in-ıl-</i>	<i>aç-in-</i>			<i>aç-in-dır-</i>
		<i>açış ko-n-uş-</i>		
	<i>açkıla-n-</i>		<i>açkıla-t-</i>	
	<i>adakla-n-</i>			
	<i>ada-n-</i>		<i>ada-t-</i>	
<i>adla-n-dır-ıl-</i>	<i>adla-n-</i>	<i>adla-ş-</i>		<i>adla-ş-dır-, adla-n-tır-</i>
	<i>ağıla-n-</i>			<i>ağıla-n-dır-</i>
		<i>afalla-ş-</i>	<i>falla-t-</i>	<i>afalla-ş-tır-</i>
<i>ağaçla-n-</i>	<i>ağaçla-n-</i>			<i>ağaçla-n-dır-</i>

dır-ıl-				
ağar-t-ıl-			ağar-t-	
	ağla-n-		ağla-t-	
				ağ-dır-
	ağala-n-			
	ağula-n-> ağıla-n-	ağıla-ş-		ağıla-n-dır-
	ağırla-n-	ağırla-ş-	ağırla-t-	ağırla-ş-tır-
			ağrı-t-	
	ağırşakla-n-			
	akçilla-n-			
	akla-n-	akla-ş-		akla-ş-tır-
			akaçla-t-	
ak-ıt-ıl-, ak- tar-ıl-		ak-ış-	ak-ıt-, ak- ız-	ak-ıt-tır-, ak- tar-
		akışkanla-ş-		akışkanla-ş- tır-
			aksa-t-	
			aksır-t-	
	alacala-n-			alacala-n-dır-
	alazla-n-			
			<i>alçal</i> -t-	
		alçakla-ş-		alçakla-ş-tır-
	alçıla-n-			
alda-t-ıl-	alda-n-		alda-t-	
		alıklı-ş-tır-		alıklı-ş-tır-
	alacakla-n-			alacakla-n-dır-
			<i>alçak</i> <i>kaba-r</i> -t-	
			alçıla-t-	
al-ış-ıl-	al-ın-	al-ış-	al-dır-t-	al-dır-, al-ış- tır-
	alevle-n-			alevle-n-dir-
	algıla-n-		algıla-t-	
aliko-n-ul-	aliko-n-			
		alıklı-ş-		alıklı-ş-tır-
	alkışla-n-		alkışla-t-	
			ambarda kuru-t-	
			anır-t-	

		anlam değ-iş-		
		anlam iyile-ş		
		anlam kötüle-ş-		
	**			<i>anlamla-n-dir-</i>
		<i>anlamsızla-ş-</i>		<i>anlamsızla-ş- tır-</i>
anla-ş-ıl-, anla-t-ıl-		anla-ş-	anla-t-	anla-t-tır-, anla-ş-tır-
		<i>ana sözle-ş-me</i> ⁹³		
an-ıl-		an-dir-iş-		an-dir-
	anımsa-n-		anımsa-t-	
	**			<i>an-ış-tır-</i>
anıtla-ş-tır-ıl-		anıtla-ş-		anıtla-ş-tır-
			apar-t-	
		ap-iş-		ap-iş-tır-
	ardakla-n-			
	arsızla-n-			
	arala-n-		arala-t-	
ara-n-ıl-, ara-ş-tır-ıl-	ara-n-	**	ara-t-	ara-ş-tır-
	arıla-n-	arıla-ş-		arıla-ş-tır-
			arıkla-t-	
	<i>arı-n-</i>		<i>arı-t-</i>	
art-ır-ıl-	arkala-n-		art-ır-, (art- ız-)	art-tır-
as-ıl-				as-tır-
	aşıla-n-		aşıla-t-	
	aşağıla-n-			aşağıla-t-
aş-ıl-, aş-ır-ıl-,	aş-ın-		aş-ır-, aş- ır-t-	aş-tır-
	ata-n-			
atla-n-ıl-, atla-t-ıl-	atla-n-		atla-t-	
	ateşle-n-		ateşle-t-	ateşle-n-dir-

⁹³ Fiil şekli yok. İsim olarak kullanılıyor.

at-ıl-		at-ış-		at-ış-tır-, at-tır-
	avla-n-		avla-t-	
avu-n-ul-, avu-t-ul	avu-n-		avu-t-	avu-n-dur-
	ayıkla-n-		ayıkla-t-	
ayazla-n- dır-ıl-	ayazla-n-		ayazla-t-	ayazla-n-dır-
aydınl-t-ıl-	aydınl-n-		aydınl-t-	
	ayla-n-			
	ayakla-n-			ayakla-n-dır-
ay-ıl-, ay-ar-t-ıl-	ay-ık-		ay-ıl-t, ay- ar-t-	
	ayıkla-n-			
ay(ı)r-ıl-		ayr-ıl-ış-	ayr-ıt-	
ayırted-ıl-				
		aykırı katmanla-ş-		
	ayrıla-n-	ayrıla-ş-		
azal-t-ıl			azal-t-	
az-dır-ıl-, az-ıt-ıl-		az-ış-	az-ıt-	az-dır-, az-ış-tır-

Sonuç

-DAR-, -(I⁴)r-, -(I)z-, -(I)k- işlek olmayan çatı ekleridir.

Anlam bakımından uygun olmayan ve tenafür (kakafoni) oluşturan fiillerde bazı çatı ekleri kullanılmamaktadır. Fiillerin şekilden ziyade görevlerine dikkat edilerek çatılarına göre sınıflandırılıp edilgen, dönüşlü, işteş ve ettirgen diye sınıflandırılması gerekir.

Sözlüğün *a* maddesinde incelenen fiillerden Türkçe *abar-*, *alda-*, *anlam değ-*, *arı-* fillerinin kök veya gövdeleri fiil olarak kullanılmamaktadır, çatı ekleriyle genişletilmiş fiil tabanları kullanılmaktadır. +IA- ekiyle yapılan Türkçe isimden türetilmiş 22 fiilin de gövdesi kullanılmamakta, çatı ekleriyle genişletilmiş fiil tabanları kullanılmaktadır: *acıla-*, *adla-*, *ağıla-*, *ağala-*, *ağılla-*, *ağırşakla-*, *akçilla-*, *akışkanla-*, *alçakla-*, *alıkla-*, *alçak kaba-*, *alevle-*, *alıkla-*, *anlam iyile-*, *anlam kötüle-*, *anlamsızla-*, *ana sözle-*, *anıtla-*, *arsızla-*, *ayazla-*, *aydınl-*, *aykırı katmanla-*, *ayrıla-*.

İşlek çatı eklerinin durumu şöyledir: Yaklaşık (dikkatlerden kaçan birkaç fiil olabilir) 99 fiilden 72 -n-,71 -Dİr-, 69 -ş-, -t- (/r/z) 57, 39 -l- şekilleri var. 125 Türkçe fiil, yarısına denk gelecek şekilde 64 alınma kelimenin fiilleştirildiği görülmektedir. Kalıplaşmalarıyla beraber aşağıdaki tabloda durum toplu olarak görülmektedir:

-l- (örnek 29+6)	-n-, -(k)- (54 örnek)	-ş- (31 örnek)	-t-, -(r/z)- (48+3 örnek)	-Dİ(/A)r- (43+6 örnek)
				-ndİr- 4
				-ş-tİr- 6
	+lAn- 52	+lAş- 57	+lAt-24	+lAştİr- 37

-(I)k- (2 örnek) *ac-ık-* ve *ay-ık-*, -(I)z- (2 örnek) *ak-ız-* ve *art-ız-*, -(I/A)r- (4 örnek) *alçak kaba-r-t-*, *art-ır*, *aş-ır-*, *ay-ar-t-* fiilleri dikkat çekmektedir. Ayrıca anlamlandır- fiilinin *anlamlan-*, anıştır- fiilinin *anış-*, araştı- fiilinin *araş-* şekilleri yok. Ayrıca genişletilmiş şekilleri kullanıldığı hâlde kendileri kullanılmayan fiiller şunlardır: *abar-*, *ab-*, *acıla-*, *ac-*, *açık eksi-*, *açılış ko-*, *açış ko-*, *adla-*, *ağaçla-*, *alçak kaba-*, *anlamla-*, *anlamsızla-*, *ana sözle-* (13 örnek).

Alınma kelimelerde azdan çoğa doğru -ş- 37, -Dİr- 26, -n- 24, -t- 4, -l- çatı ekinde ise 3 örnek görülmektedir. Bunların kullanım sıklığının sebebi fonetik ve semantiktir (Sarıkaya 2008: 40). -Dİr- ekinin yanında -t- ettirgenlik ekine ihtiyaç azalmıştır. -n- şekli ise bazen dönüşlülük bazen de edilgenlik görevini üstlendiğinden -l- şekline de ihtiyaç azalmıştır. Belki Türkler hükmetmeyi seven bir millet olduğundan ettirgenliği edilgenlikten daha çok kullanmıştır.

Alınma kelimeleri fiilleştirme sırasında çoktan aza doğru +lAş-, +lAn-, +lAt- ek kalıplaşması görülmektedir. Ayrıca birleşik birkaç alınma örnekte +ed-il- ve +ol-un- şekli tercih edilmiştir. Türkçe örnekte ise *alikonul-* örneğinde *ko-* yardımcı fiili kullanılmıştır. Katmerli yapılarda +lA-ş-tır- şekli en işlek olanıdır. Önceki katmerli yapılardan daha çok ettirgenlik ekleri üzerine -l- edilgenlik eki gelmektedir ve +lA-n-dır- şekli dikkat çekmektedir. Semantik sebepten dolayı bir örnekte ettirgenlik şeklinde dönüşlülük eki (*anlamlandır-*) alınmış olsa bile *anlamlan-* şekli yoktur. Yine bir örnekte ettirgenlik şeklinde işteşlik eki (*analıştır-*) alınmış olsa bile *analaş-* şekli yoktur. İki örnekte ise ettirgenlik eki almış olsa bile işteşlik şekli (*anış-*, *araş-*) yoktur.

Fiil kökleri üzerine çatı eki alan fiiller çok azdır: *aktar-*; *at-tır-*, *art-tır-*, *aç-tır-*, *aş-tır-*, *as-tır-*; *çık-ar-*; *art-ır-*, *aş-ır-*, *ay-ır-*; *ara-t-*, *arı-t-*, *az-ıt-*, *avu-t-*; *ac-ık-*, *ay-ık-*, *ab-an-*, *avu-n-*, *acı-n-*, *aç-in-*, *ara-n-*, *al-in-*, *arı-n-*, *aş-in-*; *aç-il-*, *an-il-*, *as-il-*, *aş-il-*, *at-il-*, *ay-il-*; *ak-ış-*, *al-ış-*, *ap-ış-*, *at-ış-*, *az-ış-*.

Madde başı olmayan avazı çık- gibi kelimeler hariç çatı eki almış birleşik fiil örnekleri ise sınırlıdır: *açığa al-in-*, *açık dur-uş-*, *açık dü-ş-*, *açık eksi-l-*, *açılış ko-n-uş-*, *açış ko-n-uş-*, *alan ara-ş-tır-*, *alçak kaba-r-t-*, *ambarda kuru-t-*, *ana sözle-ş-*, *anlam değ-iş-*, *anlam kötüle-ş-*, *anlam iyile-ş-*, *asaleten ata-n-*, *ayırt edil-*, *aykırı katmanla-ş-*.

Sadece *al-* fiilinde işlek olan çatı eklerinin hepsinin kullanıldığı görülmektedir:

al-ış-ıl-	al-in-	al-ış-	al-dır-t-	al-dır-, al-ış-tır-
-----------	--------	--------	-----------	---------------------

Bir fiilde (*ara-ş-* hariç) ise katmerli yapısıyla beraber bütün çatı eklerinin kullanıldığı görülür:

ara-n-ıl-, ara-ş-tır-ıl-	ara-n-	**.....	ara-t-	ara-ş-tır-
-----------------------------	--------	---------	--------	------------

Az- ve *anla-* fiillerinde ise dönüşlülük eki kullanılmamaktadır.

Alınma kelimelerde *et-* fiili hariç tutulursa edilgenlik hiç görülmemektedir. Türkçe kelimelerde fiil kökleri üzerine *-t-* ve *-n-* ekleriyle genişletilmiş fiiller üzerine daha çok geldiği görülmektedir. Azdan çoğa doğru edilgenliğin görüldüğü şekiller şöyledir: *-t-ıl-* 10, *-(I)l-* 8, *-n-ıl-* 5, *-n-dır-ıl-* 3, *-ş-tır-ıl-* 2, *-ış-ıl-* 2, *-ır-ıl-* 2, *-ık-ıl-* 1, *-tar-ıl-* 1, *-n-ıl-* 1, *-ar-t-ıl-* 1, *-dır-ıl-* 1 örnek. *+IA-* ekiyle yapılan fiiller üzerine sadece edilgenlik eki gelmemektedir.

Kıscası fiillerin çatı eklerinin kullanımı bakımından sözlüğün hepsini taramak suretiyle bütün yönleriyle (fonetik, morfolojik “kendinden önceki ekler ve kendinden sonraki ekler”, semantik, eş zamanlı, art zamanlı ve Altayistik açıdan, Batıdan (Hint-Avrupa) ve Doğudan (Hami-Sami) olmak üzere iki dille karşılaştırılması suretiyle incelenmesi gerekir. Türkiye Türkçesinde kullanılan bir çatı eki başka bir Türk lehçesinde kullanılmayabilir veya tersi olabilir. Belki bu konular bir tez konusu olabilir. Türkçenin ayrıca bir fiil sözlüğüne ihtiyacı vardır.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Şükrü Halûk (1993), “+IA- Ekinin Çatı Ekleriyle Kullanılışı Konusundaki Görüşler ve Ekin Yabancı Kaynaklı Kelimelere Getirilişi Üzerine”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*, 22-23 Ekim 1993, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 92-105.
- AKINCI, Nesrin (2007), *Türkçe Sözlükteki Fiillerin Sınıflandırılması ve Gövde Eklerinin İşlevsel Tasnifi*, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas.
- ATALAY, Besim (1941), *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme*, Matbaa-i Ebüziyya, İstanbul.
- BAASANJAV, Terbish (2006), *Türkiye Türkçesi ve Halha Moğolcasında Çatı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,
- BAŞDAŞ, Cahit (2006), “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara , 1-6 s.
- BAYRAK, Müzekkâ (2008), “Masallar” Adlı Metin Esasında Başkurt Türkçesinde Fiil, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- BAYTURSINOV, A. (1992), “Til Tağılımı”, *Ana Tili*, Almatı, s. 275 s.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali (2007), “Divanu Lügati’t-Türk’te +LA-”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, C. 2. s. 109-120.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük 1*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- DELİCE, H. İbrahim (2002), “Yüklem Olarak Türkçede Fiil”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 26, s. 185-212.
- DELİCE, H. İbrahim (2009), “[-t- + -tIr-] Yapısındaki Fiillerde -t- İle -tIr- Eklerinin Bulunuşu ve -t- Nin İlave Ses Olarak Kullanımı”. *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, C. 4. s. 159-165.
- DEMİRCAN, Ömer (2003), *Türk Dilinde Çatı*, Papatya Yayınları, İstanbul.
- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Tercüme: Ali Ulvi Elöve), Maarif Matbaası, İstanbul.
- Derleme Sözlüğü I A* (1993), (2. baskı), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları Sayı: 211/1.
- ERCİLASUN, B. Ahmet (1984), *Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-*, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara.
- ERGİN, Muharrem (1997), *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayıml/Tanıtım, İstanbul.

- ERTÜRKSOY, Arparslan (2005), *Türkiye Türkçesinde Cümlede Özne*, Yüksek Lisans Tezi, Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- GABAİN, A. Von (1998), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çeviren: Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (2000), *Dedem Korkudun Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007), Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998), “Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler”, *İlmi Araştırmalar (Dil, Edebiyat ve Tarih İncelemeleri)*, s.125-146.
- GÜLSEVİN, Gürer ve Boz, Erdoğan (2010). *Eski Anadolu Türkçesi*, (2. baskı), Gazi Kitabevi, Ankara.
- GÜNŞEN, Ahmet (2006), “Göster- ve Görset- / Görset- Fiillerinin Yapısı Üzerine”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, s. 35-49.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Füller*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İGCİ, Alpay (2011), “Balkan Ağızlarında Farklı Bir Fiil Çatısı”. *Turkish Studies*. Volume 6/1 Winter p. 1257-1268.
- İLKER, Ayşe (1997), *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARADOĞAN, Ahmet (2008), “Türkiye Türkçesinde Bir Sıfat-fiil Eki”, *Bilgi*, Sayı: 46. s. 57-66.
- KARADOĞAN, Ahmet (2009), *Türkiye Türkçesinde Kılınış*, Divan Kitap, Ankara.
- KERİMOĞLU, Caner (2009), “Türkiye Türkçesinde Ettirgenlik”, *Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları*, C. 4. s. 1734-1745.
- KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih (2006), “Saha (Yakut) Türkçesinden Hareketle Türk Etimolojik Sözlüğüne Bir Katkı”, *1. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, Çeşme-İzmir, 9-15 Nisan. 1-6 s.
- KOÇ, Nurettin (1996), *Yeni Dilbilgisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), “Türkiye Türkçesinde Fiil Çatısı Üzerine Görüşler”, *Türk Dili Araştırmalar Yıllığı-Belleten 2001/I-II*, s. 193-198.
- KÖNİĞ, Güray (1983), “Türkçede Çatı”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (Özel Sayı), s. 11-26.
- LESSİNG, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük 1 A-N*, (Çeviren: Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

- NAKİPOĞLU, Mine ve Üntak Aslı (2006), “Türkçe’de Eylem Sayısı ve Biçimbirimsel Özelliklerine Göre Eylem Sınıfları”, *Dilbilim Araştırmaları*, s. 129-164.
- ÖZÇELİK, Sadettin ve Erten. Münir (2000), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Diyarbakır.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1997), *Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- ÖZYURT, Özcan ve Köse, Cemal (2007), “Türkçe Metin Tabanlı İnsan-Bilgisayar Etkileşimi (Text Based Human-Computer Interaction in Turkish)”, *IEEE 15, Sinyal İşleme ve İletişim Uygulamaları Kurultayı-SIU 2007*, Haziran 11-13 2007, Eskişehir, 4 s.
- PARLATIR, İsmail (2009), *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, (2. baskı), Yargı Yayınevi, Ankara.
- SARI, Mustafa (2000), “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Eşzamanlı Değişikliğe Uğraması”, *Türkoloji*, Dil ve Edebiyat Derneği Yayınları, C. XIX, Sayı: I, s. 229-238.
- SARIKAYA, Bekir (2008), “Acaibü Mahlukat’ın Fiil Varlığı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Volume 1 Issue 1, s. 25-65.
- TANÇ, Mustafa (2007), “Türk Dilinde Edilgen Çatı Eki -l-’nin Tarihi Türk Lehçelerinde Kimi Fiil Kök ve Gövdelerine Gelişi ve Bunun Kazak. Kırgız Türkçelerindeki Durumu Üzerine”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VII. Sayı: 2. s. 165-197.
- TDK (2005), *Türkçe Sözlük*, (10. baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı İkinci Cilt Dil-Kültür-San’at*, (2. baskı), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 69-120.
- TEKİN, Talât (1975), *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Talât (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, (Yayımlayan: Mehmet Ölmez, 2. baskı), Türk Dili Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul.
- TİMURTAŞ, Fahri Kadri (1973), *Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri*, İstanbul.
- TİMURTAŞ, Fahri Kadri (1994), *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- TUNA, Osman Nedim (1986), “Türkçede Transitive-Causative ‘Geçişli-Ettirgen’ Fiiller ve Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXIV-XXV. s. 381-428.
- ÜLKEN, Fatma (1981), “Türkçede Edilgen Çatı Örnekleri Üzerine Bir Araştırma”, *Dilbilim Dergisi*, Sayı: 6. s. 55-59.

- YILDIZ, Osman (2007), “Dâsîtân-ı Sultân Mahmûd Mesnevisi’nde Fiiller”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Sayı: 15, Isparta, s. 129-130.
- YILMAZ, Engin (2003), “Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 2001/I-II, , s. 251-2001.
- YILMAZ, Engin (2010), *Türkiye Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Pegem Akademi Yayınları, (Genişletilmiş 2. baskı), Ankara.
- YÜCEL, Bilal (1999), “Çağdaş Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları”, *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı*, TDK Yayınları, Ankara, s. 156-190.

MECLİS ZABITLARINA GÖRE
MİLLÎ MÜCADELE'DE
İSTANBUL HÜKÜMETİ'NİN TUTUMUNA KARŞI
TEPKİLER VE YORUMLAR

Doç. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN*

İsmail FİLİZ**

ÖZ: Büyük Millet Meclisi, iç ve dış unsurların yaratmış olduğu belli başlı sıkıntılar ile karşı karşıya kalmış, işgalci güçlerin etki ve kontrolü altında bulunan İstanbul Hükümeti ile münasebetlerde de bulunmuş, büyük bir azim ve kararlılık içerisinde mücadele etmiştir.

Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti ile resmî haberleşmelere son vermiş, tehcir nedeniyle çeşitli şekilde zarar görenlerin ailelerine maaş bağlatarak onlara sahip çıkmış, Millî Mücadeleye ve Osmanlı Devleti'ne oldukça zararı bulunan Damat Ferit Paşa'yı önce Osmanlı Devleti vatandaşlığından çıkarmış ardından da İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla idama mahkûm etmiş, Sevr'in ön taslağı kabul edilen antlaşmaya Saltanat Şûrasında olumlu tavır alanların vatan haini sayılmasına ilişkin düzenlemeler yapmıştır.

Ankara Hükümeti, 5 Kasım tarihinde İstanbul'da fiili yönetimi ele alarak, ülkenin tamamında söz sahibi olmuştur. Bu mücadele, Halife Vahdettin'in 16 Kasım 1922'de İstanbul'u terki ile sonuçlanmış ve yabancı unsurların da bu durumu kabul etmekten başka bir çaresi kalmamıştır.

Anahtar Kelimeler: TBMM Birinci Dönem Müzakereleri, Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti, Saltanat Şûrası, Vatan Haini.

* Ahi Evran Üni. Fen-Edebiyat Fak. Tarih Böl., yozucetin@ahievran.edu.tr

** Ahi Evran Üni. SBE yüksek lisans öğrencisi, isorr06@hotmail.com

The Reactions And Opinions In The National Assembly Session Records Towards The Istanbul Government's Attitude During The National Struggle Period

ABSTRACT: The Grand National Assembly had encountered numerous obstacles stemmed by the internal and external issues; at the same time the İstanbul Government had been under the influence and domination of the occupying forces; however the Grand National Assembly had been able to maintain communication with the İstanbul Government. The GNA had been able to fight against with all of the obstacles with a significant force and determination

The Ankara Government had terminated official communication with the Istanbul Government; had financially supported the families that had suffered in various ways due to forced emigration. Finally Damat Ferit Pasha, –who had betrayed the National Struggle and the Ottoman State, had been expelled from the citizenship and than sentenced to death by the İstiklal Courts. At the same time, those who were in favor of the Sevr treaty had been announced as traitors of the country. A law had been issued for those people as well.

The Ankara Government had officially siezed control in Istanbul on November the 5th, and thus had consolidated its political power over the rest of the country, and this struggle had resulted with the departure of Vahdettin the Caliph from Istanbul on 16 November 1922.Finally, the foreign forces/states had no choice but to accept the new situation.

Key Words: The First Term Negotiations at the TGNA, Ankara Government, Istanbul Government, Palace Council, Traitor.

Giriş

Bu araştırma ve incelemenin amacı, müzakereler temelinde Millî Mücadele dönemindeki İstanbul Hükümeti'nin tutumuna karşı tepki ve yorumları tahlil edip, Büyük Millet Meclisi'nin idealizmini, vatan sevgisini, bağımsızlık aşkını, siyasî olgunluğunu, millî egemenlik ve halkçılık ilkelerine tartışmasız bağlılığını ortaya koyarak, Millî Mücadele'nin başarı ile neticelendirilmesinin felsefesini ve stratejisini belirlemeye yöneliktir.

Çalışmada, Büyük Millet Meclisinin, iç ve dış unsurların yaratmış olduğu belli başlı sıkıntılar ile karşı karşıya kalması, işgalci güçlerin etki ve kontrolü altında bulunan İstanbul Hükümeti ile olan münasebetleri üzerinde durulmuş, çalışmanın adı “Millî Mücadele Döneminde İstanbul Hükümeti'nin Tutumuna Karşı Meclis Celse Zabıtlarında Tepkiler ve Yorumlar” olarak belirlenmiştir.

Tespit edilen ve sınırlandırılan bu çalışmada, TBMM Zabıt Cerideleri, Meclis faaliyetlerinin yürütülmesi sırasındaki bütün konuşma ve davranışları ihtiva etmesi, zamanın politik şartları hakkında bilgiler vermesi nedeniyle esas alınmış, TBMM Kavanin Mecmuası, Düstur ve resmî yayınlara da yer verilerek, telif ve tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi, belirli cephelerde zaferler kazanılmasına rağmen, Osmanlı Devleti'nin yenilmesini tespit etmiş ve İtilaf Devletleri, Mütareke ile elde ettikleri menfaatleri hukukileştirerek meşru hale sokmak ve İstanbul Hükümetini, kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmek istemişlerdi (Bayur 1973: 60; Afetinan 1962: 159).

İstanbul Hükümeti'nin durumu karışık bir halde idi. İttihatçıların kuvvetten düşmesiyle padişah iktidarı yeniden ele geçirmiş ve hükümetin siyasetini yakından etkileyecek bir duruma gelmişti. İşbaşına geçen kabineler İtilâf Devletleri ile özellikle de İngiltere ile işbirliği yaparak daha kazançlı çıkacaklarını düşünüyorlardı (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1 2008: 157).

Anadolu halkı tarafından İstanbul Hükümeti ve Sarayın, İtilaf Devletleri'nin tutumuna karşılık, ülkesini ve namusunu muhafaza etmek amacıyla ülkenin muhtelif yerlerinde “*Redd-i İlhak*”, “*Redd-i İşgal*”, “*Muhafaza-i Hukuk*”, “*İstihlas-ı Vatan*” ve “*Müdafaa-i Hukuk*” gibi siyasi, “*Kuvâ-yı Milliye*” adı altında da askerî ve silahlı direniş teşkilatları oluşturulmakta, kongreler toplanmakta idi (Tevetoğlu 1991: IX). Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasıyla Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri ve kongrelerle Anadolu halkının teşkilâtlandırılması mümkün hale gelmişti (Çoker 1994: 4).

Meclis-i Mebusan'ın 17 Şubat'ta Misâk-ı Millî'yi onaylaması (Küçük 2005: 78), meşrutiyetçi ve barışçıl bir talep olarak dikkati çekmekte (Akin 2008: 44) olup, ancak 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizler tarafından resmen işgal edilmesi ile bütün kurumlar ele geçirilmiş bulunmakta idi.

Heyet-i Temsiliye tarafından fiilî bir hükümet olarak millî irade ele alınmış (Bıyıkoglu 1960: 643) millî ve mahallî kongrelerde alınan kararlar titizlikle yerine getirilip, “*Geçici Hükümet*” görevi ifa edilmiş ve 19 Mart 1920 tarihli “*İntihâbât Tebliği*”nin yayınlanmasıyla yeni Türk devletinin kuruluşuna giden hukukî yol açılmıştı (Atataürk 2006: 288; Turan 1992: 122).

23 Nisan 1920 Cuma günü, “*Makamı muallay-yı hilafet ve saltanatı ve memalik-i mahrusa-i şahaneyi yed-i ecanipden tahlis ve*

taarruzatı def' maksadına matuf olarak teşekkül eden..." (TBMM Kavanin Mecmuası D:1, C:1, 1943: 2) Büyük Millet Meclisi toplanmıştı.

1. 23 Nisan 1920 TBMM'nin Açılışından 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşmasının Saltanat Şûrasında Onaylanmasına

Türk ulusunun kendi egemenliğini bütünüyle kendi eline aldığı ilk açıklaması ve müjdecisi olan açılış konuşmasını en yaşlı üye olması nedeniyle Mehmet Şerif Bey (Sinop) yapmış, (TBMM ZC D:1, C:1, 1954: 2) TBMM, İstanbul'dan gelen mebuslarla birlikte toplam 337 milletvekili bulunması gerekirken 115 mebusun katılımıyla çalışmalarına başlamıştı (Ergil 1981: 193).

Mustafa Kemal Paşa Meclisin toplandığını, yeni seçimlerle evvelce seçilenlerin eşit yetkide görev ifâ edeceğini belirttiği konuşmasını yapmış, ardından seçim tutanaklarının incelenmesi için komisyon teşkili önerilmişti. Geçici Başkanlık Divanı oylaması, kâtip ve tutanakların incelenmesi için 15'er kişiden oluşan iki komisyon seçilmişti.

Meclis, sözü edilen ana kadar usule ilişkin işlemler ve bunların tartışması ile meşgul olmuş, Meclisin hangi meselelerle karşı karşıya bulunduğu ve içinde bulunulan durumun açıklanması zamanı geldiğini gören Mustafa Kemal Paşa, Mütarekeden Meclisin açılmasına kadar geçen zaman içindeki siyasî durumu anlatan konuşmasını yapmıştı. Konuşma sonrası Başkan, Mustafa Kemal Paşa'nın hükümet teşkilinin zorunluluğuna dair önergesini oya sunmuş, (TBMM ZC D:1, C:1, 1959: 8-35) öneri çoğunlukla kabul edilmişti.

24 Nisan 1920'de de Meclis Başkanlık Divanı oluşturulmuş ve Meclis Başkanlığı'na getirilen Mustafa Kemal Paşa tarafından bir önerge verilmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 32; Atatürk 2006: 293). Önerge, Heyet-i Temsiliye'nin o ana kadarki geçen süre zarfında maddî ve manevî büyük sorumluluklar yüklendiği, artık bu sorumluluğun Meclisçe yüklenilmesi gerektiği ile ilgili sarf edilen cümlelerden sonra kabul edilmişti (TBMM ZC D:1, C:1, 35-37). Bu önergenin kabul edilip Meclis kararı haline gelmesi neticesi TBMM, 1 nolu karar ile kendi kuruluşunu tamamlamıştı.

Meclis Başkanlığına seçilen Mustafa Kemal Paşa 24 Nisan 1920 tarihli 2 nolu Meclis oturumunda Temsilciler Kurulu Başkanı ve Meclisin kurulmasında büyük çaba harcayan bir lider olarak uzun bir konuşma yapmış, Meclisin yapısı, çalışmaları ve devlet işlerini yürütecek bir hükümet oluşturulması ile ilgili sunulan önerge Mecliste tartışılmış ve kabul edilmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 8-35; Atatürk 1984: 588, 320-321; Tanör 2001: 236; *Düstur* 1929: 6; TBMM ZC D:1, C:1: 167, 173-176, 184-189; Velidedeoğlu 1990: 30-31).

Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa, ilki; Mondros Mütarekesi'nden Erzurum Kongresi'ne kadar geçen zaman zarfındaki duruma dair, ikincisi; Erzurum Kongresi'nden İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihine kadar, üçüncü safhası da 16 Mart'tan TBMM'nin açılışına kadar olan duruma dair olmak üzere üç devre halinde uzun ve ayrıntılı bir konuşma yapmıştı (TBMM ZC D:1, C:1, 1954:8-16, 26-30, 33-35, 8-16, 18, 28; Akşin 1990: 416).

Mustafa Kemal Paşa bu hususların ardından Mecliste 24 Nisan 1920 tarihinde mevcut iç ve dış siyasal gelişmeleri değerlendirmek için gizli oturuma geçerek konuşmasına devam etmiştir. Konuşmasında; düşmanların emellerini gerçekleştirebilmek için oluşturulacak kuvvetlerin farkında olduğunu İstanbul muhitinde düşmanlara, düşmanlardan daha çok hizmet edenlerin bulunduğunu (TBMM GZC C:1, 1980: 7), bu durumun devlet içerisinde asayişsizliğe delalet edecek durumlara dönüşeceğini, vaziyetin bu şekilde devam etmesi halinde iki şeyden birine karar vermek lazım geldiğini bunlardan ilkinin; İstanbul muhiti Ferit Paşa Kabinesinin kabul ettiği bazı şeyleri kabul etmenin şerefi hayatı ve her şeyi bırakmak kadar kötü bir durum olduğu, bunun İngilizlere teslimiyet olarak anlaşılması gerektiği ve o zaman yapılacak bir şeyin olmadığıdır. İkincisinin ise; milleti millet olarak insanı insan olarak namus ve şerefi ile yaşatmak için kabul edilecek nokta ve esasın mevcut kuvvet ve vesaitimizi kontrol ederek imhaya çalışan düşmanların düşmanca olan emellerinin kırılması olduğu idi. Mustafa Kemal Paşa, merkezle anlaşmak hususunda *“merkez demek yani makarrı saltanat ve hilafet olan İstanbul demektir”*. Bugün İstanbul demekle Londra demek arasında hiçbir fark yoktur” (TBMM GZC C:1: 8) diyerek, İstanbul'un fiilen düşmanın işgalinde ve ne denli tehlikeli bir bölge olduğunu belirtmekte, iç siyasî ortamda İstanbul ile irtibata geçilemeyeceği geçilse de pek fayda sağlanamayacağı, millete istiklal temin edeceği güne kadar bir fert olarak bütün mevcudiyeti ile çalışmaya mukaddesatı namına söz verdiğini ifade etmekte idi.

TBMM'nin açılmasına müteakip milletvekilleri olanı biteni anladıktan sonra millete, devletin içinde bulunduğu durumu, yaşanan gelişmeleri anlatmayı gerekli görerek 25.4.1920'de bir beyanda bulunmuşlardı. Hamdullah Suphi Bey (Antalya) tarafından okunan bu beyanda; İngilizler tarafından satın alınan bazı hainlerin, milleti birbirine düşürmek amacıyla halkı aldatmak için her türlü yalana başvurdukları, ülkenin muhtelif yerlerinin (Antalya, Adana, Antep, Maraş, İzmir) düşmanlar tarafından işgali üzerine silahına sarılan dindaş ve millettaş kişileri insanları birbirine düşürmek için Padişah ve halifeye isyan sözünü ortaya attıkları, Padişah'a ve Halifeye isyan sözünün bir yalandan ibaret olduğu, bundaki amacın da vatani müdafaa eden kuvvetleri aldatılan

Müslümanların elleriyle mahvetmek ve memleketi sahipsiz ve savunmasız olarak bırakmak olduğu, vatanın kurtulması için İngiliz casuslarının halkı aldatmak için ortaya attığı yalanlara inanılmaması gerektiği dile getirilmekte idi (TBMM ZC D:1, C:1: 60).

İstanbul Hükümeti ile resmî haberleşmelere son verilmesine ilişkin; 29 Nisan 1920 birleşiminde Dr. Adnan Bey (İstanbul) ve Cami Bey (Aydın) Başkanlığa bir öneri sunarak, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920 tarihinden itibaren yabancıların etkisi altına giren İstanbul Hükümeti'nin bundan böyle yapacağı siyasî ve ticarî anlaşma ve sözleşmelerin geçersiz sayılmalarını istemişler, bu öneriyi, konusu aynı nitelikli olan Hüseyin Avni Bey (Erzurum) ve yedi arkadaşının verdikleri öneriler takip etmişti. Her üç önerge Adliye ve Hariciye Encümenlerine gönderilmiş, her iki encümen konuyu ayrı ayrı değerlendirerek görüşüp iki tasarı hazırlamışlardı. Tasarıların genel kurulda görüşülmesine 4 Mayıs 1920 birleşiminde başlanmış, Adliye Encümeni adına konuşan Refik Şevket Bey (Saruhan), Dr. Adnan ve Cami Beylerle Hüseyin Avni Bey'in önerilerini birlikte görüşerek birleştirdiklerini, ancak uzun olan kanun adını kısaltmakla beraber ikinci öneride söz konusu fetvaların da geçersiz sayılması hakkındaki kaydın, fetvaların İslâm ümmetinin bütününe içermesi itibarıyla amacı aştığı düşünülerek tasarıya koymadıklarını, ayrıca Hariciye Encümeni tarafından İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920'yi kararların geçersiz sayılmaya başlangıç olarak alındığını belirtiyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 145).

Hariciye Encümeni Sözcüsü ve öneri sahiplerinden Hulusi Bey (Karahisarısahip), geçersiz sayılacak konular için biri Mütarekenin imzalandığı 30 Ekim 1918, diğeri İstanbul'un işgal edildiği 16 Mart 1920 olmak üzere iki tarih tespit ettiklerini, bunun siyasî ve hukukî zorunluluk olduğunu, esasen getirdikleri birinci maddede bu iki tarih arasında hükümetçe yapılan anlaşma ve verilen kararlardan Meclisin onayı alınmayanların geçersiz sayıldığını ifade etmiştir. Arkasından bunlardan uygun görülenlerin Meclisce onanmak suretiyle yürürlüğe konulabileceğini, gizli olanların geçersiz sayıldığını, İstanbul Hükümeti'nin asker toplamak, Anadolu ve Rumeli'de millet aleyhinde kışkırtma ve kandırma için millet hazinesinden harcadığı paralar ve ayrılmış ödeneklerden dolayı sorumlu sayılarak kendilerine ödettirileceği ve milletin kaderine el koymuş olan Büyük Millet Meclisi'nin memleketin geleceğini belirlemek, barış yapmak ve bu amacı sağlamaya yönelik olarak gerekli yerlere temsilci göndermenin hakkı olduğu itibarı ile konunun bütününe kapsadığını dile getirerek Encümen Tasarısını savunuyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 205-207).

Esaslar üzerinde diğer milletvekillerinin de mütalaaları söz konusu idi. Bunlardan söz alan Celal Bey (Saruhan), zor şartlar altında imza

edilmiş olan Mütarekenin namuslu bir biçimde uygulanmadığını, Hariciye Encümeni Tasarısındaki başlangıç tarihi ve içerdiği hükümlerin daha uygun düştüğünü, Dr. Abidin Bey (Lazistan), Celal Bey'in düşüncelerine katıldığını, Mütarekeden sonraki hükümetlerin de millet aleyhine yaptıklarını geçersiz saymayı, kendileri ve düşmanlar için harcadıklarını geri almanın gerekli olduğunu, Şeyh Servet Efendi (Bursa), hareket noktasının kayıtsız şartsız bağımsızlık olduğunu bu ilkeden hareketle çözüm aranmasını, esasen milletin de Mütarekeye razı olmadığını, zorunlu olarak sustuğunu, ancak artık susmanın geride kaldığını dile getiriyordu. Daha sonra, müzakerenin devamı görüşmelerin yeterliği ve Hariciye Encümenince düzenlenen tasarının esas alınması kararlaştırılarak 6 Mayıs tarihine bırakılmıştı (TBMM ZC D:1, C:1: 205-209).

6 Mayıs birleşiminde “*Mütarekenin Tarihi Akdinden İtibaren Meclis-i Millinin Tasdik ve Tasvibine İktiran Ettirilmeyen Bircümle Muahedat, Mukavelat, Ukudat ve Mukarreratın Muteber Olmayacağına Dair*” olan tasarı ile ilgili kanunun başlığı üzerinde durulmuştur. Bu konuda söz alan Yusuf Kemal Bey (Kastamonu), Kanunun yalnız içte değil dışta da etkisi olacağından bu konuda çok düşünmek, acele bir karara varmamak gerektiğini söyleyerek başlıkta yer verilen terimler üzerinde geniş açıklamalar yapmış, söz alan diğer milletvekillerin aydınlanma niteliğinde konuşmalarından görüşmelerin yeterliği ve Nuri Bey (Bolu)'in Kanun Tasarısının İcra Vekilleri Heyetinde incelenerek düzenlenecek şeklinin yeniden görüşülmesine dair önerisi kabul edilmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 223-232).

17 Mayıs birleşiminde, tasarı için İcra Vekilleri Heyeti'nin önerisi Adliye Vekili Celaledin Arif Bey (Erzurum) tarafından açıklanmış yapılan görüşmeler neticesinde, İstanbul'un işgal tarihi olan 16 Mart 1920 tarihinden itibaren Millet Meclisi'nin bilgisi ve uygun görmesi dışında İstanbul tarafından akdedilecek veya edilmiş bulunan tüm anlaşma, karar, resmi bağlantı ve gizli anlaşmaların geçersiz sayılması gerektiğine karar verildiği, bu hususun Yüce Meclisin dikkatine sunulduğu beyan edilmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 327-328).

Adliye Vekili Celaledin Arif Bey'den sonar söz alan Ali Şükrü Bey (Trabzon), Mütarekeden sonraki hükümetler tarafından açık ya da gizli alınmış özellikle ekonomik alandaki uluslararası bağlayıcı kararların kapsam dışı kalmasının uygun olmayacağını, Celal Bey (Saruhan)'de Adliye ve Hariciye Encümenlerinin düzenlediği tasarılar da çok önemli noktalar bulunduğunu, dolayısıyla yeniden incelenmesi gerektiğini belirterek, gündemde başka konuların bulunduğu ve bu işin sonraki birleşime ertelenmesini istemiş, görüşmeleri erteleme önerisi oylanarak kabul edilmişti. Konu 7 Haziran birleşiminde tekrar gündeme gelmiş,

önce İcra Vekilleri Heyeti'nin sonra Adliye ve Hariciye Encümenlerinin tasarıları okunmuştu. Bu arada Şemsettin Efendi (Ankara) ve beş arkadaşı tarafından verilen ve İcra Vekilleri Heyeti'nin son tasarısının esas alınmasını isteyen önermeleri kabul edilerek maddenin görüşülmesine geçilmiş, Ömer Lütfi Bey (Amasya), Abdullah Azmi Efendi (Eskişehir), Refik Şevket Bey (Saruhan), İsmail Suphi Bey (Burdur), Ziya Hurşit Bey (Lazistan) ve Mustafa Taki Efendi (Sivas)'ler madde üzerine düşüncelerini ayrı ayrı belirtmişlerdi (TBMM ZC D:1, C:1: 203). Adliye Vekili Celaleddin Arif Bey'in konuyu açıklayıcı cevaplarından sonra görüşmelerin yeterliğine karar verilmiş, maddeye bazı ilaveler yapılması veya çıkarılması hakkında Ali Süruri Bey (Karahisarışarki), Hamdi Bey (İzmit), Rıza Bey (Amasya), İsmail Suphi Bey (Burdur), Hüseyin Bey (Elaziz), Necati Bey (Saruhan), Hakkı Hami Bey (Sinop)'lerin verdikleri önermeler kısmen kabul, kısmen de red edilmek suretiyle Kanun, *“16 Mart 1336 Tarihinde İstanbul'un İşgalinden Sonra Heyet-i Vükelaca Vuku Bulacak Bilumum Muahedat ve Mukavelat ve Kuyudat ve Mukarreratin Keenlemyekün Addi Hakkında Kanun”* şeklinde kabul edilmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 145-146, 203, 210, 222, 233, 327, 329; TBMM ZC D:1, C:2: 139-145).

Tehcir sebebiyle çeşitli şekilde zarar görenlerin ailelerine maaş bağlatılmasının hususuna Ankara tepkiyle bakmıştır. İstanbul hükümetlerinin müttefiklere şirin görünmek adına Ermeniler lehine yürürlüğe koyduğu bu uygulamaların kaldırılarak, harp esnasında yapılan tehcir dolayısıyla Tevkife Alınan Erbab-ı Ceraim Hakkında Olunacak Muameleye Dair Kararname ile Kararnamede geçen *“Bir takım masuminin mağduriyetine de mahal olmamak için tehcir dolayısıyla vukuu iddia olunan ceraimden mevkuf bulunanların tahliyeleri ve gayri mevkuf olarak muhakemelerinin icrası”* cümlesinden anlaşılacağı üzere Ankara Hükümeti, Mütarekedeki uygulamaları bir mağduriyet olarak görmekte idi (Düstur 3, C:1: 8; Akın 2008: 320; TBMM ZC D:1, C:7: 7-9,10; TBMM ZC D:1, C:23: 406-402).

Damat Ferit Paşa'nın Osmanlı vatandaşlığından çıkarılıp ardından idama mahkûm edilmesi ve Sevr'in ön taslağı kabul edilen antlaşmanın Saltanat Şûrasında onaylanmasına ilişkin; Damat Ferit Paşa, TBMM'nin açılmasını ve Millî Mücadele'nin güçlenmesini önlemek amacı ile Şeyhülislâm Dürrizade Abdullah Efendi'ye Millî Mücadelecilerin ve Mustafa Kemal Paşa'nın halifelik ve saltanata karşı oldukları, halkı doğru yoldan çıkardıkları vb. sebepler ile bu kişilerin katledilmelerine dair birtakım fetva çıkartmış, İstanbul Hükümeti, dinî duyguları kullanmak suretiyle halkı TBMM'ye karşı kıskırtmıştı (TBMM ZC D:1, C:9: 2; Kobal2002:78; Türk İstiklal Harbi C:VI 1974: 325-326). Anadolu hareketi bir isyan olarak gösterilmekte ve bu karışıklıkları ortaya

çıkartanlar hakkında kanunî hükümlerin yerine getirileceği bildirilmekte idi.

İstanbul Birinci İdare-i Örfiye Divan-ı Harbi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını 11 Mayıs 1920’de idama mahkûm etmiş, bu karar 13 Mayıs 1920’de Ali Kemal’in idare ettiği Peyam-ı Sabah gazetesinde yayımlanmış, Halife ve padişah VI. Sultan Mehmet (Vahdettin), kararı 24 Mayıs 1920’de onaylamış, Damat Ferit bir genelge ile idarî teşkilâta yayımlamıştı ¹. Bu durumu müteakip Ankara Hükümeti, M. Kemal Paşa’ya verilen bu ve buna benzer kararlar yüzünden, durumu ilk olarak 13 Mayıs 1920 tarihinde gündeme getirmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 288).

İsmail Safa Bey (Mersin)’in Sadrazam Damat Ferit Paşa’nın vatandaşlıktan çıkarılmasına ilişkin Büyük Millet Meclisi’ne sunulan takirinde; Damat Ferit Paşa’nın Sulh Konferansında Toros’un çevresindeki dört milyona yakın Türk’ü yabancı gibi görerek Fransızlara peşkeş çekmesi ve milletin savunmasını yıkmak için Anadolu’nun muhtelif yerlerinde fesada karışması en büyük hıyanet olduğundan kendisinin vatandaşlık hukukundan çıkarılması ve milletin arasından ayrılmasına karar verilmesi teklif edilmişti. Dr. Mahzar Bey (Aydın), İsmail Safa Bey’in konuşmasının genel olarak kabul gördüğünü, kendilerinin beyanatını teyit ederek ve Avrupa’da hasıl olan durumu öğrenmek adına kendisinin Sulh Konferansına gönderilmiş olan azaları malum ise açık açık söylemesini Ferit Paşa ve arkadaşları meyanında neticenin hızlandırılmasını bu şekliyle beyan etmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 289).

Hamdullah Suphi Bey (Antalya), İstanbul tarafından yapılacak hiçbir mukavele ve durumun milletçe muteber olmadığını belirtiyor, Refik Şevket Bey (Saruhan), Reis Bey’e bundan önce verilen kararın, konunun Encümene havalesi olduğunu, takibatının kanun olmadığını söylüyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 289-290).

¹ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının idamı için çıkan Sıkıyönetim Mahkemesi kararı ve Padişah buyruğu’nun gönderildiğine dair Sadaret’ten, Harbiye Nezareti’ne yazı yazılmış; Bu yazıya göre; Kuva-yı Milliye adı altında çıkarılan fitne ve fesadın tertipleycisi ve teşvikleyicisi oldukları iddiası ile zanlı bulunan Mustafa Kemal Paşa ve Kara Vasıf Efendilerle, Ali Fuat Paşa, Alfret Rüstem, Doktor Adnan Beyler ve Halide Edip Hanım hakkında İstanbul bir numaralı Sıkıyönetim Komutanlığı Mahkemesi tarafından verilen karar ile Padişah Buyruğu tasarısı ekte takdim kılınmıştır. Gereğinin yapılması yüksek izinlerine bağlıdır. Bu hususta emir ve buyruk emir sahibinindir. 16 Mayıs1920”(BOA 1982: Belge 85). Karar çıktıktan sonra karar sabit kalmayıp değişmeler gösterdi. 25 Mayıs 1920’de Padişah, Fevzi (Çakmak) Paşa, hakkındaki idam kararını onayladı. 6 Haziran 1920 de İsmet (İnönü), Bekir Sami, Celaleddin Arif, Dr. Rıza Nur, Yusuf Kemal, Mehmet Rifat (Börekeçi), Fahrettin (Altay) haklarında gıyabında idam kararı verilmiş ve padişah iradesi ile kesinleşmişti (BOA 1982: Belge 87).

İsmail Safa Bey (Mersin), Damat Ferit Paşa'ya atfen bu kötü vatandaşın dünyanın hiçbir yerinde yetişemeyecek kadar hain bir sıfatla karşılmasına çıktığını, memleketin en güzel parçalarını hiç utanmadan ve titremeden ecnebilere peşkeş çekmek istediğini, memleketin son ümidini kurutmak adına şeytanın bile aklına gelmeyen bin türlü fesadı bin türlü hiyaneti yaptığını, “... *bu adam milletimizden değildir, aramızdan çıkartılmıştır*” (TBMM ZC D:1, C:1: 290) cümlesi ile kendilerinin bu dakikadan itibaren millet arasında böyle bir adam olmadığına karar vermesi ve bu kararın gerek dâhile gerekse harice ilan edilmesi gerektiğini ifade ediyordu.

Refik Bey (Konya), Ali Kemal, Refi Cevad gibi insanların unutulmaması gerektiği üzerinde duruyor, Rasih Efendi (Antalya), Ferit Paşa'nın teşkil ettiği ve bu defa dördüncü hükümetin bir teslim hükümeti olduğunu, Meclisin, Ferit Paşa Hükümeti iktidarda iken gerek İstanbul ve gerekse diğer vilayetlerdeki hükümetlerini bir teslim vaziyetinde gördüğünü, zaten vaziyetlerinin de, hakiki şekillerin de bu olduğunu, bunların birer adı, canı ve hükümete musallat olmuş birer dalkavuk olduklarını, Meclisi Âlice vatandaşlık hukukundan çıkarılması için vereceği kararın yalnız onu ilgilendirmeyeceğini dile getiriyor ve şunları söylüyordu; “...*Ferit Paşa ve onunla birlikte kabineye iştirak etmiş ne kadar zevat varsa hepsi bu millet namına bu heyet-i kiramin uygulayacağı barış ile bunların gerek ailesi ve gerekse kendileri bu mülkte hayat hakkı bulmayacaktı*” (TBMM ZC D: 1, C: 1: 290) diyordu. Rasih Bey konuşmasının devamında bir şeyhülislâm ve memlekete yabancı bir kuvveti yerleştirmek için dışarıya çıkan büyük sultan diye, büyük encümen tarafından bir fetva çıkartılmasını da teklif etmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 290).

Mehmet Şükrü Bey (Karahisarısahip), Ferit Paşa Kabinesinde bulunan zevatın bir kısmının maalesef Ali Rıza Paşa Kabinesinde bulunduğunu ve o zevata Meclis-i Mebusan'ın itimat ettiğini, ancak millete karşı olanların itimata layık olmadıklarını ifade ediyordu. Ardından söz alan Reis Bey, evvela birinci takriri Adliye Encümeni'ne havale ettiğini, Adliye Encümeni'nin bu zevatın isimlerini ortaya çıkartıp bir liste hazırlanması gerektiğini beyan edip, konu ile ilgili kararı tasdik etmişti. Fuat Bey (Çorum), Ferit Paşa'nın cinayeti, rezaleti ve alçaklığının cümlece mâlûm olduğunu vurgulayarak, öncelikle bu zat hakkında bir kararın verilmesi gerektiği üzerinde duruyordu. Müfit Efendi (Kırşehir)'nin konuşması, fetva ile ilgili olup o, fetvanın İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edildikten ve halife esarete alındıktan sonra söz konusu olduğunu, zor kullanılarak verilen fetvanın yürürlükte olamayacağını, fetva yapılmasını gerek görmediğini belirtiyordu. Rasih Bey (Antalya), Müfit Efendi'nin söylediklerini doğru

buluyor, bir istek olarak da şeyhülislâm namını alan kişinin bu fetvayı vermesinden dolayı şer'i olarak ne gibi bir hükme müstahak olduğunun bir ilmi heyet tarafından tahkik olunmasını dile getiriyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 290-291). Reis Bey (Reis-i sani Celaleddin Arif Bey) Ferit Paşa hakkında bir nokta-i nazar olarak, bu zatı Osmanlılıktan taredettikten sonra hakkında kanun takibatı meselesinin de konuşulduğunu söyleyerek hepsi bir arada olmak üzere Adliye Encümeni'nde müzakere kılındığını söylemişti (TBMM ZC D:1, C:1: 289-291).

Hamdi Bey (İzmit), İslâmları diğeri aleyhine tahrik ve teşvik ile İslâmlar arası kan dökme sebebiyle hıyanet-i vataniyeleri sabit olan Damat Ferit Paşa Kabinesiyle onlara yardım edenlerin "*Hıyanet-i Vataniye Kanunu*"na tevfikan karar ittihazi hakkındaki Meclis-i Umumiden havale olunan 13 Mayıs 1920 tarihli takrirler bağlamında müzakere edildiğini, Damat Ferit Paşa'nın vatandaşlık hukukundan çıkarılmasına ve millet arasından ayrılmasına karar verilmesine dair teklifin encümence de uygun görüldüğünü ayrıca, Damat Ferit Paşa ile hıyanet-i vataniyede bulunan arkadaşları hakkında tahkikat icra ettirilmesinin de İcra Heyetine havalesine ve Makam-ı Celil-i Riyasete verilmesine karar verildiğini ifade ediyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 342).

Abdullah Azmi Efendi (Eskişehir), Damat Ferit Paşa hakkında bir dava olduğunu ancak, arkadaşları hakkında bir dava olmadığını, Damat Ferit Paşa'nın arkadaşlarının ismi zikredilmeksizin davanın gerçekleştiğini, şikâyet ve davaların isim söylenerek yapılmasının lazım geldiğini, Encümenin Damat Ferit Paşa ve tespit olunacak arkadaşları hakkında icra takibini Kuva-yı İcraiyeeye verdiğini, Damat Ferit Paşa ve tespit olunacak veya müşteki tarafından tayin olunacakların isimlerinin herhangi bir muhakemeye bırakılabileceği, zira Encümenin ve Divan-ı Âli'nin tahkikat yapamayacağını, dolayısıyla bir mahkemeye bırakılacağını ve bunun da Kuva-yı İcraiye tarafından yapılabileceğini dile getiriyordu. Ardından Reis Bey, kendisinin söylediklerinin bir kanun tahkikatı hakkında olmadığını, vatandaşlık hukukundan çıkarılma için olduğunu söylemiş, Abdullah Azmi Efendi karşı çakararak bunun vatandaşlıktan çıkarılan Ferit Paşa için olduğunu ifade etmiş, Reis Bey durumun şahsî olmadığını arkadaşlarının da vatandaşlıktan çıkarılmasını kapsadığını belirtmiş, Ferit Paşa'nın vatandaşlıktan çıkarılmasını Meclise havale ettiğini söyleyerek, takrirlerin okunmasını istemiş ve takrirler okunmuştu (TBMM ZC D:1, C:1: 343).

Fuat Bey (Çorum), okunan takrirden yalnız Damat Ferit Paşa hakkında vatandaşlıktan çıkarılma muamelesinin yerine getirilmesinin istendiğini, diğer arkadaşları hakkında da mevad-ı kanuniyenin yapılmasına lüzum gösterildiğini, geçen müzakerelerde konunun başka sahalara itildiğini, o anki konuşmalarda; Damat Ferit Paşa ve arkadaşları

hakkında da *vatandaşlıktan çıkarılma muamelesi yapılsın sonra icabı yapılır* denildiğini ifade ediyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 243).

Reis Bey, encümenin mazbatasını reye koymuş, başka takrir verildiği takdirde onu encümenin mutlaka dikkate alacağını söylemiş, Damat Ferit Paşa hakkında tahkikat ve takibat meselesi olduğunu ve onu doğrudan doğruya Kuva-yı İcraiyye havale ettiğini bildirmiş ve kabul olunmuştu. Ardından Damat Ferit Paşa'nın vatandaşlık hukukundan çıkarılması meselesi kâtime tekrar okutulduktan sonra kabul edilmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 289-291, 342-344).

13.05.1920'de Kâtip Muhittin Baha Bey, Hamdi Bey ve on beş arkadaşı tarafından verilen Damat Ferit Paşa Kabinesinin Hıyanet-i Vataniye Kanununa bağlı olarak gıyaben muhakemesinin yapılmasına dair takriri Büyük Millet Meclisi Celilesine sunulmuştu (TBMM ZC D:1, C:1: 282).

Refik Şevket Bey (Saruhan), bu teklifin bir kanun teklifi olduğunu bildirmiş ve her kanun teklifinin de kanunlara uygun olması gerektiğini ifade ettikten sonra birinci ve ikinci maddeyi incelediklerini söylemişti. Hıyanet-i Vataniye ile yargılanan bir adamın muhakemesinin "*ya Hıyanet-i Vataniye cürümünün uygulandığı ya da tutuklandığı mahal mahkemesinde görülür*" şeklinde bir tesbit ve olayı oluşturan duruma karşın her türlü mâlûmat varken Damat Ferit Paşa hakkında ayrıca bir karar almanın yanlış olduğunu dile getirmişti. Gerekçe olarak da Ankara Mahkemesi'nin bu davayı icra edemeyeceğini belirterek, bu takririn kanuna aykırı olduğunu söyleyip reddini teklif etmişti (TBMM ZC D:1, C:1: 283).

Hamdullah Suphi Bey (Antalya), içinde bulunulan esnada İstanbul ile kendi aralarında bilinen yabancı kuvvetler mevcut iken hainleri cezalandırmanın mümkün olmadığını, fakat manevî kuvvetlerin mevcut ve bunlardan istifade etmenin son derece önemli olduğunu, ajanslarda mahallî matbuat ile ilan edileceği, memleketin bir kısım evladını diğer bir kısım evladına nasıl büyük bir hıyanetle tahrik ettiklerini ve istiklal yolundaki mücadeleye nasıl zarar vermekle meşgul olduklarını beyan ediyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 283-284). Hamdullah Suphi Bey, bu memleketin ölüm müdahalesinde gösterdiği kahramanlığı hissetmekten, anlamaktan aciz ve namusu olmayan beş on sefil, beş on İngiliz uşağının Anadolu'nun evladını kırdırmak için bir oluşum içinde olduğunu, Damat Ferit Paşa'yı ve İngiliz esaretini bu memlekete sokmak isteyen İngiliz yaltakçılarının yakalanmaları gerektiğini, hiç olmazsa Millet Meclisi'nin kendi haklarında düşündüğü hükmünü söyleyip, İstanbul'a kararların diğer kararlar gibi bildirilmesini talep ediyor, bunun manevî büyük bir menfaati olduğunu söylüyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 283-284).

İsmail Safa Bey (Mersin), işleri ve sözlerinden rahatsız olunan Damat Ferit Paşa ve arkadaşlarının Adana ahalisinin en büyük düşmanı olduğunu, bütün İslâm milletinin ve herkesin malumu olarak Damat Ferit Paşa'nın Paris'e gittiğinde Adanalıları ve Toros'un etrafında bulunan Türkleri Türk saymadığını ve kendilerini Heyet-i Umumiye ile birlikte Fransızlara peşkeş çektiğini beyan ediyor, Adanalıların Damat Ferit Paşa'yı vatandaşlıktan çıkarttıklarını Anadolu'nun diğer kesimlerinin de çıkarmalarına dair istekleri olduğunu ifade ediyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 284).

Abdulkadir Kemali Bey (Kastamonu), İsmail Bey'in sözleri üzerine meselenin değiştiğini vurgulayarak, Ceza Kanununda maddelerin olduğu ve Damat Ferit Paşa hakkında o kanun tatbikinin teklif edilemeyeceğini fakat İsmail Safa Bey'in teklifinin kabul olunabileceğini söylüyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 284).

Müfit Efendi (Kırşehir); *“İstanbul'da güya Damat Ferit Paşa Hükümeti var da onu tahtı muhakemeye almak konusunu konuşuyoruz diyor”* ifadeleriyle 16 Mart 1920 tarihi ile birlikte İstanbul'da Hükümetin kalmadığını, bir Millet Meclisi teşekkül ettiğini ve buradaki harekâtı tanzim etmek için kanunlar, nizamlar ve usuller yapmak suretiyle kendini ortaya koyduğunu, Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin kabul edilmesi halinde taht-ı muhakemeye alma konusunun müzakere edilmesini, Damat Ferit Paşa'nın hükümet ve sadrazam olmadığını ve onun orada hükümeti kabul edilmediğinden dolayı o konunun bahis konusu olmaması gerektiğini, ancak sözü edilenlerin suçlarının bir olmadığını, arkadaşının beyan ettiği hareketin bir suç olduğunu, bir mahkemede muhakeme edilecekse elde bulunan kanunun icrasının caiz olmadığını söylüyor, Damat Ferit Paşa'nın bu millet ile alakası kalmadığından ve bu milleti Osmaniye'ye ihanet ettiğinden dolayı Milleti Osmaniye içerisinde isminin çıkarılması ile yetinilmesinin gerektiğini ifade ediyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 284).

Muhiddin Baha Bey (Bursa), bütün düşmanlarının kendilerini takdir ettiğini, kendi milletinin hukukuna bağlı bulunduğu bir anda kendi dindaşlarına husumet eden Damat Ferit Paşa ve onun arkadaşlarının alçaklıkları sebebi ile söz söyleyemeyeceklerini yalnız Refik Şevket Bey'in ve onun iddiasını teyit etmek isteyen kişilere bağlı iddia edeceğini Meclis-i Âliye takdim edilen kanuna muvafık olduğunu, hıyanet-i vataniye suçlarının bilfiil ihanetle suçlandığını, yukarıda kavlen veya fiilen denildiğini fakat bilfiil hıyanet-i vataniyede bulunanların idam olduğunu bildiriyor, müteşebbislerin kanun-ı cezanın 45. ve 46. maddeleri mucibince cezalandırıldığını, suçun mademki Memalik-i Osmaniye'nin dâhilinde ve her yerde fesatta bulunmak suretiyle olduğunu, dolayısıyla Memalik-i Osmaniye'nin herhangi yerinde bunların

muhakemesinin görülebileceğini dile getiriyordu (TBMM ZC D:1, C:1: 284-285).

Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın İstanbul'da oluşan Saltanat Şûrasında Sevr Antlaşmasının imza edilmesine karar verenlerle anlaşmayı imza edenlerin hıyanet-i vataniye ile suçlanmasına dair gerek Sevr Antlaşmasını imza edenleri ve gerekse de Saltanat Şûrasında Sevr'in kabulüne dair oy kullananları ağır bir şekilde suçladığı, Meclisten bu kişilerin Hıyanet-i Vataniye Kanununa bağlı olarak yargılanması ve lanetle anılmasının istendiği bir telgrafı (TBMM ZC, D: 1, C: 3: 333) Reis Bey tarafından 19.08.1920 tarihli oturumda okunmuş, Reis Bey'in Meclise dönerek *Kâzım Karabekir Paşa'nın bu teklifini münasip buyuruyor musunuz* şeklinde sormuş, münasip bulanların ellerini kaldırması ile birlikte Reis Bey tensip edildiğini açıklamıştı ².

² Osmanlı Devleti ile yapılacak olan barışın şartları İtilaf devletlerince hazırlanmış, şartlar 11 Mayıs'ta Paris'te eskisadrazamTevfik Paşa'nın başkanlığında bulunan Osmanlı Heyetine bildirilmişti. Tevfik Paşa dikkatle inceledikten sonra bunların uygulanmasını imkânsız bularak müzakerelere girişmemişti (*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* Cilt 4: 15). Sadrazam Damat Ferit Paşa kendisini heyet reisi tayin ettirip 10 Haziran'da Paris'e geldi. Onun gelişinden sonra müzakereler başladı ve hazırlanan Osmanlı Devleti'nin karşı şartları teklif edildi. İtilaf devletleri bunları kendi aralarında görüşülse de hiçbir cevap veremediler. Osmanlı Heyeti bunun üzerine 11 Temmuz'da İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. 17 Temmuz 1920 tarihinde ise Fransız delegesi Barış Konferansında Osmanlı tekliflerinin red olduğunu bildirdi. Bu olayların geçtiği sırada İtilaf devletlerinin isteği ile 22 Haziran 1920 tarihinde Barış Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek ve millî mukavemet hareketini tamamen ortadan kaldırmak için Yunan ordusu altı tümen ile taarruza geçti. Meclis de dağılmış olduğundan (11 Nisan 1920 günü faaliyeti esasen durmuş olan Meclis feshedilmişti) barış şartlarının kabul veya reddi hakkında karar verilebilmesi için ileri devlet ricalinden bir Saltanat Şûrası toplanmasına karar verildi. Şûra, 22 Temmuz 1922 tarihinde Yıldız SarayındaVahdettin'de hazır bulunarak toplandı. Toplantı açılınca Sadrazamın emir ile sadaret mektupçusu İtilaf devletlerinin Osmanlı Heyeti'nin tadil teklifini reddettiklerine dair Paris'te bulunan Dâhiliye Nazırı Reşit Bey'den gelen telgrafı okudu. Damat FeritPaşa devletlerin kendi haklarındaki nihaî kararı açıkladıktan sonra müzakereler başlamıştı. 5 Zilkade 1922 ve 22 Temmuz 1920 Perşembe günü Padişahın huzurunda toplanan Mecliste resmî evrak okunduktan ve Sadrazam Damat Ferit Paşatarafından durum açıklandıktan ve oyların ortaya konmasına müsaade olunduktan sonra belli başlı mütalâalar ortaya konulmakta idi. Bu mütalâalar özetle; Hükümetin mevcut durumdaki zorunluluğu takdir ettiği ve ona göre hareket edip, teşebbüslerde bulunduğu, mevcudiyetin devamından ölmenin daha iyi olduğunu söylemenin doğru bir görüş olmadığı, Antlaşmanın imza edilmemesi halinde ne gibi haller karşısında bulunulacağı, hâkimiyetin Anadolu'da kesin şekilde kurulması ve şartların uygulanmasında iktidar gösterilmesi gerektiği, imza veya red etmekle muhayyer olunmadığı, kuvvetli ellere düşüldüğü, başka çarenin olmadığı, ne yapmak lazımsa yapılması gerektiği, Antlaşmanın, Anadolu'da tatbik olunamaması durumunda karşışarşıya kalınacak olan durumu, imza edilirse Yunan askerinin gelemeyeceğini, dolayısıyla Anadolu'daki isyanın bastırılması gerektiği, Anadolu'nun teskin edilmemesi durumunda, kendilerinin hükümet olduklarının tasdik

19.5.1920 tarihinde Hamdi Namık Bey (İzmit) ve arkadaşlarının Damat Ferit Paşa Kabinesinin Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na bağlı olarak gıyaben muhakemesinin icrasına ve İsmail Safa Bey'in (Mersin) Damat Ferit Paşa'nın vatandaşlık hukukundan çıkarılmasına dair takrirleri ve Adliye Encümeni mazbatasını şu şekilde sunulmuştu;

“(İslâmları yekdiğeri aleyhine tahrik ve teşvik ile hıyanet-i vataniyeleri sabit olan kabinesiyle müzahir ve muinlerinin hıyanet-i vataniye kanunu ahkâmı mündericesine tevfikân icra-yı muhakemci gıyabiyeleri için bir karar ittihazı) hakkındaki meclis-i umumiden havale olunan 13 Mayıs 1920 tarihli Damat Ferit Paşa'nın Sulh Konferansında (Toros'un cenubundaki dört milyona yakın Türk'ü haymeneşin ve yabancı addederek Fransızlara peşkeş çekmesi ve Anadolu'nun muhtelif mahallerinde şuriş ve fesat ikaina kalkışması büyük bir hıyanet olduğundan kendisinin vatandaşlık hukukundan tecridine ve milletimiz arasından tardına karar verilmesine) mütedair bulunan ...muta takrirler üzerine müzakere olundu. Damat Ferit Paşa'nın vatandaşlık hukukundan tecridine ve milletimiz arasından tardına karar verilmesi hakkındaki teklif encümenimizce de muvafık ve münasip görülmekle keyfiyetin olvehile karar ita buyrulması zımında Meclis-i Umumiye tevdiine, Damat Ferit Paşa ile hıyanet-i vataniyede bulunan rüfekası ve müzahir ve muinleri hakkında takibat ve tahkikatı lazıme-i kanuniye icra ettirilmesinin de hıyanet-i icraiyyeye beray-ı havale makam-ı celil-i riyasete takdimine karar verildi” (TBMM ZC D:1, C:1: 342).

Hamdi Bey (İzmit) ve arkadaşlarının teklifi ve Meclis'te yapılan müzakerelerin akabinde 17 Mayıs'ta alınan kararla Damat Ferit Paşa'nın önce vatandaşlıktan çıkarılmasına karar verildi. 19 Mayıs'ta ise Hamdi Bey ve arkadaşlarının 13 Mayıs tarihli önergesi, Adalet Komisyonu'na

edilmeyeceği, Antlaşmanın uygulanmasında devletlerin emniyet ve inancı celb edilebilirse tehditlerini meydana çıkarmayacakları, kendilerine bir hükümet vazifesi verdiklerini, tedibi kendilerinin alması durumunda girdikleri yerlerden çıkmalarının söz konusu olmayacağı, Müslümanı Hristiyana kırdırmak istedikleri, fakat kendileri gitmedikleri takdirde Yunan askerinin girip isyanı bastıracağı şeklinde idi. Toplantıda Sevr Muahedesinin aynen kabul edilmesini isteyenler olduğu gibi, bu antlaşmanın bağımsızlık anlayışıyla çeliştiğini dile getirenler de olmuştu. Ancak, kimse ne yapılacağı konusunda bir çözüm getirememekte idi. Sultan Vahideddin'in başkanlığında 22 Temmuz 1920'de toplanan Şûray-ı Saltanat “zayıf bir mevcudiyeti, mahva tercih” ederek, Sevr Antlaşması'nın onaylanmasına karar vermişti (Kılıçoğlu 2006: 229). Osmanlı Saray ve Hükümeti, anlaşma kabul edilirse Osmanlı Saltanatı ve İslâm Halifeliği bilinen sınırlar içinde küçük bir devlet olarak varlığını koruyabileceğini düşünmekte idi.

da uygun görüldü. Böylece Damat Ferit Paşa'nın “*vatan haini*” olduğuna karar verilmişti.

2. 10 Ağustos 1920 Sevr Anlaşmasından 5 Kasım 1922'de İstanbul'da Fiilî Yönetimin Ele Alınmasına

San Remo Barış Projesini görüşmek üzere bahsedildiği üzere 22 Temmuz 1920 tarihinde Padişahın başkanlığında bir Şûra-yı Devlet toplanmış, Şûrada alınan karar gereği Hadi Paşa, Rıza Tevfik ve Reşat Halis'ten oluşan bir heyet Paris'e giderek 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşmasını imzalamıştı.

Tunalı Hilmi Bey (Bolu), İstanbul Hükümeti'nin Sevr Antlaşmasını imzalamasından dolayı İrşat Encümenince millete hitaben bir beyanname kaleme alınmasına dair bir takrir sunmuş ve bu takrir 13 Ağustos 1920 tarihinde okunmuştu. Hamdi Hamit Bey (Biga) de İstanbul Hükümetince imza edilen Sulh Muahedesinin Büyük Millet Meclisi'nce kabul olunmayacağına dair Türk milleti ve İslâm âlemine bir takrir sunmuş, 14 Ağustos 1920 tarihinde okunmuş olan bu takrirde; Bazı köylülerin Büyük Millet Meclisi'nin mukaddes gayesini henüz anlayamamış olduğu, birtakım hilekârların eylemlerine katılmış vatan ve milleti kurtarmaya çalışan mücahidinin hilafet makamına karşı isyan ederek millet-i islâmiye aleyhine harp etmekte oldukları fikrine düşürüldüğü, bu zihniyette olan gafillerin heyet-i vekiller tarafından ikaz olunmasını, Avrupa şakilerinin vatani nasıl parçaladıkları milleti ne suretle mahvetmeye çalıştıklarının anlatılmasını, düşmanların islâmiyeti dünyadan kaldırmak için yazıp imza ettikleri o sulh paçavrasını düşmanlardan ziyade isteyerek kabul eden ve hilafet makamını bir oyuncağa çeviren ve millet namına hiçbir sıfat ve salahiyeti bulunmayan Damat Ferit Paşa ile alçak avanesinin artık tahammülü zorlayan ve cinayet ve cephelere, vilayete, İslâm âlemine beyannamelerle ilan olunmasını, insaniyet ve medeniyet düsturlarını kabul eden her hükümete sulh maskesi altında imza edilip cebren başlatılmaya çalışılan o bedbahtlığı kabul etmediğini ve etmeyeceğini şiddetli protestolarıyla dile getiriyor ve hususun dikkate alınmasını arz ve teklif ediyordu (TBMM ZC D:1, C:3: 213-217).

Ali Süruri Efendi (Karahisarışarki) vatana ve millete olan muhabbet ve bağlılığa dayalı böyle bir beyanname kaleme alınmasının teklif buyrulduğunu dile getirerek; Büyük Millet Meclisi'nin bir iki defa beyanname kaleme alarak halife hazretlerinin esaretini ve İstanbul Hükümeti namına verilen Damat Ferit Paşa ve yardakçılarının mevki ve mahiyeti, Büyük Millet Meclisi'nin teşekkül maksadını izah ettiğini, Meclis-i Âli'nin şimdiye kadar tamim ettiği beyannamelerle durumu anlamak isteyenler ve anlamak istidadında bulunanların zaten anlamış

olduklarını, anlamayanların ise kasten anlamayanlar olduğunu, İstanbul Hükümeti'nin o beyannamelerin neşri zamanında sulhnameyi imza etmezden önce ne ise bu gün de o olduğunu, onların sulhnameyi imzalamış olmasının kendilerince fazla bir tesir uyandırmayacağını, malumatların zaten sabit ve bilinen bir hakkı, bir davayı tekrar ispata kalkışmanın temcit yemeği gibi ısıtıp ısıtıp yemeye benzediğini, bir de bu teklifin cihet-i ameliyesini düşünmek gerektiğini ifade ediyordu (TBMM ZC D:1, C:3: 214).

Tunalı Hilmi Bey (Bolu), bir beyannamenin kendisince hazırlanabileceğini, Ali Süruri Efendi kendisinin artık o irşad-ı kavli zamanının geçtiğini, işin fiiliyat sahasına girdiğini, şayet elden gelirse gidip asker ve para toplanmasını, amacın fiilen tahsiline çalışılmasını dile getiriyordu. Tunalı Hilmi Bey, İrşat Encümeninin kendi takririni reddedeceğini zannetmediğini, Ali Süruri Efendi içtihadın serbest olduğunu, Tunalı Hilmi Bey içtihattan bahsetmeyeceğini istidattan bahsedeceğini, İrşat Heyetine, her kimin istidadına güveniyorsa onun çıkmasını, yoksa intihab ile vesaire ile olamayacağını söylüyor, beş on satırlık bir beyannamenin milletin, memleketin her ferdine her tarafına yirmi dört saat zarfında yayılabılır olduğunu belirtiyordu (TBMM ZC D:1, C:3: 214-215).

Reis Bey konuşmasında, irşada dair olan müzakerenin kifayetine dair bir takrir olduğunu, müzakereyi yeterli görenlerin ellerini kaldırmasını istiyor ve durumu yeterli görüyor, takririn İrşat Encümenine gönderilmesine oy birliği ile karar verildiğini, beyannamenin yazılmak üzere İrşat Encümenine gönderileceğini söylüyordu.

Kuva-yı Milliye'nin işgallere karşı direnişi ve isyanlar karşısında önemli bir başarı elde etmesi neticesiyle birlikte İtilaf Devletleri, Damat Ferit Paşa Kabinesinden ümitlerini kesmişlerdi. İlâveten, İslâm dünyasının Türkiye lehine artan baskısı, sertlik yanlısı Clemencau'nun siyasetten çekilmesi, Yunanistan'da Kral Konstantin'in dönüşü gibi gelişmeler, İtilaf Devletlerini Yunanlılara karşı taahhülden kurtarmış olduğundan, Türkiye'ye yönelik siyasetleri de değişikliğe uğramış, Ankara ile uzlaşma yolu tercih edilmişti. Üstelik Sevr Antlaşmasının milletçe bütünüyle reddedilmesi ve Kuva-yı Milliyeye karşı takip ettiği politikanın başarısızlığa uğraması Sadrazamı iyice gözden düşürmüş, Damat Ferit Paşa, 16 Ekim 1920'de istifa etmek zorunda kalmıştı. Kuva-yı Milliye liderlerince benimsenen ve Anadolu Hareketi'ne sempati ile bakan şahıslardan oluşan yeni bir kabine kurma düşünceleri sonucunda bu görev Tefik Paşa'ya verilmişti. Tefik Paşa göreve 21 Ekim 1920 tarihinde başlamıştı (Ayışığı 1994: 12; Ahmet İzzet Paşa 1993: 95).

Tevfik Paşa Hükümeti ile birlikte yakınlaşmaya yönelik bir adım olarak; önceki hükümet döneminde Kuva-yı Milliye'ye yardım ettiklerinden dolayı çeşitli cezalara çarptırılan mahkumların affedilmesine karar verilmişti. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da iktidar mevkiine getirilen Tevfik Paşa Kabinesinin Ankara ile teması neticesi Bilecik buluşması gerçekleşmiş, Mustafa Kemal Paşa İstanbul Hükümeti temsilcilerine karşı sert bir tavır takınmış, kendisini "*Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Hükümeti'nin Reisi*" olarak görüp, İstanbul Hükümeti ve temsilcilerini tanımadığını dolayısıyla kendileri ile memleket meselesi üzerine konuşma yetkilerinin olmayacağını söylemişti (İnal 1953: 1997). Görüşmelerden bir netice alınmaması üzerine beklemekte olan trenle Ankara'ya hareket edilmiş, 6 Aralık 1920 de misafirlerle birlikte Ankara'ya gelinmişti (Ayışığı 1994:14).

M. Kemal Paşa'nın konuya ilişkin mütalâası;

"İstanbul'un kurtuluş çaresi olarak ileri sürdüğü uzlaşma ve görüşme tekliflerini, kamuoyuna inandırmaya yarayacak şartları hazırlamadan reddetmeyi uygun bulmadık. Onun için, özellikle İzzet ve Salih Paşaların da içinde bulunacağı bir heyet ile Bilecik'te görüşmeyi uygun bulduk. Bu kişilerle görüştüğümüzden sonra halkın bütün inanış ve görüşlerindeki yanlışlığın anlaşılacağına şüphem yoktu" (Atatürk 2006: 370)

şeklinde olmuştu.

Birinci İnönü Zaferi'nin kazanılması ile birlikte Büyük Millet Meclisi, varlığını İngilizlere kabul ettirmişti. Türkler ile uzlaşma yolunu arayan İtilaf Devletleri "*Şark Meselesi*"nin de çözümü için 21 Şubat 1921'de Londra'da kendi delegeleriyle Osmanlı ve Yunan hükümetleri delegelerinden oluşan bir konferansın toplanmasına karar verip, durumu 27 Ocak 1920'de Sadrazam Tevfik Paşa'ya beyan etmişlerdi. Tevfik Paşa da bu gelişmeleri Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişti. Bu arada Büyük Millet Meclisi'nin devletin varlığını, niteliğini temelleştiren ilk "*Teşkilât-ı Esasiye Kanunu*"nun çıkarılması ile meşgul olmakta idi.

Teşkilât-ı Esasiye maddelerinin kabulünden on gün sonra İstanbul'da Sadrazam Tevfik Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya Londra Konferansı'na İstanbul ile beraber Ankara Hükümeti'nin de katılması yolunda Paris Konseyi'nin arzularını dile getiren 27.01.1921 tarihli telgrafi iletmış, Mustafa Kemal Paşa bu telgrafa cevaben 28.01.1921 tarihinde Teşkilât-ı Esasiye'nin maddelerini ekleyerek göndermişti.

Tevfik Paşa, TBMM'nin Konferansa dolaylı yoldan çağırılmasını tabii karşılamış ancak, Ankara'da bulunan Ahmet İzzet Paşa'nın 30 Ocak

1921 tarihinde İstanbul'a gönderdiği ve Ankara'yı destekler izlenimi veren telgraf da iki tarafın uzlaşmasına yetmemişti (Ayıışığı 1994: 14-15).

Yunanlıların 21 Şubat 1921 de 70-80 bin kişilik bir kuvvet ile saldırıya geçeceğinin haber alındığını Mustafa Kemal Paşa'ya bildiren Tevfik Paşa, kendisi ve arkadaşları hakkında daha önce alınmış olan idam kararlarını kaldırdığı gibi kullanılması yasak edilen bey ve paşa gibi unvanların yeniden kullanılmasını serbest bırakmıştı. 18 Nisan 1920 tarihli Kuva-yı İnzibatiye Kararnamesi'nin "*askeri tekaüt ve istifa kanununun ahkâm-ı umumîyesine aykırı ve hazinenin tahammülü fevkinde bazı müsaadati ihtiva ettiği*" gerekçesiyle iptalinin gerekli olduğuna dair Harbiye Nezareti'nin 20 Mart 1921 tarihli tezkeresi üzerine, 31 Mart 1921 tarihinde toplanan Vükela Meclisi almış olduğu kararla söz konusu kararnamenin ilgasına karar vermişti.

29.01.1337 (1921)'de Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın Londra'ya gönderilecek Heyet-i Murahhasa vesilesiyle İstanbul'da bulunan Tevfik Paşa ile ilgili haberleşmeye yönelik şunları söylüyordu:

"...bazı hükümetlerin milletleriyle beraber olmaya başladığı görüldü. ...25 Şubat'ta Paris'te bir ictimâ vuku buldu. Bu ictimâda verdikleri karar; 21 Şubatta Londra'da bir konferans yapılacaktır ve bu konferansta Şark Meselesi'ni halletmektir ve esas olarak Sevr Antlaşması'nı icbar ettiği tarzda tebdil etmekte karar vermiş bulunuyorlar. Biz bu olaya İstanbul vasıtasıyla vakıf oluyoruz" (TBMM ZC D:1, C:7: 410-415).

25 Ocak tarihinde Paris'te toplanan Konferans tarafından alınan kararlar gereğince, Şark Meselesi'nin çözümünü görüşmek üzere 21 Şubat'ta Londra da İtilaf Devletleri delegeleriyle Osmanlı ve Yunan hükümetleri delegelerinden oluşan bir konferans toplantıya çağırılacağı, yürürlükteki antlaşmada değişiklikler yapılacağı, Mustafa Kemal Paşa'nın veya Ankara tarafından kendilerine gerekli yetki verilmiş olan delegelerin, Osmanlı delegeler heyeti arasında bulunmasının ifade edildiği,27.01.1921 tarihli kendisine gelen telgrafı Mustafa Kemal Paşa aynen okumuş (TBMM ZC D:1, C:7: 410-415), Tevfik Paşa'ya 28.01.1921'de verilen cevabı şu şekilde belirtmiş idi:

"...İstanbul'daki herhangi bir heyetin hiçbir bakımdan meşru ve hukuki bir boyutu yoktur. Bundan dolayı böyle bir heyetin kendine hükümet adını vermiş olması milletin hâkimiyet anlayışına açıkça aykırıdır. ...İtilaf Devletleri Londra'da toplanacakları konferansta, Şark Meselesini hak ve adalet ölçüleri çerçevesinde çözmeye karar vermişlerse, davetlerini TBMM Hükümetine doğrudan doğruya yapmalıdır" (TBMM ZC D:1, C:7: 411-412).

Mustafa Kemal Paşa, Meclis-i Âli adına bu cevabı verdiğini ve uygun bulunduğu takdirde bunu Hariciye Nezaretine dahi göndereceğini söylemişti. Bu resmî cevaptan sonra doğrudan doğruya Tevfik Paşa'nın şahıslarına bunu teyiden hususî bir telgraf çektiğini ifade etmiş ve 28.01.1921 telgrafta şunları dile getirdiğini söylemişti:

“...İstanbul'dan gidecek olan bir delegeler heyeti'nin Londra Konferansı'na katılabilmesi ancak onun Ankara Hükümeti tarafından tam yetki ile görevlendirilmiş delegeleri de içinde bulundurması şartına bağlıdır. ... Fiili ve hukuki olarak ülkede tek meşru hükümet olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin ortaya koyduğu ve ilan ettiği esasları kabul ve bu esasların düşmanlarımız tarafından da onaylanmasını kolaylaştırmak için, bize katılmak suretiyle durumunuzu düzeltmenizi ve tespit buyurmanızı, tarih ve millet karşısında yüklenmekte olduğumuz görev ve yetkiye dayanarak teklif ederiz” (TBMM ZC D:1, C:7: 412-413).

İsmail Safa Bey;

“...bugün Zat-ı Şahanenin bize karşı olan vaziyetini açık ve sarih söylemesini teklif ediyoruz. Buna karşı Zat-ı Şahane, vaziyetini açık ve sarih olarak, yani bizim meşruiyetimizi, milletin mukadderatına hâkim olduğumuzu tasdik edecek kadar vaziyetini açık söylemediği takdirde ne vaziyet alacağız? (TBMM ZC D:1, C:7: 413)

diyerek, Padişahın, Meclisin meşruluğunu ve milletin geleceğine bizzat egemen bulunduğunu açıklaması, çok haklı olan bu isteğin kabul edilmemesi durumunda ne olacağı sorulmakta idi.

Fevzi Bey (Malatya); *“...Paşa Hazretleri tefrikayı ortadan kaldırmak için güzelce bir şey yazmıştı”* diyerek, Paşa'nın söylediklerinin doğru olduğunu, Mahzar Müfit Bey (Hakkari), bu hususu kimin dediğinin önemli olmadığını söylüyor, Fevzi Bey;

“...Tefrika oldukça düşman bizi taksime daha kolay yol bulur. Sürüsünün hesabını bilmeyen, sürüsünü muhafaza etmeyen bir çobanın elinde bir değneği bir de kavalı olur. Evet o Padişahlar bizim hukukumuzu her suretle muhafaza ede idi”(TBMM ZC D:1, C:7: 413)

diyerek, bu öneri ile doğru bir iş yapıldığını ve amacın ayrılığın ortadan kaldırılması olduğunu dile getiriyordu.

Sırrı Bey (İzmit), Padişah susar ya da aksini söylerse, tebaasını kendi rızasıyla yabancıların tutsaklığına bırakan, askerini yabancılara

teslim eden, kalelerini düşmana veren, tebaası üzerindeki yargı hakkında vazgeçen, İslâmların imamı hakkında ne yapılacağı bilginlerden sorularak, verecekleri fetvaya göre hareket edileceğini ifade ediyordu (TBMM ZC D:1, C:7: 413).

Hüsrev Bey (Trabzon); *“...Bizim nazarımızda mevcut olan şahıs değildir. Makam-ı Muallâ-yı Hilâfettir”* diyerek, daha evvel meşru saymadıkları Anadolu'nun bugün milletin geleceğine egemen olduğunu onun için millî hükümetin bu davranışının tam zamanında ve içinde bulunulan siyâsî durumun gereği olduğunu söylemekte idi (TBMM ZC D:1, C:7: 413-414).

Osman Fevzi Efendi (Erzincan);

“...her kaza ve her vilâyette tasdik olundu idi. Onda hâdise neden ibaret, fetva nenin üzerine verildi idi? Zat-ı Şahanenin ve milletin bundan tahlisi için meşru bir millet meclisi teşekkül etmesi seran caizdir ve buna tebaiyet etmeyenlere karşı milletin mukabelesi meşrudur. Bundan dolayı şimdi acaba o vaziyet tamamen tebeddül etti mi? kabul etmiyorum” (TBMM ZC D:1, C:7: 414)

diyordu.

Mustafa Kemal Paşa, milletvekili arkadaşlarının konuşmaları ile soruların yanıtının verildiğini, Padişahı ve Meclisi kendisi kadar tanıyan az kişi olduğunu, İngilizlerin esaret altında bulundurdıkları İslâm âlemine karşı baskılarını koruyabilmede bir kolaylık olarak bir alete, bir aracıya ihtiyaç duyduklarını bu değerli aracın hilafet makamı olduğunu, Mütarekeden sonraki işgalde aradıklarını İstanbul'da bulduklarını, padişahı kendi vatanında, kendi milletin göğsünde bir sığınak arayacağı yerde artık bu sığınağı dış güçlerde aramasını gerektiren nedenlerin ortadan kalktığını, dış güçlerin de artık kendisini yalnız bıraktıklarını, kendisini güçlü kılmak istemeleri itibari ile Padişahın bu öneriyi memnurlukla kabul etmesi gerektiğini, Padişahın bu öneriye olumlu cevap vermemesi durumunda yeri geldiğinde Yüce Meclis'in karar vereceğini beyan etmekte idi (TBMM ZC D:1, C:7: 414-415).

Hüsrev Bey;

“...İngiltere birçok tedbirlerle daima Şark'tan bizi ayırmağa çalışıyor, ...Loid Corç'un ikinci bir oyunu olabilir. ... Onun için müteyakkızane davranmak lâzımdır (TBMM ZC D:1, C:7: 415)” sözüne, Mustafa Kemal Paşa *“...bu pek varittir. İngilizlerin her hareketinin bir oyun olduğuna inanırsak hata etmiş olmayız. Fakat Heyet-i Vekiliye'nin, teşebbüsâtı sayesinde her ciheti nazar-ı dikkate almakta ve tedbirini ona göre ittihaz etmekte olduğunu*

gördüm, tabii Heyet-i Âliyeleri arzu buyururlarsa bu teşebbüsün tarzı hakkında Heyet olabilirler ”(TBMM ZC D:1, C:7: 415)

diyordu.

Konuşmaların ardından Reis Bey takrirler olduğunu söylemiş ve okunan takririn ardından 29.01.1921 tarihli oturum kapanmıştı.

Dr. Refik Bey (Bayezıt), İstanbul'da bulunan Tevfik Paşa ile cereyan eden muhaberat vesilesiyle Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis'te beyanatının Meclis'in mücedelesinin neticesi olduğunu beyanına dair takriri söz konusu olmuş, ardından Reis Bey yapmış olduğu konuşmada meseleyi kabul edenlerin el kaldırması ile birlikte durumu kabul ederek meseleyi kapatmıştı (TBMM ZC D:1, C:7: 412- 415).

4 Şubat 1921'deki gizli birleşimde (TBMM GZC C:1: 366-369) Londra Konferansına gönderilecek heyet hakkında İcra Vekilleri Heyeti'nin yazısı okunmuş, Hükümet adına söz alan Milli Müdafaa vekili Fevzi Paşa (Kozan), bu konuda yapılan görüşmeler temelinde barış konferansına TBMM Hükümeti adına katılacak temsilcilerin yüce meclisce seçilerek gönderilmesini ve İstanbul'dan uzman kişi ve belgelerin bu heyete dâhil edilmesini, Vekiller Heyeti'nce uygun görülerek durumun İstanbul Hükümeti'ne bildirildiğini, seçilecek heyetin doğrudan Antalya üzerinden gönderilmesi kararlaştırıldığını ifade ile heyete katılacakların adlarını okumuştur (TBMM GZC C:1: 366-369).

5 Şubat 1921'deki gizli birleşimde konu ile ilgili görüşmelere devam edilmiş, söz alan Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa (Kozan), gönderilecek heyetin Konferansa katılmak üzere gönderilmekte olduğunu, ancak bunların kabul olunup olunmayacaklarının henüz belli olmadığını, dolayısıyla şimdilik bir siyasî heyet, sonradan temsilciler heyeti göndermek meselesinin bahis konusu edilmeyeceğini, Hüseyin Avni Bey (Erzurum), İcra Vekilleri Heyeti'nin temsilcileri seçmeye yetkili olmadığını, zira sorumlu bir hükümetin mevcut bulunmadığını, Fevzi Paşa, Vekiller Heyeti'nin seçtiği temsilcilere bu görevleri için izin vermek yetkisi Meclisin olduğuna göre yine de bir seçim yapılmış olacağını ifade etmekte idi (TBMM GZC C:1: 382-407).

Nazif Bey (Canik), Mustafa Kemal Paşa (Ankara), Ragıp Bey (Kütahya), Emir Paşa (Sivas) ve Hüseyin Avni Bey (Erzurum)'in konuşmalarının ardından görüşmelerin yeterliliğine dair önerge kabul edilerek Vekiller Heyeti'nin önerdiği milletvekillerine izin verilmesi tekrar tekrar oya sunulmuş, neticede bu amaçla Hüsrev Bey (Trabzon), Yunus Nadi Bey (İzmir) ve Mahmut Bey (İzmir)'e izin verildiği, Hariciye Vekili Bekir Sami Bey, daha önce izin aldığı için yeniden oylanmadığı

başkanlıkca genel kurula duyurulmuş, ayrıca heyete katılmaları milletvekilleri tarafından önerilen üyelere dair önergelerin de gereği düşünölmek üzere İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilmesi kararlaştırılmıştı (TBMM GZC C:1: 382-407).

Seçim ve izin işlemleri bu şekilde tamamlanmasına rağmen konu üzerinde görüşmeler ve türlü olasılıklarda izlenecek tutum hakkında milletvekillerinin görüş ve düşüncelerini belirtmesi sonraki oturumda da devam etmiş, Londra'ya bir heyet gönderilip gönderilmemesi, gönderildiği takdirde bunun siyasî bir heyet mi yoksa temsil heyeti mi olacağı konusunda uzun tartışmalardan sonra leh ve aleyhte verilen önergeler oya konulmak suretiyle bir heyet gönderilmesine ve heyetin Meclis üyelerinden oluşmasına özel olarak çağrı yapıldığı takdirde konferansa katılmasına oy birliği ile karar verilmişti (TBMM GZC C:1: 418-443; TBMM GZC C:2: 3-11,72-78).

TBMM Hükümeti, henüz Mudanya Mütarekesi görüşmeleri devam ederken İtilaf devletlerine verdiği bir nota ile Konferansın 20 Ekim 1922'de İzmir'de toplanmasını istemiş ancak, Konferans için Lozan kenti önerilmiş, Barış Konferansının 13 Kasım 1922'de Lozan'da toplanmasında fikir birliğine varılıp, İtilaf devletleri 27 Ekim 1922 tarihli bir nota ile kararlarını hem TBMM Hükümeti'ne hem de İstanbul Hükümeti'ne bildirmişlerdi (Yalçın 2007: 127).

İtilaf devletlerinin her iki hükümete de Konferans için çağrıda bulunması bir ikilik doğurmuş, bu konuda asla taviz verilmeyip, Türkiye Devleti'ni temsil edecek tek unsurun TBMM Hükümeti olduğu söylenmişti. Mustafa Kemal Paşa, gönderilen telgrafın açıklaması olarak kesin tavrı şu şekilde ortaya koymuştu;

“...Tevfik Paşa Ankara'dan biraz daha yardım istemek akıllılığını gösteriyordu. ...TBMM ordularının kazanmış olduğu kesin zaferin sonucu olarak yakında yapılması beklenen Barış Konferansında Türkiye Devleti yalnız ve ancak TBMM Hükümeti tarafından temsil olunur” (Atatürk 2006: 488).

Refet Paşa ile temas neticesi, Meclis-i Vükela, Padişahın Meclisi onaylayan ve millî hareket liderlerini başarılarından dolayı kutlayan bir beyanname yayımlanması hususunda ikna olmuş ancak, beyanname kısmen değişikliğe uğramış ve beyanname, Padişah adına hemen ilan edilmek üzere Vükela Meclisine arz edilmişti. Ancak beyannameye zaferden duyulan memnuniyet dile getirilmekle beraber, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarından söz edilmemekte, Padişahın *“milletin hakanı ve islâmın halifesi”* olduğu özellikle vurgulanmakta idi (Ayışığı 1994: 22).

1 Kasım 1922 tarihli oturumda; Dr. Rıza Nur Bey (Sinop) le arkadaşlarının; Hilâfetin Hanedan-ı Al-i Osman'a ait olduğuna ve Halifenin bu hanedandan Büyük Millet Meclisince intihab olunacağına dair

“Hilâfet Türklere, Hanedan-ı Âl-i Osman'a aittir. Türkiye Devleti Makam-ı Hilâfetin istinatgâhidir. Halifeliğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkaneslâh olanı intihab olunur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti meşruu hakkı olan Hilâfet makamı esir bulunduğu ecnebler elinden kurtaracaktır” (TBMM ZC D:1, C:24: 304-316)

şeklindeki takriri okunmuş, hemen ardından Hüseyin Avni Bey'in söz alması ile yeni bir tadilname dile getirilmişti.

Mustafa Kemal Paşa okunan takrirlerin ardından Meclis'te yaptığı konuşmada; İstanbul'da gayri meşru olarak bulunan Tevfik Paşa'nın öncelikle hususî ve mahrem olarak ordularımız başkumandanına açık bir telgrafname ile Meclis-i Âli'ye müracaatta bulunduğunu, zihniyetin istiklali imhaya çalışan düşmanlara karşı kutsal davayı korumada fiilen ve hukuken kurtuluşa mazhar olan millî hükümeti esir etmeye çalıştığını, mânâ ve mantıktan uzak olan bu telgrafnamenin içinde yer alanların, Meclis-i Âlinin mevcudiyetiyle tahakkuk eden bir şekli, bir hakikati tekrar bahsetmeyi gerektirdiğini, Türkiye halkının millî saltanatı üç seneden beri kendi elinde bulundurarak kutsal davasını müdafaa etmekte bulunduğunu belirtmekte idi (TBMM ZC D:1, C:24: 304-316).

Mustafa Kemal Paşa konuşmasında devamla şunları söylemekte idi;

“...Binlerce senelerden beri istiklâl mefhumunun timsal-i asili olan Türk milleti bir tekme ile bu hufrenin içine yuvarlanmak isteniyor, ...millet hiçbir vakit bu hareket-i hiyanetkâranenin kurbanı olmaya razı olamazdı. ...Türk milleti bu defa doğrudan doğruya kendi nam ve sıfatında bir devlet tesis ederek bütün felâketlerin karşısında meftur olduğu kabiliyet ve kudretle ahzı mevki etti. ...Millet mukadderatını doğrudan doğruya eline aldı ve millî saltanat ve hâkimiyetini bir şahısta değil, bütün efradı tarafından müntahap vekillerden tereküb eden bir Meclis-i Âlide temsil etti. İşte o Meclis, Meclis-i Âlinizdir; ...bu imakam-ı hâkimiyetin hükümetine, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti derler” (TBMM ZC D:1, C:24: 304-316).

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşmalarının ardından Reis Bey, Rıza Nur Bey'in teklifi ve takrirler hakkında bir karar almak üzere Kanun-i Esasi, Adliye, Şeriye encümenlerine havalesini kabul buyuranların el

kaldırmasını istemiş ve Dr. Rıza Nur'un teklifi kabul olunmuş, okunan mazbata ile karar 01.11.1922 tarihinde iki madde halinde alınmıştır³.

Saltanatın kaldırılmasıyla zor durumda kalan Tevfik Paşa Hükümeti, 3 Kasım 1922'de Refet Paşa'nın verdiği bir muhtıra neticesi nazırlardan bazıları istifalarını vermiş (Ayışığı 1994: 22), 4 Kasım 1922 Cumartesi günü Tevfik Paşa başkanlığında toplanan kabine istifa kararı almıştı. 19 Ekim'de İstanbul'a gelmiş olan Refet Paşa, aynı gün yönetimi TBMM adına devralarak bütün nezaret müsteşarlarına resmî faaliyetlerinin durdurulduğunu, her çeşit iş için tek merciin Ankara olduğunu bildirmişti (TBMM ZC D:1, C:24: 304-316, TBMM GZC C:3: 1009-1018).

Sonuç

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilerek çekilmesinin bir belgesi olmuş ve bu belgeye dayalı yapılan haksız işgaller neticesi Millî Mücadele başlatılmıştı.

Millî Mücadele ve Kongreler Dönemi, Türk halkının bütünleşmesini, içeride ve dışarıda önemli başarı kazanılmasını sağlamış, elde edilen bu durum kendisini son Osmanlı Mebuslar Meclisi'nin toplanması ve Misak-ı Millî'nin kabulünde göstermiş, Misak-ı Millî, Türk milletinin varlığına kasteden işgalcilere karşı bir cevap niteliğinde Türk Milleti'nin özgürlük ve bağımsızlık bildirgesi olmuştur.

İstanbul'un işgali, Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesini hızlandırmış, yeni durum ve şartların oluşmasına yol açmış

³ Hilafet ve Saltanat hukuku hakkında Dr. Rıza Nur Bey (Sinop) ve arkadaşlarıyla Hüseyin Avni Bey (Erzurum) ve arkadaşlarının verdikleri teklif ve takarrür ile Şeriye, Adliye ve Kanuni Esasi encümenlerine havale ve tevdi buyurulmuş olmakla ortak encümenimizin 01.11.1922 tarihli içtımında Rıza Nur Bey'in teklifinin iki madde halinde ilan olunmak üzere Heyeti Umumiye'ye arzına karar verildi:

Madde 1. Teşkilât-ı Esasiye Kanunuyla Türk halkı hukuk-ı hâkimiyet ve hükümranisini hakiki temsileisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin manevî şahsiyetinde gayri kabili terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere temsile ve bilfiil istimal ve millî iradeye istinad etmeyen hiç bir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misak-ı Millî sınırları içinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli hükümeti tanımaz. Bunun üzerine Türkiye halkı şahsi hâkimiyete müstenid olan İstanbul'daki hükümet şeklini 16 Mart 1920'den itibaren sonsuza dek tarihe muntakıl addeylemiştir.

Madde 2. Hilâfet, Hanedan-ı Âl-i Osman'a aid olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâken erşed ve aslah olanı intihab olunur. Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhidir (TBMM ZC, D: 1, C: 24: 304-316).

ve yeni, millî, bağımsız bir devlet kurma düşüncesini güçlendirmiştir. 23 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nin açılması ile birlikte izlenecek ulusal siyaset;

“...Ulusal sınırlarımız içinde, her şeyden önce kendi gücümüze dayanarak varlığımızı koruyup ulusun ve yurdun gerçek mutluluğuna ve bayındırlığına çalışmak gelişigüzel, ulaşılamayacak istekler peşinde ulusu uğraştırmamak ve zarara sokmamak, uygarlık dünyasının uygarca insanca davranışını ve karşılıklı dostluğunu beklemektir”

şeklinde ifade edilmiş, Mustafa Kemal Paşa tarafından 24 Nisan 1920’de yapılması gereken; milleti millet olarak insanı insan olarak namus ve şerefi ile yaşatmak için kabul edilecek nokta ve esasın mevcut kuvvet ve vesaitimizi kontrol ederek imhaya çalışan düşmanların düşmanca olan emellerinin kırılması olduğu belirtilmiştir.

Büyük Millet Meclisi, iç ve dış unsurların yaratmış olduğu belli başlı sıkıntılar ile karşı karşıya kalmış, İstanbul Hükümeti’i ile münasebetlerde de bulunmuş, büyük bir azim ve kararlılık içerisinde mücadele etmiştir. Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümeti ile resmî haberleşmelere son vermiş, tehcir nedeniyle çeşitli şekilde zarar görenlerin ailelerine maaş bağlatarak onlara sahip çıkmış, Millî Mücadele’ye ve Osmanlı Devleti’ne oldukça zararı dokunan Damat Ferit Paşa’yı önce Osmanlı Devleti vatandaşlığından çıkarmış ardından da İstiklal Mahkemeleri aracılığıyla idama mahkûm etmiş, Sevr’in ön taslağı kabul edilen antlaşmaya yönelik Saltanat Şûrasında olumlu tavır alanların vatan haini sayılmasına ilişkin düzenlemeler yapmış, iç isyanlar ile ülkeyi yıpratmak isteyen güçlere karşı zorlu ve çetin mücadeleler vermiş, yapılan başarılı çalışmalar ile Damat Ferit Paşa Hükümetini düşürmüş ve İstanbul, Ankara ile uzlaşma yolunu seçmiştir. Birinci İnönü Zaferi neticesinde İngiltere Ankara Hükümetini tanımış ve yapılacak olan Londra Konferansına davet etmiş, Ankara Hükümeti gücünün bir göstergesi olarak 5 Kasım tarihinde İstanbul’da fiili yönetimi ele almış ve bu mücadelede, Halife Vahdettin’in 16 Kasım 1922’de İstanbul’u terki ile sonuçlanmıştır.

Ankara Hükümeti ülkenin tamamında artık tek söz sahibi olmuş, yabancı unsurların da bu durumu kabul etmekten başka bir çaresi kalmamıştır.

KAYNAKÇA

AFETİNAN, Ayşe (1962), *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara.

AKIN, Rıdvan (2008), TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde

Devlet Erkleri ve İdare, İletişim Yayınları, İstanbul.

AKŞİN, Sina (1990), *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cilt 2, Cem Yayınevi, Ankara.

Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1982), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.

ATATÜRK, M. Kemal (2006), *Nutuk*, (Haz. E. Semih Yalçın), Gazi Kitabevi, Ankara.

AYDEMİR, Şevket Süreyya (1973), *Tek Adam Mustafa Kemal*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

AYIŞIĞI, Metin (1994), “Son Osmanlı Hükümeti İle Ankara Hükümeti Arasındaki Münasebetler”, *Toplumsal Tarih*, İstanbul, s.12-18.

BAYUR, Yusuf Hikmet (1973), *Türk Devletinin Dış Siyaseti*, TTK Yayını, Ankara.

BIYIKOĞLU, Tefik (1960), “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlcî Karakteri”, *Belleten*, Cilt XXIV, S. 96 (Ekim 1960’dan Ayrı Basım), TTK Basımevi, Ankara, s. 1-27.

ÇOKER, Fahri (1994), *Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, Cilt I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara.

DÜSTUR (1929), Üçüncü Tertip, Cilt 1, Milliyet Matbaası, İstanbul.

ERGİL, Doğu (1981), *Millî Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara.

İNAL, Mahmut Kemal (1953), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, Maarif Matbaası, İstanbul.

İzzet Ahmet Paşa (1993), *Feryadım*, Cilt 2, İstanbul.

KILIÇOĞLU, Cemil (2006), *Osmanlı’da Son Paşalar*, Kum Saati Yayınları, İstanbul.

KOBAL, Yunus (2002), “Millî Mücadelede İç Ayaklanmalar”, *Türkler*, Cilt 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.78-89.

KÜÇÜK, Cevdet (2005), “Millî Mücadele”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 30, İstanbul.

TANÖR, Bülent (2001), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TBMM GZC (1980), Cilt 1, TBMM Matbaası.

TBMM GZC (1980), Cilt 2, TBMM Matbaası.

TBMM GZC(1980), Cilt 3, TBMM Matbaası.

TBMM Kavanin Mecmuası (1943), Devre I, Cilt I, No: 2, TBMM Matbaası.

TBMM Zabıt Ceridesi (1954), Cilt 1, TBMM Matbaası.

TBMM ZC (1959), Cilt 1, TBMM Matbaası.

TBMM ZC (1960), Cilt 24, TBMM Matbaası.

TBMM ZC (1954), Cilt 3, TBMM Matbaası.

TBMM ZC (1960), Cilt 7, TBMM Matbaası.

TBMM ZC (1960), Cilt 9, TBMM Matbaası.

TEVETOĞLU, Fethi (1991), *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Basımevi, Ankara.

TURAN, Şerafettin (1992), *Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, Cilt 2, BilgiYayınevi, Ankara.

Türk İstiklâl Harbi – İstiklâl Harbi'nde Ayaklanmalar (1919-1921), (1974), Cilt VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, (2008), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet (1990), *İlk Meclis ve Milli Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.

YALÇIN, E. Semih, (2007), *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Gazi Kitabevi, Ankara.

‘KIL’I KAÇ YARMAK?

Yrd. Doç. Dr. Sezer ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR*

ÖZ: Bir dilin söz varlığı içerisinde yer alan, o dili konuşan toplumun anlatım gücünü gösteren deyimler, bazen yüzyıllarca hiç değişmeden bazen de bünyesindeki sözcüklerin değişimi ile geçmişten günümüze gelmektedir. Deyimler, anlatımı güçlendirmenin yanı sıra anlatıma güzellik ve özgünlük de katar.

Türkçede konuşma ve yazı dilinde kullanılan, geçmişten günümüze gelen deyimler içerisinde “kılı kırk yarmak” deyimini görmekteyiz. Tarihî metinlerde *kılı kırk yarmak* deyimi, bu şekli dışında “kıl yarmak, kılı iki yarmak, kılı on yarmak, kılı yüz yarmak, kılı bin yarmak, kılı kırk bin yarmak” biçimleriyle de kullanılmış ancak günümüz Türkiye Türkçesine bunlardan sadece “kılı kırk yarmak” biçimi gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Söz varlığı, deyim, sayı, kıl, kılı kırk yarmak

How Many Times a Hair is Split into Pieces!

ABSTRACT: Idioms reflect the communicative and the expressive power of a society and are considered as part of the vocabulary. Sometimes an idiom can exist for centuries, remaining in common use with no change, or only slight changes in its words. Idioms not only strengthen expression but also make it beautiful, give originality and add freedom to it.

In Turkish spoken and written discourse we have one idiom as “splitting the hair into 40 pieces” remained in the language without being changed at all through . Although in historic manuscripts this idiom exists as “splitting the hair into pieces”, “splitting the hair into 2 pieces ”, “splitting the hair into 10 pieces”, “splitting the hair into 40 pieces” “splitting the hair into 100 pieces”, “splitting the hair into 1000 pieces”,

* Mimar Sinan G.S.Ü. Fen-Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., sozyasamis@yahoo.com

“splitting the hair into 4000 pieces” only the given version is still used in modern Turkish.

Key Words: Vocabulary, idiom, number, splitting the hair into pieces

Bir dilin söz varlığı içerisinde yer alan, o dili konuşan toplumun anlatımdaki gücünü gösteren deyimler bazen yüzyıllarca hiç değişmeden bazen de bünyesindeki sözcüklerin değişimi ile geçmişten günümüze gelmektedir (Aksan 2006: 31). Kimi zaman kelime kimi zaman da anlam bağlamında değişime uğrayan deyimler, anlatımı güçlendirmesinin yanı sıra anlatıma güzellik ve özgünlük de katar. Türkçede deyim, “*Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, kendine özgü bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir*” (TS 2011: 651), “*İfâde gücünü arttırmak için bir araya getirilen ve genellikle gerçek anlamları dışında bir anlam kazanarak kalıplaşan kelime öbeği, tâbir, istilâh*” (Ayverdi 2005: 279), “*Bir kavramı, bir durumu, ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce.*” (Aksoy 1993: 1/52), “*En az iki sözcükten kurulan, konuşmada ve yazıda anlatım gücünü artıran, anlam yönünden yer yer mantık dışına taşan bölümleri olabilen, yapısındaki kimi sözcükleri anlam değişmesine uğrayan, kalıplaşmış söz öbeklerine verilen addır.*” (Çotuksöken 1988: 7) biçiminde tanımlanmıştır.

Konuşma ve yazı dilinde kullanılan, geçmişten günümüze gelen deyimler içerisinde *kılı kırk yarmak* deyimini görmekteyiz. Bu deyim için çeşitli sözlüklerde, “*Bir şeyi tedkik ve teemmülde ifrattan kinaye*” (Hüseyin Kâzım Kadri 1943: 3/920), “*Çok tedkik etmek*” (Şemseddin Sâmî 1995: 1131), “*Titiz ve ayrıntılı bir biçimde incelemek, önemle üstünde durmak.*” (TS 2011: 1406; Saraçbaşı 2010: 776), “*Çok dikkatle, en küçük ayrıntılarına kadar titizce incelemek.*” (Aksoy 1993: II/928), “*İnceden inceye düşünüp en küçük ayrıntıyı bile hesâba katmak, titizce incelemek, ince eleyip sık dokumak*” (Ayverdi 2005: 665), “*Ele alınan şeyi titizce incelemek.*” (Gözler 1991: 99), “*Titiz ve ayrıntılı bir biçimde incelemek, büyük bir dikkat göstermek.*” (Tanyeri 2006: 176), “*1. Çok titizlik göstermek. 2. En küçük ayrıntısına değin titizlikle incelemek.*” (Püsküllüoğlu 1998: 549), “*Bir işi yaparken aşırı titizlik göstermek*” (Demiray 1994: 481) anlamları verilmiştir.

Eski Türkçeden bu yana kullanılan, “*İnsanın ve bazı hayvanların vücudunda çıkan sertçe ve ince tüy*” (ÖTS 2000: 2/1649); *bazı hayvanların derisinde, insan vücudunun belli yerlerinde çıkan, üst deri ürünü olan ipliksi uzantı* (TS 2011: 1406); *hayvanların derilerinde insan vücudunun bazı bölgelerinde çıkan ipliksi, sert tüy*” (Demiray 1994: 481) anlamına gelen *kıl* kelimesi, yapısı gereği çok ince bir unsurdur. Bu unsurun

“uzunlamasına bölüp ayırmak” (TS 2011: 2541) anlamına gelen *yarmak* fiiliyle daha da inceltilmesi, bir şeyin incelikle, dikkatle, titizlikle incelenmesi ve üzerinde durulması gerektiğini ifade etmiş ve bu şekilde deyimleşmiştir. *Kılı kırk yarmak* deyiminde “kıl” ve “yarmak” kelimeleri değişmezken, “yarmak” fiiline zarf unsuru olarak zaman içerisinde iki, on, kırk, yüz, bin, kırk bin gibi değişen sayılar eklenmiştir. Tarihî metinlerde *kıl yarmak* ve *kılı iki yarmak*, *kılı on yarmak*, *kılı kırk yarmak*, *kılı yüz yarmak*, *kılı bin yarmak*, *kılı kırk bin yarmak* gibi çeşitli sayı ifadeli biçimleriyle kullanılan deyimün günümüz Türkiye Türkçesine sadece *kılı kırk yarmak* biçimiyle ulaştığını görmekteyiz.

Kıl yarmak deyimini veya değişik sayı ifadeli biçimleri Türkçenin en eski yazılı metni Orhun Abideleri’nde, İslami Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseri olan Kutadgu Bilig’de ve Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olan Dîvânü Lügati’t-Türk’te görülmemektedir.

Bu çalışmada yer alan metinler dışındaki metinlerde, bu deyimün aşağıda belirtilen sayı ifadeli biçimlerinden başka biçimlere de rastlamak mümkündür. *Kıl*’ın taranan metinlerden hareketle kaç kez yarıldığını bildiren deyimlerin durumu ve kullanımları şu şekildedir:

Kıl/kılı yarmak: “Bir işin inceliklerini bilerek çok titiz davranmak, çok dikkatle en küçük ayrıntılarına kadar titizce incelemek” anlamında olan deyim 14. yüzyılın önemli şairlerinden Hoca Mes’ûd’un Süheyl ü Nev-bahâr adlı mesnevisinde ve Kadı Burhaneddin’in Divan’ında şu beyitlerde geçer:

Çü bilmez Mogalca ne dise yarar

Arab dili içinde kılı yarar (Mes’ûd bin Ahmed 1991: 349)

Kıl yarar cânım ki ire biline

İnce yola girmege yâr isderem (Ergin 1980: 6,7)

Kıpçak Türkçesi ile 1391’de yazımı tamamlanan Seyf-i Sarâyî’nin Gülistan Tercümesi’nde bu deyim iki yerde şu biçimde geçer:

Her tirige cân bigin ilge yarar

Olturup yargu yararda kıl yarar (Seyf-i Sarâyî 1989: 7 a/4)

Ol ir kim ok atıban kıl yara nişan urgay

Anı uruşta sakınma yirinde bek turgay (Seyf-i Sarâyî 1989: 149 b/5, 6)

15. yüzyılın ilk yarısında derlenmiş nazireler mecmuası olan Ömer bin Mezîd’in Mecmû’atü’n-nezâ’ir’inde iki yerde bu deyim geçmektedir:

*Belinden kimsene hergiz haber vermeye bir kılca
Kemer ger **kıl yaranlara** haber vermez ise gizli* (Canpolat 1995: 55)

*Sâde-dildir gün yüzün âyine görürse yanar
Şâne çok başlu işinde **kıl yarar** anber düzer* (Canpolat 1995: 237)

15. yüzyıl şairlerinden Necâfî Bey Divan’ında soruya verilecek cevabın ne denli incelikle, özenle düşünüldüğü bu deyimle ifade edilmiştir.

*Dehâni **kıl yaruban** her suâle viridi cevâb
Dahı o gamze-i fettân iden cidâle tamâ’* (Tarlan 1963: 4)

16. yüzyıl şairlerinden Emrî’nin, Prizrenli Şem’î’nin ve Gelibolulu Sun’î’nin Divan’ında şu şekilde geçer:

*Zülfden yüzüne gelmiş ser-i mûdur dehenün
Kıl yarar sözde anunçün leb-i şekker-şikenün* (Saraç 2002: 162)

*Yâ ser-i mûdur dehânun nakşı yâhud zerredür
Söyledükce **kıl yarar** dikkatde güftârun seniün* (Karavelioğlu e-kitap: 89)

*Söz açmada ey gonca dehânun gibi hîç yok
Kıl yarmada dikkatde miyânun gibi hîç yok* (Yakar 2009: 480)

17. yüzyıl şairlerinden Süheylî’nin Divan’ında sözün ne denli dikkatli ve incelikli söylendiğini anlatan deyim şu beyitte geçmektedir:

*Süheylî her sözünde kıl yararken
Miyânından haber virmez muhaddis* (Harmancı e-kitap: 37. gazel)

17. yüzyılın başlarında yazılmış Kitab-ı Bâz-name-i Padişahi adlı eserde “dahı bu san’atlar içinde **kıl yaran** kişilerin sözlerin ki gâyet mücerredür, ihtiyâr kıldum.” (Ergüzel 2009: 86) bu deyim “kılı kırk yaran, dikkatle inceleyen” anlamıyla geçmektedir.

Kılı iki yarmak/kılı iki biçmek: “Çok dikkat etmek, çok dikkatli davranmak” anlamındaki deyimde geçen *iki* sayısı “birden fazla olanı, bölünmeyi” karşılamaktadır.

13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başında yazıldığı tahmin edilen (Çelebioğlu 1999: 106) Dâstân-ı Ahmed Harâmî’de bu deyim *kılı iki biçmek* şeklinde geçmektedir.

*Maânide **kılı iki biçenler***

Dilinden dayıma gevher saçanlar (Onay 1946: 3)

14. yüzyıl şairlerinden Hoca Mes'ûd'un Süheyl ü Nev-bahâr mesnevisinde söze canlılık katmak maksadıyla sıkça kullandığı deyimlerin arasında yer alan *kılı iki yarmak* deyimini ile ilgili beyitler şunlardır:

Velî sözi senden işitdüm ılı

*Bu ma'nîde uş **iki yardum kılı*** (Mes'ûd bin Ahmed 1991: 313)

Kılı iki yarmaga nite yarar

*Bular ok ile bir **kılı on yarar*** (Mes'ûd bin Ahmed 1991: 498)

15. yüzyılın başında yazılan Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev adlı mesnevisinde üç beyitte bu deyimle rastlanmıştır.

Dilâverlükde ola yek-süvâre

*Bilüde bir **kılı hod iki yara*** (Solmaz 2007: 114)

Siyâkat içre gayet pâye-verdi

*Ki bir sözde **kılı iki yarardı*** (Solmaz 2007: 169)

*Ma'ânîde **kılı iki yarardı***

Şehün her dürlü işine yarardı (Solmaz 2007: 266)

Kılı on yarmak: Tarihî metinlerde görülen deyimlerden birisi de *kılı on yarmak*'tır. Buradaki *on* sayısı “dokuzdan bir artık” anlamını ve simgesel olarak tamlık ve mükemmelliği (Schimmel 2000: 194) belirtmektedir.

14. yüzyıl mesnevilerinden Süheyl ü Nev-bahâr'da daha önce belirtilen *kıl yarmak*, *kılı iki yarmak* biçimi dışında *kılı on yarmak* biçimi de geçmektedir.

Kılı iki yarmaga nite yarar

*Bular ok ile bir **kılı on yarar*** (Mes'ûd bin Ahmed 1991: 498)

14. yüzyılın sonu 15. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen (Kavruk 1998: 31) Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan bir Bahtiyâr-nâme'de (Bozkaplan-Kavruk 1999) bu deyim şu şekilde geçmektedir:

*... bu pâdişâhun on vezîr(i) vardı kim her biri 'ilm (ü) hüner içinde ve re'y ü tedbir itmekte **kıl on yararlardı**...* (Bahtiyâr-nâme 1999: 2 a/10)

Kılı kırk yarmak/ kılı kırk itmek: Mecazen “pek çok, defalarca” anlamında olan *kırk* sayısının, *kılı kırk yarmak* deyimini dışında Türkçede pek çok deyimde *-kırk dereden su getirmek, kırk tarakta bezi olmak, kırkı çıkmak, kırkıktan sonra saz çalmak, kırk katır mı kırk satır mı?, kırklamak, kırk yıllık, kırklara karışmak, kırk gün kırk gece, kırk yılda bir, kırkları karışmak, kırk kapının ipini çekmek, kırk kilit vurmak, kırk fırın ekmek yemek, kırk yılda bir vs.-;* atasözünde *-kırk derviş bir sofrada yemek yer iki padişah bir ülkeye(iklime) sığmaz, sarımsağı gelin etmişler kırk gün kokusu çıkmamış, kırk yıl günahkâr, bir yıl tövbe-kâr, bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı (hakki) vardır, kırk yıllık Kâni olur mu Yani, kırkıktan sonra azanı tenesir paklar, kırkıktan sonra saza başlayan kıyamette çalar, kırk serçeden bir kaz iyi, kırk yılda bir ölet olur, eceli gelen ölür vs.-;* birleşik kelime *-kırkambar, kırk hamamı, kırkayak, kırk kere vs.-;* kalıp sözde *-kırk haramiler, kırk türlü- çokluk* ifadesiyle kullanıldığı görülmektedir.

Hazırlamayı ve tamamlamayı ifade eden *kırk* sayısı büyük sayılar arasında en büyüleyici sayı olarak Orta Doğu’da özellikle de İran ve Türkiye’de yaygın biçimde kullanılmaktadır (Schimmel 2000: 265, 266). Eski Türkçeden bu yana Türkçenin söz varlığında yer alan *kırk* sayısı, Hz. Muhammed’in kırk yaşında Allah’tan vahiy alması, Allah’ın Hz. Âdem’in çamurunu kırk gün yoğurduğuna inanılması, Mehdi’nin dünyaya tekrar geldiğinde kırk yıl kalacak olması, Hz. Muhammed’in adındaki m (mim) harfinin ebce hesabında kırk sayısını karşılması (Çoruhlu 2000: 204), Kur’ân-ı Kerîm’de A’râf suresinde Musa peygambere Tûr dağında otuz günlük süre verilmesi ve bu sürenin on günle tamamlandığının bildirilerek kırk sayısının bir tamamlayış sayısı olduğunun belirtilmesi sebebiyle İslamiyette kutsal bir sayı kabul edilmiştir (Gölpınarlı 1977: 201).

Türklerde sayıların büyüklüğü onlara, yüzlere, binlere, yüz binlere vs. doğru giderken *kırk* sayısı halk arasında sayıların sonu zannedilmiş (Yund 1953: 749) ve bu yüzden *kırk* sayısı en büyük sayıyı, en çok olmayı belirten bir söz olmuştur.

Kırk sayısı Kırgızların Manas Destanı’nda, Dede Korkut Hikâyeleri’nde “kırk yiğit”, “kırk kız”, “kırk nâmerd”, “kırklar” motifleri ile (İnan 1948: 238-240; Gürsoy-Naskali 1996: 56-59), Binbir Gece Masalları’nda “kırk haramiler” motifi ile karşımıza çıkmaktadır. Bugün de Anadolu’da doğum ve ölüm ile ilgili âdetlerde, halk inanışında, yer adlarında *kırk* sayısının kullanıldığı bilinmektedir (Kalafat 1995: 15-21).

13. yüzyılın ikinci yarısı ile 14. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Yunus Emre’nin Divan’ında bu deyim şu beyitte geçmektedir:

Bir kılı kırk yardılar birin yol gösterdiler

Bu mülke gönderdiler o yola düşüp geldüm (Taççı 1998: 188)

16. yüzyıl şairlerinden Âşık Çelebi'de bu deyim yar- fiili yerine it-yardımcı fiiliyle *kılı kırk itmek* biçiminde kullanılmıştır.

*Gerçi ki dikkat ile bir **kılı kırk itdi** hıred*

Kimse bu mûy-miyân'eylemedi kılca hayâl (Kılıç e-kitap: 6. kaside)

16. yüzyıl şairlerinden Yahyâ Bey'de sevgilinin belini de ifade eden kıl unsurunun geçtiği bu deyim şu beyitte kullanılmıştır:

Yahyâ n'ola olursa sözüün inceden ince

*Yârün beli vasfında **kılı kırk yarar**sın* (Çavuşoğlu 1977: 481)

17. yüzyıl Türk edebiyatının en büyük hamse yazarlarından Nev'îzâde Atâyî'nin Sohbetü'l-ebkâr adlı mesnevisinde şu şekilde geçer:

Mîminin nüktesine eyle nazar

*Hatt-ı fermânı **kılı kırk yarar*** (Nev'îzâde Atâyî 1999: 23)

17. yüzyıl şairlerinden Süheylî'nin Divan'ında bir beyitte daha önce *kıl yarmak* biçimiyle geçen deyim aşağıdaki beyitte *kılı kırk yarmak* biçimiyle geçmektedir.

*Dikkatde **kılı kırk yarar** fikr-i latîfi*

Tedbîr-i dil-ârâsi pesendide vü sâ'ib (Harmanlı e-kitap: 15. kaside)

Kılı yüz yarmak: Bir şeyin çokluğunu abartmak amacıyla kullanılan *yüz* sayısı mükemmelliği ifade etmektedir (Schimmel 2000: 291).

15. yüzyıl şairlerinden Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrîn adlı mesnevisinde ve Cemâlî-i Karamânî'nin Miftâhu'l-Ferec adlı mesnevisinde bu deyim geçtiği beyitler şunlardır:

Seçerse kılı kıldan her bir âgâh

*Kılı yüz **yüz yarar** dikkatde ol şâh* (Timurtaş 1980: 23)

*Zihî peyk-i revân kim **yüz yarup kıl***

İki dilden kalur bin kâl ile kıl (Timurtaş 1980: 189)

Ol ki dîn içre delü dirsen yarar

*Bir kılı dünyâ işinde **yüz yarar*** (Yıldız 1992: 614)

Kılı bin yarmak: "İnceden inceye incelemek, titiz ve ayrıntılı bir biçimde incelemek" ifadesiyle kullanılan deyimdeki *bin* sayısı mecazen "*pek çok, çok sayıda*" (TS 2011: 345) anlamındadır. Türkçede çeşitli söz

varlıklarında -deyimde (*bin derde deva, binde bir, bin dereden su getirmek, bin kalıba girmek, bin kat, bin türlü, vs.*), atasözünde (*bin bilsen de bir bilene danış, bin dost az, bir düşman çok, bir musibet bin nasihatten yeğdir, bin ölçüp bir biçmeli, bir selam bin hatır yapar, biri bilmeyen bini hiç bilmez, vs.*)- geçen bin kelimesi gerçek sayı değerinden ziyade fazlalığı, çokluğu ifade etmek için kullanılmıştır.

15. yüzyıl şairlerinden Cem Sultan'ın ve Karamanlı Nizâmî'nin Divan'ında şu beyitlerde geçmektedir:

Bir kılı bin yararsa dahı akl-ı hurde-bin

Gelmez hayâl ü vehme hayâli Muhammed'ün (Ersoylu 1989: 9)

Pîr-i hîred ki bir kılı dikkatle bin yarar

Hayrân olur görürse sfât-ı miyânunu (İpekten 1974: 232)

16. yüzyıl şairlerinden Emrî'nin ve Prizrenli Şem'î'nin Divan'ında daha önce *kıl yarmak* biçiminde geçen deyim bu kez *kılı bin yarmak* biçimindedir.

Bir kılı bin yardı tab '-ı mû-şikâfum Emriyâ

Bağladı ol mû-miyân vasfında bir ince hayâl (Saraç 2002: 176)

Zerrece bilmez lebün kılca miyânun anlamaz

Bin yararsa ger kılı dikkatle fikr-i mû-şikâf (Karavelioğlu e-kitap: 86)

16. yüzyıl şairlerinden Zâtî'nin Divan'ında ve 16. yüzyılın başında yazılmış Lokmanî Dede'nin Menâkıb-ı Mevlâna'sında bu deyim şu şekilde kullanılmıştır:

Yararsın bir kılı bin sen nigârün bili vasfında

Gerekdür Zâtîyâ şâir olan gâyetde dikkatlü (Çavuşoğlu-Tanyeri 1987: 142)

Cân dilidür ki vasf ider bu dili

Bin yarar ma 'ni-y-ile bir kılı (Ersoylu 2001: 408)

Kılı kırk bin yarmak: Kırk ve bin sayılarıyla oluşturulmuş *kırk bin* sayı bakımından büyük bir değeri ifade ettiğinden “çokluğu, fazlalığı” belirtmek amacıyla bu deyimde kullanılmıştır. Bir şeyin bütün ayrıntıları ile ele alınması, incelenmesi gerektiğini belirtmek için sayı değeri bakımından büyük olan kırk bin ifadesinin kullanıldığı *kılı kırk bin yarmak* deyimini “*ince eleyip sık dokumak, dikkatle incelemek*” (Kantar

2011: 447) anlamıyla 15. yüzyıl şairlerinden Muînî'nin Mesnevî-i Murâdiye'sinde şu şekilde geçmektedir:

Bir kılı kırk bin yaran eshâb-ı hâs

Bu mekirden degmesi bulmaz halâs (Yavuz 1982: 131)

SONUÇ

Kıl yarmak, kılı iki yarmak, kılı on yarmak, kılı kırk yarmak, kılı yüz yarmak, kılı bin yarmak, kılı kırk bin yarmak deyimlerindeki şekil, hacim ve ağırlık bakımından küçük, az olan *kılın* bölünmesi, kullanıldığı cümlede yer alan söz konusu şeye çok fazla ehemmiyet vermeyi ifade etmektedir. Şekil, hacim ve ağırlık bakımından önemsiz olan unsurun önem ifadesi kazanması tezat sanatı ile sağlanmıştır. Kelimelerin tek tek anlamı ile deyim hâlinde çağrışımı ve anlamı, yapılan eylemin ne denli önemli olduğunu, incelik, dikkat ve özen istediğini belirtmektedir. *Kılın* ince, ufak, önemsiz görüntüsü Türkçede öteden beri çokluk, fazlalık ifade eden iki, on, kırk, yüz, bin gibi kelimelerle güçlendirilmiş, şekil olarak küçük, yerine göre önemsiz görünen *kıl* bölünme ve parçalanma sonucu “önem, dikkat, özen, incelik” gibi anlamları bünyesine katmış ve anlam bakımından güç kazanmıştır.

Söz konusu deyimlerden sadece *kılı kırk yarmak* biçiminin günümüze dek gelmesi Türk kültüründe ve düşünce dünyasında *kırk* sayısının en yüksek sayıyı, çokluğu, en fazla olanı bildirmesi, tamlığı ve mükemmelliği karşılaması ile açıklanabilir.

KISALTMALAR

ÖTS: Örnekleriyle Türkçe Sözlük

TS: Türkçe Sözlük

KAYNAKÇA

AKSAN, Doğan (2006), *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.

AKSOY, Ömer Asım (1993) *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, C. 1, 2, İnkılâp Yayınları, İstanbul.

AYVERDİ, İlhan (2005), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul.

Bahtiyâr-nâme (1999), (haz. Şerif Ali Bozkaplan, Hasan Kavruk), C. I, İzmir.

CANPOLAT, Mustafa (1995), *Ömer bin Mezîd, Mecmû'atü'n-nezâ'ir*, TDK, Ankara.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1977), *Yahyâ Bey Divan*, İstanbul.

- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed -TANYERİ, M. Ali (1987), *Zâtî Divanı, Gazeller Kısmı*, C. III, İstanbul.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1999), *Türk Edebiyatında Mesnevi*, Kitabevi, İstanbul.
- ÇORUHLU, Yaşar (2000), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1988), *Deyimlerimiz*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- DEMİRAY, Kemal (1994), *Temel Türkçe Sözlük*, 3. baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- ERGİN, Muharrem (1980), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul.
- ERGÜZEL, M. Mehdi (2009), *Kitab-ı Bâz-name-i Padişahi*, TDK, Ankara.
- ERSOYLU, İ. Halil (1989), *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, TDK, Ankara.
- ERSOYLU, Halil (2001), *Lokmanî Dede, Menâkıb-ı Mevlâna*, TDK, Ankara.
- EYÜBOĞLU, E. Kemal (1975), *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, C. 2, İstanbul.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (2000), *Dedem Korkudun Kitabı*, MEB, İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1977), *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul.
- GÖZLER, H. Fethi (1991), *Türkçe Deyimler Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine (1996), “Manas Destanında Kırk Yiğit (Niçin Kırk Yiğit)”, *Türk Dili*, S. 529, Ocak, s. 56-59.
- HARMANCI, M. Esat, *Süheylî, Divân*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215254/h/girismetin.pdf>) (Erişim tarihi: 05.03.2013)
- Hüseyin Kâzım Kadri (1943), *Türk Lûgati*, C. III, İstanbul.
- İNAN, Abdülkadir (1998), “Türk Destan ve Masallarında “Kırklar” Motifi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, TTK, Ankara, s. 238-240.
- İPEKTEN, Halûk (1974), *Karamanlı Nizâmî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar (1994), “Türk Halk İnançlarında Hususiyle Doğu Anadolu’da ve Orta Toroslar’da “Kırk” Motifi”, *Millî Folklor*, S. 22, Yaz, s. 15-21.
- KARAHAN, Abdülkadir (1951), “İslâmiyette 40 Adedi Hakkında”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. IV, S. 3, İstanbul, s. 265-273.
- KARAVELİOĞLU, Murat, *Prizrenli Şem’î Divânı*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-219047/h/prizrenlisemi.pdf>) (Erişim tarihi: 28.12.2012)

- KAVRUK, Hasan (1998), *Eski Türk Edebiyatında Mensûr Hikâyeler*, MEB, İstanbul.
- KILIÇ, Filiz, *Âşık Çelebi Dîvânı* (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213614/h/asikcelebidivanifilizkilig.pdf>) (Erişim tarihi: 24.12.2012)
- Mes'ûd Bin Ahmed (1991), *Süheyl ü Nev-bahâr* (haz. Cem Dilçin), TDK, Ankara.
- Nev'îzâde Atâyî (1999), *Sohbetü'l-ebkâr*, (haz. Muhammet Yelten), İstanbul.
- ONAY, A. Talat (1946), *Dâstan-ı Ahmed Haramî*, İstanbul.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük* (2000), C. II, MEB, İstanbul.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1998), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, 2. baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara.
- SARAÇ, M. A. Yekta (2002), *Emrî Divanı*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- SARAÇBAŞI, M. Ertuğrul (2010), *Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü*, C. 2, YKY, İstanbul.
- SCHIMMEL, Annemarie (2000), *Sayıların Gizemi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Seyf-i Sarâyî (1989), *Gülîstan Tercümesi* (haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu), TDK, Ankara.
- SOLMAZ, Ali Osman (2007), *Tutmacı'nın Gül ü Hüsrev Adlı Eseri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Şemseddin Sâmî (1995), *Kamûs-ı Türkî*, 5. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- TANYERİ, M. Ali (1999), *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- TANYERİ, M. Ali (2006), *Örnekleriyle Cumhuriyet Şiirinde Deyimler*, MVT Yayıncılık, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihad (1963), *Necatî Beg Divanı*, İstanbul.
- TATÇI, Mustafa (1998), *Yunus Emre Dîvânı*, 2. baskı, Akçağ Yayınları Ankara.
- TEKİN, Talat (2006), *Orhon Yazıtları*, TDK, Ankara.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1980), *Şeyhî ve Hüsrev ü Şîrîn'i*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Türkçe Sözlük* (2011), 11. baskı, TDK, Ankara.
- ÜSTÜNER, Ahat (1989), *Karahanlıca ve Eski Anadolu Metinlerinde Deyimler, Atasözleri ve Kısa Hikâyeler*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- YAKAR, Halil İbrahim (2009), *Gelibolulu Sun'î Dîvânı*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213620/h/gelibolulu.pdf>) (Erişim tarihi: 05.03.2013)

YAVUZ, Kemal (1982), *Mevlânâ, Mesnevî-i Murâdiyye*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Yazım Kılavuzu (2012), 27. baskı, TDK, Ankara.

YILDIZ, Osman (1992), *Cemâlî-i Karamânî, Miftâhu'l-Ferec, Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini*, C. II, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Malatya.

YUND, Kerim (1953), “Türk Dilinde 40”, *Türk Dili*, S. 23, Ağustos, s.749-752.

YURTBAŞI, Metin (2012), *Sınıflandırılmış Deyimler Sözlüğü*, 3. baskı, İstanbul.

YÜKSEL, H. Avni (1981), “Türk Folklorunda Kırk Sayısı”, *Erciyes*, S. 32, s. 13-17.

‘ŞAHSENEM’ ROMANI OKUYUCULARI İÇİN KILAVUZLUK DENEMESİ

Yrd. Doç. Dr. Ayşe ULUSOY TUNÇEL*

ÖZ: Diğer ülkelerin edebiyatlarında olduğu gibi Türk Edebiyatı için de ‘tarih’ her zaman zengin bir malzeme olarak görülmüş, yazarlar farklı zamanlarda farklı eğilimlerle bu birikimden istifade etmişlerdir. Günümüzde de hâlâ tartışılmakta olan Ermeni meselesini ve tehcir hadisesini Birinci Dünya Savaşı’nın atmosferi içinde ele alan “Şahsenem” romanı bu konu üzerine yazılmış romanlara farklı bir bakış açısı ile eklenmiş yeni bir roman’dır. 1914- 1920 yılları arasında yaşanan olayları bir Osmanlı Paşası’nın hatıra defterinden nakleden eser, 1970’li yılları ve bugünü işleyen ikinci bölümünde de meseleyi tarihî boyutuyla birlikte değerlendirme imkânı sunar. Klasik yapıda bir roman olan Şahsenem, tarihten ve günümüzden seçtiği gerçek veya kurgu ürünü çok sayıda roman kişileriyle ele aldığı meseleyi kavrar ve değerlendirir. Resmi söylemle örtüşen ve meselenin çözümüne ilişkin ortaya koyduğu tekliflerle onu aşan Şahsenem romanı, bir edebî esere yakışan estetik bütünlüğü ihmal etmeden, bir tarihî hadise üzerine ‘bilgi’ ve ‘bilinç’ veren ve uyandırmayı başardığı meşru şüphelerle insanları araştırmaya sevk eden önemli bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: ‘Tarihî’ roman, ‘Anahtar’ roman, Ermeni tehciri, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı

An Attempt of Guidance for the Novel of Şahsenem

ABSTRACT: As in the case of other countries' literature, ‘history’ has also been considered a very rich material in the Turkish Literature at all times and authors have always taken advantage of these accumulation in different times with different tendencies. Today, the novel “Şahsenem” which deals with the Armenian question and the deportation process, has

* Afyon Kocatepe Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl.,
ayseulusoytuncel@gmail.com

a highly controversial topic of today's world, emerged in the atmosphere of the First World War unlike to its counterparts.. While the novel explains the events occurred during 1914-1920 from the diary of an Ottoman Pasha, the second part discusses the 1970s up to recent times letting the readers to have a chance to evaluate the incidents from a historical perspective. The classic novel Şahsenem perceives and evaluates the concerned issue with a large number of real or fictional novel characters. The novel Şahsenem is of an important work which not only overlaps but also goes beyond the official discourse with its proposals to solve the problem while giving 'information' and 'consciousness' on a historical event and motivating the people to search due to legitimate doubts that it has raised without neglecting the aesthetic integrity of a literary work.

Key Words: 'Historic' novel, 'Key' novel, Armenian question, The First World War, Independence War

Giriş

Bilgi, hangi dala ait olursa olsun, ortak aklın oluşmasına katkı sağlamıyorsa, işlevini yerine getiremiyor demektir. İdeolojik şartlanma türünden bilgiyi değil, insanı birey ve bir kültürün / tarihin bilinçli üyesi, insanlığın barış içinde yaşamasının savunucusu yapmanın derdine düşen bilgiyi işaret ettiğimi belirtmek isterim. Kökleri geçmişte olan, taraftarlığın öfkesinden veya tepkisinden yakasını kurtaramayan trajik olgulara ait bilgilere yaklaşmak ise, gerçekten kolay değil.

Tarih ve siyasetin mantığı ve bilgi'ye bakışı her zaman paralel bir konumda yürümüyor. Siyasetçi ve idarecilerin kavga etmemeye özen gösterdiği bilgilerin bir kısmı edebiyat eserlerinin dünyasından gelmektedir; 'geçmiş' bilgisinin günümüz insanına aktarılmasında edebiyat eserlerinin etkili bir imkân olduğunu kabul etmeyen de çıkmamaktadır.

Romanlar bilgi ve birikime katkıda bulunabilir mi? Bu soruya evet demiyor olsak da edebî eserlerin davranış değişmelerine de, daha fazla bilgi edinme ihtiyacına da imkân verdiğini söyleyebiliriz. Konusunu tarihten almış olan roman, hikâye, tiyatro eseri ve sinema/tv draması türünden eserler, insanların bilgisinde yeni açılımlara ve daha çoğunu/doğrusunu öğrenme ihtiyacına yol açabilmektedir. Bu türden eserlerin bir kısmı ise, okuyucusundan/seyircisinden gerekli tarihe ait alt yapı bilgisi ve eleştirel hazırlık beklemektedir.

Edebiyat-tarih kardeşliğinin canlı göstergelerinden olan 'tarihî romanlar' Türk edebiyatında da gittikçe sayılarını çoğaltmaya devam ederken 'edebîlik' ve 'yeniden yorumlanan tarih'le ilgili bir dizi tartışmaları da peşleri sıra getiriyorlar. Yazarlar genellikle 'gündemde olan' veya 'cazibesini kaybetmemiş' tarihî dönemleri ve meseleleri konu

olarak seçtikleri için eserleriyle -bu romanlar tarihî iklimli serüven romanları bile olsa- meselelere karşı bir tür ‘farkındalık’ yaratıyorlar. Tarihî romanlar bir yandan edebiyat dünyasındaki çeşitliliği artırırken bir yandan da okuyucunun romanla daha sık -konunun cazibesine kapılanların belki de ilk defa- buluşmasına zemin hazırlıyorlar. Çok sayıda tarihî romanın kaleme alınması, hatta aynı meselelerin birden çok romanda işlenmesi hem ‘tarihi yorum tecrübemizi’ artırıyor hem de bu romanların edebiliğinin, yeniden değerlendirilmesine vesile oluyor.

Osmanlı hanedanının yurt dışına çıkarılması konusunu *Soylu Sessizlik* adlı romanında ele alan S. Dursun Kuvel, ikinci tarihî romanı olan *Batum Çıkmazı*’nda da 1917 ve sonrasında Kafkaslar’daki gelişmeleri işlemiştir. Yazar, hâlâ Türkiye’nin gündeminde olan ve uzun bir süre de böyle kalacağı benzeyen Ermeni meselesini ise 2012 Mart’ında yayımlanan “*Şahsenem*” adlı romanında değerlendirmiştir. Gerek ele aldığı zaman dilimi, gerek o dilim içinden seçip büyüteç altına taşıdığı olaylar ve gerekse kişiler açısından “*Şahsenem*” romanı, ‘tarihî roman’ tanımına uygun düşmektedir.¹ “*Şahsenem*”, söz konusu dönemden uzaklaştıkça konuyla ilgili artan ilmî belgelerin de ışığında, konuyu öğrenmek ve üzerinde düşünmek isteyenlerin ‘sağduyu’ya ne kadar yaklaştığını gösteren somut bir kanıttır ayrıca.

Olay Örgüsü

Romana adını veren Şahsenem, Erzurum’un on beş haneli Yarkaya köyünde annesi Aliye, dedesi ve babaannesi Hatip dede ve Hüsniye nine ile birlikte yaşayan sekiz yaşlarında yetim bir çocuktur. Aile, hayvanların sütünden yaptıkları yağ ve peyniri köydeki Ermeni bakkala vererek geçimini sağlar.

Babaannesi ve dedesi de bir gece Ermeniler tarafından katledilen Şahsenem, annesiyle birlikte hayatlarının geri kalan kısmını, Şahsenem’in anne dedesi Behram Ağa ve karısı Sultan Ana’nın yaşadıkları, Yarkaya’dan daha büyük bir köy olan Güneşli köyünde geçireceklerdir. Şahsenem’in dayılarından Hacı Ali ile Ramazan, üç yıl önce Balkan

¹ Tarihi romanın tanımını yaptığı ve önce, 1976’ da yayınlan Atsız Armağanı’nda sonra kitabında yer alan “*Tarihi Roman ve Atsız’ın Tarihi Romanları Üzerine Düşünceler*”, adlı yazısında (Tural 2005: 209-246) Sadık Tural, yazar ile tarihî gerçeklik arasındaki ilişkiyi, olayların ‘şahidi olunmamış’ bir zamanda geçmesi ve ‘tarihî olay ile kişileri çarpıtmamak’ şartına bağlıyordu. Konusunu tarihten alan eserlerin yapısına ilişkin değerlendirmelerini *Tarihten Destana Akan Duyarlılık* adlı kitabındaki “*Bilincin Söze Emanet Edilmesi*” başlıklı bölümde yer alan bir dizi yazısıyla (Tural 2006: 7-126) sürdüren Sadık Tural, geçmişteki olay ve kişilere, ideolojik şartlanmayla yaklaşmamayı benimseyen ve anlattıklarını, o iklimdeymiş gibi duyan ve duyuran ‘sanatkâr mizaç’ sahipliğini ısrarla vurgulamaktadır.

Savaşı'nda şehit düşmüşler, on dört yaşında yakışıklı bir genç olan dayısı Şamil evin tek oğlu olarak kalmıştır. İki oğlu bir kızı olan Gencağa'nın da büyük oğlu Hıdır, amca çocukları gibi Balkan Savaşı'nda şehit olmuştur.

Romanda, 1910'lu yılların koşullarını yansıtan bir model köy olarak oluşturulan Güneşli köyünde de o zamana kadar huzur içinde yaşayan Türk ve Ermeni ailelerin arası giderek bozulmaya başlamıştır. Köyün bilge kişileri Nadir Bey ve Behram Ağa, zaman zaman köy odasında toplanarak anlaşmazlıkları düzeltmeye çalışırlar. Samimi ve uysal Dirgovanların yanı sıra, Artin Kalciyan ve ailesi de Güneşli köyünde hayatlarını sürdürürler. Fakat Kalciyanlar, kendi soydaşları dahil, kimseyle görüşmezler. Güneşli köyünü koruyan jandarmaların da köyden ayrılmasıyla köy eşkıya tehdidinde daha da açık hale gelir.

Güneşli köyünün kasvetli ve donuk yaşamında Şahsenem kendisine yeni dostlar edinir. Çocukları olmayan Mko ve karısı Takuhi, Şahsenem'i evlat hasretiyle kucaklarlarken Şahsenem de vaktinin çoğunu Dirgovanlarda geçirir. Bir akşam Kalciyanlara gelen misafirler bütün köyün dikkatini çeker. Bu misafirlerden Ohannes Kayayan, Artin Efendi'nin karısı Zibet Hanım'ın kardeşidir ve Maraş Amerikan Okulu'nda öğretmenlik yapmaktadır. Aynı okulda öğretmenlik yapan Bedros Kapamacıyan da Artin Efendi'nin kızı Manoş'un nişanlısıdır. Kalciyanlar, büyük Ermenistan idealine inanmakta ve bu arzularını gerçekleştirmek için her yolu mübah görmektedirler. Ohannes ve Bedros, Türkleri sevmeyen fakat, yaşı, tecrübesi ve bilgisi ışığında bu ideale de inanmayan Artin Efendi'yi müstakil Ermenistan konusunda iknaya çalışırlar. Gençler, bir yandan Anadolu'daki Ermenileri silahlandıran bir yandan da Rus ordusunda yer alacak Ermeni gönüllülerini toplayan General Antranik'ten de övgüyle söz ederler.

1914 yılının Temmuz ayında Almanların Rusya'ya savaş ilan etmesiyle Osmanlı İmparatorluğu da Almanların yanında yeni bir savaşa girmiştir. Bir hafta sonra Anadolu'da Genel Seferberlik ilan edilir. Şahsenem'in dayısı Şamil'den ve ineği Sarıkız'dan ayrılmasından yaklaşık bir ay sonra köy Ermeni çetesinin baskınına uğrar. O geceyi Mkolarda geçiren Şahsenem'i Mko Dirgovan kendi kızı Flora olarak tanıınca Şahsenem ikinci defa olmak üzere ölümden kurtulur. Maiyetindeki bir grup askerle birlikte bölgeyi korumakla görevli olan Osmanlı Feriki Nihat Paşa, Güneşli köyündeki eşkıya baskınına haber alır almaz askerleriyle birlikte kısa zamanda köye ulaşır. Romanın iki temel kişisi Şahsenem'le Nihat Bey'in yolları burada kesişir. Nihat Paşa hem Dâhiliye Nezareti'nin hem de Harbiye Nezareti'nin özel temsilcisi olarak yaklaşık bir yıldır bölgeyi dolaşmakta; olaylar karşısında alınacak tedbirleri hükûmete rapor etmekte, tarafları sakinleştirmeye, yükselen tansiyonu düşürmeye çalışmaktadır. Güneşli köyünde de baskına uğramış

diğer köylerde yaptıkları gibi cenazeleri defnederek namazlarını kılarlar. Nihat Bey vahşetten kurtulan iki Ermeni aileyle tanışır. Bu aileden biri olan Dirgovanlar Şahsenem'i evlat edinerek yanlarında İstanbul'a götürmek isterler. Hem yetim hem öksüz kalan Şahsenem de onları bırakmak istemez. Nihat Bey'in eşi Gülbahar Hanım ve on yedi yaşlarında olan kızı Nurtaç da İstanbul'da yaşamaktadır. Şahsenem'i bir emanet olarak gören Nihat Bey onu uzaktan olsa himaye etmek niyetindedir. Bu amaçla Dirgovanların İstanbul'da kalacakları adresi alırken kendi adresini de onlara vermiştir. Kalcıyanlar da akrabaları Ohannes ve Bedros'un yaşadığı Maraş'a yerleşmek isterler. İki aile gidecekleri yere güvenle yolcu edildikten sonra Nihat Bey askerleriyle birlikte Erzurum'a doğru yola çıkar.

Yazar, Doğu bölgesinin o yıllardaki durumunu, bu bölgede yaşanan karışıklığın iç ve dış sebeplerini, hadiseler devlet bakış açısını ve aldığı tedbirleri daha geniş çerçevede yansıtabilmek için devleti temsil eden, zaman zaman da eleştiren sağduyulu asker Nihat Bey tipini kurgulamıştır. Asker Nihat Bey'in bölgedeki maceraları romanın başından itibaren Şahsenem'in hikâyesiyle paralel bir şekilde işlenmiştir.

Romanda Nihat Bey'in Doğu Anadolu bölgesindeki faaliyetleri Van Valiliği önünde halkı sakinleştirmek ve onlara nasihat vermek amacıyla yaptığı bir konuşmayla başlar. Ermenilerle Kürtler arasında yaşanan gerginlik, böyle bir konuşmayı zaruri kılmıştır. Kürt Ağalarına seslenen Nihat Bey, canilik ve çetecilik edenlerin yüzyıllardır Türklerle yaşayan, onlara komşuluk eden Ermeniler olmadığını belirterek, Kürt Ağalarının bu bir avuç Ermeni'nin güvenliğinden de sorumlu olduğunu söyler. Van bölgesindeki meseleleri takip ederken bir yandan da çevre illere telgraflar çekerek ziyaret saatlerini bildiren Nihat Bey, bu bölgedeki Ermeni, Türkmen ve Azerilerle de görüşür.

Nihat Bey'in ilk görüştüğü kişi bölgedeki Ermeni cemaatinin önde gelen papazlarından Artin Limonciyan'dır. Nihat Bey, Van Valisi'nin de katılımıyla İran, Rus ve İngiliz konsolosları ile bir toplantı yapar. Türkmenlerin temsilcisi Abdullah Ağa ise henüz Türkmenlerle Ermeniler arasında ortaya çıkan çatışmaların münferit düzeyde kaldığını fakat gidişatın hiç de iyi görünmediğini söyler.

Nihat Bey, bir süre sonra Artin Limonciyan'ın öldürüldüğü haberini alır. Yakalanan katilin bir Ermeni olduğunun ve bölgeye kuzeyden geldiğinin anlaşılması Müslümanlara karşı oluşabilecek bir tahriki önlemiştir. Nihat Bey, bölgede durumun giderek bozulması üzerine İstanbul'a telgraf çekerek bazı yöneticilerin değiştirilmesini ve bölgeye daha fazla asker gönderilmesini ister. Bir yandan da Erzurum-

Kars mıntıkasına doğru yapılması düşünölen yolculuğun hazırlıklarına başlanır.

Nihat Bey, bu sefer de Fransız Cizvit papazları, Merzifon ve Maraş Amerikan Okulu'nda öğretmen olarak görev yapan iki Ermeni misyoneri ve Van kilisesinin papazından oluşın misafir heyetini kabul etmektedir. İçlerinden bir temsilcinin devletin Ermenilere yönelik saldırıları önlemede yetersiz kaldığını belirtmesi üzerine Nihat Bey, devletin adil ve güçlü olduğunu bir kez daha vurgularken şahsında da kararlı ve heybetli yapısıyla bu gücü ve adaleti temsil eder.

Nihat Bey, planlanan Erzurum yolculuğuna, bir bölük asker, bir rehber, yeteri kadar yiyecek ve bolca cephanе alarak çıkar. Nihat Bey, yol boyunca Kaymakam ve askerlerin yanı sıra halkın ileri gelenleriyle de görüşerek bölgedeki olaylarla ilgili onlardan bilgi alır. Ertesi gün bölgeye gelen Jandarma Komutanı Miralay Yusuf Bey, Nihat Bey'e son gelişmelerle ilgili bilgi verir. Masum Ermeniler de iki ateş arasında kalmışlar, Kürtlerin, Çerkezlerin ve nadiren de olsa Türkmenlerin saldırılarına hedef oldukları yetmediğı gibi, kendi soydaşları olan Ermeni komitacıları tarafından da kendileriyle birlikte hareket etmeleri için tacize uğramaktadırlar. Yusuf Bey ayrıca İstanbul hükümetinin Ruslarla işbirliği yapan Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmak için hazırlıklar yaptığını da duymuştur.

Nihat Bey ve beraberindeki askerler zorlu tabiat şartlarına, hastalığa, yokluğa ve eşkıya baskınlarına direnerek Erzurum'a doğru yol alırken mahalli idarecilerden umudunu kesen ahalinin de türlü şikâyetlerini dinlemek ve onlara çözüm bulmakla uğraşır. Yol üzerinde bulunan Gökçedağ Köyünde askerlerini dinlendiren Nihat Bey, köy muhtarı Gazi İsmail'in evine misafir olur. Muhtardan köyle ilgili bilgi alan Nihat Bey, köyde bulunan masum üç Ermeni ailesinin son gelişmeler üzerine çevrenin baskılarına dayanamayarak köyü terk ettiklerini öğrenir.

Bölüğün bir sonraki konaklama yeri Yelyurdu Köyüdür. Konaklayabilecekleri uygun bir bina arayan Nihat Bey'e köy muhtarı bir mektep binasını bir de Ares adlı Yahudi'nin boş konağını gösterir. Ares Efendi'nin kızı kaçırılıp sonra da ondan fidye talep edilmiş, Ares Efendi Jandarmaya şikâyete gidince kumandan kızını kurtarmak için kendisinden bin lira para istemiş, sonradan kaçırmanın Jandarma karakol kumandanı olduğu anlaşılmıştır. Ares Efendi de başına daha kötü şeylerin gelmesinden endişe ederek köyü terk etmek zorunda kalmıştır. Nihat Bey'in talimatıyla jandarma komutanı ve birlikte hareket ettiği birkaç devlet memuru hapse atılırlar.

Ertesi sabah Erzurum'a doğru yola çıkmaya hazırlanan Nihat Bey, Elmalı köyünün basıldığı haberini alır almaz buldukları yere üç saatlik

mesafede bulunan Elmalı köyüne yönelir. Nihat Bey, Jandarma karakolu komutanının kendisine yiyecek ve para vermedikleri için Elmalı köylülerini çetecilere karşı korumamakla tehdit ettiğini öğrenir. Karakol Komutanı Yüzbaşı Haluk Bey'in derhal yargılanması emrini verir. Sorumsuz olduğu kadar küstah bir asker de olan Haluk'un götürülürken hakîme rüşvet verip er geç çıkacağını söylemesi memleketin içten içe çürüdüğünün kanıtıdır. Elmalı köyünün ardından baskına uğrayan Güneşli köyünde karşılaştığı Şahsenem'i İstanbul'a uğurladıktan sonra Erzurum'a gelen Nihat Bey, gelir gelmez kendisine ulaşan bir telgrafla acilen İstanbul'a çağrıldığını öğrenir. Birliği, Yüzbaşı Samet ve Binbaşı Süleyman'a bırakarak İstanbul'a dönmeye karar verir.

Kalciyan ailesi ise Maraş'a ulaşmışlar, akrabaları Ohannes ile Bedros'un gösterişli konağına yerleşmişlerdir. Ertesi sabah Ohannes ve Bedros, Artin Efendi'yi manastırdaki toplantıya davet ederler. Maraş'taki Ermeni Fedaileri Alayı'nın Başkanı Karabet Terziyan burada toplanan Ermenilere hitap etmektedir. Maraş'ın Büyük Ermenistan ideali açısından en az diğer iller kadar stratejik bir öneme sahip olduğunu söyleyen Terziyan, Zeytun isyanında kanıtladıkları üzere büyük başarılar elde edebileceklerini, bunun için şartların çok müsait olduğunu belirterek Ermenileri kışkırtmaktadır. Siyasî ve tarihî konularda çok bilgili olan Artin Kalciyan dedesinden duyduğu '*eşkıyalık ile devlet kuran payidar kalamaz*' sözünü unutmamakta, Ermenilerin diğer devletler için sadece 'meşalelerini tutuşturacak bir paçavradan ibaret olduğunu bilmektedir. Terziyan ve Kalciyan aileleri Terziyanlardaki akşam yemeğinde bir araya gelirler. Adana Papazı Muşeg Nişancıyan'ın bazı Ermeni ileri gelenlerinin İstanbul'dan Ankara ve çevresine sürgüne gönderildiği haberini getirmesiyle iki ailenin de keyfi kaçır. Osmanlı'nın son kalan gücünü Çanakkale'de kullanacağı düşüncesiyle dikkatleri Ruslarla işbirliği eden Ermenilerin saldırmaya hazırlandığı Doğu cephesine çekmenin en mantıklı iş olacağı konusunda karara varılır. Artin Efendi ise, Rusların işgal edecekleri Doğu vilayetlerini Ermenilere hediye etmeyecek kadar akıllı olduklarını; Kürtleri, Çerkezleri, Gürcüleri ve Lazları da Ermeni karşıtı kuvvetler olarak dikkate almaları gerektiğini söyleyerek, hayalperest gençleri uyarır. Babasının Kapalıçarşı'daki kuyumcu dükkânını işleten Agit de İran'da yayımlanan ihtilâlcî gazeteleri okuyarak bilinçlenmekte, Van'daki gönüllü Ermeni birliklerine katılmak istemektedir. Agit'i seven ve onu kaybetmekten korkan Artin Efendi'nin ortanca kızı Vartanoş, sevgilisini elinden alacağı için savaşa lanet eder.

Yanlarına Şahsenem'i de alarak İstanbul'a giden Dirgovanlar, Mko'nun erkek kardeşi Nişan'ın ailesiyle yaşadığı eve emaneten yerleşirler. Kendisinin de Nurtaç adlı bir kızı olan Nihat Bey, Şahsenem'i evlat edinmek niyetinde olduğunu belirtir. Mko ve Takuhi ise

Şahsenem'in manevi anne ve babası olarak kalacaklardır. Şahsenem de Nurtaç'ın okuduğu okula, Bezm-i Alem İnas Sultanisine kaydettirilir.

İstanbul'un işgal edilmesi üzerine hakkında yakalanma emri çıkarılan Nihat Bey, Anadolu'ya geçmiş, İstiklal Harbi'ne omuz vermeye başlamıştır. Onun yokluğunda ailesini Mko koruyup kollamaktadır. Çok geçmeden okulunu bitirmiş ve sağlık hizmeti de almış olan Nurtaç gizlice babasının yanına gider.

Bu arada Anadolu'da tehcir hareketi başlamış, çoğu kadınlardan ve çocuklardan oluşan kabileler Deyrizor'a doğru yola çıkmıştır. Erzak ve su sıkıntısı, yorgunluk ve salgın hastalıklar tehcire tabi tutulanlar kadar onları koruyan askerleri de tehdit etmektedir. Mamuretülaziz'den Harput'a kadar olan alanı bir bölük askeriyile Yüzbaşı Samet korumaktadır. Bazı bölgelerde varlıklı Ermenilerin rüşvet vererek tehcir kapsamının dışında kalmaları, bazı aşiretlerin kabiledeki güzel kızları almak, çocukları da evlatlık edinmek istemeleri Yüzbaşı'yı daha işin başında umutsuzluğa düşürür. Mülazım İsmail Hakkı'yı dört manga askerle Harput'a gönderen Yüzbaşı Samet de kafilesiyle Adana ve İskenderun istikametine doğru ilerlemektedir. Yolların kabileye yağma ve soygun amaçlı saldırılar düzenlemeyi planlayan eşkiyayla dolu olduğunun haber alınması üzerine güzergâh değiştirilir. Yollarda türlü sıkıntılar çeken kabile nihayet Maraş'taki toplanma yerine ulaştırılır.

Ülküsü uğruna Maraş'ı ve Vartanoş'u terk eden Agit, Revan'da, İlkokul'da öğretmenlik yapan Raznuni ile yaşamaktadır. Büyük Ermenistan idealinin doldurduğu kalbinde Agit'in *Nor Nosk* gazetesinde çalışırken tanıştığı Raznuni'ye de yer yoktur. Buna rağmen Raznuni Agit'i onun sevgisizliğine ve kabalıklarına tahammül edecek kadar çok sever. Agit hâlâ Ermeni milliyetçiliği peşinde koşarken çalıştığı gazetenin yayın politikası yeni Rus rejimine ayak uydurmaya başlamıştır. Bolşeviklerin Türkiye ile iyi ilişkiler geliştirmesi bir çatışma isteyen Ermenileri hayal kırıklığına uğratmıştır. Ermeni ideali Ermenistan'da sönmeye yüz tutmuşken Fransa ve Amerika'dan gelen gazetelerle hâlâ Agit gibilerin hayallerini beslemeye devam etmektedir. İsrail'in kunduracı dükkânının arka bölümünde ara sıra arkadaşlarıyla buluşarak siyasî meseleler üzerine sohbet eden Agit yeni gelişmelerden memnun değildir. Büyük Ermenistan ideali için Avrupa'da ve Amerika'da mücadele edecektir. Savunduğu fikirler yüzünden gazetede işi de tehlikeye giren Agit, hem gazetede ki durumunu sağlamlaştırmak hem de Büyük Ermenistan idealinin kökenlerini ve geleceğini saygın bir Ermeni tarihçisine anlattırmak için Harutyun Biberyan ile bir görüşme yapar. Harutyun geçmişte yaşanan olayları bir aydın sağduyusuyla değerlendirir. Harutyun'dan istediği cevapları alamayan Agit, Büyük Ermenistan ideali uğruna Raznuni'yi de terk ederek Amerika'ya gider.

Kalciyan ve Terziyan aileleri zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilerin bir bölümü gibi Amerika’ya göçmüşlerdir. Manhattan’a yerleşen Artin Kalciyan’ın kızı ve damadı ise Los Angeles’da yaşamaya karar verirler. Ailesini bu büyük ve yabancı ülkede bir arada tutamayacağını düşünen Artin Efendi, Anadolu’nun sıcaklığını özlemektedir. Amerika’da, buraya gelirken beraber yolculuk yaptıkları Ara Kilimciyan’a rastlayan Artin Efendi, Anadolu’dan ve Ermenistan’dan göç eden Ermenilerin Watertown adlı bir kasaba kurduklarını öğrenir. Burada yaşayan Karabet Terziyan ve papaz Muşeg, Watertown’daki Ermeni faaliyetlerinin içerisinde aktif olarak görev yapmaktadırlar. Kalciyan ailesi de bir süre sonra Watertown’a taşınırlar. Agit ise Los Angeles’a yerleşecek, Amerikan kamuoyunu etkileyen büyük bir sektör olan medya ve sinema sektöründe çalışarak Büyük Ermenistan idealini bu yolla yaşatacaktır.

İstanbul’un işgali üzerine Anadolu’ya geçen Nihat Bey, hem kurucu meclis üyesi olarak çalışmakta hem de memleketin kurtarılması için cephede askerlik yapmaktadır. Babasıyla birlikte kalan Nurtaç da Ankara’ya gelen yaralıların tedavisiyle ilgilenmektedir. Mustafa Kemal, oluşturduğu bazı önemli komisyonlarda kendisine güvendiği İstanbul Mebusu Nihat Bey’i de görevlendirmektedir. Ermenilerin yeniden yurda dönüşünün sağlanması ve haklarının iadesi konusundaki çalışmaların yürütülmesi için oluşturulan komisyonun başkanı Nihat Bey’dir. 1918 yılında evlerine dönme hakkı tanınan Ermenilere yeni bir hak tanıyan komisyonun amacı, *“Ermenilerin evlerine dönüşünü mümkün kılacak tedbirleri almak, dönenlerin mal varlıklarının kendilerine iadesini sağlamak, dönmeyenlere ise mallarının rayiç bedelini ödemek”* tir. Yeni devletin, ilerisi için bir pürüz teşkil edebilecek geçmişteki yaraların sarılarak kurulması planlanmaktadır.

Aradan yıllar geçmiş Şahsenem Hanım yetmiş bir yaşına gelmiştir. Asker kocasını erken yaşta kaybeden, pilot oğlu da Kıbrıs çıkarmasında şehit düşen Şahsenem, kızı Gönül, delikanlılık çağına gelmiş torunları Zeynep ve Mücteba ile birlikte yaşamaktadır. Mücteba gazetecilik yapar, kendisinden on iki yaş küçük olan kardeşi Zeynep ise öğrencidir. Şahsenem’in manevi babası Nihat Bey, eşi Gülbahar hanımı ani gelen bir ölümle kaybetmiş, kızı Nurtaç’ın Doktor Melih’le evlenmesinden sonra büsbütün yalnız kalmış, kendisi de 1963 Nisan’ında vefat etmiştir. Nihat Bey, yazdığı hatıralarını son nefesinde yanında olan Şahsenem’e miras olarak bırakmış, *‘memlekete hizmet için ihtiyaç duyulması’* durumunda yayınlama izni de vermiştir. Nurtaç ve Melih ise çocukları Nur ve Atabey ile uzun yıllar yurtdışında yaşamışlar, Nihat Bey’in vefatından sonra İstanbul’a yerleşmişlerdir. Abla kardeş gibi büyüyen Şahsenem ile Nurtaç, Şahsenem’in pilot olan kocası Hasan ile Nurtaç’ın kocası Doktor Melih arasındaki soğukluk ve siyasî görüş ayrılıkları yüzünden

birbirleriyle görüşmez olmuşlardır. Çocuklarını sosyalist olarak yetiştirmeye çalışan Melih, bir süre sonra kendi çocuklarından da uzaklaşmak zorunda kalır. Nur, annesinin bütün itirazlarına rağmen yurtdışına yerleşir. İstanbul'daki sol gruplarla yakınlaşan Atabey ise hakkındaki kesinleşmiş hapis cezası nedeniyle yurtdışına kaçmış, bir daha da geri dönmemiştir. Evlat hasretine dayanamayan Nurtaç hanımın da sağlığı giderek bozulmuş ve hasretlik duygusuyla vefat etmiştir.

İstiklal Savaşı'ndan bu yana altmış küsur yıl geçmiş, yetmişli yılların sonuna gelinmiş, insanlar yaş almış, evlatlar evlenmiş, torunlar büyümüş, fakat Ermeni gailisi bitmemiştir. Şahsenem'in kızı ve torunlarından oluşan ailesi bir akşam televizyon izlerken Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Taha Carım'ın öldürüldüğünü öğrenirler. Saldırıyı Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları adındaki terör örgütü üstlenir. Ermeniler soykırımı uğradıklarına dair geçmişten gelen iddialarını yenedünya düzeninde yeni umutlarla devam ettirmektedirler. Mücteba bu iftiraları Nihat Bey'in hatıratındaki gerçeklerle çürütmek niyetindedir. Söz konusu anıları, çalıştığı gazetede yayımlatmak için ninesinden izin ister. Şahsenem Hanım, eski ve Latin harfli olmak üzere iki ciltten oluşan defterleri yayımlaması için torununa emanet eder. Hatırat, *Şahsenem* romanının vak'a zamanını da oluşturan 1914-1920 yılları arasını kapsamaktadır. Gazetede bölümler halinde yayımlanmaya başlayan hatırat büyük ilgi uyandırır. Terziyan ailesinin kurduğu Ermenice yayım yapan *Yüce Ararat* gazetesi gerçeklerin çarpıtıldığını yazarken yurt içinden de kimileri bu girişimi ırkçılıkla kimileri de diasporasının değerlendirmelerini ciddiye almakla suçlar. Ermeni tehcirini 'Hatırat'ı temel alarak bitirme tezi olarak hazırlamak isteyen Zeynep'in projesi okul idaresi tarafından reddedilir. Hatıratın yayımlanmasının ve bazı gerçeklerin ortaya çıkmasının ardından bir süre sonra Zeynep bir Ermeni militanı tarafından kolundan ve bacağından vurulur. Mücteba ise tehdit edilir.

Ankara'da Ermeni meselesi konulu örtülü bir toplantıya katılacak olan Mücteba, Zeynep'in hocası Doçent Şenol Bey'den bilgi yardımı alır. Ermeni iddialarının ciddiye alınmaması yönünde bir karara varılan toplantı Mücteba'yı hayal kırıklığına uğratar. Devlet'in bazı organları Mücteba'yı gazeteci kimliğiyle Avrupa ülkelerini dolaşarak Ermeni militanlarının faaliyette olduğu mekânların, destek aldıkları kişi ve kurumların tespitini yapmak üzere görevlendirir. Mücteba'nın İstanbul'dan ayrılışının ikinci günü bir bombalı saldırı sonucu çöken ahşap evlerinin altında kalan Şahsenem Nine de, bu siyasî oyunun bir kurbanı olarak yanarak can verir.

Romanın Zaman ve Mekân Koordinatları

Ermeni isyanlarının zirveye çıktığı ve tehcir hadisesinin gerçekleştiği 1914 yılından yeni bir Türkiye'nin doğduğu 1920 yılına kadar olan dönemi hikâye eden roman, daha az yekûn tutan ikinci kısmında da, Ermeni terörünün devreye girdiği 1970'li yıllardan meselenin, bir sonuca bağlanmadığı günümüze kadar olan dönemi değerlendirir. Romanda Nihat Bey'in Van -Ağrı- Erzurum-Kars mıntokası ve civar köylerdeki faaliyetleri anlatılırken, tehcirin yürütüldüğü bölgelerden Elazığ (Mamuretülaziz) - Maraş güzergâhı hadiselerin geçtiği bir başka bölgedir. Şahsenem romanının kişileri, İstanbul, Ankara, Maraş, Revan, Amerika ve Almanya gibi şehir ve ülkelerde de faaliyetlerde bulunurlar.

Roman Kişileri

1. Tamamen kurgusal olan roman kişileri:

S. Dursun Kuvel, romanında kurgu ürünü olan roman kişilerinin yanında ‘gerçek’ kişilere de roman kişisi olarak yer vermiştir. Romanın başkişileri, Nihat Bey ve Şahsenem'in sıradan, ortalama tipler arasından seçilmiş olması, yazara daha özgür, sağlam ve geniş bir hareket alanı sağlamıştır. İstanbul hükümeti tarafından Doğu bölgesinde asayiş sağlaması için görevlendirilen Ferik Nihat Bey, devletin Doğu meselesine nasıl yaklaştığını, hangi imkânlarla, hangi tedbirleri aldığını yansıtmak için kurgulanmış bir tiptir. Otuz yılı bulan meslek hayatı sürekli ailesinden uzakta geçmiş Nihat Bey, Osmanlı'nın çalışkan, bilinçli, aydın, adil, inançlı, kararlı, prensipli, merhametli, şerefli bir askeridir. Askerliğinin yanı sıra yeni devletin ilk bürokratlarından biri olan Nihat Bey, iyi bir aile reisi ve iyi bir babadır da. O olağanüstülük devrinde zayıflayan devletin azalan otoritesini hissettirmemek için olağanüstü gayret sarf eden otoriter bir idareci ve kuvvetli bir hatiptir. Ankara'nın Keskin kazasından askerî okula kaydolmak için İstanbul'a gelen Miralay Osman Bey'in oğlu olan Nihat Bey, babasından ve bir paşa kızı olan annesinden askerlik mesleğinin yanında zorluklara tahammül etme gücünü de miras almıştır. Nihat Bey'in hükümet ve halk arasındaki konumu onun devlet adına bazı özeleştiriler yapabilmesini de mümkün kılar. Nihat Bey'in bilinci, Osmanlı aydınının trajedisini yansıtan bir aynadır. Yazarın bu trajediyi aktarabilmek için ‘ben anlatım’ tarzından da faydalanarak tanıttığı tek karakter olan Nihat Bey tipi, böylece romanda içini dışını en iyi bildiğimiz roman kişisi olur. Sayısız gizli kahramanlar gibi ‘gözlerin görmediği, kulakların duymadığı bir ortamda’ milleti ve memleketi için yaptıkları fark edilemeyen Nihat Bey (Paşa) vefatında da küçük bir merasimle hayattan uğurlanır.

Şahsenem, henüz sekiz yaşında bir kız çocuğu iken karşımıza çıkar. Babasını ardından da dedesini ve ninesini ani ölümlerle kaybeden Şahsenem, büyüklerine yapışık bir hayat yaşayan, çekingen bir çocuktur. Güneşli köyünde yeni bir hayat kurmaya çalışırken çıkan Birinci Dünya Savaşı, dayısı Şamil ve ineği Sarıkız'dan ayrılmasına sebep olur. Bir müddet sonra da Ermeni çetelerinin baskınına uğrayan köylerinde annesini, anneannesini, dedesini, diğer sevdikleriyle birlikte ani ve korkunç ölümlerle kaybeder. Etrafında olup bitenleri anlayamayacak bir yaşta iken bir sürü felakete tanışan ve güven duygusu sürekli zedelene Şahsenem, romanda akıbetleri meçhul diğer bebekler ve çocuklar gibi savaşın bedelini en ağır ödeyen roman kişisidir. Önce yaşadıklarına bir anlam veremeyen, adını koyduktan sonra da bu yükü ömür boyu taşımak zorunda kalan, büyüklerin oyununda heba olup gitmiş sayısız çocuktan biridir. Şahsenem, Dirgovanları ailesi gibi benimser. Manevî babası Nihat Bey ve onun ailesi ise Şahsenem'in gençlik yıllarını huzur içinde yaşamasını sağlarlar. Yazar, Şahsenem'in duygularını çocuk duyarlılığı ile yansıtmayı başarmıştır. Katliamdan sonra, Dirgovanlarla birlikte Mko'nun kadeşi Nişan'ın İstanbul'daki evine sığınan Şahsenem, bu kadar acının yaşanmışlığı üzerine Nişan'ın karısı Anuş'un kendisinden hoşlanmadığını fark edince şöyle hisseder:

“...Hatip dedesi de sürekli olarak ‘yalan dünya’ diye söylenirdi. Demek ki gördükleri ve yaşadıkları o kadar da sahici değildi. Sahici olmayanın neden bu kadar can yaktığı ise cevabını veremediği tek soru olarak yüreğinde hep saklı kaldı” (Kuvet 2012: 190).

Eserin ikinci derecedeki roman kişilerini de Behram Ağa, Yüzbaşı Samet, Artin Kalciyan, Mko Dirgovan ve Agit karakterleri olarak belirleyebiliriz. Aslında her biri şahıslarında yoğunlaşmış birtakım özelliklerle bir insan türünü temsil eden bu kişiler ‘karakter’den ziyade ‘tip’ konumundadırlar. Romana sonradan giren veya belli bir süre sonra ortadan kaldırılan bu tipler, Nihat Bey gibi uzun soluklu olmasalar da, onun gibi keskin hatlarla çizilmişlerdir; roman boyunca değişmezler, okuyucuyu şaşırtacak davranışlarda bulunmazlar.

Behram Ağa, Güneşli köyünün saygın, sağduyulu, tecrübeli ve bilge sakinlerindedir. Sinirli ve otoriter birisi olmasına rağmen kızı ve torununun mutluluğu için mizacını değiştirmiş yumuşak huylu bir insana dönüşmüştür. O da Nihat Bey gibi köyünde Türklerle Ermeniler arasında yaşanan gerginlikleri sonlandırmak ve insanları sakinleştirmek için uğraş verir. Eğitilmiş bir insan olmamasına rağmen devlet idaresinin aksayan taraflarını ve yaklaşan felaketi görebilecek kadar basiret sahibidir. Nihat Bey'in İstanbul'a dönerken birliğini teslim ettiği, tehcir faaliyetini yürütmekle görevli askerlerden kıdemli Yüzbaşı Samet de dürüst,

vazifesine sadık bir askerdir. Kendisine verilen kafileyi Maraş'taki toplanma yerine götürmekle görevli Yüzbaşı Samet, işini askerî bir vazife olarak değil, insanî bir vazife olarak görmekte, gerek kafiledeki Ermenileri gerekse onları koruyan askerlerini sağ salim menzile ulaştırmak için büyük gayret sarf etmektedir. Vazifesi uğruna memlekette bıraktığı ve uzun zamandır görmediği ailesi ve iki oğlunun hasreti için yakarken bütün gücünü işine veren tedbirli ve sert görünümlü bir asker profili çizer. Yüzbaşı Samet, Osmanlı'nın tehcir hareketini iddiaların aksine planlı bir şekilde ve iyi niyetlerle yürüttüğünü göstermek için kurgulanmış bir tiptir.

Mko Dirgovan ve karısı Takuhi, Güneşli köyünde, o devirdeki pek çok Ermeni ailesi gibi Türklerle uyum içinde yaşayan model bir ailedir. insanî vasıfların milliyet ayrımını ezip geçen nadir anların simgesi olan bu aile roman boyunca olumlu gelişmelerle yaşamaya devam eder. Köyde kimseyle görüşmeyen Artin Kalciyan ve ailesi ise Müslümanlarla ve hatta Müslümanlarla senli benli olmuş kendi soydaşlarıyla belli bir mesafede yaşayan Ermeni ailelerini temsil ederler. Artin Kalciyan Türkleri sevmemekle beraber Osmanlı sınırları içinde bağımsız bir Ermenistan kurmak isteyen ve bu amaçla büyük devletlerin desteğine güvenerek kanlı eylemler planlayan Ermeni milliyetçiliğini eleştiren sağduyulu bir tiptir. Çok zengin bir sarraf olan dedesi Altunyan Efendi'nin ticaretin incelikleri yanında siyasî ve tarihî konulardaki bilgisini de aktardığı torunu Artin Efendi de dedesi gibi ticarete ve söz söylemede mahir bir kişidir. Artin Efendi'nin bilgisi ve tecrübesi olayları doğru tahlil etmesini sağlar. Yazar, Türklerden önce de bu coğrafyada yaşayan Ermenilerin Anadolu'nun gerçek sahibi oldukları, Bizans yönetiminde özgür ve mutlu yaşadıkları yönündeki iddiaları Artin Kalciyan'ın tarih bilgisiyle çürütür. Ermenilerin yıllardan beri Büyük devletler tarafından kullanıldığını bilen Artin Efendi, bir başka devletin kuklası olarak yaşamaktansa şimdiye kadar olduğu gibi Osmanlı'nın eşit tebaasının bir parçası olmayı tercih etmektedir.

Karabet Terziyan'ın tek erkek çocuğu Agit ise gençliğinin tutku ve heyecan ateşini ‘Büyük Ermenistan’ ideali ile tutuşturan milliyetçi bir Ermeni gencidir. Kendisini seven Vartanoş'u ve Raznuni'yi siyasî rüyaları uğruna terk eden Agit'in kalbi, ülküsü dışında başka hiçbir sevgiyi ömür boyu taşıyacak kuvvette değildir. Agit aşık olacağı kadında bile kendi siyasî düşüncelerine paralel özellikler arar. Vartanoş, siyasî konularda bilgisizdir. Fedakâr ve aşık Raznuni'nin ise kadınlık özellikleri öne çıkmıştır. Agit, Harutyun'un kızı Naz'dan çok hoşlansa da, nasyonalist ve ihtilâlcî bir yapıya sahip görünmeyen bu kızla da bir gelecek düşlemez. Agit, hayatını bir hiç uğruna adadığının farkında değildir. Onun bilincindeki bu körlük okuyucuda bir üstünlük hissi

yaratır. Öte yandan Agit, insan olarak ne iyi ne kötü bir karakterdir. Zaafının peşinden giderek hayatını karartacak olması onu romanda trajik bir karakter yapar. Yazarın onu işlemekte gösterdiği başarı, Agit'i 'tip'in sınırlarını zorlayan, karaktere doğru genişleyen bir roman kişisi statüsüne getirir.

Romanda vak'anın ilerlemesinde bir görev üstlenmeseler de romanı biçimlendiren çevrenin, toplumun tanıtılması ve bir düşüncenin iletilmesi için gerekli olan tipler de vardır: Artin Limonciyan, Muhtar Nadir Bey, Maho Ağa, Kolağası Fazlı Bey, Göçekli köyü sakini Papaz Aren Çorbacıyan, Jandarma Komutanı Miralay Yusuf Bey, İmam Hüseyin Efendi, Köy Muhtarı Gazi İsmail, Kürt Ağası Habip, öğrenciliğinde ' muhbir' Karakol Komutanı Yüzbaşı Haluk. Romanın ikinci bölümünde doğan tiplerden Mücteba ve Zeynep ise eğitilmiş ve araştırmacı Türk gençliğini temsil ederler. Aliye, Gülbahar Hanım, Nurtaç, Dr.Melih ve Şahsenem'in kızı Gönül ise romanda hiç işlenmemiş tiplerdir.

2. Örtülenmiş roman kişileri:

Ohannes Kayayan, Bedros Kapamacıyan, Karabet Terziyan ve Papaz Muşeg ise romanda daha çok fikrî yönleriyle temsil edilen tek boyutlu tiplerdir. Artin Efendi'nin akrabaları olan ve Maraş'taki Amerikan Okulu'nda öğretmenlik yapan Ohannes Kayayan ve Bedros Kapamacıyan da Büyük Ermenistan ideali için çalışan milliyetçi Ermeni gençleridir. Aslında Ohannes Kayayan ve Bedros Kapamacıyan geçmişte yaşamış iki gerçek kişiliktir. Türk Ermeni ilişkilerinde etkili olan bu iki isimden Ohannes'i gerçekte olduğu gibi Türkler aleyhinde faaliyet gösteren bir karakter olarak karşımıza çıkaran yazar, Osmanlı devletine sadık Ermenilerden Bedros Kapamacıyan'ı ise olumsuz bir karaktere dönüştürmüştür. Hınçak komitesinin Orta Anadolu'da faaliyet gösteren merkezi Merzifon, "Küçük Ermenistan İhtilâl Merkezi" adını alır. Merzifon Amerikan Koleji'nde öğretmenlik yapan Ohannes Kayayan ise, bu komitenin reisi olan ve yine aynı okulda öğretmenlik yapan Karabet Tomayan'ın sekreteridir. Ohannes diğer Ermeni arkadaşlarıyla birlikte memuriyetini kötüye kullanarak Ermenilerin gizli ve zararlı haberleşmelerine aracılık etmiş, Osmanlı devleti tebaasından olmasına rağmen devlet aleyhinde neşriyatta bulunmaktan ve bunların dağıtımını yapmaktan geri kalmamıştır. 1893'te Merzifon Koleji'nin Ermeni İhtilâlcileri tarafından üs olarak kullanıldığı ortaya çıkması üzerine burada görev yapan iki öğretmen olan Tomayan ve Kayayan tutuklanarak ağır hapis cezasına çarptırılmışsa da İngiliz ve Amerikan Büyükelçiliklerinin baskısıyla serbest bırakılarak İngiltere'ye gönderilmişlerdir (Şimşir 2009: 280). Romandaki Ohannes karakterinin de 'öğretmen olması' ve devlet aleyhinde faaliyet göstermesi gerçek Ohannes Kayayan kimliğiyle örtüştüğünü gösterir. Bedros Kapamacıyan

ise Van Belediye Başkanı olarak görev yaparken Taşnak Komitesi'nin emriyle, devlete sadık Ermeni ileri gelenlerini öldürme faaliyetleri kapsamında, Ermeniler tarafından 10 Aralık 1912 yılında öldürülmüştür. Hem Müslümanlarla hem Ermenilerle iyi geçinen, son derece iyi bir insan olan (Akyol 2009: 70-71) Bedros Kapamaciyan, romanda Ohannes'le birlikte idealist fakat tarihî konularda bilgisiz, vurdumduymaz, hayalperest ve ikiyüzlü Ermeni gençliğini temsil eden tiplerdir. Görünürde öğretmenlik yapmalarına rağmen her ikisi de Amerikan vatandaşı olan bu gençlerin asıl işleri Ermeni çocuklarını ve gençlerini Amerika'ya bağlı Ermeni militanlara dönüştürmektir. Amerikan ve Fransa kendi vatandaşı olan Ermenileri suçüstü yakalansalar bile konsolosluklarını devreye sokarak onları korumaktadır. Osmanlı vatandaşının ise böyle bir hakkı yoktur. Bu durum Bedros ve Ohannes'i Müslüman karşıtı faaliyetlerinde daha cüretkâr kılar. Merzifon Amerikan Koleji öğretmenlerinden Karabet Tomayan ise romanın bir sahnesinde Van'daki Ermeni cemaatinin papazı olarak tanıtılır.

Romanda 'Ermeni Fedaileri' gerçeğinden de bahseden yazar, bu meseleyi kurguladığı Karabet Terziyan tipiyle gündeme getirir. Zeytun ve Maraş bölgesinde teşkilatlanmış ve kendilerini 'Ermeni Fedaileri' olarak tanımlayan Ermeni Gönüllü Birlikleri yirmi bin kişilik silahlı güçleriyle İngiltere ve Fransa'nın İskenderun'a çıkarma yapmasını beklemişler, bu eylemin gerçekleşmesi durumunda da bu ülkelere destek vermeyi planlamışlardır. Gençlerden oluşan bu gönüllü birlikler, Rus ordusuna istihbarat bilgisi vermekte ve önemli haberleşme hatlarını havaya uçurmaktadırlar. En önemlisi de Türk Müslüman erkeklerin askere alınması sonucu korumasız kalan bölgedeki kadınları, çocukları ve yaşlıları katletmişlerdir (Akyol 2009: 73). Romanda Ermeni Fedaileri Alayı'nın başı olarak tanıtılan Karabet Terziyan ise Büyük Ermenistan ideali çerçevesinde Maraş bölgesindeki gençleri eğitmektedir. Oğlu Agit'i de kendisi gibi Ermeni milliyetçisi olarak yetiştiren Terziyan, zorunlu göçe tabi tutulunca, maddi durumu iyi olan veya Amerika'yla iyi ilişkiler kuran bir kısım Ermeniler gibi Amerika'ya yerleşmiştir, Papaz Muşeg'le birlikte Watertown'daki Ermeni faaliyetlerinin içerisinde aktif olarak görev almaya başlamıştır. Değişen dünya düzeninin Türklerle Rusları bir araya getirmesi üzerine, Ermeni davasının unutulup gitmemesi için Terziyan, bu seferde hem Ruslara hem Türklere karşı, Amerika'nın desteğini alarak Amerika'da teşkilatlanmak için çalışmaktadır.

Tarihî kişiliklerin romandaki kurgusal kişilerle az çok örtüştüğü durumlardan biri de Adana Papazı Muşeg karakterinde gözlenir. Aslında Adana Piskoposu Muşeg, 13 Nisan 1909'da başlayan ve Türk Ermeni ilişkilerine büyük darbe indiren hatta Ermenileri cesaretlendirerek onların bağımsızlık isteğini artıran Adana olaylarının baş sorumlusudur. Genç,

muhteris, militan ve etnik milliyetçi bir papaz olan Muşeg, Adana bölgesinde *'bir ceketi olan satıp silah almalıdır'* diye vaaz vererek halkı silahlanmaya teşvik etmiştir. Cemal Paşa'nın hatıralarında kendisini yakalayıp idam edemediği için üzüntüsünü belirttiği Muşeg, olaylar patlak verdikten üç gün sonra Beyrut'a kaçmıştır (Akyol 2009: 56). Romanda Karabet Terziyan'ın evinde, bir aile toplantısında hükûmetin İstanbul'daki Ermeni ileri gelenlerini tutuklaması üzerine Ohannes, Bedros ve Artin Efendi ile birlikte Ermeni milliyetçiliğinin yeni stratejisini belirlemeye çalışan Adana Papazı Muşeg, tehirden sonra da Amerika'da görevli olduğu kilisede siyasî konuşmalar yaparak halkı tahrik etmeye çalışır. Yazar, Kayayan ve Muşeg gibi Ermeni isyanlarının öne çıkan bazı isimlerini onların karakterine uygun kaypak rollerde kullanarak bir yandan romanın atmosferini tamamlarken bir yandan da bu isimleri tahkiyenin korumasına alır, unutturmamaya çalışır.

3. Gerçek tarihî kişilikler olarak romana yansıyan roman kişileri:

Türk Ermeni meseleleri gündeme geldiğinde söz edilmesi gereken Antranik Ozanyan da romana gerçek kimliği ile girmiş bir karakterdir. Muş ve Sasun ayaklanmalarını kumandan olarak yöneten, Balkan Savaşı'nda Bulgar Ordusu'nda Osmanlı'ya karşı savaşan, Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkasya'ya geçerek Rus ordusuna katılan Antranik, 1917-1918 döneminde Doğu Anadolu'daki Rus işgali sırasında ve sonrasında yapılan kitlesel katliamları yönetmiştir. Ermenistan'da başlayan Bolşevik-Taşnak çatışmasında ümitsizliğe düşen Antranik, Kaliforniya'ya yerleşmiştir. Türk halkı arasında korkunç, hunhar bir canavar simgesine dönüşen bu Ermeni çete reisi, Ermeni internet sitelerinde ise millî bir kahraman olarak tanımlanır (Akyol 2009: 97). Yazar Antranik karakterine romanda küçük bir sahnede yer vermiş, ona nispetle daha az tanınmış diğer tarihî kişiliklerde yaptığı gibi onu dönüştürerek işlememiştir. Romanda, bir yandan Anadolu'daki Ermenileri silahlandığı bir yandan da Rus ordusunda yer alacak Ermeni gönüllülerini topladığı söylenen Antranik, tarihin önemli kahraman adaylarından biri olarak tanıtılır. General Antranik yönetiminde yapılan Müslüman katliamlarının, onun en büyük destekçisi Rusları bile ürkütecek boyuta ulaşması sonucu Antranik'in Ruslar tarafından uyarı aldığı sahne, Antranik'in bir roman kişisi olarak görüldüğü tek sahnedir.

Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral L.M. Bolhovitinov, Alman Papaz Lepsius, Ermeni Devlet Adamı B.A. Boryan, Ermenistan'ın ilk Başbakanı Ovannes Kaçaznuni, Alman General Otto Liman Von Sanders, Askerî Mektepler Nazırı Şıpka Kahramanı Gazi Süleyman Paşa ve Ömer Seyfeddin ise romanda roman kişisi olarak yer

almayan; fakat, romanın ele aldığı konu ile ilgili olarak isimlerinden bahsedilen tarihî kişiliklerdir.

Türkiye’yle Kafkas Cephesi’nde bizzat savaşan üst düzey Çarlık komutanı Bolhovitinov’un; üst makamları bilgilendirme, Ermeni gönüllü birlikleri liderlerinin Kafkas Ordusu başkomutanına sundukları rapordaki yanlışları ve çarpıtmaları düzeltme amacıyla kaleme aldığı, Kafkasya Valisinin askerî işlerden sorumlu yardımcısına sunduğu (Perinçek 2009: 11-12) 11 Aralık 1915 tarihli, altmış beş sayfadan oluşan rapor, Türk Ermeni ilişkileri değerlendirilirken atlanmaması gereken önemli bir tarihi belgedir. Bolhovitinov, söz konusu raporunda Ermeni liderlerinin gerçekleşmesi imkânsız bağımsız Ermenistan fikrine kapılarak Ermeni halkını Avrupa diplomasisi için feda ettiğini, Anadolu’da ve Güney Kafkasya’da yaşanan karşılıklı kırımların sorumlusunun Ermeni çeteleri ve onları kullanan Avrupa diplomasisi olduğunu belirtir. Ermeni çetelerinin gerçekleştirdiği katliamları da eleştiren Bolhovitinov, bunların tehirden önce başladığını söyler. Romanda Ohannes Kayayan, davalarına darbe indirenlerden Bolhovitinov ve raporundan öfkeyle bahseder. S. Dursun Kuvel’in romanına aldığı bir başka kişilik ise Ermenilerin koruyucu meleği olarak bilinen Alman Papaz Johannes Lebsius’dur. Lebsius 1916 yılında Türkiye’deki Ermenilerin durumu hakkında bir rapor yayımlar. Lebsius’un çalışmaları soykırım iddialarına temel oluşturan ana metinler arasında yer almaktadır. Ohannes, Bolhovitinov’u can düşmanları ilan ederken Avrupa’ya yanlış bilgiler vererek kendi davalarına yardım eden Lebsius’dan da övgüyle söz eder.

Önemli devlet adamlarından biri olan B. A. Boryan, 1928 ve 1929 yıllarında yayımladığı ve Ermeni soykırımını belgelerle reddettiği “*Ermenistan, Uluslar arası Diplomasi ve SSCB*” adlı eseri yüzünden Ermeni milliyetçileri tarafından hain ilan edilmiş ve çok sert eleştirilere uğramıştır. Boryan Batılıların Ermenileri kullanma hevesinin Haçlı Seferleri’ne kadar uzandığını, yakın bir zamana kadar devam eden bu eğilimi Ermenilerin ayrı bir devlet kurma imkânı olarak gördüklerini belirtir. Boryan da Ermeni Müslüman çatışmasının sorumlusunu Batılı emperyalistler, Rus Çarlığı ve Taşnaklar olarak göstermektedir. Boryan Osmanlı’nın tehird politikasını ise ‘vatan savunması’ şeklinde değerlendirmektedir (Perinçek 2006: 87-91). Kunduracı İsrayel, gerçekleri kabullenmek istemeyen arkadaşı Agit’e Boryan’ın bir sözünü de hatırlatarak onu uyarmaya çalışır:

“Hepimiz incinmiş ve satılmışız. Burası gerçek. Bu vaziyeti tersine çevirmek hemen hemen imkânsızdır. Büyük siyasetçimiz Boryan ne diyor: ‘Ermenilerin ayaklanması, onların tarihî ve hukukî hakkıdır. Eğer devlet halk ayaklanmasını sert bir şekilde eziyor ve ayaklanmayı bastırıyorsa bu da o devletin tarihî ve hukukî

hakkıdır.’ Şimdi siyasetçilerimiz bile bu noktaya gelmişse bizim küllerden çıkaracak ateşimiz kalmamış demektir” (Kuvel 2012: 258).

Ermenistan’ın ilk Başbakanı ve Taşnaksutyun partisi lideri Ovannes Kaçaznuni ise 1923 yılı Nisan ayında Taşnaksutyun Partisi’nin Bükreş’te yapılan Yurtdışı Konferansı’nda sunduğu raporla Ermeni soykırımını reddeden büyük tarihî simalardandır. Kaçaznuni bu raporunda yaşananları bir savaş olarak değerlendirir ve Emperyalistlere alet olduklarını itiraf eder (Perinçek 2005). Bütün bu itiraflardan sonra bile davasından vazgeçmeyen Ermeni milliyetçiliğinin bilinci kör savaşçısı Agit, Kaçaznuni’nin raporundaki özellikle şu satırları okudukça hainlikle suçladığı Başkan’a olan öfkesi artmaktadır: *“Kötü kaderden şikayet etmek ve felaketimizin sebeplerini kendi dışımızda aramak, acıklı bir durumdur. Bu, bizim millî psikolojimizin karakteristik bir özelliğidir ve Taşnak Sutyun Partisi de bundan kaçamamıştır” (Kuvel 2012: 255).*

Türk milletinin askerî ve tarihî değerlerinden, Türk dilinin ve Türklük şuurunun önderlerinden Şıpka Kahramanı Gazi Süleyman Paşa da romanda fikirleriyle yer almış şahsiyetlerdendir. Süleyman Paşa askerlik mesleğindeki kahramanlıkları bir yana, 1874 yılında Askerî Okullar Nazırlığı’na getirildiği zaman, ders programlarını ve müfredatlarını yeniden düzenler, bu programlara uygun kaleme aldığı tarih ve dil kitapları ile birçok ‘ilk’e imza atar. Romanda Süleyman Paşa, Harp Okulu’nun mezuniyet töreninde bir konferans vermektedir. Konferansı dinleyenler arasında merasim takımının başı olarak törende görev yapan yeni mezun Nihat Bey de vardır. Süleyman Paşa, Rum’un, Bulgar’ın, Sırp’ın, Hırvat’ın, Karadağlı’nın her birinin dillerine ve tarihlerine sahip çıktığını, Türk milletinin ise münevverlerinin bile bu hassasiyetten yoksun olduğunu belirterek yeni mezunları şöyle eğitir:

“Yiğitlerim yaklaşan asır, milliyet asrı, millî tarih, millî dil asrı, millî istiklal, millî devletler asrı olacaktır. Ailecilik, sülalecilik, kabilecilik, mahallî seviyedeki kavmiyetçilik gibi cahiliye devri adetlerine benzeyen iptidailiklerden kendinizi kurtarın. Her biriniz ittihat-i millînin, haysiyet-i millînin, şuur-ı millînin temsilcisi ve muhafızı olacaksınız, olmalısınız” (Kuvel 2012: 184).

Nihat Bey’in içinde bulunduğu ruh hali, gençliğine ait bir hatıra olarak Süleyman Paşa’nın o gün verdiği konferansı ve askerlere öğütlerini ister istemez hatırına getirir. Süleyman Paşa’nın öngördüğü memleket meseleleri bugün bir problem olarak karşısına çıkmıştır. Süleyman Paşanın bir roman kişisi olmasının, günümüz okuyucusu için, düşündürücü yanları vardır: Ordunun ruh, özgüven, eğitim ve donanım bakımından yeterli ve güçlü olmadığı dönemlerde, devlet otoritesinde

boşluklar oluşuyor; boşluklar ise, ağa, şih, molla, dede v.b.gibi mülk ve inanç sömürücüleri ile çete, komita, eşkıya türünden huzur, güvenlik ve düzen düşmanlarınca doldurulmaktadır.

4. Yarı örtülenmiş gerçek roman kişileri:

Yazar Ermeni meselesinin günümüzde aldığı şekli değerlendirmek için bu konuda uzmanlaşmış bilim adamı ve akademisyenleri de romanın kurgusuna dahil eder. Zeynep’in hocalarından Genç Doçent Şenol, *Yeni Ararat* gazetesinde çalışan Flora Hanım ile Ermeni soykırımı iddialarını tartışır. Şenol Hoca Türkiye’nin bu konudaki iddialara sessiz kalmasının sebebinin Ermeni cephesinin iddialarını marjinal çevrelerin iddiaları gibi görüp ciddiye almamasına bağlar. Şenol Hoca’ya göre;

“Bu konuda Türkiye’nin, Türk milletinin yapabileceği fazlaca bir şey yoktur. Ne yapacaksa Ermeniler yapacaktır. Emperyalist devletlerin elinde oyuncak olmaktan, onların bir kozu gibi kullanılmaktan vazgeçecekler ve süreç normale dönecektir.”
(Kuvel 2012: 342-343).

Bir süre Almanya’da Başkonsolosluk yapan, araştırmacı diplomatımız, genç yaşta kaybettiğimiz Menter Şahinler de, Şenol Hoca gibi roman kişilerinden biridir. Romana Merter Bey adıyla giren Başkonsolos, iki ülke arasındaki sorunların çözülmesi ve diplomatik ilişkilerin sürdürülmesi için elinden geleni yapan bir kişiliktir. Almanya’daki Türk derneklerinden biri, Ermeni sorununa ilişkin yapacağı bir toplantı için konuyla ilgili kendisinin de görüşlerini almıştır. ASALA’nın Türk diplomatlarına yönelik yeni eylemler yapacağı yönünde duyumların alındığı o günlerde Merter Bey’in zihni de Ermeni meselesiyle meşguldür. Merter Bey, meseleye yoğunlaşmışken, bu esnada kendisiyle görüşmek isteyen Zeimet Silbermann adlı, aslen Türkiye Ermenilerinden bir Alman vatandaşını huzuruna kabul eder. Zeimet Silbermann, adını, tehcir sırasında ailesinden yardımlarını esirgemeyen Osmanlı Subayı Samet’ten almıştır. Ermeni diasporasının soykırım iddiasını kınamak için kendisini yakan Artin Penik’in (Tural 2008: 125-132) akrabası olduğunu söyleyen Silbermann, başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinin Ermeni gençlerini zehirlediklerini ve kullandıklarını ileri sürer. Türkiye ile kültürel anlamda ilişkilerini devam ettirdiğini söyleyen Silbermann, Türk aydınlarının bu konuda doğruları yeterince ifade edemediklerini belirterek Ermeni soykırımı iddiasını çürütmek için ailesiyle birlikte destek vermeye hazır olduğunu bildirir. Bu konuda bilimsel yayınların yanında, görsel imkânların kullanılmasının, sinema filmlerinin çekilmesinin önemini belirtir.

Romanda bir roman kişisi olarak yer almayan ama Ermeni meselesi kapsamındaki çalışmalarından dolayı görüşlerinden ve tekliflerinden

bahsedilen bir diğer isim de akademisyen ve yazar Prof.Dr.Sadık Tural'dır. Romanda Sadık Tural'ın 'Kültürel Değişim Programları Anlaşmaları' metin oluşturma toplantısına kendisiyle birlikte katılanlardan, daha sonra dış göreve giden Başkonsolos Menter Şahinler'e gönderdiği bir mektuptan bahsedilir. Başkonsolos'a göre tarih, folklor ve edebiyat konularındaki bilgisi ile toplantılara renk katan Hoca, Türkiye'yi her ülkede güçlü, sözü dinlenir; diplomatları da, buldukları ülkelerde, her kapıdan girip problemleri çözen 'epos kahramanı' gibi görmek isteyen bir kişiliktir. Fakat bu isteklerin ve muhataplarına haddini bildirme gücünün, ülkenin gücü ve ağırlığı nispetinde olduğu gerçeğinin çelişmesi, her Türk gibi Hoca'yı da üzmektedir. Sadık Bey, bir Osmanlı paşasının, önce gazetede dizi, sonra kitap hâlinde İstanbul'da yayınlanan anılarını temel yaparak hazırladığı mektubunda Ermeni sorununa ilişkin düşüncelerini sıralar:

“ *Fransa'ya göçmüş Ermenilerin veya iltica etmiş T.C vatandaşlarının kendi dillerinde eğitim istediği görülmemiştir; çünkü sınır dışı edileceklerini bilirler*’ diyen Sadık Hoca, Fransa'nın Hindicini'de, Cezayir'de yaptığı katliamlara da değinmektedir.” Türkiye'nin, Ermeni diasporasının iddialarına karşı politika üretmede zayıf kaldığını düşünen Hoca, Türk siyasetçilerinin ve diplomatlarının tezlerini güçlendirici ve zenginleştirici araştırmaların yapılmadığını, üniversite elemanlarının ders ücreti peşinde koşan insanlara dönüştürüldüğünü, konuyla ilgili makale ve kitapların sayısının iki milyonluk Ermenistan'dan bile geri olduğunu söylemektedir. Avrupa'da yaşayan Türk vatandaşlarının buldukları ülkede 'Soykırım İftirasına Hayır' mitingleri düzenlemelerinin ve her türden 'fıkrî, fiilî' saldırıya, yasalara uygun, uygar tepkiler vermelerinin gerekliliğini de vurgulayan Tural, bu faaliyetlerin Dışişlerinin ilgili ülkelerdeki memurlarınca, örtülü de olsa 'bilinçli biçimde' özendirilmesi ve yönlendirilmesini de tavsiye etmektedir. S. Tural'a göre,

“*Ermeni sorunu konusunda, Türk vatandaşlarının da aydınlatılmamış olması büyük eksikliktir. Fransa ve benzeri devletlere değil, ABD, Sovyet Rusya ve komünist Çin gibi nüfusları, ekonomileri ve milletlerarası etkileri büyük üç devlete, Ermeni Diasporasının yalancılığının ve iftiracılığının anlatılması gerekir*” (Kuvel 2012: 346-348).

Romanda folklor ve müzik araştırmacı Saadettin Bey de aydın kesimi sanat alanında tamamlayan bir isim olarak esere girer. Bir gerçek kişi olduğu sezdirilen Saadettin Bey'in *Sarı Gelin* türküsü üzerine ilginç yorumları, romanda Zeynep tarafından okuyucuya aktarılır.

Bunların yanı sıra, Türk halk şiirinin ekol sayılacak temsilcisi ve nazım ustası Karac’oğlan’ın bir şiirini, romanın organik parçası haline getirmişlik de, kişi ve olaylara ilişkin ifadelerdeki akıcılık da, romancının alkışlanacak türden bir başka başarısıdır.

S. Dursun Kuvel’in, romandaki tiplerin düşüncelerini eyleme dönüştürmek için doğru ve etkili yöntemler kullanması, konusu gereği ‘dramatik tip’ler üzerine kurulmuş olan romanı tekdüzelikten kurtarmıştır. Romanında, kurgulanmış tiplerin yanında tarihî kişiliklere de yer veren, hatta bu kişilikleri bazen dönüştürerek kurgulayan yazar, ‘dil’in kullanımda da tutarlıdır. “*Usta romancı tarihî olaylara kendi üslûbunu ve sanatçı niteliklerini bir elbise gibi giydirebilmelidir*” (Yalçın 2002: 267). Yazarın roman kişilerini günümüzün diliyle ve konumlarına uygun bir şekilde konuşturması da romanı başarılı kılan bir başka unsurdur.

“Tarihi roman yazarı (...) kurmaca bir karakter uydursun, ona istediğini söyletsin ama bir adamdan bahsediyorsa, o adam onun ağzından romanda söylenen sözleri, ya gerçekten söylemiş olacak ya da romancı o kadar iyi analiz edecek ki, söylememiş olsa bile söyleyebilirdi dedirtecek” (Talay 2000: 350).

Şahsenem romanını bu açıdan değerlendirdiğimizde yazarın oldukça özenli çalıştığını, çok tanınmış simaları romanının merkezine koymayarak risk almadığını öte yandan, diğer gerçek karakterleri de onların paralelinde konuşturarak tarihi gerçekleri tahrif etmediğini, dolayısıyla romanın mesajını zedelediğini söyleyebiliriz. Romanın hayattan yapılan bir seçme olduğunu düşünürsek yazar ele aldığı konuyu bütünüyle kuşatacak ve meseleyi farklı açılardan tartışıp bir sonuca ulaştırmaya yardımcı olacak tipler kurgulamıştır.

Hilmi Yavuz, tarihî romanlarda yazarın olaylardan önce ‘birey’i oluşturmasının ve olayları onun bilincinden yansıtmasının önemine işaret eder:

“Romancının yapması gereken, belli bir tarihsel olayı karakterlerinin bilincinin içinden vermesidir. Bu önemli çünkü tarihsel bir olayın inşa edilmesi demek o romanda bireyin inşa edilmesi demektir. Bireyi ortaya koymadan birey olduğunu kavramadan o tarihsel olayı onun bilincinden vermenin olanağı yok....Önce romancı kendi tiplerini tanımak zorunda .Biz onların dünyaya nasıl baktıklarını bilmeliyiz (...) Her şeyden önce bireylerle ilgili, onların sınıfsal durumlarıyla çağın hakim ideolojisiyle olan ilişkileri bağlamında meseleye bakmak gerek. Bunlar olmadan sadece tasvirden ibaret kalır. Tarihin bireylerin bilincinde içselleştirilmesi gerekir” (Yavuz 1997: 70).

Şahsenem'in ikinci bölümünde, romanın birinci bölümündeki olayların Nihat Bey'in bilincinden yansıyan bir hatırat kitabı olduğu söylenir. Yazarın, romanında 'birey'i çizerken gösterdiği başarı, romanı olayların tasvirinden ibaret bir döküm olmaktan kurtarır.

Yazarın Bakış Açısı

Geçmişten günümüze uzanan Ermeni meselesi konusunda yeterli bir birikime ve bunu kullanma yeteneğine sahip olan S. Dursun Kuvel, şimdiye kadar bu konuyu işleyen edebî eserlerden farklı olarak² meseleyi belgeler eşliğinde tarafsız bir bakış açısıyla ve konuya yakışan bir ciddiyetle kaleme almıştır.

Sadık Tural, tarihî romanın ortaya çıkabilmesi gerekli şartları şu ifadelerle belirler:

“Bu tür roman, kendine uygun bir sanatçı ruhu ve birikimi ister. Tarihî roman, hayat dolu, engin, aynı zamanda olağanüstülikle millî mantığın uyduğu şuurlu bir coşkunluğun bezediği, ihtiyacı duyulan birikime sahip zengin bir ruhta doğar, gelişir; bunlar yeterli şartlardır. Yeterli şartlar olarak, yaşanan dünyanın çalkantı ve çılgınlıklarının verdiği ruh sıkıntısı ile tatminsizlikten doğan dış gücirtülü sabır eklenirse, tarihî romanın yetişeceği toprak ve yeterli iklim tamamlanmış olur” (Tural 2006: 214).

Özel bir ruha sahip olması gereken tarihi roman yazarının görevlerini ise şöyle sıralar: *“Tarih romancısı, vesikanın ortaya koyduğu*

² Mürşit Balabanlılar, *Türk Romanında Kurtuluş Savaşı* (Balabanlılar 2003: 20-21) adlı incelemesinde Ermeni meselesini konu alan romanları şöyle değerlendiriyor: *“...Bir başka yenilik, Cumhuriyet'in ilk yıllarında konu edilmekten kaçınılan Ermeni meselesinin (1950 ve 1980 yılları arasında yazılan romanlarda) özellikle milliyetçi ideolojiyle yazılan romanlarda sıklıkla vurgulanmasıdır. I.Paylaşım savaşında yaşanan bu trajik olayların Türk romanında yer alışı biçimi resmî tarih tezlerine bile parmak ısırtacak türdendir. Mesela Zeberret Coşkun, Haçin'inde (1975) Türkleri aradan çıkartarak olayları bir Kürt- Ermeni çatışması biçiminde yorumlar. Mustafa Yeşilova'nın 1914 Ermeni tehcirini ele alışı bu tarz metinlerde tarihî olayların tersyüz edilmesinin başka bir örneğidir. Barbaros Baykara, aynı dönemi canlandırdığı Nefret Köprüsü (1974) romanının önsözünde belirttiği 'hariçte Ermeni katliamı diye yapılan propagandalara mesned olan olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarmak' niyetine uygun biçimde resmi söylemle örtüşür. Yine de karşılıklı bir katliamdan, insanların birbirlerini boğazlamasından duyulan bir üzüntüyü dile getirir Baykara. Ahmet Günbay Yıldız'ın Figan'ı (1979) ise 'Ermenilerin ihaneti ve masum Anadolu insanı ile Ermeni ve Rus zulmünden ibretli manzaralar' sunar okuyucuya.”* Ermeni meselesini işleyen romanlara Elif Şafak'ın 2006 Mart ayında yayımlanan, Türklerle Ermenilerin geleneklerin yanı sıra ırken de aynı kültürel doku içinde birbirleriyle kaynaştıklarını ve ortada aslında önyargılardan başka bir sorun olmadığını ileri süren Baba ve Piç romanını da ilave edebiliriz.

malzemeyi önce öğrenir; sonra kendisine tesir eden unsurlar arasında seçmeler, ayıklamalar yapar; daha sonra da, edebî yaratmanın sihri ile onlara can verir.” Edebî yaratmanın sihri ise ne söyleyeceğini, neden söyleyeceğini ve nasıl söyleyeceğini bilebilmek yeteneğinde saklıdır (Tural 2006: 213). Dursun Kuvel’in, aktüel bir konuyu, belgeleri dikkate alarak bir sanatçı özgürlüğü ve duyarlılığı ile kurguladığını, bu arada örtülediği ve değiştirdiği gerçek karakterlerle ‘anahtar roman’ tarzına da bir yol açtığını söyleyebiliriz.

Bir önemli özellik de şudur: S. Dursun Kuvel’in romanının sonuna koyduğu yararlanılan kaynaklar listesinin dikkatle incelenmesi bile, kurgu gibi görünen “Hatırat” dahil, geçmişe ait bilgilerin tarihi hakikatin çarpıtılmadan verilmeye çalışıldığının kanıtlarıdır. Nihat Bey’in ‘Hatırat’ını değerlendiren yazar aynı zamanda kendi romanının niteliği hakkında da bilgi verir:

“Mücteba Beylerin gazetesinde yayımlanan hatırat, insan sevgisinden şüphe duyulmayacak bir devlet görevlisinin notlarıdır. Bence o döneme ışık tutan çok önemli bir belgedir. Üstelik de hemen herkesin; her tarafın hakkını teslim etmekten de geri kalmayan bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır” (Kuvel 2012: 337).

Yazarın dünya görüşünün temsilcisi Nihat Bey, Türklerle Ermenilerin uzun yıllar birlikte, uyum içinde yaşadıklarını belirttiikten sonra kendi ülkelerindeki Ermenilere ikinci sınıf insan muamelesi yapan Rusya, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerin çıkarları gereği Ermenileri tahrik ederek bu uyumu bozduklarını ileri sürer:

“Ermeniler, kaç yüzyıldır burada Türklerin, Çerkezlerin, Kürtlerin arasında yaşamaktadır. Buraya yeni yerleşilmedi. Bu zamana kadar buralarda bir Ermeni düşmanlığı olsaydı, Ermenilere dönük bir nefret olsaydı bir avuç Ermeni buralarda barınamazdı... Buradaki Ermenilerin sayısı nüfusun yirmide biri mertebesinde bile değildir. Ama Devlet-i Aliye sayesinde buralarda barış ve kardeşlik hukuku egemen olmuştur. Bugün bu hukuk bozulmuşsa bunun vebali; Ermenilerin kalplerini zehirleyen ve Ermenilerin kanı üzerinden siyaset yapma hevesine düşen Rusya, Avrupa, Amerika gibi ülkeler ve onların çeşitli kisveler altında buralara gönderdiği misyonerlerdir” (Kuvel 2012: 55).

Osmanlı Devleti’ne altı yüzyıldır entegre olarak yaşayan Ermeniler, Balkanlardakine benzer kışkırtma politikaları ile yoldan çıkarılmış, Balkanlar ile Anadolu’nun sosyolojik yapılarının farklılığı görmezlikten gelinmiş, bu politikadan yine masum Ermeniler zarar görmüşlerdir:

“Orada Yunan’ı, Bulgar’ı, Sırp’ı nasıl kışkırtıp komitalar kurdurdularsa burada da aynı oyun oynanıyor. Ama hesap edilmeyen bir şey var. Yunan, Bulgar, Sırp, Arnavut yaşadıkları yerlerde çoğunluktular. Müslümanlarla Hıristiyan kaynaşması çok azdı. Burada 600 yılı aşkın bir süredir yaşanan bir kaynaşma vardır. Burada yaşayanlar etle tırnak olmuşlardır. Kürtler, Türklerin yarısı bile değil. Ermeniler ise kırta biri kadar ya var ya yok. Şimdi kalkıp da buradaki bir avuç Ermeni üzerinden hain planlar kurmak, buradaki Ermenileri ateşe atmaktan başka bir şey değildir ki...” (Kuvel 2012: 67).

Tarihi bilgiyi özümlemiş olduğunu düşündüğümüz Kuvel, iç isyanları bastırmada devletin yetersiz kaldığını, devletin zayıflamasından doğan otorite boşluğunun ise, Osmanlı vatandaşları arasındaki suistimali ve ihaneti körüklediğini tekrarlama gereği duyar. Başlı belada olan devletin askerleri birçok cephede savaştığı için devlet bölge illerinde güvenliği sağlayamamaktadır. Nihat Bey söz konusu illerdeki güvenlik güçlerinin takviyesinin önemini defalarca hükümete bildirmesine rağmen bir sonuç alamaz. Oysa iç savaşlar devleti daha derinden ve yavaş yavaş çürüttükleri için bazen dış savaşlardan daha tehlikeli olabilirler. Erzurum Valisi *“Buraları serhat boyudur paşam! Buraları boş bırakırsak ne İstanbul ne de başka bir yerde rahatlık olur”*(Kuvel 2012: 138) diyerek İstanbul’a dönmeye hazırlanan Nihat Bey’i uyarırken bir kasabanın ileri gelenlerinden Şeyh Nizamettin de durumu şöyle değerlendirir:

“Armudun içi çürüyor paşam! Lakin görürüm ki armudun dışına bakma yanlış, devam etmektedir. Burada Kürt, Türk, Ermeni, Çerkez birbirine düşmüşken cephede zafer kazansan o zaferi kimle kutlayacaksın ki? Asker cephede sırtını Anadolu’ya dönmüş emme, Anadolu da sağlam değil! Buralar çok boşlandı paşam! Buraları büyük felakete doğru koşuyor” (Kuvel 2012: 123).

Devletin otorite boşluğundan istifade edenler sadece azınlıklar değildir. Devletin gücünü kötüye kullanan yöneticiler de halkın huzurunu bozarak, devletin itibarını sarsarak zaman zaman fitnenin sebebi olabilmektedirler. Devlet bu bölgelere atadığı memurunu da denetleyemez hale gelmiştir. *“Özellikle devletin yetkilendirdiği askerî ve sivil yetkililerin bir bölümünün devlet görevlisi olmaktan ziyade tüccar ve haydut gibi davranması, ahalinin devletten yana umutlarını zayıflatmakla kalmamış, herkes kendi adaletini kendisi tesis etmeye başlamıştır”*(Kuvel 2012: 90). Romanda sorumsuz davranışlarda bulunan devlet memurlarını Nihat Bey’in affetmediğini ve katı usullerle cezalandırdığı görülür. *‘Dirayetli, adaletli ve kararlı erkâna’* ihtiyaç olduğunu söyleyen Nihat Bey, bazı yöneticilerin değiştirilmesi gerektiğini hükümete ısrarla bildirmiştir. Yazar, ihmalcı ve kötü niyetli memurlarına karşı önlem

alabilmek için önce devletin kendisinin sağlam bir duruş sergilemesi gerektiğini söyler:

“Devlet kendine çekidüzen vermedikçe ve yapısına uygun hareket etmedikçe asayiş sağlaması bir yana, asayişsizliği cesaretlendirir hale gelmişti. Bunun için de önce devletin varlığını hissettirmesi gerekliydi. Rütbe, paye ve üniformaya sahip kişinin kendisini değil, devleti temsil ettiğini unutmamasına, unutanlara da bunun kararlı bir şekilde hatırlatılmasına ihtiyaç vardı” (Kuvel 2012: 91).

Memleketteki düzensizlikten ordu da nasibini almıştır. Öyle ki *“Osmanlı'nın imparatorluktan önce ordusu dağılmıştır”* (Kuvel 2012: 114). Bir türlü sonu gelmeyen savaşlar ve siyaset sevdalısı subaylar, asker camiasını daha çok yıpratmış ve umutsuzluğa düşürmüştür. Yazar, Türk askerinin psikolojisini şöyle ifade ediyor:

“Ne zaman biteceği belli olmayan savaş ve askerlik, insanların hayatlarının geleceğine dair plan ve hayal kurmasını engelliyordu. Bu nedenle firar olayları sıklaşmıştı. Ailelerinin savunmasız kaldığını düşünen askerler, firar ederek köylerini ve ailelerini korumanın derdine düşmüştü. Anadolu'nun üzerine çöken kara bulutları, kendi ocağının uzağında tutma düşüncesi ağır basıyordu” (Kuvel 2012: 114).

Tehdit ve hiyerarşinin kâr etmediği bu ortamda askeri zapt etmeye çalışan Nihat Bey, askerinin fıkıh bilgisinden çok elde kalan son cevheri olan, samimi imana bağlı dinî duygularına hitap etmeye çalışır.

Yazar, Ermeni soykırımını iddialarının temel aldığı tehcir olayını da tarihî belgelere dayanarak ve olayı bir insanlık dramı şeklinde yorumlayarak anlatmıştır. Romanın hemen hemen yarısı, tehcirin nasıl zorunlu bir önlem haline geldiğini anlatan olaylarla yüklüdür.

“Avrupa, Yunanistan ve Romanya'yı almak suretiyle Türk devletinin ayaklarını kesti. Bulgaristan'ın, Sırbistan'ın ve Mısır'ın kaybı ise bizi kollarımızdan mahrum bırakmıştır. Şimdi ise Ermenileri ayaklandırmak suretiyle ciğerlerimizi sökmek istiyorlar” (Akyol 2009: 33)

diyen II.Abdülhamit'e, Ermeni çetelerine karşı ciddi tedbirler aldığı için onlar tarafından 'Kızıl Sultan' lakabı takılmıştı. İttihatçılar da Ermeni olaylarının zirvesi olan Van isyanından sonra 30 Mayıs 1915'te cephe gerisinin güvenliğini sağlamak amacıyla tehcir kararı alır. Fakat bundan önce 24 Nisan 1915'te bütün Türkiye genelinde Ermeni komitelerine yardım eden 2345 Ermeni tutuklanır. Bu başlangıç Ermeni diasporası soykırım iddialarına başlangıç teşkil eden tarih olarak ele alırlar (Akyol 2009: 74). Dahiliye Nazırı Talat Paşa, Enver Paşa'nın teklifiyle durumu

nezaketi karşısında geçici kanun çıkartmadan Ermeni tehcirini başlatmış, sorumluluğu da tek başına üstlenmişti. Ancak 24 Mayıs 1915'te bir bildiri yayınlayan Rusya, Fransa ve İngiltere hükümetleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Ermenilerin öldürüldüklerini ve onlardan Osmanlı hükümetinin sorumlu tutulacağını bildirdiler. Olayın milletlerarası bir boyut kazanmasından sonra, Talat Paşa, bu yükü tek başına kaldıramayacağını düşünerek konuyu bir kanun hükmü haline getirmek için Sadaret'e 26 Mayıs 1915 tarihli bir tezkere göndermiştir:

“Bu tezkirede Talat Paşa, Osmanlı topraklarına göz diken istilacıların, ihtiraslarını gerçekleştirmek için Osmanlı tebaası olan Ermeniler arasına nifak soktuklarını ve yardım ettiklerini, isyan eden Ermeniler'in düşmana karşı savaşan ordunun harekâtını güçleştirmek için her çeşit engellemeleri yaptıklarını, askere erzak ve mühimmat nakline mâni olduklarını, düşmanla işbirliği yaptıklarını, bir kısmının düşman saflarına katıldıklarını, askeri birliklere ve masum halka silahlı saldırıda bulduklarını, şehir ve kasabalarda katl ve yağmacılık yaptıklarını, düşman deniz kuvvetlerine erzak temin ettiklerini ve müstahkem mevkiileri düşmana gösterdiklerini açıkladıktan sonra, devletin selameti için köklü tedbire ihtiyaç duyulduğunu ve bunun için, harp sahasında olaylar çıkaran Ermeniler'in başka bölgelere nakline karar verildiğini ifade etmektedir” (Halaçoğlu 2011: 69).

Bir savaş zarureti olan tehcir kararı Alman Genelkurmayı'nın önerisi ile alınmış ve onlar tarafından planlanmıştır.³

Yüzlerce kilometre yolu savaş şartları sebebiyle çoğu zaman vasıtasız kat etmek zorunda kalan Ermenilerin bir kısmı salgın hastalıklar, yiyecek sıkıntısı ve çete faaliyetleri yüzünden yollarda ölürler. Asker kaçaklarının ve Kürt gruplarının saldırılarına uğrayan Ermeniler bazen de mülkî görevlilerin ve askerî jandarma yetkililerinin suistimallerinin esiri olmuşlardır. Ermenilerin altın vs. kıymetli eşyalarını alan, kadınları ve genç kızlarını kaçıran jandarmalar birçok yerde konvoyları tamamen katletmişlerdir. *“Bazı kendini bilmezlerin elinde bu kararın uygulanması bir faciaya bir fecaate dönüştü”* (Talat Paşa 2006: 81-82; Akyol 2009: 83) diyen Talat Paşa hatıralarında Ermenilerin maruz kaldığı faciaların hükümet tarafından değil, mahalli çetelerle sorumsuz elemanlar tarafından yapıldığını anlatır. Savaş şartları sebebiyle Ermenileri koruyacak yeterli jandarma ve polis gücünün olmaması da

³ Çanakkale savaşlarının uzatılarak Avrupa'daki cepelerde Almanların rahat etmesini sağlayıcı teşvik ve telkinler gibi, tehcir kararının ardında da, Alman generallerinin telkinlerinin bulunduğu bugün bilinmektedir.

güvenliği aksatan bir diğer sebeptir. Ayrıca güvenlik güçlerinin yetersizliğinden dolayı hapisten şartlı bırakılanlara da muhafızlık görevinin verilmesi Ermenilere yönelik saldırıları artırmıştır. Talat Paşa'nın Berlin'de Ermeni terörist Teleryan tarafından öldürülmesi üzerine yapılan yargılamada bilirkişi sıfatıyla kendisine söz verilen Mareşal Liman Von Sanders, bunu vurgulayan şu açıklamayı yapmıştır:

“Savaştan önce Türk donanması gerçekten çok iyi durumdaydı. Fakat savaş sırasında orduyla birleştirildi ve jandarma hizmetleri genellikle iyi unsurlardan oluşmayan yardımcı birliklere verildi. Bunların bir kısmı haydut, bir kısmı da işsizdi. Bunların arasında disiplin tabii çok zayıftı. Ermeni kabilelere yapılan dehşet verici şeylerden söz ederken bu durumun da hesaba katılması gerekir. Bunu yapanlar Türk askerleri değil, o zamanlar zorunluluk sonucu kurulmuş olan yedek jandarma birliklerinin mensuplarıydı” (Akyol 2009: 91).

Tehcir hadisesinde sadece Ermeni vatandaşları değil, onları korumakla görevli binlerce Türk askeri de ölmüştür. Bugün Ermenilerin kin ve nefretle andığı, katil olarak nitelendirdiği Talat Paşa, tehcir sırasında yaşanan hadiselerden dolayı ne kadar üzgün olduğunu hatıralarında belirtir. Savaş şartlarında Ermenilere karşı yapılan saldırılardan dolayı savaş komisyonları kurulmuş, kabilelere kötü davrananlar onların gözü önünde idam edilmişlerdir. Ayrıca Osmanlı toprakları içinde bir bölgeden bir bölgeye gerçekleştirilen tehcir faaliyeti ülkenin güvenliği açısından sonuç vermiş, Osmanlıların hâlâ elinde bulunan yörelerde Ermeni ayrılıkçıların saldırıları sönüp gitmiştir (Akyol 2009: 66-98).

Bu tarihî hadiseleri romanın dokusuna ustalıkla yerleştiren yazar, olmayan bir şeyi varmış gibi göstermeye çalışmaz, olan bir şeyi de görmemezlikten gelmez. Yüzbaşı Samet ve teğmen İsmail Hakkı sorumlu oldukları kabileyi menzile ulaştırmak için ellerinden geleni yaparlar. Alelacele planlanmış bir hareket olan tehcir hadisesinde beklenmedik krizleri vicdanlarına danışarak çözmeye ve kimseyi mağdur etmemeye çalışırlar. Bunun farkında olan bazı Ermeni aileler, minnetlerini ifade etmek için torunlarının ismini Samet koymak isterler. Emzikli annelere kolaylık gösterilir, bebeklere süt tahsisi yapılır. ‘*Adı tabur kendisi bölük olan*’ bir grup askerle kabileyi korumaya çalışan Yüzbaşı, Valiliğin kabilelere muhafızlık etmek şartıyla hapisten salıverdiği eşkıya kılıklı adamlara fırsat vermez. Hükûmetin ve onun şerefli askerlerinin iyi niyetini, sabır ve emeğini Haluk karakterinde insanların boşa çıkaracağını söylerken olayların gerçek sorumlularını ifşa eder:

“Şu manzara insan olanın yüreğini parçalar, ekmeğini, suyunu bölüştürür. Amma insan olana yaptırır ha... Lakin hayvan olan ne yapar bilir misin aslanım?

Hayvanda hak ve adalet olur mu? Hayvan olan, hamurunda hayvanlık olan için bu manzara, dolunay demektir. Dolunayda bu insan görüntümlü hayvanlar gerçek suretlerine, gerçek tıynetlerine dönerler. Lakin böylesi sütü bozukların kansızlıkları, yüzyıllar süren yürek yaraları doğurur. Senin benim torunumun haklı davasını haksız gösterecek, açık alnını dik tutturmayacak ayıplar doğurur” (Kuvel 2012: 249).

Yazarın bakış açısını yansıtan roman kişilerinden Şenol Hoca da, tehcir sırasında bazı sorunların yaşandığını kabul etmekte, fakat bütün olumsuzlukların faturasının Türk milletinin önüne konmasına da rıza göstermemektedir:

“Ermenilerin zorunlu göçe tabi tutulmaları öncesinde, sırasında ve sonrasında yaşananlar, bir Türk olarak övülebileceğim veya öğündüğüm olaylar asla değildir. Lakin Ermeni tehciri meselesindeki sorumluluğun sadece Türk milletinin sırtına yüklenmesine karşıyım. Ruslar, İngilizler, Fransızlar, Amerikalılar ile onların ajanları, nifakçı misyonerler; kısacası, masum Ermenileri ateşin ortasında bir başına bırakanlar, Osmanlı Devleti’ne başka türlü hareket etme imkânı da tanımadılar. Bir bakıma uçurum kenarına sürükledikleri masum insanların, uçurumdan aşağıya düşmesinin propagandası yapılıyor (...) O vakitler bedenleri üzerinden, aradan yıllar geçtikten sonra da cesetleri üzerinden siyaset yapanlar hep aynı. Hiç değişiklik yoktur” (Kuvel 2012: 342).

S. Dursun Kuvel’in, bu hassas konuyu hiç kimseyi doğrudan suçlamadan, ecdada karşı kin ve nefret tohumları ekmeden vermesi de büyük bir yazar olgunluğudur. Yazar eleştirilerini Nihat Paşa aracılığıyla birkaç noktada toplar.

“...Devletin gücünü hatta yetkisini gasp etmiş ağaların gönüllü hoş olsun diye Hamidiye Alayları’nı kurmasaydık... Zenginleşen nüfuzlu, cahil ve muhteris ağaların lazım oldukça eşkıyayı da kendi kurduğu veya teşvik ve yardım ettiği hakikatini görmezden gelmeseydik... Ermeni halkın inanışlarının ve patriklerinin diğer Ortodokslardan ayrı olduğunu görerek Avrupalı devletlerin veya Çarlığın bunları tahrik etmesine imkân verecek yanlışları da, şımarmalarına yol açacak zayıflıkları da mazur ve makul saymasaydık... İstanbul’un dışında farklıca bir dünya bulunduğu gerçeği, her seviyedeki memurumuzun da, Meclis-i Mebusanın da,

hükûmetin de bilgi ve idraki içinde olsaydı... Bu idrak, yeni bir derleniş, yeniden bütünleşme, yeniden müreffeh yaşama heyecanı hâlinde ortaya çıksaydı...(…) Kırmızıbiber kurutanları, hürriyet için bayrak açmış zanneden zabitlerimiz olmasaydı... ” (Kuvet 2012: 185-186).

Yazar, burada, tanıdığı olduğu olayları, hikâyeleriyle tespit ve tenkit eden Ömer Seyfeddin’in, milliyet bilincine eren azınlıkları hâlâ sadık bir Osmanlı teb’ası olarak görme saflığını simgeleyen olayları konu alan ‘Nakarât’ ve ‘Hürriyet Bayrakları’ adlı hikâyelerini de anmadan geçemez. Gerçekleri göremeyen Türk subayı, kurutulan kırmızıbiberleri dalgalanan Türk bayrağına benzeterek uzaktaki Bulgar köyünün de hâlâ kendisini Osmanlı hissettiğini ve On Temmuz Bayramını coşkuyla kutladığını düşünecek kadar iyi niyetlidir.

Yazar romanında tehirden sonra Amerika’ya yerleşen Ermenilerin faaliyetlerinden de bahsederek, konunun boyutlanmasının ve derinleşmesinin, hatta uluslar arası platforma taşınmasının baş aktörü olan ABD’nin (Kantarıcı 2004: 349) Osmanlı Ermenileri üzerinde 1890’dan başlayarak yürüttüğü siyasetin günümüzde nasıl sonuçlar verdiğini göstermek ister. Soykırım iddiaları, Amerika’da yaşayan üçüncü kuşak Ermenilerini bir araya getirecek, onlara kimliklerini hatırlatacak tek birleştirici güçtür. Amerika’daki Ermenileri yeni hedefleri doğrultusunda örgütleyen Karabet Terziyan, Artin Efendi’ye şunları söyler:

“Unutma ki karşılıklı menfaatler neredeyse herkes orada menfaatlerinin dairesinde bir araya gelir. Dün Rusların safında gönüllü olarak Türklere karşı savaştık. Bugün Ermeni davasının unutulup gitmemesi için hem Ruslara hem de Türklere karşı mücadele etmekten başka çaremiz yoktur. Bunun için de en büyük dayanağımız Amerika olacak. Bu sebeptendir ki Amerika’da teşkilatlanmak ve Ermeni idealini yaşatmak mecburiyetindeyiz (...) Ermenistan’daki kardeşlerimiz esaret altındadır. Ermeni idealinin propagandasını buradan yapmaktan başka çıkar yolumuz yoktur. Bizim ömrümüz yeter mi bilemem. Lakin Ermeni idealinin kök salacağı ve dünya siyasetinde belirleyici olacağı çalışmalar bugünden başlattığımız çalışmalardır” (Kuvet 2012: 304).

Amerika’ya göç eden ilk Ermenilerin çok zorluk çektikleri bilinir. “Bu ülke bizi yutacak Zibet” diyen Artin Efendi’nin Amerika’daki yalnızlığı gelecek nesillerin de dağılımı ve yalnızlığını haber vermektedir.

Yazarın meseleyi değerlendirirken geçmişte bir suçlu aramak yerine bu süreci bütün yönleriyle işlemeye çalıştığını söylemiştik.

Romanda yer alan Ermeni mezalimine ilişkin vahşet sahneleri de bazı romanlarda karşımıza çıkan ve korku filmlerini aratmayan aşırılıklardan arındırılmış, savaş şartlarında karşılıklı yaşanan bir acının ifadesi ve bu sürecin bir parçası olarak işlenmiştir. Ermenilerin yaptığı katliamlar tehcir kararının alınmasında rol oynayan temel nedenlerden biridir. Yazarın bir köy baskını anlatıldığı şu sahneler savaşın ve can korkusunun soğuk yüzünü tanımayan bir nesil için ne kadar ibret vericidir:

“Ölüm ve vahşetin çirkin aksisedası, sürekli kulaklarında uğulduyordu. Küçük bebeği olan anneler, kucaklarındaki bebeklerini can havliyle gözü dönmüştüğün emellerinin erişemeyeceği ücra köşelere kaçırmak için çabalarken elinden tuttuğu çocuklarını hayatta tutmak için koşturan ablalar ve anneler ise çocukların kolunu koparırçasına çekiştiriyordu. Bebekler de peşlerine düşen ölümün sesini, çocuklar gibi tanımışçasına hiç ses çıkarmadan büyüklerinin koşturmasına sessizce eşlik ediyorlardı. Daha yaşamadan, hayatın sıcaklığını fark edemeden ölümün soğuk nefesiyle yüzleşen çocuklar, kendilerini vahşi kovalamacanın menzilinden çıkarmak için canını dişine takmış nasırlı ellere tutunmak zorunda kalmıştı.

Vahşetin sesi de nefesi de vadide ne kadar hayat varsa söndürmeye devam ediyordu. Arkada kalıp da vahşi emellere yakalananların ölümü, önden kaçanlara zaman kazandırıyor. Vahşi çığlıkların önünde kalan fersiz bedenler, paramparça edilirken toprağı ıslatan kanları, henüz vahşi çığlıklara yakalanmamış olanların hayatta kalma şansını artırıyor. Cansız yere düşen her beden, vahşetten bir adım ileride olan bedenlere birkaç dakikalık daha hayat bağışlıyordu” (Kuvel 2012: 278-279).

Yazar tarihî romanına gündemde olan ve kriz yaratmaya devam eden bir meseleyi ‘Ermeni gailisi’ni konu olarak seçmiş, 1914- 1920 yılları arasını işlemesine rağmen romandaki atıflarla bu yılların gerisindeki olaylara da değinmiş ve meseleyi yeniden hortlatıldığı 70’li yıllardan günümüze kadar getirmeyi başarmıştır. Bilâl Şimşir, Emre Kongar’ın kendisinin de onayladığı bir tespitini aktarır. Emre Kongar şöyle demektedir:

“Ermeni sorunu, temeli 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması’na kadar dayanan bir siyasal süreç olarak görülmez, Osmanlı’nın Batı tarafından paylaşılma sorunu ile ilişkisi kurulmaz, Birinci Dünya Savaşı’ndaki Osmanlı Rus Savaşı’ndan bağımsız ve Sevr Antlaşması ile Kurtuluş Savaşı dışında düşünülür ise... Tabii ortalıkta ‘soykırım’ iddialarından geçilmez” (Kongar 2005; Şimşir 2009: 11-12).

S. Dursun Kuvel, meseleyi sadece Türk-Ermeni çatışması şeklinde soyutlayarak ele almamış, sorunun daha iyi kavranabilmesi için tarihî atmosferi detaylarıyla yansıtmıştır. Ermeni meselesi milliyetçi akımların doğurduğu, birçok tavizin beslediği ve nihayet savaşın tetiklediği bir meseledir. Fırsatçı faylar özellikle Osmanlı'nın birçok cephede savaş verdiği ve bağışıklık sisteminin çöktüğü 1914-1920 yılları arasında yılların basıncına dayanamayıp kırılmaya başlar. Romanda savaşın soğuk yüzü, Anadolu insanının fakirliği, askerinin çaresizliği, devletin başıboşluğu gibi ayrıntılar klasik yapıda bir roman olmasına rağmen ustalıkla gösterilir.

Romancı eseriyle “*tarih yazımına katkı yapamaz ama insanların kafasında meşru şüpheler uyandıracak kurgular yapabilir* (Talay 2000: 349). S. Dursun Kuvel'in roman kişilerinden Başkonsolos Merter Bey, Türkiye'nin, Ermeni diasporasının soykırım iddialarına karşı, Anadolu'daki masumlara karşı girilen Ermeni katliamlarını, gururuna yediremediği veya unutmak istediği için gündeme getirmemekle doğru davranıp davranmadığını tartışmaya açar. Yine Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan başlamak üzere azınlıklara verilen tavizler, tehcir sırasında hırsız ve haydutlara muhafızlık verilmesi, devletin şımarttığı ağalar, Anadolu'nun ihmali vs. hususlar da bu kapsamda tartışılması gereken diğer meseleler olarak romanda karşımıza çıkar.

SONUÇ

Ermeni meselesi konusundaki yaklaşımların farklılığını gördükçe, tarihin de bir kurgu olduğu iddiası, konu üzerinde düşünmüş olanlara ne kadar anlamlı görünüyor. Tarihî olaylar ve bu arada Ermeni meselesi nesilden nesile devirden devire farklı yorumlanmıştır. Hatta aynı devrin, aynı ülkenin aydınları bile, tutarlı bir söylemde birleşmiş değillerdir. Çağının aynası olan tarihî romanların incelenmesi, bu farklılığı, nedenleriyle birlikte ortaya koyabilecek değerli çalışmalardır. “*Şahsenem*” romanı da, Ermeni meselesinin 2012 yılı itibarıyla nasıl yorumlandığını gösteren, devletin resmi söylemi ile uyumla birlikte, içerdiği birtakım tekliflerle bilgisizliği de, güçlü bir sese dönüşemeyen resmî görüşü de eleştiren tespit ve yorumlara yer veren değerli bir romandır. Kalıcı olmak niyeti taşıyan bir yazarın, memleketin kaderini tayin eden konuları işlerken, mizaha, ironiye, fantastiğe kaçma gibi bir lüksü yoktur. Hele tarih kitaplarının, yıllarca aynı ezberleri tekrarlayarak zihinleri kör ettiği bir ülkede yaşıyorsa eğer. Romanın öncelikli gayesi, konu tarihî bile olsa estetik bir bütünlük kurabilmesidir. “*Romanda bütün yöntem sorunu, birtakım katı kurallara değil de, romancının yazdıklarını benimsetebilme gücüne indirgenebilir*”(Foster 1982: 120). *Şahsenem* romanında, olayları insan açısından sonuçları üzerine odaklayarak ele alan ve tarih tezini bir insanlık trajedisinin arkasına gizlemeyi başarabilen

S. Dursun Kuvel, romanıyla Türk insanına ve özellikle ciddi şeyleri okumaktan hoşlanmayan gençliğe roman sınırları içinde bilgi ve bilinç verebilecek inandırıcı bir ‘edebî’ eser ortaya koymuştur. Gerçekten de “Ortaokul’da okuduğu tarihi herkes unuttur, ama romanda okuduğu, taş gibi sağlam kalır” (Talay 2000: 349).

Büyük romancıların, Yüzbaşı Dreyfüs’ün gasbedilen hakkına (Emile Zola), katledilen bir gazetecinin hukukuna (Yakup Kadri Karaosmanoğlu) ait ‘hakikati’ daha sonra da olsa, birer romanla ortaya koymuş olduklarını unutmamalıyız. Öncelikle siyaset adamları ve gazete yazarları, sonra da entellektüel sorumlulukları olduğuna inananlar, *Şahsenem*’de, roman gerçeğine dönüştürülmüş bazı çileli hayatların arkasındaki ‘hakikat’i görebileceklerdir.

Sadık Tural, ‘edebî eser’i geleceğe taşıyacak nitelikleri şöyle belirliyor:

“Edebiyat eseri bütün zamanların değişmez hakikatlerini işledikçe klasikleşir. Zamanın elinden tutmak isteyen edebiyatçı, mutlak hakikatin arayıcılığına soyunmuştur. O’na göre edebiyat eseri ‘hüsranda olan insanoğluna’ bir taraftan ‘sabır’ bir taraftan fazileti tebliğ ve telkin eder; edebiyat eserindeki fiktifli / itibârilik yazarın dünya görüşü ile edebî gücü (fâil-sebep)nün toplamından ibarettir, denilemez mi? Kendisini bir zaman aralığının gerçeğine hapseden muhakeme, eserini de peşinen mahkûm etmiş olmaz mı?”

Edebiyat eserindeki gerçekler, hayatın içinde bulunmakla beraber, hakikate götürücü olanlarından seçilerek edebî türün verdiği imkân -veya imkânsızlıklarla- yeniden yaratılmış olmalıdır; daha sonraki zamanlara ulaşabilecek olanlar ise, devamlı değişmez hakikatlerin peşindeki edebiyat eserleridir” (Tural 2004: 92).

Edebiyat metinlerini, birer tarih, sosyoloji, psikoloji veya teoloji metni olarak kabul etmemeliyiz; ancak, son yıllarda Osmanlı Tarihini işleyen dizilerin yarattığı tarih iklimine bağlı etkilerin fazlalığını ve buna bağlı olarak tarihçilerin, zaman zaman bu dizilerin etkilerini eleştirdiklerini unutmamalıyız. Gerçek tarihçilerin ‘hakikatin inkâr edilmesini’ önleyen, tarih araştırmacılarının az çalışmasının eksiklerini giderebilen tarih konulu roman, hikâye, drama veya tv dizilerine alanlarına müdahale sayarak sert eleştiriler yöneltmelerine de katılmak mümkün değildir. Romanın, senaryonun, sinema ve televizyonun etkisi ve gücü eleştirilebilir mi?

21 yarı bağımsız bölümden oluşan *Şahsenem* adlı romanın 13. Bölümü, her vatandaşımıza okutulmalıdır. Eserin yazarı S. Dursun Kuvel’in konuya hakim olduğu, sıradan bir serüven romanı yazmayı

kabullenmediği her bölüm sonunda okuyucunun zihninde yankılanıyor. Tarih, sosyal psikoloji, folklor ve siyaset alanlarına ait bilgileri, yansız bir roman gerçeğine dönüştürebilmiş olması da yazarı başarılı kılmaktadır. Ermeni galesi konusunda bu romanın, yeniden kamuoyu oluşturacağına inanıyorum. Diğer yandan, Doğu Anadolu’nun sosyal ve siyasal yapısı üzerinde plan ve uygulamaları bulunan olumlu ve olumsuz çevrelerin de, bu önemli romandan yararlanacaklarını düşünüyorum. Yalnızca romanın 17. Bölümünün yeterince işlenmemişliğini de belirtmek istiyorum.

Savaş şartları karşısında İnsanların nasıl sınındığını anlatarak insanlık durumlarını tespit eden; fazileti, sabrı, iyi niyeti öne çıkaran ve tabii ki bir dünya görüşü taşımakla birlikte, kör bir ideolojiye teslim olmayan S. Dursun Kuvel’in “*Şahsenem*” adlı romanı, her devirde zevkle okunabilecek eserlerden biri olarak, tarih ve edebiyatın etkileme gücünü gösteren organik bütünlükte yerini alacaktır.

KAYNAKÇA

- AKYOL, Taha (2009), *Ortak Acı 1915 Türkler ve Ermeniler*, 2.bs., Doğan Kitap, İstanbul.
- BALABANLILAR, Mürşit (2003), *Türk Romanında Kurtuluş Savaşı*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.
- FOSTER, E. M. (1982), *Roman Sanatı*, (Çev. Ünal Aytür), Adam Yay.
- HALAÇOĞLU, Yusuf (2011), *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul.
- KANTARCI, Şenol (2004), *Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul.
- KONGAR, Emre (14 Mart 2005), “Tarihe Yanlış Bakmak”, *Cumhuriyet*.
- KUVEL, S. Dursun (2012), *Şahsenem*, Elips Kitap, Ankara.
- PERİNÇEK, Mehmet (2005), *Ovannes Kaçaznuni, Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)*, Kaynak Yay., İstanbul.
- PERİNÇEK, Mehmet (2006), *Ermeni Devlet Adamı B.A. Boryan’ın Gözüyle Türk Ermeni Çatışması*, İstanbul.
- PERİNÇEK, Mehmet (2009), *Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı Tuğgeneral L.M. Bolhovitinov 11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu*, İstanbul.
- ŞİMŞİR, Bilâl N. (2009), *Ermeni Meselesi (1774-2005)*, 5.bs., Bilgi Yayınevi, İstanbul.
- Talat Paşa (2006), *Hatıralarım ve Müdafaaam*, Kaynak Yay.
- TALAY, Birsen (Haziran 2000), “Tarih ve Roman İlişkisi Üzerine”, *Tarih ve Toplum*, C.33, S.198.
- TURAL, Sadık (2004), “Gerçek, Hakikat ve Edebiyat Eserinde Gerçek Kavramları Üzerine Bir Deneme”, *Edebiyat Bilimine Katkılar -I*, Yeni Avrasya Yay., Ankara.

- TURAL, Sadık (2005), “Tarihî Roman ve Atsız’ın Tarihî Romanları Üzerine Düşünceler”, *Zamanın Elinden Tutmak*, 5.bs., Yüce Erek Yayınevi, Ankara.
- TURAL, Sadık (2006), *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, 5.bs., Ankara.
- TURAL, Sadık (2008), *Ermeni Meselesine Dair*, 2.bs., ATAM Yay., Ankara.
- YALÇIN, Alemdar (2002), Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı (1920-1946), Akçağ Yay., Ankara.
- YAVUZ, Hilmi (Mayıs 1997), “Tarihi Roman Ancak Belli Bir Tasarımdan Yola Çıkılarak Yazılabilir”, *Hürriyet Gösteri*, S.197.

BİR ROMANCININ ŞAIRLİĞİ: YAŞAR KEMAL'İN ŞİİRLERİNE GENEL BİR BAKIŞ

Dr. Hasan YÜREK*

ÖZ: Yaşar Kemal, Türk edebiyatının önemli şahsiyetlerinden biridir. Sanatçı, 1950'li yıllardan bu yana verdiği eserlerle Türk edebiyatına hizmet eder. O, farklı edebî türleri örnekler. Bununla birlikte onun ön plana çıkan yönünün romancılık olduğu söylenebilir. Romanları yurt içinde oldukça ilgi görür, yurt dışında da çeşitli dillere çevrilir. Yaşar Kemal, daha çok romancı yönüyle tanınmasına rağmen şiir örnekleri de verir. Hatta sanatçının şiir yazması, roman yazmasından daha eskiye gitmektedir. İlk romanı olan İnce Memed I'ı 1955'te yayımlayan sanatçı, ilk şiir örneğini ise 1939'da verir. Yazdığı şiirleri, 2010 yılında bir araya getirir. O, kimi şiirlerini eleyerek beğendiği şiirleri bir araya getirdiği çalışmasını *Bugünlerde Bahar İndi* adıyla yayımlar. Bir araya getirip yayımladığı şiirleri onun şair yönünü ortaya koymaktadır. Buradan hareketle bu çalışmada sanatçının şair yönü üzerinde durulacak, onun pek de bilinmeyen bir tarafı irdelenecektir. Şiirler içerik, biçim, ahenk, dil ve anlatım açısından incelenecek; böylece Yaşar Kemal'in şiirlerinin taşıdığı özellikler belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Yaşar Kemal, Bugünlerde Bahar İndi, Şiir, Şair

Poetry of A Novelist: A Study On Yaşar Kemal's Poems

ABSTRACT: Yaşar Kemal is one of the eminent figures of Turkish literature. He has served for the development of Turkish literature since 1950s. His novels have an international reputation among novel lovers. He also writes in different genres. But he is mostly famous for his novels. His novels were very much appreciated in Turkey as soon as they were published. They have also been translated in to many languages.

* Mersin Üni. Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Böl., hyurek@mersin.edu.tr

Although he is a novelist, he also wrote poems. His first poem was published in 1939 whereas his first novel *Ince Memed I* was published in 1955. Yaşar Kemal compiled his poems in his book titled *Bugünlerde Bahar İndi* in 2010. In this book, it seems that he made a selection of his poems among the ones he liked most. These poems reveal his poetic aspect. Regarding the book, this article aims to examine his poetic side that is hardly ever known. His poems are analyzed according to theme, form, harmony, language and features of expression. In this way the features of Yaşar Kemal's poems are identified and explained.

Key Words: Yaşar Kemal, Bugünlerde Bahar İndi (The Spring Has Sprung Recently), Poetry, Poet

GİRİŞ

Yaşar Kemal, çok yönlü bir sanatçı olmakla birlikte, yurtiçi ve yurt dışında özellikle romanlarıyla ilgi gören, romanları birçok dile çevrilmiş bir edebiyatçıdır. Bunun yanı sıra sanatçının şiirleri de olduğu; ancak şiirlerinin romanlar kadar ön planda olmadığı bilinmektedir. O, şiirlerinden oluşan *Bugünlerde Bahar İndi* başlıklı eseri 2010 yılında yayımlar.

Yaşar Kemal'in edebiyat dünyasına girişi şiir aracılığıyla olur. Sanatçı bu konuda şöyle demektedir:

“Daha okuryazar olmadan işe şiirle başladım, Karacaoğlan gibi olma niyetiyle olacak. Sonra okula gittim, ilkokulda yaşlı halk şairleriyle çakıştığımı anımsıyorum. Daha Kadırlı'da bu günleri anımsayanlar var.” (Sönmez 2004: 274)

diyen sanatçı şiire ne zaman başladığını açıklar. Şiire çocuk yaşta başlayan sanatçı, ilk şiirini on altı yaşındayken 1939'da *Görüşler* adlı dergide yayımlar. Sanatçı 2010'da şiirlerini bir kitapta toplamadan önce ilk şiir denemeleri ve sonraki süreç için,

“İlk şiirimi söyledim ya, kötü bir şiirdi, Adana'da çıkan bir dergide yayımladım, on altı yaşındaydım. Sonra şiirlerimi Türkiye'deki birçok dergide yayımladım. 1963'e kadar şiir yazmayı sürdürdüm. Daha da arada sırada yazıyorum. Çok da yazmak istiyorum. Belki de bir gün şiirlerimi, yenilerini de katarak kitap olarak çıkarabilirim.” (Yaşar Kemal 2004b: 126)

demektedir. Sanatçının belirttiği ilk şiirin adı *Seyhan*'dir. Yaşar Kemal ilk şiirini kötü bir şiir olarak nitelemektedir. Nitekim bu yüzden de yayımladığı kitapta ona yer vermez. Bunun yanında kitabında yer vermediği *Halay*, *Işık* gibi şiirleri de vardır. Onun yazdığı ilk şiirler, halk şiiri örnekleridir. Bu tarz şiirlerde Âşık Kemal mahlasını kullanır.

Yaşar Kemal, 2010'da yayımladığı şiir kitabı *Bugünlerde Bahar İndi*'de bir eleme yaparak 41 tane şiire yer verir. Bunların en eskisi Nisan 1940'ta *Görüşler*'de yayınlanan *Masal*, en yenisi ise 1973'te yazılan *Hannaya Şiirler* ile *Merhaba*'dır. Burada yer verilen şiirlerin çoğu daha önce dergilerde yayımlanmış olmakla birlikte, ilk defa yayımlananlar da söz konusudur. 6 Mart 1955'te *Vatan* gazetesinde çıkan *Benim İçin* başlıklı şiirle aynı adı taşıyan ve ona çok benzeyen şiir, üç ayrı şiirden oluşan *Hannaya Şiirler*, *Ulaş*, *Merhaba*, *Bu Gece* ve *Kırmızı Deynek* daha önce yayımlanmamış şiirlerdir. Sanatçı yayımlanan çoğu şiirinde Kemal Sadık Göğçeli ve Kemal Sadık imzalarını kullanır. Sadece *Benim İçin* başlıklı şiirde Yaşar Kemal imzası vardır.

Şiirler içerik, biçim ahenk ve dil açısından aşağıdaki başlıklar altında değerlendirilebilir.

1. İÇERİK

Yaşar Kemal'in şiirlerindeki içerik unsurları ele alınırken ön plana çıkan husus üzerinde yoğunlaşılacak ve örnek metinler irdelenecektir. Kimi şiirlerde temel içerik unsurunun yanında yan olarak nitelendirilebilecek konular da söz konusudur. Bu unsurlar, temel içerik unsuruyla bağlantısı sebebiyle şiirde yer bulduğundan ayrı olarak ele alınmayacaktır. Bu bağlamda içerik unsurları aşağıdaki gibi tasnif edilebilir:

1.1. Tabiat

Şiir kitabının ismine bakıldığında şairin tabiata verdiği önem görülebilir. Eserde tabiatı ele alan beş şiir vardır. Bunlar *Oy Beni Beni*, *Serenat*, *Gökyüzü* ve *Kapı*'dir.

Oy Beni başlıklı şiirde, toprak söz konusu edilir. Toprağın verimliliğine atıfta bulunulur ve böyle bir verimlilik içerisinde olma isteği ifade edilir.

“Can olaydın, Can!

Kara toprak sen olaydın.

Senden fişkıraydım,

Aydınlık bir su gibi.

Bir kara orman gibi.” (Yaşar Kemal 2010: 32)

Serenat'ta yağmur ön plandadır. Yağmurun yağıışı ve bu yağıışın gerek dış dünyadaki gerekse şairin iç dünyasındaki etkisi söz konusudur.

Kapı'da Çukurova'ya gelen bahar, coşkun bir dille anlatılır. Kitaba ismini veren “*Bugünlerde Bahar İndi*” sözü buradaki “*bugünlerde bahar indi Çukurovanın düzüne*” dizesinden alınmıştır. Şair, baharın gelişiyle

Çukurova'daki değişiklikleri, insanların içerisine girdiği hareketliliği ve bu hareketlilik içerisine giren insanların sefil görüntüsünü anlatır. Aşağıdaki dizelerde tabiatdaki değişim söz konusudur:

*“Bugünlerde bahar indi Çukurovanın düzüne
Donandı ağaçlar
Donandı dünya
Donandı yeşilinden alından
Sarısından
Donandı delicesine”* (Yaşar Kemal 2010: 59)

Hannaya Şiirler 2'de de Çukurova üzerinde durulur. Hasret çeken şair, Çukurova'nın tabiatından şöyle söz eder:

*“... Toprağında pamuk biter, bir de sarı portakallar
Ak ve turuncu
Bir de al al nar çiçekleri açar tepeden tırnağa toprağımız,
Bir de arılar, oğul verirler bütün gün
İri peteklerde bütün gün”* (Yaşar Kemal 2010: 71)

Yaşar Kemal, bir romancı olarak tabiat tasvirlerine oldukça fazla yer veren bir sanatçıdır. Bunun sebebi sanatçının çocukluk ve gençlik döneminde tabiatla iç içe oluşudur. Sanatçı, gördüklerini esere aktarmaktadır. Dolayısıyla şiirde tabiata yer verilmesi son derece doğaldır. Bir başka ifadeyle sanatçı, yazdığı her türde belirtilen sebebe bağlı olarak tabiata yer vermektedir.

1.2. Aşk-Sevgi

*Güzelleme, Karasevda, Kulluk, Tenbih ve Benim İçin*¹ başlıklı şiirler aşk ve sevgi konularını işler.

Güzelleme'de, tabiatın yola çıkılır ve tabiatdaki kimi durumların varlığı sevgiliye bağlanır:

*“Seninçin ekini öpüyor yağmur,
Tarlada seninçin büyüyor başak.”* (Yaşar Kemal 2010: 30)

Bu hususu ele alan bir diğer şiir olan *Karasevda*'da âşık olmak isteyen, aşkın peşinde olan birisi söz konusudur. Şair, Venüs² gibi bir güzele âşık olma umudundadır. Böylece bu şiirde Venüs'ün güzelliğine

¹ Bu başlıkla iki şiir vardır. Aynı şiir bazı değişikliklerle iki defa yazılmıştır.

² Yunan mitolojisindeki Afrodite, Latince'de Venüs olarak adlandırılır. Afrodite ya da Venüs, aşk ve güzellik tanrıçasıdır.

atıfta bulunularak mitolojiden de yararlanmış olur. “*Venüsü seviyorum*” (Yaşar Kemal 2010: 34) diyen şair, aşka olan olumlu bakışını ifade eder.

Kulluk başlıklı şiirinde,

“*Hülyamdaki kadını
Yaratsaydı Tanrı eğer,
Kulluk ederdim ölünceye kadar,
Öldükten sonra da...*” (Yaşar Kemal 2010: 45)

diyene şair, hayali bir kadını ve dolayısıyla aşkı işler. O, bu hayalin gerçekleşmesi için büyük bir istek duymaktadır.

Tenbih'te ise şiirin adından anlaşılabilceği gibi, şairin sevgiliden beklentileri vardır. Şair sevgiliden kendisini bırakmamasını, sık sık yanına gelmesini istemektedir:

“*Hayata ışıklar içinde gül,
Şarkı gibi gecelerden süzül,
Bir yağmur ol bahçelere dökül.
Ve akşam üstleri habersiz gel.*” (Yaşar Kemal 2010: 57)

Bu başlık altında ele alınabilecek son şiir, *Benim İçin*'dir. Bu şiirin iki ayrı yazımı vardır. İkisi aynı içeriktedir; sadece birkaç dizede farklılık söz konusudur. Şiirlerin sadece son üç dizesi farklıdır. Her iki şiirde de şairin kalbine işlemiş bir aşk, akıldan çıkmayan bir sevgili söz konusu edilir.

Şairin bu duyguları ele alması, onun aşka, sevgiye verdiği önemi göstermektedir.

1.3. Eleştiri

Toplumsal gelişmelere duyarlı bir şair olan Yaşar Kemal, bu doğrultuda çeşitli eleştirilerde bulunur. Bu eleştiriler, *Şikayet*, *Ey Ahali* ve *Kırmızı Deynek*'te ön plana çıkar.

Şikayet adlı şiir halk şiirindeki taşlamaları andırır. Şair, bu şiirde yokluğu, rüşveti, dertleri ön plana çıkarır. Bunları olumsuz bir bakış açısıyla irdeler, eleştirir.

Ey Ahali'de insanlığın kaybettiği değerler, kaybolan bir çocuk ile ifade edilmektedir. Şair, bir tellal gibi halka seslenmekte, kaybolan çocuğun kayıp ilanını vermektedir.

“*Duyduk duymadık demeyin
Bir çocuk kayboldu
Elinde defne dalı*”

*Parmakları tanyeri
Saçları darma dağınık
Dalgaları yağmur içinde
Bulup getirene
Görüüp haber verene
Aydınlık yepyeni bir dünya verilecektir.*

Ey ahali bulan var mı, gören var mı

*İyiye doğruya güzele selam durulacaktır.” (Yaşar Kemal
2010: 58)*

Burada, barışın, kardeşliğin yok oluşu elinde defne dalı olan çocuğun kayboluşu aracılığıyla ifade edilmektedir. Şair, kaybolan bu değerleri aramaktadır.

Şairin en uzun şiiri olan *Kırmızı Deynek* eleştirinin yoğun olduğu bir şiirdir. Burada insanlık karşısında olumsuz ne varsa, bu olumsuzlukları yaratanlarla birlikte eleştirilir. Yoksulluk, silahlanma, açlık, savaş, ölüm ve benzeri olumsuzluklar söz konusudur. Şair bu hususları eleştirirken bunları yaratan insanlara da çok sert biçimde seslenir:

*“Köpekoğlu köpekler, zalimler, domuzlar,
Adam olmazlar, kan içiciler,
Kefen soyucular,
(...)
Darağaçları kadar iğrençler
Sevmemiş, ama hiç hiç hiç sevmemiş,
Sevilmemişler...” (Yaşar Kemal 2010: 86)*

Şaire göre insani açıdan olumsuz her ne varsa ve insani değerleri taşımayan her kim varsa onun bu dünyada yeri yoktur. Bir taraftan olumsuz hususlar irdelenirken diğer taraftan olması gerekenden de bahsedilir:

*“Ben diyorum ki size
Bir dil bulacağız her şeye varan
Bir şeyleri anlatabilen
Böyle dilsiz, böyle düşmanca, böyle bölük pörçük
Dolaşmayacağız bu dünyada” (Yaşar Kemal 2010: 106)*

Burada kastedilen sevgi temeline dayandırılmış herkesin birbirine saygılı olduğu bir yaşam, bir düzendir.

Yaşar Kemal, toplumcu gerçekçi nitelikleri olan bir sanatçıdır. Dolayısıyla onun ideal olarak gördüğü düzen sosyalizmdir. Bu düşünceye bağlı olarak da o, içinde bulunduğu düzeni sık sık eleştirmektedir. Çünkü ona göre mevcut düzen, yanlışlıklarla doludur. Şair aynı zamanda yukarıdaki dizelerde görülebileceği yanlış olan düzenin düzeltilmesine yönelik çözüm önerileri de sunmaktadır.

1.4. Yaşama Sevinci ve Yaşam Karşısında Şaşkınlık

Yaşama sevinci pek çok şairin ele aldığı konulardandır. Yaşar Kemal'de *Talih*, *Bu Türkü Bitmesin* ve *Bu Sabah* şiirlerinde bu konuyu ele alır.

Talih'te şair, yeni başlayan günden bahsederek yaşama sevincini ortaya koyar. O, yeni günü gördüğü için mutludur. “*Ve sebepsiz yaşamak*” (Yaşar Kemal 2010: 38) diyerek yaşama sevincinin bir sebebi olmadığını söyler. Ona göre sadece yaşıyor olmak, mutlu olmaya, kendini talihli görmeye yeterdir.

Bu Türkü Bitmesin'de,

“*Bu türkü bitmesin bu dağlarda;
Büyüsün başaklarda arzular.
Yağsın bu yağmur sebepsiz
Üstüne saf çocuk rüyalarının*” (Yaşar Kemal 2010: 33)

diyen şair, yaşamaktan dolayı memnun olmakla birlikte, yaşamın bir türkü gibi sürekli olmasını istemektedir. *Bu Sabah*'ta yaşamaktan dolayı duyulan memnuniyet şöyle dile getirilir:

“*Bu sabah gök güzel, mavi, tertemiz;
İçimden geçiyor aydınlık bir iz.
Öyle bir saadet ince belirsiz,
İnandım ki artık ben gülüyorum.*” (Yaşar Kemal 2010: 54)

Uyanış adlı şiirde ise yaşam karşısında duyulan şaşkınlık ön plana çıkar. Şair, yaşamın karşısına çıkardığı güzellikleri şaşkınlıkla ifade eder:

“*Bilmiyordum,
Kovanların petek petek saadetle dolduğunu.
Gün doğunca gecenin kaybolduğunu..
Bilmiyordum, gökyüzünün bu kadar mavi olduğunu..
Bilmiyordum..*” (Yaşar Kemal 2010: 53)

Böylece yaşamın, dünyanın tekdüze olmadığı, her an yeni bir yönüyle insanı şaşırtabileceği vurgulanır.

Şair, her insan gibi yaşamının sona ereceğinin farkındadır; buna bağlı olarak da o yaşamaktan olabildiği kadar tat almaya çalışmaktadır. Bu da yaşama sevinci olarak şiirine yansımaktadır. Şaşkınlık da buna bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. O, yaşama farklı bakış açılarıyla yaklaşılabilirliğini ve böylece yaşama sevinci kazandıracak yeni hususlar görülebileceğini düşünmektedir.

1.5. Çocuk-Çocukluk

Dört şiirde çocuk söz konusu edilir. Çocuk konusu farklı bakış açılarıyla ele alınır. Şiirlerin ikisinde şefkat, diğerinde öksüzlük ön plandadır. *Şefkat*, başlıklı şiirde,

*“Bebeğim,
Sana parmaklarından şefkat damlayan
Gülümsemem kadar yumuşak
Bir anne getireceğim.”* (Yaşar Kemal 2010: 36)

diyen şair, çocuklara nasıl yaklaşılması gerektiğini belirtir. Ona göre çocuklara şefkatle yaklaşılmalıdır. *Gökyüzü*'nde de çocuklara karşı şefkatli bir yaklaşım vardır. Bunu en iyi anlatan dizeler şöyledir:

*“Ve yavrum, senin beyaz, kısımetten ellerine
Dolduracağım gündüzü”* (Yaşar Kemal 2010: 56)

Ağıt'ta ise öksüz çocuk teselli edilmekte, ona yaşama sevinci verilmeye çalışılmaktadır:

*“Çiçekler demet demet açıyor
Yaşamak bahçende tomurcuk
Doldur yastığına arzuları
Ve koy başını üstüne,
Öksüz çocuk.”* (Yaşar Kemal 2010: 75)

Bu üç şiir yanında, şairin çocukluk döneminden bahsettiği *Masal* adlı bir şiir vardır. Burada şair çocuklukta yaptıklarını, dış unsurları algılayışlarını masalsı bir hava içerisinde anlatır:

*“Köy çocukları
Diz dize vererek
Koyu söğüt gölgelerinde
Peri masalları söyler,
Peri masalları dinlerdik...
Söğüt dallarında
Peri kanatları asılıydı...
Samanyollarında,*

TÜBAR-XXXIV-/ 2013-Güz / Yaşar Kemal'in Şiirlerine Genel Bir Bakış

*Peri mezarları vardı.
Hepsini görürdük
Bir damla kan
Ve bin damla gözyaşı
Var sanırdık...
Kanı alnımıza sürer,
Göz yaşıyla yıkanırđık,
Ekmeğimizi dürer,
Kan kuruyunca alnımızda
Ağaç matramız yanımızda,
Köye dönerdik...” (Yaşar Kemal 2010: 41)*

Yaşar Kemal, köy kökenli; köy edebiyatı içerisinde yer alan bir sanatçıdır. O, içinde yaşadığı ortamın farklı unsurlarına eserlerinde yer vermektedir. Nitekim burada da köy yaşamından bir hatırayı aktarmaktadır. Masal havası içinde anlatılan bu hatıra aracılığıyla sanatçı, o günleri özlediğini hissettirmektedir. Şunu da eklemek gerekir ki sanatçının romanlarındaki köy ile buradaki köy aynı tarzda ele alınmaz. Burada özlem ön plana çıkarken, romanlarda toplumcu gerçekçi bir anlayış söz konusudur.

1.6. Ütopya-Hayal

Şairin farklı hayalleri iki ayrı şiirde ifade edilir.

Bir Arzu Günü'nde şair bulunduğu, yaşadığı yerden memnun değildir. Bu sebeple de güneşte sürdüreceği bir yaşamı hayal etmekte, şöyle demektedir:

*“Yeter artık
Ben burada rahat değilim
Gel seninle bir cenup şehrinde buluşalım.
Gel anam-babam, gel kardeşim, gel sevgilim.” (Yaşar Kemal
2010: 40)*

Kahramanlık'ta ise şair, idealleri etrafında bir düzenin geleceği hayalini kurmaktadır.

*“Süngüler kanlı olacak,
Ufuk kıpkızıl olacak.
Ve yüz öpmekten usanan ben
Artık alın öpeceğim” (Yaşar Kemal 2010: 48)*

Şair, mücadele sonucunda sosyalist bir düzenin geleceğini kızıl rengiyle ifade etmekte ve bu mücadeleyi yapacak olanlara verdiği desteği onların alınlarını öpeceğini söyleyerek vurgulamaktadır.

Bu düşünce toplumcu gerçekçiliğin yansımasıdır. Çünkü toplumcu gerçekçilik belli bir politik görev verilmiş yazarın, nasıl yazması gerektiğini belirler. (Ahmet Oktay 2008: 21) Sanatçı, sosyalist-komünist yönetim biçiminde insanların daha mutlu olacağını ifade eder. Şairin burada sosyalist bir düzen isteği de bundan kaynaklanır.

1.7. Zaman

Zamanın akıcılığı iki şiirde ele alınır. Bunlar *Bağlılık* ve *Seneler*'dir.

Bağlılık'ta Dünya'nın dönmesine, zamanın akmasına insanın da eşlik ettiği, bir başka deyişle zamanın akışıyla insanın yaşlandığı belirtilir:

“Ben dönerim
Dünya döner
Dünya döner
Ben dönerim.” (Yaşar Kemal 2010: 47)

Seneler'de ise zamanın akıcılığı yanında, geri alınamaması da söz konusu edilir:

“Toprakta uçuşan tüyler,
Akan ümidlerin yeri...
Anlar ki kopmuş bir yaprak;
Anlar ki dönemez geri.” (Yaşar Kemal 2010: 50)

Görülebileceği üzere bu konuyla şair farklı bir husus üzerinde durmaktadır. Genel-geçer bir husus üzerinde durarak şair, içerik açısından belirli bir sınır içerisinde olmadığını göstermektedir.

1.8. Portre

Namık Kemal ve Yunus Emre'ye adanan iki şiirde bu iki önemli kişiden bahsedilir. *Mağosa'yı Tavaf*, Namık Kemal'in Magosa'daki sürgünlüğüne atıfta bulunur. Namık Kemal, 1873'te sahnelene *Vatan Yahut Silistre* adlı oyunu sebebiyle Magosa'ya sürülür. Şair, *Mağosa'yı Tavaf*'ta Namık Kemal'i sürgün edildiği yerden etrafa ışıklar saçan bir güneş olarak sunar. Onun verdiği mücadelenin başarıya ulaştığını da,

“Ve şimdi sevinçli dallarda kuşlar,
Söylüyorlar bu parlak gündüzün şakrak türküsünü...” (Yaşar Kemal 2010: 43)

dizeleriyle ifade eder.

Derviş'te ise Yunus Emre'nin dervişliği işlenir. Yunus Emre'nin diyar diyar gezişi, dünyevî zevklerden uzak oluşu üzerinde durulur. Şiirin son dörtlüğünde ise,

“Ben duada yüzen nebi;

Açıldı göklerin dibi,

Ve şimdi Allahım gibi

Yalnızım, yalnızım, yalnızım, yalnızım.” (Yaşar Kemal 2010:

49)

dizeleriyle onun kutsallığı, dervişliğine paralel olarak dünyadaki yalnızlığı üzerinde durulur.

Şair, farklı portreler üzerinde durarak değer verdiği kimi şahsiyetleri irdeleme fırsatı yaratmaktadır.

1.9. Hasret

Şair, kimi zaman yurdundan, Çukurova'dan uzaktadır. Bu uzaklık hasret duygusunu beraberinde getirmektedir. *Selam*'da hasret söz konusudur:

“Ümide düğümledim hasreti,

Duasız girdim yıla.

Ve dudaklarımda bir teviye

Daiüssıla, daiüssıla...” (Yaşar Kemal 2010: 51)

Çukurova'da yetişen, belli bir döneme kadar orada kalan şair, oradan ayrıldıktan sonra zaman zaman memleketinin hasretini çekmektedir. Şiir burada görülebileceği üzere yer yer Çukurova hasretini dillendiren bir edebî tür olmaktadır.

1.10. İnsanî-Manevî Değerler

Şair, insana, insanî değerlere oldukça önem vermektedir. Bunu da şiirlerinde yer verdiği hususlarla göstermektedir. *Hannaya Şiirler* başlıklı şiir bütünüyle dostluk, arkadaşlık, sevgi, barış üzerine kurulmuştur. Bu kavramların önemini, onları bulutlara yükleyip gökyüzüne salarak belirten şair, dileğini de şu dizelerle ifade eder:

“Gidin dedim bulutlarım yeryüzünün üstüne

Yağın dedim bulutlarım yeryüzüne

Yağmadık hiçbir yer bırakmayın, hiçbir yer,

hiç bir yer” (Yaşar Kemal 2010: 69)

Görüldüğü üzere şair, dostluk, arkadaşlık, sevgi, barış ekseninde kurulacak bir yaşamın özlemi içindedir.

Dualarım'da ise şair, manevî bir unsur olan duayı Tanrı'yla arasındaki bir iletişim olarak gördüğünü ifade eder.

*“Ben dualarımı
Islıklı rüzgara kazarım.
Ve salıveririm
Gitsinler Tanrıyı bulmaya”* (Yaşar Kemal 2010: 46)

Bu değerlerin ele alınışı, şairin onlara verdiği önemi gösterir.

1.11. Umut

1940'lı yıllar Yaşar Kemal için sıkıntılıdır. O “ 1950'ye kadar inşaat kontrol memurluğu, ırgat kâtipliği, arzuhalcilik, pamuk tarlalarında amelebaşılık, pirinç tarlalarında ve Savrun Çayı'nda su bekçiliği, çiftliklerde kâtiplik, Kadırlı'nın Bahçe Köyü'nde öğretmen vekilliği, traktör sürücülüğü, Adana Halkevi'ne bağlı Ramazanoğlu Kütüphanesi'nde hademelik kadrosunda memurluk gibi sayısı kırka varan işlere girip” (Çiftlikçi 1997: 10) çalışır. Bir türlü aradığı işi bulamayan, isteklerini gerçekleştiremeyen sanatçı geleceğe yönelik hayaller kurar. Bunun yanında şairin sahip olduğu dünya görüşünün de bu şiirlere yansıdığı görülür. O, 1943'te sol çizgideki düşüncelerinden dolayı bir süre karakolda tutulur. O, sosyalist düşünce etrafında şekillenen bir hayat görüşüne sahiptir. Bu düşünce etrafında geliştirilecek mücadelenin de olumlu sonuçlanacağını düşünmektedir. Gerek yaşam zorluklarından gerekse sahip olunan dünya görüşü paralelinde ortaya çıkan umut *Bekle*, *Zafer* ve *Merhaba* adlı şiirlerde ifade edilir. Buralarda dikkati çeken temel husus şairin sadece kendi adına değil, kendisi gibi düşünenler adına da konuşmasıdır. *Bekle*'de,

*“Elbet bir gün, bütün çiçekler beyaz açar
Hür ve mes'ut bir şarkı halinde
Penceremize uzanır nur.
İstedğimiz şekilde doğar gün,
Diledğimiz gibi yağar yağmur.”* (Yaşar Kemal 2010: 29)

Zafer'de ise,

*“Hep bir ağızdan bir zafer türküsü söyleyeceğiz,
Anamızın südü gibi ak.
Hep bir ağızdan bir zafer türküsü söyleyeceğiz gülerken
toprak.”* (Yaşar Kemal 2010: 55)

diyen şair, sabırlı bir tutum içerisinde. İnandığı değerler etrafında bir düzenin kurulacağına olan inancı kesindir.

Merhaba adlı şiirde ise şair, kendisi ve kendisi gibi bir hayat görüşüne sahip olanların bir gün hesap soracakları, ideallerine ulaşacakları, çektikleri sıkıntıların son bulacağı umudu içinde, coşkunu bir şekilde şöyle seslenmektedir:

*“Selam olsun dört bir yana merhaba
Akan kana düşen cana merhaba
Hesap sorulacak güne merhaba
Türküler söyleyen dile merhaba”* (Yaşar Kemal 2010: 79)

Hannaya Şiirler 2'de de umut ön plandadır. Şiirde zulmün, yoksulluğun, kötülüğün olmadığı; barış, dostluk, sevgi gibi değerler üzerine kurulmuş bir düzenin geleceğine yönelik umut söz konusudur. Bu hususlar Çukurova'nın güzellikleri etrafında anlatılır.

1.12. Yalnızlık

Yalnızlık başlıklı şiirde bu konu üzerinde durulur. Şair yalnızlığın nasıl bir durum olduğunu şöyle anlatır:

*“Kuş uçmaz, kervan geçmez bir yerdesin.
Su olsan kimse içmez,
Ölür de susundan
Yol olsan kimse geçmez,
Sarp kayalara uğratar da yolunu
Elin adamı ne anlar senden?”* (Yaşar Kemal 2010: 31)

O, yalnızlığı sevmemektedir. Bir başka deyişle yalnızlık ona göre değildir. Nitekim *“Tanrı kimsenin başına vermesin böyle bir yalnızlığı!”* (Yaşar Kemal 2010: 31) demektedir.

1.13. Hüzün-Keder

Şair, *Sebeup* başlıklı şiirinde yaşadığı sevgilisini kaybetmenin yarattığı hüznü duygusuna yer verir. Hüznü duygusunu derinlemesine irdelemekten çok, bunu yaratan sebeplere veryansın eder.

*“Sebeup gözün kör olsun.
Bütün bal arıları bana küstü,
Sırrını açmıyor petekler.
(...)
Sabahı kapımın eşiğinde,
Bir bebek gibi ağlar buldum.*

*Sebep gözün kör olsun,
Sevgilisiz kaldım işte..” (Yaşar Kemal 2010: 39)*

1.14. Ölüm

*“Bakışlar erir.
Ömürler söner.
Dünya yine
Yine döner...*

*Yazık ki ben
Kaldırımlarda,
Sürüklenen
Pabuçlarımın,
Bir ağızdan
Söyledikleri şarkıyı
Duyamam ikinci defa...” (Yaşar Kemal 2010: 51)*

Korku başlıklı şiirde yukarıdaki dizelerle ölümü ele alan şair, ölümün insanda yarattığı durum anlatılır, bunun yanında dünyadan ayrılmanın hüznü de dikkati çeker. Genel bir ifadeyle şair, ölümü kendisini dünyadan ayıracağı için olumsuzlar. Bu bağlamda şairin, ölümden korktuğu da söylenebilir.

1.15. Ağıt

Ulaş adlı şiir, Ulaş Bardakçı'nın ölümünden duyulan üzüntü üzerine yazılır. Ulaş Bardakçı, 68 kuşağındandır. 1971 yılında Deniz Gezmiş ve arkadaşlarının serbest bırakılması amacıyla İsrail Başkonsolosu Ephraim Elrom'u kaçıran grubun içerisinde yer alır. Elrom'un öldürülmesinden sonra yakalanan Ulaş Bardakçı, bulunduğu cezaevinden kaçır. 19 Şubat 1972'de de emniyet güçleriyle çatışmaya girer ve öldürülür. Onun ölümünden duyulan üzüntü,

*“Döğünürüm yana yana
Haber olmadı mı sana
Yüreğindeki kırk kurşun
Ağır gelmiyor mu sana” (Yaşar Kemal 2010: 76)*

dizeleriyle ifade edilir. Bunun yanında, ideallerinin gerçekleşeceğine dair umut da söz konusudur:

*“Şu Boğazın gündün yanı
Gitti gelmez Ulaş hani
Bu dünya güzel olacak*

TÜBAR-XXXIV-/ 2013-Güz / Yaşar Kemal'in Şiirlerine Genel Bir Bakış

Bu insan güzel olacak

Ulaş Kardeş Koç yiğidim

Görmeyecek güzel günü” (Yaşar Kemal 2010: 76)

1.16. İç Sıkıntısı

Esirlik adlı şiirinde,

“Dünyada ilk kendi kendini,

Esir eden insan benim.

İkincisini gösterirlerse eğer;

Kardeş olacağım,

Alnından öpeceğim üçüncüsünün de” (Yaşar Kemal 2010:

44)

diyen şair, nereden kaynaklandığı belli olmayan bir iç sıkıntısı çekmekte ve böyle bir sıkıntıyı hiç kimsenin çekmediğini düşünmektedir. Aynı tutum *Hannaya Şiirler 3*'te de vardır. Şair, bir iç sıkıntısı çektiğini şu dizelerle belirtir.

“Bak Hanna bu işler çok karışık

Canım Hanna çok çok karışık bu işler

İşler bildiğin gibi değil

Bak dün dağlar başını aldı gitti buralardan

Al sana...” (Yaşar Kemal 2010: 74)

1.17. Tutsaklık

Kalebent adlı şiirde, mahkûm olmuş biri ekseninde tutsaklık üzerinde durulur. Onunla ilgili izlenimler aktarılır. O, rüyasında çiçekler görmektedir. Çiçek, dış dünyayı temsil etmektedir. Aşağıdaki dizelerde ise çektiği hasret vurgulanır:

“Nemli bodrumlarda büyüyen hasret;

Çırpınıyor yurdunun bayraklarında.” (Yaşar Kemal 2010:

35)

Böylece kalebendin dış dünyaya, özgürlüğüne, memleketine duyduğu hasret ön plana çıkarılır.

1.18. Çukurova

Bu Gece'de şair bir Çukurova gecesini anlatır. Anlatılan gecede ön plana çıkan husus sıcaktır. Böylece şair, yetiştiği bölgenin mevsimsel bir özelliğini ele almış olur. Şair, sığağı şöyle anlatır:

“Sıcak dedim ama ne sıcak

*Bir yalım rüzgarı sarmış dört yanımı
 Önümde taş gibi bir karanlık
 Taş gibi kurşun gibi bir gece
 Dünya yalım yalım olmuş vay ne sıcak
 Toprak deniz gökyüzü yıldız tomurcukları
 Dokunsan çatlayacak” (Yaşar Kemal 2010: 81)*

Şair, sıcaklığın yarattığı sıkıntıları yaşamakta ve şiirin bütününde ifade etmektedir. Yaşanmışlık bir başka ifadeyle şairin maruz kaldığı sıcak, çarpıcı bir şekilde ifade edilmektedir.

2. BİÇİM

Şiirlerdeki dizelerin kümelenişi, aşağıdaki tabloyla gösterilebilir:

Şiir Adı	Dize Kümelenişi	Şiir Adı	Dize Kümelenişi
Bekle	5+6+3	Seneler	4+3
Güzelleme	8+4+4	Selam	4+5+3+4+4
Yalnızlık	6+10	Şikâyet	4+4+4+4
Oy Beni Beni	5	Uyanış	3+5
Bu Türkü Bitmesin	4+3+5+1	Bu Sabah	4+4+4
Karasevda	4+5+3	Zafer	4+4+3+8
Kalebent	4+4+4	Gökyüzü	5+5
Şefkat	6+4	Tenbih	4+4+4
Serenat	6+5+5+5	Ey Ahali	11
Talih	6+8+6	Kapı	63+68+61+30+13
Sebep	12	Benim İçin	7
Bir Arzu Günü	14	Benim İçin	7
Masal	19	Hannaya Şiirler	22

Korku	4+7	Hannaya Şiirler 2	90
Mağosa'yı Tavaf	5+5+2	Hannaya Şiirler 3	17
Esirlik	5	Ağıt	5+5
Kulluk	4	Ulaş	4+4+4+4+6+5+4 +9+4+8
Dualarım	4	Merhaba	4+4+4+4+4
Bağlılık	4	Bu Gece	12+14+10+3+7+ 4+5+5
Kahramanlık	4	Kırmızı Deynek	654
Derviş	4+4+4		

Bu tablodan hareketle nazım biçimleri açısından ikili bir tasnif yapılabilir:

2.1. Tek Bentten Oluşanlar

On altı şiir tek bentten oluşmaktadır. Bununla birlikte bentlerdeki dize sayısında farklılıklar vardır. *Kulluk*, *Dualarım*, *Bağlılık* ve *Kahramanlık* adlı şiirler dörder; *Oy Beni Beni* ve *Esirlik*, beşer; *Benim İçin*'in iki farklı yazımı, yedişer; *Ey Ahali*, on bir; *Sebep*, on iki; *Bir Arzu Günü*, on dört; *Masal*, on dokuz; *Hannaya Şiirler*, yirmi iki; *Hannaya Şiirler 2*, doksan; *Hannaya Şiirler 3*, on yedi; *Kırmızı Deynek*, altı yüz elli dört dizeden oluşmaktadır.

2.2. Birden Çok Bentten Oluşanlar

2.2.1. Düzenli Olanlar

Sekiz şiir düzenli nazım biçimleriyle yazılmıştır. *Kalebent*, *Derviş*, *Şikâyet*, *Bu Sabah*, *Tenbih* ve *Merhaba* dörtlüklerden; *Gökyüzü* ve *Ağıt* beşliklerden oluşur. Dörtlüklerden oluşan *Kalebent*, *Derviş*, *Bu Sabah*, *Tenbih*'te üçer; *Şikâyet*, dört; *Merhaba* beş bentten oluşurken beşliklerden oluşan iki şiirdeki bent sayısı ise ikidir.

2.2.2. Düzensiz Olanlar

On yedi şiirde nazım biçimi düzensizdir. Tabloda da görülebileceği üzere, çeşitli dize kümelenişleriyle oluşturulan bentler söz konusudur. Örneğin *Bu Türkü Bitmesin*'de 4+3+5+1 gibi dize sayısının fazla

olmadığı bentler varken *Kapı*'da 63+68+61+30+13 gibi dize sayısının fazla olduğu bentler mevcuttur. Buna benzer bir farklılık bent sayısında da görülmektedir. Örneğin *Yalnızlık*'ta sadece iki bent varken *Ulaş*'ta on bent vardır

Nazım biçimlerindeki bu çeşitlilik şairin hem halk şiirinden hem de modern şiirden etkilendiğini göstermektedir. Düzenli nazım biçimleriyle kurulanlar halk şiirinden etkilenilerek yazılmıştır. Nitekim *Merhaba* şiirindeki dize sayısı, kafiyeleniş ve ölçü buna örnektir:

*“Dünyanın ucunda bir gül açılmış
Efil efil esen yele merhaba
Karanlığın sonu bir ulu şafak
Sarp kayadan geçen yola merhaba*

*Gün be gün yüreğim ulu yalımda
Engel tuzak kurmuş bekler yolumda
Zulümlerde işkencede ölümdede
Bükülmeyen güce kola merhaba”* (Yaşar Kemal 2010: 79)

Görüldüğü üzere dörtlüklerle kurulan, on birli hece ölçüsüyle yazılan ve abcb/dddb/... şeklinde kafiyelenen bir şiir söz konusudur.

Tek bentten oluşan ya da birden çok bentten oluşup bentlerdeki dize sayısı farklı olan örnekler ise şairin modern şiirden etkilendiğinin işaretidir. Modern şiirde ise bir dize bile şiiri oluşturabilmektedir. Şair de modern şiirin sağladığı bu olanaktan yararlanır; yeri geldikçe tek dizeden oluşan bir bentle yeri geldikçe de dize sayısı farklı birden çok bentle şiirini kurar.

Düzenli biçimler dışında kalan örnekler dikkate alınarak biçimle ilgili söylenebilecek bir diğer husus, şairin anlatmak istedikleri bağlamında şiirini bölümlendirdiğidir. Gelenek içerisinde yer almayan dize kümelenişleri bunun somut örneğidir. Yukarıda belirtildiği gibi bu da şairin modern şiirin olanaklarından yararlanmaya çalıştığı görülmektedir. Bu daha çok bir etkilenme olarak ortaya çıkmaktadır. Sanatçının bir şair olarak ön plana çıkamaması; bir başka ifadeyle şair kimliğinin, romancılığının arkasında kalması etkilenme ötesine geçemediğinin göstergesidir.

Dizelerin kümelenişi açısından dikkati çeken bir nokta da kimi şiirlerde kırık dize kullanılmasıdır. *Zafer*, *Hannaya Şiirler*, *Hannaya Şiirler 2* ve *Kırmızı Deynek*'te kırık dizeye yer verilir. Bu durum, şairin modern şiir tekniklerinden de yararlanmaya çalıştığı bir göstergesidir.

3. AHENK

Bugünlerde Bahar İndi'de ahenk yaratmak için çeşitli unsurlar kullanılmaktadır. Uyak ve redifler, hece ölçüsü, yinelemeler, ikilemeler, ses tekrarları ahenk yaratmak için kullanılan unsurlardır.

3.1. Uyak ve Redif

Şairin şiirdeki ahengi sağlama yollarından biridir. O, kimi şiirlerinde geleneksel ahenk sağlama unsurlarından olan uyak ve rediften yararlanır. *Sebeup* şiirinde tam uyak ve redifin varlığı söz konusudur.

_____ *petekler*
 _____ *çiçekler* (Yaşar Kemal 2010: 39)

Görüldüğü üzere –ek’ler tam uyak, -ler’ler ise rediftir. Bir diğer örnek olarak *Şikayet* başlıklı şiir verilebilir. Bu şiirin ikinci dördlüğünün ilk iki dizesi şöyledir:

“*Yollar menzilde kalıyor*
Alçaldıkça alçalıyor;” (Yaşar Kemal 2010: 52)

Bu dizelerde –al’lar tam uyak, -iyor’lar rediftir.

Eserde yer alan şiirlerin yarısına yakınında uyak ve redif söz konusudur. Bu da şairin uyak ve redifin sağladığı ahenkten yararlandığının göstergesidir.

3.2. Hece Ölçüsü

Geleneksel ahenk sağlama yollarından bir diğeri olan hece ölçüsü, eserin beş şiirinde kullanılmıştır. *Şikayet* şiiri aşağıdaki dördlükte de görülebileceği üzere sekizli hece ölçüsüyle yazılmıştır:

“*Yollar menzilde kalıyor*
Alçaldıkça alçalıyor
Buluttan rüşvet alıyor
Göğü şikayet edelim” (Yaşar Kemal 2010: 52)

Bu şiirin sadece birinci dizesindeki hece sayısı yedidir. Dize “*Hey bre ağalar gelin*” (Yaşar Kemal 2010: 52) şeklindedir. *Derviş şiiri* de bir dizedeki farklılık dışında sekizli hece ölçüsüyledir. Şiirin son dizesinde on iki hece vardır. On ikili dize şöyledir: “*Yalnızım, yalnızım, yalnızım, yalnızım.*” (Yaşar Kemal 2010: 49) sekizli hece ölçüsüyle yazılan son şiir *Ulaş*’tır.

Güzelleme adlı şiir ise on birli hece ölçüsüyledir.

“*Dokuduğun gülle işlenmiş gölgen*

*Umudunu iplik iplik eğirsen
İnce, taze bir sabahla gerinen
Çiğdem çiçekleri aşkına kundak” (Yaşar Kemal 2010: 30)*

Merhaba adlı şiir de bu ölçüyle yazılmıştır.

Hece ölçüsünü beş şiirinde kullanan şair, şiirlerin kimi yerlerinde kullansa da genel olarak duraklara yer vermez. Hece ölçüsüyle yazılan şiirlerin kimi dizelerinde farklı sayıda hece olması, bu ölçünün başarılı bir şekilde kullanılmadığını göstermektedir.

3.3. Yinelemeler

Şiirlerde en çok kullanılan ahenk yaratma unsurudur. Şair, çeşitli yinelemeler kullanarak ahenk yaratmaya çalışmaktadır. *Kırmızı Deynek*'te

*“Ve ölüme ve zulüme
Ve adamın adam öldürmesine karşı
Ve soyguna karşı,
Ve köleliğe karşı” (Yaşar Kemal 2010: 100)*

denilerek “ve” bağlacının yineleniği görülür. Kimi şiirlerde edat yinelemeleri söz konusudur. *Oy Beni Beni* adlı şiirde “gibi” edatı yinelenir:

*“Aydınlık bir su gibi.
Bir kara orman gibi.” (Yaşar Kemal 2010: 32)*

Aynı edat, *Kapı*'da da yinelenir.

Sözcüklerin yinelenmesine de sık sık başvurulur. Örneğin *Hannaya Şiirler 3*'te “ışık” kelimesi yinelenir:

*“Işık yağdı top top
Işık yağdı ışık” (Yaşar Kemal 2010: 74)*

Dizelerde yer yer yinelenir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri *Bağlılık* adlı şiirdir. Bu şiirde dizeler tekrar edilerek sarmal bir yapı ortaya konur.

*“Ben dönerim
Dünya döner.
Dünya döner
Ben dönerim.” (Yaşar Kemal 2010: 47)*

3.4. İkilemeler

İkilemele, ahenk için yararlanılan bir diğer unsurdur. Şair aynı kelimelerin tekrar edilmesiyle ortaya çıkan ahenkten yararlanır. *Güzelleme*'de sırma sırma, duman duman; *Selam*'da “salkım salkım”, “yıl yıl”; *Zafer*'de “dalga dalga”, “zafer zafer”, “al al”; *Tenbih*'te “uzak uzak”; *Kapı*'da “parça parça”, “yıldız yıldız”; *Hannaya Şiirler 2*'de “al al”, “kıvıl kıvıl”, “katmer katmer”; *Ağıt*'ta “demet demet”; *Ulaş*'ta “yana yana”; *Merhaba*'da “efil efil”; *Bu Gece*'de “sıcak sıcak”, “sıcacık sıcacık”; *Kırmızı Deynek*'te “pırıl pırıl” gibi ikilemeler vardır.

4. DİL VE ANLATIM

Yücel Kayıran yazısında Yaşar Kemal'in şiirlerindeki dil ve anlatımla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Elbet bir gün, bütün çiçekler beyaz açar/ Hür ve mes'ut bir şarkı halinde/ Penceremizden uzanır nur (Bekle), Rüyan, pınarlarda buğulanan nur (Güzelleme), Bu türkü bitmesin bu dağlarda/ Büyüsün başaklarda arzular (Bu Türkü Bitmesin) gibi dizeler her ne kadar 30'lu yılların havasını çağırırsa da, Yaşar Kemal'in şiirleri, dönemin Türk şiirinden değil, araştırarak keşfedip derlediği Çukurova folklorunun dünya algısına dayanmaktadır. Bu şiirin, belirtmek gerekir ki, dil bakımından ayırıcı özelliği, Çukurova Türkçesiyle yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. ‘Çukurova’ derken kastettiğim, kuşkusuz Yaşar Kemal'in romanlarında sınırlarını çizdiği Çukurova; örneğin Ceyhan nehrinin doğduğu Toroslar'ın arkasındaki Hurman suyundan başlayarak, döküldüğü İskenderun Körfezi ile Adana arasındaki coğrafi bölge... Yaşama tarzı ile üretim ilişkilerinin, büyük toprak sahipleri tarafından belirlendiği bu coğrafyadır burası. Bununla birlikte, Karacaoğlan'ı, Dadaloğlu'nu, Dede Korkut'u, Yunus Emre'yi içselleştirilmesine dayalı bir kültür de bu yaşama tarzının dayanağını oluşturur. İşte, “Çukurova Türkçesi” ifadesiyle, bu hayat tarzındaki üretim ilişkilerinde varlığını sürdüren bu kültürün dilini kastediyorum. Bu noktada, söz konusu dönemde, Türk şiirinin, İstanbul Türkçesi üzerinden kurulmaya çalışıldığını hatırlatmak isterim. Bence, Ahmed Arif'in dili, nasıl İstanbul Türkçesine bir başkaldırı ise, Yaşar Kemal'in şiirleri ve bu şiirlerinin dayandığı dil de, İstanbul Türkçesine bir başkaldırıdır. Yaşar Kemal, sanki, şiirin, İstanbul Türkçesiyle yazılması gerektiğini savunan anlayışa karşı çıkarak, Çukurova Türkçesini öne çıkarmakta ve şiirini Çukurova Türkçesiyle yazmakta. ‘Hannaya Şiirler’, ‘Kırmızı Deynek’, ‘Kapı’, ‘Bu Gece’ şiirleri bu bağlamın en güçlü örneklerini oluşturuyor.” (Kayıran 2010)

Yazıda da belirtildiği gibi şiirlerde Çukurova’da konuşulan Türkçe ön plandadır. Şair, içinde büyüdüğü, geliştiği dili kullanmaktadır. Bu genel özelliğin yanında dil ve anlatımda öne çıkan hususlar şöyle sıralanabilir.

Şiirlerde renk adı kullanımı ön plandadır. Mavi, kızıl, yeşil, beyaz, mosmor, sapsarı ve benzeri renkler sıklıkla geçmektedir.

Söyleyişte konuşma dili, rahatlık söz konusudur. Bu da yukarıdaki alımtıda belirtilen özelliklerle ilgilidir. Çukurova’da konuşulan Türkçenin kullanılması, beraberinde konuşma dilini ve rahat söyleyişi getirmektedir. *Kapı* başlıklı şiirde geçen bazı dizeler örnek olarak verilebilir: “*Nennilendi dağlar*” (Yaşar Kemal 2010: 59); “*Işıldar ha babam ışıldar*” (Yaşar Kemal 2010:60); “*Yaaaa bir damla su için*” (Yaşar Kemal 2010: 60); “*Ali kardaş yüz yaşında görünür*” (Yaşar Kemal 2010: 61)

İfadeler, genel olarak bir dizede tamamlanmaz. Bir başka ifadeyle anjambman tekniği kullanılarak birden fazla dize boyunca süren ifadeler kullanılır. Buna örnek olarak *Korku* şiirinin bir bölümü verilebilir:

*“Yazık ki ben,
Kaldırımlarda,
Sürüklenen
Pabuçlarımın,
Bir ağızdan
Söyledikleri şarkıyı
Duyamam ikinci defa...”* (Yaşar Kemal 2010: 42)

Görüldüğü üzere bu unsurla acıcılık sağlanmaktadır.

Konuşma dilinin, rahat söyleyişin olmasına bağlı olarak argo, sövgü içeren kullanımların varlığı dikkati çeker. Bu tarz kullanımlar özellikle *Kırmızı Deynek*’te görülmektedir:

*“Köpoğlu köpekler, zalimler, domuzlar,
Adam olmazlar, kan içiciler,
Kefen soyucular,
Açların gözbebekleri,
Darağaçları kadar iğrençler”* (Yaşar Kemal 2010: 86);
“Ulan neyinizle öğünüyorsun be

Yabanıllar, kan içiciler, verin o elinizdeki oyuncağı” (Yaşar Kemal 2010: 108)

tarzındaki ifadeler halk söyleyişinin şiire yansımalarıdır.

Bu özellikleri sıraladıktan sonra Yaşar Kemal'in konuşma dilinin rahat söyleyişiyse şiir yazdığını, bunu da doğup büyüdüğü Çukurova'nın dili ekseninde sağladığını söylemek mümkündür.

SONUÇ

Bugünlerde Bahar İndi adlı kitap, Yaşar Kemal'in 1939'dan günümüze kadar olan süreçte yazdığı şiirlerden kimi elemeler yaparak yayımladığı şiir kitabıdır. Yaşar Kemal'in ilk ve tek şiir kitabı olmasına rağmen şairliğiyle ilgili somut ipuçları vermektedir. Yukarıda değinilen başlıklara bağlı olarak Yaşar Kemal'in şairliğiyle ilgili şunlar söylenebilir:

İçerik açısından bakıldığında geniş bir konu dağılımının varlığı dikkati çeker. Toplam şiir sayısı kırk birdir. Nicelik açısından fazla bir şiir olmamasına rağmen on sekiz ayrı konunun, içeriğin ele alınması söz konusudur. Kimi konular birkaç şiirde kimileri ise bir şiirde ele alınmaktadır. Bu durum şairin belli konularla kendisini sınırlamadığını, çeşitli konular üzerine yazabildiğini gösterir. Konulara bakıldığında şairin bireysel ve toplumsal sınırlar içerisinde kalan konuları irdelediği görülür. Şair ne bireysel konularla ne de toplumsal konularla sınırlı kalmaktadır. Kendi 'ben'ini anlatan şiirler yanında toplumsal konulara da yer vermektedir. Toplumsal konular ele alınırken şairin toplumcu gerçekçi yönü ön plana çıkar. Bunun yanında tabiat örneğinde olduğu gibi dış dünyaya ait unsurların da işlendiği görülür. Özetle içerik açısından şairin kendini sınırlandırmadığı, birbirinden farklı konuları ele alabildiği söylenebilir.

İçerikteki özellik kendini biçimde de göstermektedir. Şair, şiirlerini kaleme alırken çeşitli biçimler kullanır. Dört dizeden oluşan şiirler yazdığı gibi altı yüz elli dört dizeden oluşan *Kırmızı Deynek*'i yazar. Şiirlerinin kimi tek bentten oluşurken kimi de birden fazla benttir. Birden fazla bentten oluşan şiirlerin bazıları düzenli kümelenirken bazıları da düzensiz şekilde kümelenmektedir. Biçim açısından ortaya konan bu husus şairin belirli bir biçimle kendini sınırlandırmadığını; konuya, anlatacaklarına uygun şekilde dizeleri kümelenirdiğini gösterir. Böylece bir taraftan tek dizeden oluşan diğer taraftan altı yüz elli dört dizeden oluşan bir kümeleniş söz konusu olmaktadır. Şair için önemli olan şiirin kaç bentten ya da bentlerin kaç dizeden oluştuğu değil anlatacaklarına uygun şekilde bentleri oluşturmak ve dizeleri bir araya getirmektir.

Şair, ahenk konusunda da kendisini sınırlayan bir tutum içerisinde değildir. O, ahengi göz ardı etmez, yazdıklarının ahenkli olmasına dikkat eder. Bunun en somut kanıtı en yoğun eleştirilerin olduğu ahengin fazla önemsenmeyebileceği şiirlerde bile ahenge dikkat etmesidir. Şairin ahenk konusunda yararlandığı başlıca unsurlar uyak, redif, hece ölçüsü,

yinelemeler ve ikilemelerdir. Bunların içerisinde yinelemeler ön plana çıkmaktadır. Bağlaç, edat, sözcük ve dize yinelemeleri söz konusudur. Bütün bu unsurlar ortaya ses açısından uyumlu, bir başka deyişle genel olarak ahenkli bir şiir ortaya çıkarmaktadır.

Dil ve anlatımda ise Çukurova'da konuşulan Türkçenin ön plana çıktığı, şairin rahat bir söyleyişe sahip olduğu görülmektedir. Bunun yanında anlatımın da son derece akıcı olduğu eklenmelidir.

Sonuç olarak *Bugünlerde Bahar İndi* başlığı altında toplanan şiirlerin, şairin gözlemlerini, duygularını, düşüncelerini kendi üslubuyla ifade eden şiirler olduğu; kendine belirli içerik ya da biçim sınırı koymayan bir şairin kalemiyle yazıldığı söylenebilir. Belirtilen özellikleri taşıyan eser, romanlarıyla ön plana çıkmış bir sanatçının şiir denemeleri olmasının ötesine pek geçmemektedir. Sanatçının şair kimliğiyle değil de romancı olarak ön plana çıkması bu durumun somut kanıtıdır.

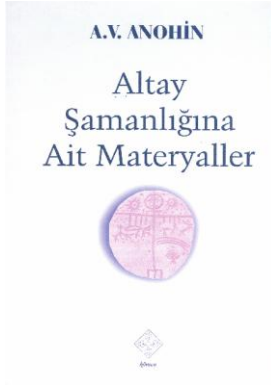
KAYNAKÇA

- Ahmet Oktay (2008), *Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları*, 4.basım, İthaki Yay., İstanbul.
- AKTAŞ, Şerif (2009), *Şiir Tahlili/Teori-Uygulama*, Akçağ Yay., Ankara.
- ÇETİN, Nurullah (2011), *Şiir Çözümleme Yöntemi*, 9.b. , Öncü Kitap, Ankara.
- ÇETİŞLİ, İsmail (2004), *Metin Tahlillerine Giriş 1 Şiir*, Akçağ Yay., Ankara.
- ÇİFTLİKÇİ, Ramazan (1997), *Yaşar Kemal/Yazar-Eser-Üslup*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- HIZLAN, Doğan, “Yaşar Kemal Zaten Şairdir”, *Hürriyet*, 15.09.2010.
- KABACALI, Alpay (1997), *Bir Destan Rüzgarı: Fotoğraflarla Yaşar Kemal'in Yaşam Öyküsü*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- KAYIRAN, Yücel, “Çukurova Türkçesinin Poetikası”, <http://www.radikal.com.tr>, 08.10.2010.
- LİVANELİ, Zülfü, “Yaşar Kemal Şiiri”, *Vatan*, 16.10.2010.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (2006), *Yaşar Kemal Sözlüğü*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- SÖNMEZ, Tekin, “Yaşar Kemal'le Uzun Bir Söyleşi”, *Ağacın Çürüğü*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2004.
- Yaşar Kemal (2004a), *Ağacın Çürüğü*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Yaşar Kemal (2004b), *Yaşar Kemal Kendini Anlatıyor/Alain Bosquet ile Görüşmeler*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Yaşar Kemal (2010), *Bugünlerde Bahar İndi*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.

Yayın Tanıtım/Book Review

Doç. Dr. Faruk ÇOLAK*

Andrey Viktoroviç Anohin, **Altay Şamanlığına Ait Materyaller**, (Çev. Zekeriya Karadavut - Jannet Meyermanova), Kömen Yayınları, Konya 2006, 220 S.

Mitoloji, halk bilimi ve edebiyat alanında yapılan çalışmalarda çok önemli bir yer işgal eden inançlar, farklı isimler ve metotlarla karşımıza çıkmaktadır. Türk tarihi incelendiğinde, Türklerin tarihî süreç içerisinde çeşitli inanç sistemlerine girdikleri ve mensubu oldukları inanç sistemleriyle eserler vücuda getirdikleri görülmektedir. Bu türden inanç sistemlerinin akide ve ritüellerini inceleyen eserler, yukarıda söz konusu edilen sahalarda yapılacak çalışmalarda temel kaynak vazifesi görmektedirler.

Türklük bilimi söz konusu olduğunda İslam ve Hıristiyanlık gibi semavî dinlerin yanında Budizm ve Şamanizm gibi semavî olmayan din veya inançları da dikkate almak gerekmektedir. Bu inançlar içerisinde özellikle Şamanizm, Türk mitolojisinin ve kültür kodlarının iyi anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

Dünya üzerinde tek bir Şamanizm ve Şamanist inanç sisteminden bahsetmek oldukça zordur. Tabiat unsurlarına bağlı olarak geliştirilen bu inanç sistemi, milletlerin sahip olduğu kültürel unsurlar ve üzerinde yaşadıkları coğrafyalara göre değişkenlik arz etmektedir. Bir başka ifadeyle, her milletin kendine göre sistemleştirdiği Şamanist sistemlerden bahsetmek mümkündür. İşte bundan dolayıdır ki, genel bir Şamanizm bilgisinden ziyade Türk Şamanizminin öğrenilmesinde büyük faydalar ortaya çıkmaktadır. Ancak ne var ki, bu sahadaki eksiklikler hâlâ devam etmektedir.

* Niğde Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Böl. fcolak@nigde.ed.tr.

tedir. Bu eksikliklerin başında ise kaynak ve malzeme problemi gelmektedir.

Türk Şamanlığına ait pek çok materyal sunan Andrey Viktoroviç Anohin'in orijinal adı "Materialı Po Şamanstvu u Altaytsev" olan "Altay Şamanlığına Ait Materyaller" başlıklı kitabı ilk olarak 1924 yılında Leningrad'da basılmıştır.

Eser, Anohin'in yaklaşık olarak 25 yıl sürdürdüğü Güney Sibirya, Moğolistan ve Doğu Kazakistan sahasındaki dinî inançlarla ilgili yapmış olduğu derleme faaliyetlerinin bir kısmından elde edilmiş materyali ihtiva etmektedir.

Kitap "Çevirenlerin Önsözü", "Önsöz", ve yedi bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, "Ruhlar ve Tanrılar Hakkında" başlığını taşımaktadır ve bu bölümde yer altı, yer üstü ve gökyüzü ruhları hakkında bilgiler verilmektedir. Bu ruhlar Kara Tösler (Kara Körmös), Aruu Tösler (Temiz Tösler) olmak üzere iki anan gruba ayrılarak incelenmiştir. Her ruh ayrı ayrı incelenerek onların isimleri, özellikleri, nereye ait oldukları ve verilen kurbanlar hakkında ayrıca bilgi sunulmuştur.

İkinci Bölüm, "İnsanın ve yerin yaratılışı Hakkında Mitler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde tufan (yayı) olarak bilinen ikinci yaratılış hakkında inanışlar yer almaktadır. Özellikle bu bölümdeki tufan habercisi gök (tüylü) teke ve yedi sayısı hakkındaki veriler ve inanışlar oldukça ilgi çekicidir.

Üçüncü Bölüm, "Canlar, Ölenlerin Ruhları ve Şamanlar Hakkında" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde insanın vücut ve can olmak üzere ikili yapıdan oluştuğu ve insanı meydana getiren unsurlardan vücudun et, kemik ve kandan; canın ise insan, hayvan ve bitkiler dâhil bütün canlılarda bulunduğu ve bu olgunun süne kavramıyla açıklandığı; söz konusu edilen bu sünenin ise insandan ayrı olarak yaşama kabiliyetine sahip bulunduğu aktarılır. Bu bölümde ayrıca İnsanın ölümüne sebep olan unsurlar, sünenin öbür dünyadaki rolü, ölüm ile ilgili uygulamalar, aile soyu ve aile körmöslerinin sayısı ve özellikleri, ayin uygulamaları ve Şaman duaları hakkında da bilgiler verilmektedir.

Dördüncü Bölüm, "Körmösler Kurban Sunumu Hakkında" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde başlıktan da anlaşılacağı üzere körmöslere sunulan kansız ve kanlı kurbanlar, bu kurbanların çeşidi ve sunumları hakkında bilgiler yer almaktadır.

Beşinci Bölüm, "Şamanların Elbisesi ve Diğer Eşyaları" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Manyak (Şaman Elbisesi), manyakın parçaları, aksesuar materyali, şapka, davul, davulun parçaları, davulun üzerindeki resimler, davulun derisi ve tokmağı, hakkında bilgiler yer almaktadır.

Altıncı Bölüm “Ayın” başlığını taşımaktadır ve şaman ayinlerinde okunan duaların orijinali ile Türkiye Türkçesine aktarılmış metinleri yer almaktadır.

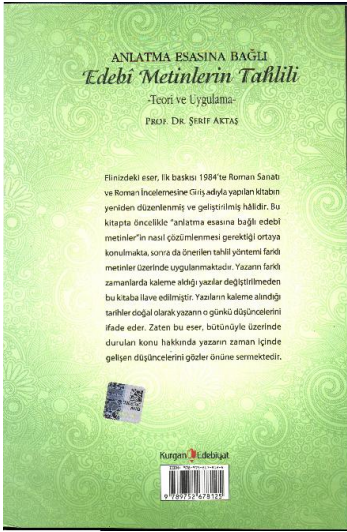
Yedinci Bölüm, “Altay Şamanlarının Soy Ağaçları ve Tanrılaşmış Ataları” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde şamanların soy ağacı, varsa haklarında anlatılan söylenceler, onlar adına kesilen kurbanlar ve bu törenlerde okunan dualar yer almaktadır.

Sonuç olarak Anohin’in Altay Şamanlığına Ait Materyaller başlıklı çalışmasının yayınlandığı tarihten çok uzun bir süre sonra Türkiye Türkçesine tercüme edilip yayınlanması önemli bir boşluğu doldurmaktadır ve bu sebepten dolayı mütercimleri özellikle kutlamak gerekir. Ayrıca belirtmek isteriz ki, bu tür çalışmalarla Türk inanç sisteminin ilk elden kaynaklar aracılığıyla anlaşılması sağlandığından daha başka eserlerin de tercümesinin yapılıp tez elden yayınlanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Yayın Tanıtım/Book Review

Yrd. Doç. Dr. Ramis KARABULUT*

Prof. Dr. Şerif AKTAŞ, **Anlatma Esasına Bağlı Edebî Metinlerin Tahlilî (Teori ve Uygulama)**, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara 2013, 220 S.

Türkiye’de roman incelemesine dair araştırmacıların elinde, 1984 yılında yayımlanan Prof. Dr. Şerif Aktaş’ın *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş* (Aktaş 1984)¹ adlı kitabına kadar neredeyse derli toplu bir teori kitabı yoktu. Bu durum aslında o güne kadar yapılan çalışmaların da kişilerin yeteneği ve gayreti ölçüsünde çalışmalar olduğu anlamına gelir. Teorik çerçeveden yoksun olarak yapılan çalışmaların alanına ne kadar katkı sağlayacağı da malumdur. *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*’in Türkoloji alanında önemli bir boşluğu yakın zamana kadar doldurmuş olduğunu ve çalışmalara bir tertip ve düzen getirdiğini, özellikle Yeni Türk Edebiyatı alanında çalışanlar yakından bilirler. Hatta diğer alanlarda çalışanların da başvuru kaynağı olmuştur².

* Niğde Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Böl. rkarabulut611@hotmail.com

¹ Eser hakkında bir inceleme için bk. (Polat 2013: 29-31).

² Halk hikâyelerinin tahlilinde uygulandığını gösteren bir örnek olması açısından bk. (İçel 2010).

Teorik çerçeve olmayınca araştırmacıların anlayışına ve yeteneğine uygun olarak birbirinden çok farklı, dağınık, tutarsız bir manzara ortaya çıktığı bir gerçektir. Bu noktada şu hususu da vurgulamazsak daha sonra yapılmış diğer bazı çalışmalara da haksızlık etmiş oluruz: Mehmet Tekin'in *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)* (2001), Nurullah Çetin'in *Roman Çözümleme Yöntemi* (2003), İsmail Çetişli'nin *Metin Tahlillerine Giriş-2 (Hikâye-Roman-Tiyatro)* (2004), Fatih Tepebaşılı'nın *Roman İncelemesine Giriş* (2012) vs.

Yıllar içinde *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş* adlı eserin eksikleri ve günümüz ihtiyaçları da dikkate alınarak yazarı tarafından eser geliştirilerek yeni bir formatla daha derli toplu hale getirilmiş ve 2013 yılında *Anlatma Esasına Bağlı Edebî Metinlerin Tahlili (Teori ve Uygulama)* adlı eser Türkologların istifadesine sunulmuştur. Eserin arka kapağındaki tanıtım yazısında,

“Elinizdeki eser, ilk baskısı 1984’te *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş* adıyla yapılan kitabın yeniden düzenlenmiş ve geliştirilmiş hâlidir.”

şeklinde eserin ortaya çıkışı hakkında okuyucu bilgilendirilmiştir. Ayrıca eserin önsözüne de girişte yer verilerek aralarındaki organik bağa dikkat çekilmiştir (s. 7-8).

Bu eserin teoriye dair kısmı kadar uygulama kısmındaki örneklerin de bolluğu eseri daha kullanışlı ve ilgililerin daha kolay faydalanacağı bir yapıya kavuştuğunu görüyoruz. Ayrıca Eser sadece *Yeni Türk Edebiyatı* alanı metinlerinin değil *Türk Halk Edebiyatı ve Klasik Türk Edebiyatı* metinleri üzerinde yapılan tahlil örneklerini de içermektedir. Böylece Türkoloji’nin hemen her alanına dair anlatma esasına bağlı edebî metinlerin tahlil örneklerini de içerdiği için eserin bundan sonra yapılacak çalışmalardaki etki alanı daha da genişleyeceğe tahmin ediyoruz.

Eserin adındaki “anlatma” terimi üzerinde durmakta fayda görüyoruz: Bugün yer yer kullandığımız “tahkiye/anlatı” karşılığıdır. Terimin Batı dillerindeki narratif / narration anlamında kullanıldığı yaygın bir bilgidir. Bu terim biraz daha açıklanmaya muhtaçtır. Çünkü bir şiirde de anlatma/anlatı/hikâye etmeden söz edilebilir. Hâlbuki bizim üzerinde durduğumuz metinler, sadece esasını vaka/olay örgüsünün oluşturduğu masaldan romana kadar olan tahkiyeli edebî metinlerdir. Yani gelenek-selden modern metinlere kadar hepsini içine alır. Birisi şiirde tahkiye varsa ona niçin uygulanmasın, ona da uygulanabilir diyebilir ve bizce haklıdır...

Eserde ortaya konan tahlil metodunun şöyle bir şablonu olduğu görülmektedir:

Zihniyet
 Yapı
 Özet
 Olay Örgüsü
 Kişiler
 Zaman
 Mekân
 Tema
 Dil ve Anlatım
 Bakış Açısı ve Anlatıcı
 Yorum

Bu şablona dikkat edilirse ilk eserde olmayan bir bütünlük ve belirlenlik göze çarpar. Yani Aktaş'ın ilk eserinde olmayan unsurlara bu eserde yer verilerek çok net ve uygulanabilir bir metin tahlili metodu araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Örneğin zihniyet, yapı, özet, tema, dil ve anlatım vb...

Kanaatimize göre bu şablonun eserin düzenlenmesi ve tashihinden kaynaklanan bir derecelendirme problemi olabilir. Bizce şablon şöyle düzenlenseydi daha net bir tahlil metodu ortaya çıkardı:

I. Zihniyet

II. Yapı

(Özet)

A. Olay Örgüsü

B. Bakış Açısı ve Anlatıcı

C. Kişiler

D. Zaman

E. Mekân

III. Tema

IV. Dil ve Anlatım

V. Yorum

Eser, bizim tespit edebildiğimiz ve numaralandırılmamış 5 ana bölüme ayrılmış.

1. Bölüm: Edebî metin ve özellikleri hakkında (s. 15-36),
2. Bölüm: Anlatma esasına bağlı edebî metinlerin tahlili hakkında teorik bilgi (37-94)
3. Bölüm: Örnek metinlerin tahlili (s. 97-199);
 - a. Türk Halk Edebiyatına dair örnek metinlerin tahlili (s. 97-130),

b. Eski Türk Edebiyatına dair örnek metin tahlili (*Yusuf ve Züleyha Mesnevîsi*'nin Tahlili, Roman Olarak *Hüsn ü Aşk*) (s. 131-142, 188-199),

c. Yeni Türk edebiyatına dair örnek metinlerin tahlili (s. 143-187).

4. Lise seviyesinde örnek ders işlenişi hakkında (s. 200-218)

5. Kaynaklar (Eserde kullanılan teorik kaynakların tamamının yabancı kaynaklar olması dikkati çekmektedir; s. 219-220).

Bahsettiğimiz şu bölümlere bile eserin alanında önemli bir boşluğu dolduracağımı göstermektedir.

Eserin içeriği kadar ilgililerin çok istifade edebileceği kaynakçası olduğu kanaatindeyiz. Çünkü edebî eleştiri ve roman teorisine dair çok ünlü yabancı teorik eserlerin bir listesi burada görülebilir. Burada şunu vurgulamalıyız: Aktaş ilk eserinde de bunda da tahlil metodunu bir teorik çerçeveye oturtmuş görünüyor. Onu sahanın diğer çalışanlarından ayrı kılan özelliğin de bu olsa gerekir.

9 Haziran 2013'te kaybettiğimiz Türklük biliminin bu değerli hocası, bu eserle yine son ve büyük bir hizmet yaparak aramızdan ayrılmıştır. Sevenlerine başsağlığı Şerif Aktaş'a rahmet dileriz... Umarız biz talebeleri de ona layık çalışmalar yapma gücünü kendimizde bulur, bu yolda eserler ortaya koyabiliriz...

KAYNAKÇA

AKTAŞ, Prof. Dr. Şerif (1984), *Roman sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Birlik Yay., Ankara.

AKTAŞ, Prof. Dr. Şerif (2013), *Anlatma Esasına Bağlı Edebî Metinlerin Tahlili (Teori ve Uygulama)*, Kurgan Edebiyat Yayınları, Ankara.

ÇETİN, Nurullah (2003), *Roman Çözümleme Yöntemi*, Öncü Basımevi, Ankara.

ÇETİŞLİ, İsmail (2004), *Metin Tahlillerine Giriş-2 (Hikâye-Roman-Tiyatro)*, Akçağ Yay., Ankara.

İÇEL, Hatice (2010), *Köroğlu'nun Bolu Beyi Kolu Üzerine Bir İnceleme*, Kömen Yay., Konya.

POLAT, Nâzım Hikmet (2013), "Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş", *Kitapname*, Kurgan Edebiyat Yay., Ankara.

TEKİN, Mehmet (2001), *Roman Sanatı (Romanın Unsurları)*, Ötügen Yay., İstanbul.

TEPEBAŞILI, Fatih (2012), *Roman İncelemesine Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya.

TÜRKLÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
(TÜBAR)
YAYIN İLKELERİ

A. YAZIM KURALLARI

1. Başlık: Yazının içeriğini yansıtır nitelikte olmalı, büyük harflerle ve koyu karakterlerle 12 punto ile yazılmalıdır.

2. Yazar adı ve adresi: Başlıktan sonra sağa dayalı şekilde, soyadın tamamı büyük harfle olmak üzere unvanıyla (11 punto) birlikte yazılmalıdır. Yazarın kurumu, ileti (el-mek) adresi, dipnot hâlinde (9 punto olarak) gösterilmelidir.

3. Öz: 10 punto ile yazının başında, konuyu kısa ve öz bir biçimde ifade eden en az 100, en fazla 200 kelimelik bir özet bulunmalı; özetin bir satır altına, 3-8 kelimedenden oluşan “anahtar kelimeler” yazılmalıdır. Türkçe başlık, öz ve anahtar kelimelerin altına yazının İngilizce başlık (title), öz (abstract) ve anahtar kelimeler (key words) eklenmelidir. Bu bölüm soldan 1 cm içeride ve 10 punto ile yazılmalıdır.

4. Ana metin:

a. A4 boyutunda kâğıtlara, PS formatıyla, Word 6.0 ve üstü programlarla ve Times New Roman (Türkçe) karakterleriyle, 11 punto ve 1 satır aralığı ile paragraf aralarında 6 nk boşluk bırakılarak yazılmış olmalıdır. Metnin gerektirdiği durumlarda, fontlar ayrıca bir dosya hâlinde verilmek kaydıyla, transkripsiyon harfleri kullanılabilir.

b. Konuyu yeterince ifade edebilir, makul ölçüde ve okunabilir olmak kaydıyla, hacim sınırlaması yoktur.

c. “Giriş”, “Sonuç” gibi başlıklar kullanıp kullanmama, yazarın tercihine ve konunun gereğine bağlıdır. Sistematik bir düzen sağlamak maksadıyla ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Başlıkların tamamı koyu yazılmalıdır. Ana başlıkların tamamı büyük harfle, ara başlıkların ilk harfleri büyük harfle, alt başlıklar küçük harfle yazılmalı, sonuna iki nokta (:) konularak karşısından devam edilmelidir. Ana, ara ve alt başlıklar aşağıdaki gibi olmalıdır:

ANA BAŞLIK

Ara Başlık

Alt başlık:

ç. Kenar boşlukları 3'er cm. olmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır.

d. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar *eğik harflerle*, alıntılar ise *“eğik harflerle ve tırnak içinde”* yazılmalıdır. Üç satırı geçen aynen alıntılar, tırnak içinde eğik harflerle ve soldan bir cm içeriden verilmelidir. Zorunluluk olmadıkça koyu karakter kullanılmamalıdır.

e. Çizelge, tablo, fotoğraf vb. malzeme, bilimsel kurallara uygun olarak hazırlanmalı; kolay anlaşılır ve yalın olmalı, yeterli açıklaması bulunmalıdır. Tablo içindeki yazılar 10 punto karakter ile yazılmalı, ayrıca, tablolar düzenlenmeye elverişli olmalıdır. Dergimizin sayfa marjını aşmamalıdır (genişlik 11,5 cm; yükseklik 16 cm).

B. İMLÂ, DİL VE ÜSLÛP

Özel imlâ gerektirmeyen durumlarda, *TDK İmlâ Kılavuzu*'na uyulmalıdır. Dil ve ifade yönünden, bilimsellik dışı unsurlar bulunmamalıdır.

C. KAYNAK GÖSTERME (ATIF):

1. Sadece zorunlu açıklamalarda dipnot kullanılmalı, diğer atıflar metin içinde gösterilmelidir. Metin içinde kaynak gösterirken parantez işareti içinde olacak şekilde, yazarın soyadı, eserin yayımlandığı yıl, iki nokta –boşluk- ve sayfa numarası sırasıyla yazılmalıdır.

Örnek: (Kut 1999: 16)

Yazar eserini Soyadı Kanunu'ndan önce vermişse yazar adı yazılmalıdır.

Örnek: (Muallim Naci 1297: 213)

2. Aynı konuda birden fazla kaynağa atıf yapılacaksa, aralara noktalı virgül (;) konulmalıdır

Örnek: (Polat 2007: 194; Köksal 2005: 87)

3. İki yazarlı çalışmalara değinilirken araya tire (-) işareti konularak gösterilmelidir

Örnek: (Koraş-Baykoca 2000: 211)

İkiden fazla yazarlı kaynaklarda ise ikinci yazarın soyadından sonra (vd.) kısaltması konulmalıdır.

Örnek: (Kutlar vd. 2012: 99)

4. Aynı yazara ait, aynı yıl içinde birden fazla esere atıf yapılacaksa “1949/1., 1949/2.” biçiminde gösterilmelidir, kaynakçada da aynı şekilde belirtilmelidir.

Örnek: (Bilgegil 1981/1), (Bilgegil 1981/2)

5. Atıf yapılan eser -ansiklopedi vb.- birden fazla ciltten oluşuyorsa (:) işaretinden sonra, kaçınıcı cilt olduğu belirtilmelidir.

Örnek: (Köprülü 1967: 5/213)

6. El yazması bir eser kaynak gösterilecekse yazar adından sonra (yz.) kısaltması verilmeli, iki noktadan sonra gerekiyorsa varak / sayfa numarası belirtilmeli; tam künye kaynakçada gösterilmelidir.:

Örnek: (Nef'î yz.: 45b)

7. Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken metin içinde kısaltma yapılarak gibi verilip açılımı kaynakçada gösterilmelidir.

Örnek: (BOA Mühimme 15: 25)

8. Dipnot açıklamalarında atıf yapılacaksa orada da aynı usul takip edilmelidir.

Örnek: Bu konuda geniş bilgi için bkz. Levend 1984: 189-207; Dilçin 1983: 296; Kut 2000: 87-93.

D. KAYNAKÇA (BİBLİYOGRAFYA) DÜZENLEME

1. Yazarların soyadına, göre sıralanmalıdır. Soyadı Kanunu'ndan önceki eserlerde yazarın adı esas alınmalıdır.

2. Bir yazarın birden fazla eserine yer verilecekse yayım tarihi eski olandan yeni olana doğru sıralanmalıdır.

3. Kaynağın künyesini verirken sıralama şu şekilde olmalıdır:

a) Kitaplar için: Aralara virgül işareti konmak üzere; yazar soyadı (büyük harflerle), adı, kaynağın yayım tarihi –yazar adıyla tarih arasında virgül konulmaksızın- tarih (parantez içinde), kitap adı (*italik*)ve varsa çevirenin adı (parantez içinde), yayınevi veya yayımlayan kurum, yer adı.

Kitap kaynakçası örneği:

TİMURTAŞ, Faruk K. (1977), *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl, Gramer-Metin-Sözlük)*, İÜEF Yay., İstanbul.

b) Makaleler, bildiriler ve ansiklopedi maddeleri için: Yazar soyadı, adı, kaynağın yayım tarihi -yazar adıyla tarih arasında virgül konulmaksızın- tarih (parantez içinde), makale / bildiri / madde başlığı (“tırnak içinde”), süreli yayın / bildiri kitabı / ansiklopedi adı (*italik*), belliyse cilt (C), sayı (S), sayfa(lar) (s.). Yayımlanmış bildirimlerde de bildiri kitabının basım tarihi (yıl) ile birlikte sempozyum / kongre vb. toplantının düzenleniş tarihi de bulunmalıdır. Yayımlanmamış bildirimlerde bildirim sunum tarihi, toplantıyı düzenleyen kurum, toplantının düzenleniş günleri belirtilmelidir.

Makale kaynakçası örneği:

LEVEND, Ağâh Sırrı (1965), “Lâmiî'nin Ferhad u Şirin'i”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1964, s. 85-126.

Bildiri kaynakçası örneği:

KOZ, M. Sabri (2004), “Belli Mahlaslar Üzerinden Şiir Söyleme Geleneği ve Türkiye’de Yazılan Alevi-Bektaşî Cönk ve Mecmualarındaki Hatâî Mahlaslı Şiirler”, *I. Uluslararası Şah İsmail Hatâyî Sempozyumu Bildirileri, 9-10-11 Ekim 2003*, Haz.: Gülağ Öz, ATO Yayını, Ankara, s. 184-217.

Ansiklopedi maddesi örneği:

PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1967), “Kemâl Paşazâde”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6, MEB Yayını, Ankara, s. 561-566.

c) El yazması eserler için eserin yazarı belliyse önce yazar adı, parantez içinde “yazma” kısaltması olarak (yz.) ibaresi, sonra sırasıyla eserin adı (*italik*), bulunduğu kütüphane, koleksiyon ve numarası ve -gerekiyorsa- sayfa numaraları yazılmalıdır.

El yazması eser örneği:

a) *Mecmua-i Eş’âr* (yz), Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, Nu. 5335.

b) Âlî b. Mustafa (yz), *Nasihatü’s-selâtin*, Ali Emiri Millet Kütüphanesi, Şer’iyye, Nu. 611.

E. YAZILARIN GÖNDERİLMESİ VE TAKİBİ:

1. Yukarıda belirtilen kurallara uygun olarak hazırlanmış yazılar, ileti (elektronik posta) yoluyla gönderilebilir. Klasik postayla göndermek isteyenler üç (bir adet isimli, iki adet isimsiz) nüsha çıktı ve CD’si ekli olduğu hâlde büyük boy bir zarf içerisinde gönderilmelidir.

2. Gelen her yazı öncelikle editörlük tarafından muhteva ve şekil bakımından -ana ilkelere uygunluk açısından- incelendikten sonra geciktirilmeden üç hakeme gönderilir. Gelen hakem raporlarında düzeltme teklifi varsa durum yazara bildirilir. Üç hakemden ikisinden olumlu rapor alan ve varsa hakem düzeltmeleri tamamlanarak iki olumluya tamamlanan yazılar “yayına hazır yazı” kabul edilir. Hakem süreci tamamlanan yazıların durumu (ister olumlu, ister olumsuz olsun) yazarlarına ileti yoluyla bildirilir. Yayına hazır yazılar yayımlanmak üzere sıraya konur. Hakem adları ve yazar adları karşılıklı olarak dergimizde mahfuzdur ve açıklanmaz.

TÜBAR, yazı akışının çok yoğun olduğu bir dergidir. Hakem süreci olumlu tamamlanan her yazı yayımlanacaktır. Bu nedenle yazı sahiplerinin yazılarının akibetini öğrenmek için ayrıca aramalarına gerek yoktur.

3. Yazıların bilimsel ve hukukî sorumluluğu yazarına aittir.